

HATALOMVÁLTÁS *ÉS* TÁRSADALOMSZERKEZET-ÁTALAKÍTÁS

Szerkesztette:

BOGNÁR ZALÁN

ZRÍNYI KIADÓ

HATALOMVÁLTÁS
ÉS TÁRSADALOMSZERKEZET-ÁTALAKÍTÁS

A magyarság és a németség a Kárpát-medencében
a szovjet térnyerés árnyékában (1944–1956)

HATALOMVÁLTÁS ÉS TÁRSADALOMSZERKEZET-ÁTALAKÍTÁS

A magyarság és a németség
a Kárpát-medencében a szovjet térnyerés
árnyékában (1944–1956)

ZRÍNYI KIADÓ

© HM Zrínyi Nonprofit Kft. – Zrínyi Kiadó, 2026
© Károli Gáspár Református Egyetem, 2026
© Szerzők, 2026

A kötet a Károli Gáspár Református Egyetem Kooperatív Doktori Program
„80 éve történt – vég és kezdet…," című pályázati program részeként
– a 20103B500 témaszámon – az Kulturális és Innovációs Minisztérium támogatásával készült.
Együttműködő partner:

GULÁG- ÉS GUPVI KUTATÓK
Nemzetközi Társasága

All rights reserved. Minden jog fenntartva.

Kiadja a HM Zrínyi Geoinformációs és Toborzástámogató Közhasznú
Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – Zrínyi Kiadó.

1024 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 7–9.
shop.hmzrinyi.hu
kiado@hmzrinyi.hu

A kiadásért felel: Oláh László ügyvezető
A Zrínyi Kiadó vezetője: Almási-Rab László igazgató

A kötet szerzői: Bandi István, Bognár Zalán, Cservenka Ferdinánd, Csőke Márk,
Dupka György, Glaub Krisztián István, Horváth Attila, Kövi Zsuzsanna,
Matkovits-Kretz Eleonóra, Mirnics Zsuzsanna, Molnár D. Erzsébet, Murádin János Kristóf,
Popély Árpád, Tóth Ágnes, Weiss Rudolf

Szakmai lektorok:
Bognár Zalán
Horváth Miklós
Seres Attila

Szerkesztő:
Bognár Zalán

Borító: Fortepan 175249- 1945. Az Üllői úton vonuló Vörös Hadsereg katonái a Nagykörút felől nézve, háttérben az Iparművészeti Múzeum. Adományozó: Vörös Hadsereg

TARTALOM

AJÁNLÁS A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG RÉSZÉRŐL 7

ELŐSZÓ A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG RÉSZÉRŐL 9

BEVEZETŐ 13

TRIANONI MAGYARORSZÁG 23

Bognár Zalán – Több mint 200 ezer magyar és német nemzetiségű civil állampolgár deportálása a trianoni Magyarország területéről az NKVD GUPVI lágereibe 25

Tóth Ágnes – A magyarországi németek helyzete 1945–1953 69

Glaub Krisztián István – Kommunista hatalomváltás és -gyakorlás egy kommunista vezető, Farkas Mihály szemével 86

ROMÁNIA KÁRPÁT-MEDENCEI TERÜLETE 103

Murádin János Kristóf – Az észak-erdélyi magyar politikai elit összezúzásának módszerei 1944–1945-ben az Erdélyi Párt országgyűlési képviselői sorsának tükrében 105

Bandi István – Az 1944 őszén kezdődő kommunista társadalomszerkezet-átalakítás és következményei a magyar és a német kisebbségre
Tóth Andor asztalos szovjet fogsága, és ami utána várta a romániai kommunizmusban 125

DÉLVIDÉK (JUGOSZLÁVIA) 141

Csőke Márk – „Halálbüntetésükkel példát kell szolgáltatniuk a jövő nemzedék számára"
A délvidéki vérengzések és a délvidéki magyar elit megsemmisülése 143

Weiss Rudolf – A jugoszláviai németek 1944–1953 167

KÁRPÁTALJA (SZOVJETUNIÓ) 181

Molnár D. Erzsébet – A Kárpátalja szovjet megszállását követő tömeges civilelhurcolások és kényszermunka társadalmi, gazdasági hatásai 183

Dupka György – A szovjet társadalomszerkezet-átalakítás folyamata Kárpátalján, különös tekintettel a magyar és a német kisebbségre (1944–1956) 201

FELVIDÉK (CSEHSZLOVÁKIA) 221

Cservenka Ferdinánd – A felvidéki magyarok és németek deportálása a Szovjetunió GUPVI- és GULAG-lágereibe 223

Popély Árpád – A magyar és német kisebbség Csehszlovákiában a szovjet térnyerés árnyékában (1945–1949) 241

A TÁRSADALOMSZERKEZET-ÁTALAKÍTÁS JOGI, TÁRSADALOM-LÉLEKTANI ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI ASPEKTUSAI 255

Horváth Attila – Jogi és jogon kívüli eszközök a kommunista hatalomváltás szolgálatában 257

Mirnics Zsuzsanna–Kövi Zsuzsanna – Generációk között öröklődő sebek: a transzgenerációs traumaátadás pszichológiai és társadalmi összefüggései
Transzgenerációs, kollektív és társadalmi traumák 284

Matkovits-Kretz Eleonóra – Utak a gyökerekhez
Elhallgatott közös, német–magyar múltunk nyomában 303

NÉVMUTATÓ 337

A KÖTET SZERZŐI 341

AJÁNLÁS A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG RÉSZÉRŐL

A Kárpát-medence történelme során számtalan hatalmi átrendeződés zajlott le, ám a 20. század közepén bekövetkezett szovjet térnyerés különösen jelentős és tragikus fordulópontot jelentett. A második világháború lezárulása a térség népei, különösen a magyarság és a Kárpát-medence németsége számára nem a hőn áhított békét, hanem a társadalmi szerkezet és az identitás alapjaiban történő, erőszakos megváltoztatását hozta el. Jelen tanulmánykötet ezt az évtizedekig elhallgatott időszakot tárja az olvasó elé.

A szovjet mintára kialakított új társadalom hivatalos célja az osztály nélküli egyenlőség megteremtése volt, a valóságban azonban erőszakos átalakítás, politikai elnyomás és etnikai homogenizáció kísérte. A kötet szerzői tanulmányaikban a trianoni Magyarországon, Észak-Erdély, a Délvidék, Kárpátalja és a Felvidék térségeiben mutatják be a folyamatot, hogy miként írta felül az új, szovjetbarát elit és a pártkáderek rétege a korábbi társadalmi hierarchiát, tudatosan felszámolva a történelmi beágyazottságú politikai, nemzetiségpolitikai, valamint szellemi és egyházi vezetőket. A kötet azt a megrázó eseménysort is elénk tárja, amikor a Vörös Hadsereg és a szovjetek hatására kiépülő diktatúrák a kollektív bűnösség elvére hivatkozva, a hírhedt „málenkij robot" ürügyén, civilek százezreit hurcolták ítélet nélkül kényszermunkára a Szovjetunió GUPVI táboraiba.

A tanulmánykötet kiemelten foglalkozik a Kárpát-medencei németség drámájával. Számukra – magyarországi németként mondhatom: számunkra – a szenvedéstörténet nem ért véget a *Verschleppung* (elhurcolás) és a *Vertreibung* (elűzetés) tragédiájával. A kitelepítéseket követően is hosszú évtizedekig

tartott az üldöztetés, a megfélemlítés, a jogfosztottság és a vagyonelkobzás. Az államosítások, a földosztás, a kulturális autonómia felszámolása és a nemzetiségi anyanyelv használatának visszaszorítása miatt az évszázadok óta együtt élő közösségek társadalmi struktúrája gyökeresen felbomlott.

A jelen kiadványban bemutatott történelmi traumák napjainkban is éreztetik hatásukat: a szocialista eszmék oktatásra és kultúrára gyakorolt befolyása, valamint az elszenvedett megpróbáltatások máig alakítják a magyarországi nemzetiségek identitását. A tény, hogy a mai fiatalok – ahogy a konferencián is felidéztem 13 éves fiam kérdésén keresztül[1] – saját helyüket és „pozicionális identitástudatukat" keresik a világban, arra figyelmeztet bennünket, hogy kötelességünk megismertetni velük ennek a társadalmi változássorozatnak az okait. Segítenünk kell nekik és magunknak is szembenézni a múlttal, valamint feldolgozni közösségeink transzgenerációs traumáit.

Ahogy Esterházy Péter fogalmazott:

> „A békességhez kell egymás tisztelete, nem sok, de egy kicsi kell. Meg a magunk tisztelete. Hát ehhez meg az kell, hogy tudjuk, kik vagyunk."[2]

Meggyőződésem, hogy a könyv emléket állít a fizikai és lelki bántalmazást, megaláztatást elszenvedett áldozatoknak, a jogfosztottaknak és a jeltelen tömegsírokban nyugvóknak. Őszintén bízom benne, hogy a kötetben szereplő kutatási eredmények eljutnak a közoktatásba és a hétköznapi emberekhez is, hozzájárulva a múlt megismeréséhez, önmagunk megértéséhez és a valódi történelmi megbékéléshez.

> Nie wieder – das gilt, das lösen wir ein, heute, morgen und für alle Zeit.
> Soha többé – ezért tegyünk ma, holnap és mindörökké.

Hiszek abban, hogy hazánk, Magyarország azon alapszik, hogy oszthatatlanul összetartozunk, bármilyen őshonos nemzetiséghez tartozó polgár természetesen hozzátartozik az egészhez, és együtt szállunk szembe minden gyűlölettel.

Fogadják ezt az értékes gyűjteményt a múlt iránti tisztelettel és az emlékezés kötelességével, a jövőbe vetett hittel.

Gallai Gergely (Gregor)
az Országgyűlés német nemzetiségi szószólója
a Magyarországi Nemzetiségek Bizottságának elnöke

1 „Aber Papa, hogyan magyarázzuk mi, katolikus németek a pozicionális identitástudatunkat? Azaz szerinted hol a helyünk a világban?"

2 Esterházy Péter: A politikai elit is mi vagyunk – Esterházy Péter szerint normálisnak lenni nehéz, és mintha nem volna erőnk hozzá. *Népszabadság,* 2006. szeptember 23.

ELŐSZÓ
A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG RÉSZÉRŐL

Meggyőződésem, hogy nemzetünk több mint 1100 éves Kárpát-medencei története mindig is csak a más nyelvű és más szokású népek sorsközösségében valósult meg. Országépítő vagy világraszóló eredményeink elérése is gyakran csak a velünk együtt élő és egyben együtt alkotó népek közös érdeme. Ahogyan a vereségeink, nemzeti tragédiáink elszenvedésében is közös volt a veszteség, a fájdalom, ugyanúgy az erényeink és hibáink meghatározó része is kölcsönös (volt). A mi történelmi szülőföldünk, a Felvidék északi részeit ráadásul megkímélték a balkáni szellemiségű emberi áldozatok sokaságát követelő, nemzetek közötti történelmi véres megtorlások, leszámolások. Így együttélésünket nem terhelik a múltunk ezen időszakából a kölcsönös lezáratlan fejezetek.

Ugyanakkor a jelenkor kritikus gondolkodói is elismerik, hogy voltak időszakok, amikor – leggyakrabban felülről érkező – érzéketlen döntések történtek, valósultak meg, amikor másokat korlátozó, nemzeti érzékenységet sértő törvények születtek. Egy lehet: hogy ezek jóindulatú elképzelésekből kiinduló, egy egységes nemzeti közösséget elkapkodva, gyakran érzéketlenül erőltető elképzelések voltak. Ugyanúgy voltak a hagyományos, toleráns közösségi együttélés íratlan szabályait, a jó ízlést áthágó, a más nyelvű, szokású népekkel szemben érzéketlen, fennhéjázó tisztségviselők. Viszont azt hangsúlyoznám, hogy törvényhozási, kormányzási szinten sosem lett megkérdőjelezve és megtagadva a más népek léte, Kárpát-medencei jogos jelenléte. Ezért is lehetett Magyarország a nyelvüket, hitüket, kultúrájukat megőrző népek sokaságának hazája!

Ennek a közös létnek a tragikus végét az első világégést követő történések hozták. A történelmi Magyarország megszűnése, pontosabban megszüntetése után az első pillanattól egyértelmű lett, hogy az új uralkodói rétegek nem elégedtek meg a hatalom megszerzésével, hanem sokkal többet akartak. Az utódállamokban a már rég elfeledett, a reformáció következtében létrejött jogcímként az „akié a föld, azé vallás" szellemében igyekeztek gátlástalanul eltörölni mindent, ami csak emlékeztetett a számukra kényes közös múltra. S nemcsak címereket, zászlókat, feliratokat tüntettek el – azért, hogy kényelmetlenül ne emlékeztesse őket arra a tényre, hogy másnak a tárgyi, szellemi birtokába gátlástalanul és erőszakkal ültek bele –, de a több évszázados megnevezéseket elferdítve új, számukra kedves módon nevezték el a hegyeket, dombokat, folyókat, falvakat, városokat, mindezt ráerőszakolva az őslakos helyiekre. Ráadásul minden utódállam még a nevét is elrabolta polgárainak azok átváltoztatásával, és más, addig ismeretlen neveket erőltettek rájuk, gyakran toldalékokkal megcsúfítva.

Ezért is várt szinte minden érintett változást és egy „szebb jövőt"! Azonban a két világháború közti időszakban a szülőföldjén élő magyarság, de a Kárpát-medence összes nemzete és kisebbsége két, a nagyhatalmi kizárólagosságot állameszmévé felmagasztaló ideológia kiszolgáltatottjává vált, és azok között őrlődött. 1944 márciusában Magyarországnak a náci Németország általi megszállása újabb tragikus mérföldkövet jelentett a világháború ötödik esztendejének minden nyomorúságát megélő hátország számára. Az addig nem ismert embertelenségek kezdetét az alapvetően magyar érzelmű zsidóság deportálása jelentette. A következő időszak, melyet egyesek egy új, jobb kor eljövetelének aposztrofáltak, csak újabb sorstragédiák eljövetelét jelentette. A korra jellemző embertelen módszerek megmaradtak, sőt gyakran ugyanazok, ugyanazokat a létesítményeket használták fel, csak ellentétes ideológiával. Az úgynevezett „felszabadítás" örve alatt az utódállamok addig ismeretlen, kegyetlen módszerekkel megvalósítandó nemzetállami célokat tűztek ki, a szovjet hadsereg jelenlétét kihasználva, vagy akár annak aktív részvételével – megtisztítva az utódállamok területét a háborúban vesztes magyaroktól, németektől. Ekkor kezdődik a német és magyar civil lakosság százezreinek, de a másképp gondolkodóknak vagy csak a mondvacsinált, esetleg alantas indokokból besúgottaknak a több tízezer halálos áldozatot követelő elhurcolása, deportálása szovjet kényszermunka- és büntetőtáborokba. Magyarország a szovjet hadsereg prédájaként a szabad rablás, a polgári lakossággal s közöttük gyakran nőkkel szembeni az ellenőrizhetetlen erőszak, valamint az elhurcolások színtere lett. Közben a környező államokban brutális megtorlás zajlott a nemzetiségekkel

szemben: állampolgárságtól való megfosztás, gyilkosságok, elűzések, kitelepítések, télvíz idején a fűtetlen marhavagonokban családok deportálása, vagyonok gátlástalan elkobzása, iskolák megszüntetése, az anyanyelv használatának megtiltása. Ebbe bűnrészesként belevontak mindenkit; a bosszúért lihegő sértetteket, a hirtelen meggazdagodni vágyókat, a mások elnyomásával saját maguk gyengeségeiért és gyakran bűneikért így „vezeklő", az embertelen hatalmakat egykor kiszolgáló bűnösöket. Mindez olykor az akkori legális hatalom félrenézésével vagy hangosan ki nem mondott egyetértésével, máskor azonban megerősítő jóváhagyásával, sőt gyakran a parancsára történt.

Amikor a vérgőzös állapotok megtorpantak, elmaradt a megbánás, a bocsánatkérés, sőt az lett a cél, hogy az áldozatokat mutassák be bűnösként. Tragédiánk, hogy többnyire nem egyéni gyengeségek, bűnök, hanem minden esetben a legális hatalom törvényei értelmében történtek a borzalmak, az embertelenségek. A szovjet típusú hatalommal érkező társadalmi berendezkedés nem is tette lehetővé, sőt tiltotta ezeknek a tényeknek a feltárását. A következő évtizedek alatt pedig igyekeztek a kollektív emlékezetet kitörölni, a tragédiák százezreinek emlékét meg nem történtté tenni.

A közös teherként reánk nehezedő és a mai napig nyílt sebként vérző múltunk eme fejezetével behatóan foglalkozó konferencia előadói szakmailag alapos felkészülés alapján vázolták fel a tragikus éveket. Azt a tíz évet, melynek tragédiája mélyebben meghatározta a Felvidék, de hozzátehetném, hogy a Kárpát-medence őslakosainak, a magyaroknak, a németeknek sorsát, mint a tatárjárás óta eltelt 700 év, beleértve a 150 éves török hódoltságot is.

Csak a '89-es alapvető társadalmi változások tették lehetővé ennek a tragikus korszaknak a tisztábban látását. Ezért e korszak tragikusan megkésett kutatásának fontosságát nem lehet túlbecsülni. Mert ezek az események máig hatnak, és befolyásolják gondolkodásunkat, tudatunkat és mindennapjainkat. De nemcsak a mi gondolkodásunkat, hanem a velünk élő népekét is. Ezért is fontos, hogy megismerjük, de egyben a velünk együtt élő nemzetekkel is megismertessük közös történelmünk egyik legtragikusabb időszakát. Tenni ezt a féligazságokat és csúsztatásokat mellőzve, a tényekre szorítkozva, egymás érzéseit, véleményét tiszteletben tartva.

Közvetlenül a konferencia után történt, hogy a szlovák kormány átvitt a parlamenten egy törvénymódosítást, amely féléves börtönnel büntetné a háború utáni szlovákiai magyar- és németellenes erőszak tagadását vagy megkérdőjelezését. Sem Magyarország, sem Németország nem emelte fel a szavát, s nem tiltakozott a törvény ellen!

Légyen útmutatónk:

„Elegendő harc, hogy a multat be kell vallani.
[...]
A harcot, amelyet őseink vivtak,
békévé oldja az emlékezés,
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés."
József Attila: A Dunánál (részlet)

Köteles László
alelnök
Szlovákiai Magyar Társadalmi
és Közművelődési Szövetség (Csemadok)

BEVEZETŐ

Különleges, egyedülálló kötetet tart a kezében a Tisztelt Olvasó. Hiszen itt egy kötetben, interdiszciplináris megközelítésben, vagyis több tudományág, valamint az emlékezetpolitika nézőpontjából vizsgáljuk a Kárpát-medence országaiban, illetve régióiban 1944 és 1956 között végbement hatalomváltásokat és társadalomszerkezet-átalakítási folyamatokat. A tanulmányok középpontjában az 1945-ben véget ért második világháborút követően, a térséget elfoglaló Vörös Hadsereg árnyékában kibontakozó alapvető politikai, társadalmi, jogi és részben gazdasági változások állnak, különös tekintettel a magyarság és a németség sorsára. A szerzők e tragikus, hosszú időn át elhallgatott és napjainkban is csak részben feltárt eseményeket, folyamatokat és következményeiket a történelemtudomány mellett a jogtudomány, a politikatudomány, a pszichológia, a vallástudomány, valamint az emlékezet- és nemzetpolitika szempontjából elemzik. A különböző tudományterületek megközelítéseinek együttes alkalmazása lehetővé teszi, hogy e meghatározó történelmi időszakról minél árnyaltabb és komplexebb képet alkothassunk. E kötetben 5 ország 15 kutatójának (történész, jogtudós, pszichológus, levéltáros) és civil szervezet vezetőjének az írását olvashatja a Tisztelt Olvasó hat fejezetben. Az első öt fejezet országonként, illetve regionálisan vizsgálja a kérdéskört, míg az utolsó fejezet a szovjet térnyerés következtében lezajlott társadalomszerkezet-átalakítások jogi, társadalom-lélektani és emlékezetpolitikai aspektusait mutatják be.

E könyv a Károli Gáspár Református Egyetem Kooperatív Doktori Programjának részeként készült. Megvalósítására a Történelemtudományi Doktori

Iskola és a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának együttműködésében került sor. A kötet a 80 éves évforduló kapcsán meghirdetett, az 1945 – új világ/rend – vég és kezdet című témakörön belül, a Hatalomváltás és társadalomszerkezet-átalakítás – A magyarság és a németség a Kárpát-medencében a szovjet térnyerés árnyékában (1944–1956) című projekt keretében született. E kötet a 2025. október 28-án, a Károlyi–Csekonics-palota báltermében és szivartermében megrendezett nemzetközi, interdiszciplináris tudományos konferencián elhangzott előadások írásban benyújtott, szerkesztett változatait tartalmazza.

A kötetben vizsgált nehéz időszakról néhány összegző történész-szerkesztői gondolat:

> „Ez a háború elüt a múlt háborúitól: most az elfoglalt területekre ki-ki rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki a maga rendszerének szerez érvényt, amennyiben a hadserege képes erre. Másképp ez nem volna lehetséges."

A fenti mondatokat Sztálin mondta Milován Gyilásznak, a jugoszláv kormányküldöttség egyik tagjának 1945 áprilisában Moszkvában.[3] S valóban, a szovjet birodalom a második világháború végétől már nem a Szovjetunió politikai határáig, hanem a Vörös Hadsereg által elfoglalt területek határáig bővült. Ezzel együtt azonnal megkezdték az elfoglalt területek szovjetizálását, a meglévő társadalmi szerkezet szétbontását, a régi politikai, katonai, gazdasági, értelmiségi elit lecserélését, likvidálását, ahogy ezt már korábbi szovjet vezetők, teoretikusok is, mint például Mihail Tuhacsevszkij[4] vagy Vlagyimir Triandafillov[5] is megvalósítandó célként jelölték meg.

A régi politikai, katonai, gazdasági, értelmiségi elit megtörésében, likvidálásában a helyi, szovjet „tanácsadók" által irányított kommunista vezetésű rendészeti szervek mellett a szovjet szervek is kivették a részüket. Az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság és az NKGB, vagyis az Állambiztonsági Népbiztosság, valamint a SZMERS, vagyis a katonai hírszerzés-elhárítás is több tízezer, a kommunista rendszer vélt vagy valós ellenségét „izolálta" a szovjet terminológia szerint, vagyis szakította ki a társadalomból. Őket vagy halálra, vagy 8–25 évre a GULAG, vagyis a Lágerek Főparancsnoksága (hosszabb nevén Javító-munkatáborok Főparancsnoksága) börtöneiben, lágereiben vagy

[3] Gosztonyi Péter: *1956. A magyar forradalom története.* Budapest, Áramlat Független Kiadó 1988. 10.

[4] Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij, (1893–1937) szovjet marsall, a Szovjetunió Forradalmi Katonai Tanácsának elnökhelyettese, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának póttagja, a honvédelmi népbiztos helyettese.

[5] Vlagyimir Kiriakovics Triandafillov (1894–1931) szovjet katonai parancsnok és teoretikus, akit sokan, köztük Georgij Konsztantyinovics Zsukov is, a „szovjet hadművészet atyjának" tartott.

rabtelepein[6] letöltendő kényszermunkára ítélte. Anne Applebaum kutatásai szerint legkevesebb 33 millió, míg Szolzsenyicin szerint több mint 50 millió embert tartottak fogva a gulágon, vagyis a GULAG büntetés-végrehajtási intézményeiben, míg a GUPVI lágereiben a szovjet dokumentumok szerint több mint 4 millió embert[7] tartottak fogva és dolgoztattak embertelen körülmények között. Nem véletlenül vált szállóigévé a szovjet birodalomban az a mondás, hogy a Szovjetunióban háromféle ember van: aki volt, aki van és aki lesz lágerben. Még olyan, magas funkcióban lévő emberek hozzátartozói is, mint Kalinyin államfő és Molotov kormányfő és egyben külügyminiszter feleségei is több évet a GULAG-lágerekben raboskodtak, miközben férjeik a szovjet birodalom vezető posztjain voltak.

A vesztes országok, így Magyarország, Bulgária, Románia szovjetizálását elsődlegesen a Szövetséges (lényegében szovjet) Ellenőrző Bizottság tevékenysége segítette elő. Ehhez Magyarországon a jogi alapot az 1945. január 20-án – az Ideiglenes Nemzeti Kormány képviseletében Gyöngyösi János külügyminiszter által aláírt – fegyverszüneti egyezmény adta. Ennek a 18. pontja kimondta, hogy a békeszerződés életbelépéséig, vagyis 1947. szeptember 15-éig

> „Szövetséges Ellenőrző Bizottságot létesítenek Magyarországon, amely szabályozni és ellenőrizni fogja a fegyverszüneti feltételek végrehajtását, a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság képviselőjének elnöksége alatt".[8]

Az egyezmény „F" függeléke kimondta, hogy:

> „A Magyar Kormány és annak szervei kötelesek a Szövetséges Ellenőrző Bizottság minden, a fegyverszüneti egyezményből következő utasítását teljesíteni."[9]

A szovjetek természetesen mindig megtalálták a fegyverszüneti egyezménynek azt a pontját, amelynek sajátos értelmezésével kötelezni tudták a magyar kormányt, illetve a kisgazda miniszterelnököt, hogy a politikailag nekik megfelelő lépéseket köteles legyen megtenni, vagyis szabad kezet kaptak Magyarország szovjetizálásához. Nagy Ferenc, Magyarország miniszterelnöke ekképpen írta le 1947-ben megírt memoárjában:

6 Krausz Tamás: A Gulag aktualitása. In Krausz Tamás (szerk.): *GULAG. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonica 2001. 20.

7 Galickij, V. P.: Vrazseszkije vojennoplennije v SzSzSzR (1941–1945), *Vojennoisztoricseszkij Zsurnal,* Moszkva, 1990/9. 45.

8 Magyar Törvénytár 1946, 74.

9 Magyar Törvénytár 1946, 74.

> „[…] rájött a magyar kormány, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság [SZEB] egészen egyoldalú szovjet intézmény, amelyben a másik két nagyhatalom részvétele sokszor csak arra való, hogy a Szovjet erőszakoskodásait fedezze és a világ közvéleménye előtt elterelje a Szovjetről a gyanút, valamint a felelősséget egyoldalú intézkedéseiért".[10]

S hogy mennyire nem volt szuverén, önálló Magyarország a SZEB regnálása idején, vagyis egészen a békeszerződés 1947. szeptember 15-i életbelépéséig, azt a három győztes nagyhatalom, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezetőinek potsdami konferenciájának a határozata is kiválóan mutatja, amelyben a következők olvashatók:

> „A három kormány, miután megvizsgálta a kérdés minden oldalát, elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságot vagy annak egy részét át kell telepíteni Németországba. […] Ezzel egyidejűleg a csehszlovák kormányt, a lengyel ideiglenes kormányt és a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot tájékoztatják majd a fentiekről…"[11]

Tehát nem a magyar kormányt tájékoztatták, hanem az akkori Magyarország valódi hatalombirtokosát, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, pontosabban annak elnökét, Vorosilov marsallt.

„Az igazság szabaddá tesz" – olvashatjuk a Bibliában, János evangéliumában.[12] Ez a szabadság nemcsak spirituális, hanem gyakorlati, mindennapi felszabadulást is jelent a hazugságok, a titkok és a félelmek alól. S ahogy az igazság szabaddá tesz, úgy a hazugság vagy az igazság elhallgatása megkötöz, fogollyá tesz. Ilyen szellemi-lelki megkötözöttségbe taszította Európa keleti felét a szovjet megszállás és az annak hathatós segítségével létrejött kommunista-szocialista diktatúrák sora. Ezek a kommunista diktatúrák a múltat végképp el akarták törölni és a saját érdekeik szerint átírni, s tették ezt nem kevés sikerrel. Így nőttek fel generációk meghamisított, elhallgatott történelmi ismereteken, a valós történelmi múltjuktól, gyökereiktől megfosztva. Több mint 40 évig, a szocialista blokkban, itthon és a szomszéd országokban sem lehetett beszélni a Szovjetunióba tömegesen és ártatlanul, bírói ítélet nélkül, igazoltatás vagy „málenkij robot", vagyis kis munka ürügyén összeszedett és elhurcolt polgári lakosokról, a koholt vádak alapján elítélt és a gu-

10 Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. I. 134.

11 Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború,* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 1983. 661–662.; Gonda Gábor: Nemzetállamok és kisebbségek. Az egységes nemzetállamok megteremtésére tett kísérletek és a német kisebbségi csoportok Európában, a 20. század első felében. *Múltunk – politikatörténeti folyóirat,* 2010/4. 96–97.

12 János evangéliuma 8. rész 32. vers.

lágra kényszerítettekről, valamint a Kárpát-medencében élő magyarságot és németséget ért meghurcolásokról, internálásokról, gyilkosságokról – Kárpát-medencei történelmünknek felejtésre ítélt részeiről. Ráadásul úgy kellett hallgatni az áldozatokról, mintha ők lettek volna a bűnösök. Pedig az áldozatok iránti kegyelet hiánya nemzetünk szégyene. A történelmi emlékezet hiánya, hiányossága pedig torzítja a nemzettudatot, ami rossz döntésekhez, végső soron a nemzet erkölcsi és gazdasági romlásához vezet. Aki mégis szólni mert ezekről az eltitkolt tragédiákról, az hamar megtapasztalhatta a szocialista korszak halálosan kemény, majd – Románia kivételével – a '60-as évektől fokozatosan puhuló terrorját. Ezekben a demokratikus választások helyett a terrorra, a félelemre épülő rendszerekben csak szűk családi körökben, de ott is csak félve, óvatosan mertek beszélni ezekről a családok százezreit megnyomorító tragédiákról.

A szovjet térhódítás következtében a térségbe érkező Vörös Hadsereg, az NKVD, az NKGB és a SZMERS embereinek tevékeny, durva beavatkozásával nemcsak vertikálisan verték szét, lefelé nivellálva az elfoglalt területeken élő társadalmak tradicionális, organikusan létrejött szerkezetét, hanem horizontálisan is. Utóbbi esetében a Kárpát-medencében a társadalmak szövetének a horizontális szétszaggatása, a szovjet megszállás tervszámokban mért könyörtelensége elsősorban a magyar és a német (sváb, szász) családokat sújtotta.

Magyarországon a szovjet csapatok – hasonlóan, mint Németország területén, de ellentétben Csehszlovákiával és Jugoszláviával – megszállóként viselkedtek, s ez nyilvánvalóan valamilyen központi utasításnak volt köszönhető. Ezt a központi különbségtételt jól mutatja az a tény is, hogy míg a Vörös Hadsereg tagjai Belgrád és Prága felszabadításáért, azaz „Za aszvabazsgyényije" feliratú emlékérmeket kaptak, addig Budapest esetében nem a felszabadításáért, hanem az elfoglalásáért „Za zvjátyije" kapták az emlékérmet, akárcsak Berlin, Bécs vagy Königsberg (ma Kalinyingrád) esetében.

Vasza Csubrilovics[13] a későbbiekben idézett írásában jól írta le, hogy az etnikai tisztogatáshoz „nagy segítséget nyújthat a testvéri szovjet katonaság", ugyanis ahogy a szovjet csapatok megérkeztek a Kárpát-medencébe, egyből elkezdték tömegesen elhurcolni a civil lakosságot, elsősorban a magyarokat

[13] Vasza Csubrilovics (1897–1990): Fiatalon csatlakozott az Ifjú Bosznia (Mlada Bosna) szerb nacionalista diákcsoporthoz, amelynek tagjaként részt vett a Ferenc Ferdinánd elleni merényletben Gavrilo Princip egyik társaként, amiért 16 év börtönre ítélték. Szabadulása után Belgrádban elvégezte az egyetemet, történész lett, a keleti kérdés szakértője. 1945-ben belépett a Jugoszláv Kommunista Pártba, majd földművelésügyi, később erdészeti miniszter lett. 1959-ben a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) levelező tagja, 1961-től pedig rendes tagja lett. 1976-ban a Szovjet Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja lett.

és a németeket. 1944 szeptemberétől egészen 1945. május 30-ig szedték össze és hurcolták el tömegesen a Kárpát-medencéből a civil lakosokat a Székelyföldtől Vas vármegyéig, Kárpátaljától a Délvidékig. Csak a Kárpát-medencéből több mint 300 ezer ártatlan civilt hurcoltak el ítélet nélkül „málenkij robotosként" a GUPVI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság hadifogoly- és internálótáboraiba kényszermunkára.

A Szovjetunió szövetségeseivé vált szomszéd népek vezetői és velük együtt sokan a második világháborús harcokat követő anarchikus időszakot igyekeztek kíméletlenül kihasználni az etnikai viszonyok radikális megváltoztatására. Vasza Csubrilovics *A kisebbségi probléma az új Jugoszláviában (Manjinski problem u novoj Jugoslaviji)* című írásában – amelyet 1944 októberében eljuttatott Titóhoz – a következőképpen fogalmazta mindezt meg:

> „Kezdjük a Vajdasággal! […] Az 1941-ben volt mintegy félmillió magyarból majdnem 300 ezer Bácskában él. A többi 200 ezer a Bánátban, Szerémségben, Horvátországban és Szlavóniában és szétszórtan, jelentéktelen kisebbségként. Ha Bácskából 200 ezer magyart eltávolítanánk, megoldanánk a magyar kisebbségi kérdést. […] Ha sikerülne a Bácskából, Bánátból és Szerémségből 500-600 ezer németet és magyart eltávolítani, s a helyükre a mi népünket betelepíteni, a Vajdaság egyszer s mindenkorra a miénk lenne. […] A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. […] Számukra gyűjtőtáborokat kell létesíteni, vagyonukat elkobozni, családjukat szintén táborokba küldeni, s az első adandó alkalommal átküldeni őket nemzeti államukba. A magyarok és a németek vonatkozásában ehhez nagy segítséget nyújthat a testvéri szovjet katonaság. A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre."

Majd elképzelését így folytatja:

> „…először is hangsúlyozom, hogy az ilyen háborúk a legalkalmasabbak az ilyen problémák megoldására […] Amihez békeidőben évtizedek vagy századok kellenének, háború idején pár hónap vagy év elegendő. […] Ha meg akarjuk oldani ezt a kérdést, addig tehetjük, amíg a háború tart."[14]

Ezért került sor a délvidéki *germanocídiumra* és *hungarocídiumra*, vagyis a német- és magyarirtásra, e sokáig elhallgatott népirtásokra, amelyeknek külön-külön is több tízezer áldozata volt. Ezt szolgálták a hírhedt Maniu-gárdisták kegyetlenkedései és a román internálások, törvények és rendeletek. A romániai internálások halálos áldozatainak száma több ezer magyar és német ember volt. Ezért került sor a felvidéki magyarok és a kárpátaljai né-

[14] Vasza Csubrilovics: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában, in: Cseresnyésné Kiss Magdolna–Szabó Pál Csaba (szerk.): *Délvidéki magyar Golgota 1944–45*, Szeged–Budapest, Délvidék Ház Nonprofit Kft., 2013, 85–99.

metek deportálására, s szovjet birodalmi és ideológiai okokból ítéltek halálra vagy hurcolták börtönökbe, lágerekbe vagy rabtelepekre a számukra megbízhatatlannak vagy potenciális, tehát pusztán lehetséges ellenségnek számító kárpátaljaiakat – főként magyarokat és németeket, de zsidókat, lengyeleket, ruszinokat és más nemzetiségűeket is.

Azonban nem csak a kommunista-szocialista terror miatt nem kerültek sokáig a történelemkönyvekbe a Kárpát-medencében történt magyar- és németellenes tevékenységek, törvények, rendeletek, hanem azért sem, mert mindkét nemzet a vesztesek oldalán fejezte be a második világháborút.

Vae victis! Vagyis jaj a legyőzötteknek! S valóban, a második világháború végeztével a németek mellett leginkább a magyarok tapasztalhatták meg e régi római mondás keserű valóságát, s ezáltal egyfajta német–magyar sorsközösség jött létre itt a Kárpát-medencében. Pedig nemcsak Németországot és Magyarországot győzte le a térségben a Szovjetunió, hanem Romániát, Szlovákiát és Horvátországot is. Igaz, Románia 1944. augusztus 23-án átállt a szövetséges hatalmak, konkrétabban a Szovjetunió oldalára, s ezzel részben feledtetni tudta a szövetségesekkel, hogy korábban Hitler feltétlen, odaadó szövetségese volt. Hogy Antonescu marsall vezetésével – aki a Führerhez hasonlóan vezérnek, azaz conducatornak neveztette magát – a Vasgárdára támaszkodó katonai fasiszta diktatúrát vezetett be. Hogy 1941. június 22-től, a náci Németországgal együtt támadva meg a Szovjetuniót, mindvégig a legnagyobb német szövetséges haderővel, két teljes hadsereggel vett részt a harcokban, annektálva a Szovjetuniótól Besszarábiát, Észak-Bukovinát és Transznyisztriát, és a megszállt területeken s az anyaországban is a zsidóság ellen a Vasgárda részvételével tömeges, véres pogromokat vittek véghez. Azonban Szlovákia nem állt át, sőt nem is kötött fegyverszüneti egyezményt a szövetséges hatalmakkal, mint Magyarország. Ráadásul a Tiso vezette fasiszta Szlovákia, mint Hitler mintaállama, a náci Németországgal együtt támadta meg 1939 szeptemberében Lengyelországot, amiért a szlovák haderőt vezető Ferdinand Čatlošt Hitler Vaskereszttel tüntette ki. Majd az elsők között, 1942-ben kezdte el deportálni a zsidókat. Ehhez képest győztes lett, ráadásul a győztes hatalmak arra kényszerítették Magyarországot, hogy jóvátételt fizessen ennek az országnak. Az önálló Horvátország is a náci minta alapján szerveződött, vezetője, Ante Pavelić – akárcsak Hitler – vezérnek, vagyis poglavnyiknak hívatta magát, s a horvát csapatok voltak Európában a legutolsók, akik letették a fegyvert – Németország kapitulációja után egy héttel – 1945. május 15-én. Végül Jugoszlávia részeként ők is győztesek lettek, s így a számunkra is jóvátételt kellett fizetnie Magyarországnak. A történelmet a győztesek írják – szokták mondani. S valóban, az előbbiek is ezt bizonyítják, de az igazság előbb vagy utóbb kiderül.

Úgy vélem, hogy egyik nemzet sem alább való a másiknál. Ebből következően nincsenek bűnös nemzetek, de ártatlanok sem! Mégis, az Atlanti Chartában, illetve az Egyesült Nemzetek Nyilatkozatában hirdetett és elfogadott elveket figyelmen kívül hagyva a szovjetek és a térségbeli szövetségeseik a kollektív bűnösség igaztalan elve alapján büntették a Kárpát-medencében élő német és magyar nemzetiségű, anyanyelvű vagy pusztán származású embereket. Ezt hivatalos, állami szintre Csehszlovákiában emelték a hírhedtté vált Beneš-dekrétumokkal, ahol szintén úgy kellett hallgatni az áldozatoknak, mintha ők lettek volna a bűnösök. Ezt az életérzést kiválóan érzékelteti az ismét csehszlovák állampolgárrá lett Fábry Zoltánnak „A vádlott megszólal" című üzenete:

> „Életemet tiltó rendeletek keresztezik. Az egyik megtiltja, hogy este nyolc órán túl az utcán tartózkodjam, a másik provokációnak veszi, ha ismerősömet anyanyelvemen üdvözlöm, vagy annak köszönését úgy fogadom, és táborral fenyeget. A városban inspekciózó diákpatrulok pofonokat osztogatnak, és rendőrségre cipelik a magukról megfeledkezett embereket. Nyelvem, mely az emberi hang egyik legcsodálatosabb hangszere volt, kihágási objektummá szürkült. Újság a bűnös nyelvén nem jelenhet meg, rádiót tilos hallgatnom, lehorgasztott fejjel járok, és némán, ha lehet, ki sem mozdulok az emberek közé. Vak, süket és mozdulatlan gettóélet ez mindenképpen: a jogfosztott emberek szegény és félelemterhes élete. És az ok, egyetlen tény, vádak vádja: magyarságom. Magyar vagyok, tehát bűnös vagyok. A faji kizárólagosság német barbarizmusának annyi millió emberéletbe került letörése után egy újabb keletű faji kíméletlenség büntet sommásan, tehát igazságtalanul. Ez a sommázás ördögökké és angyalokká egyszerűsít nemzeteket! Vannak fasiszta államok, és vannak antifasiszta népek. Fasiszta a német, és antifasiszta például a román. A fasizmus bűnében leledző a magyar, és az antifasizmus erényeit reprezentáló például a szlovák. […] Győzők vannak és legyőzöttek! Örök törvény. Háborús törvény: embertelen törvény. Vae victis!"[15]

Hála a rendszerváltozás hozta szabad légkörnek, mára már egyre több írás jelent meg e témakörökkel kapcsolatban. Azonban az egyre növekvő memoár és szakirodalom ellenére a magyar társadalom történeti tudatába, a köztudatba a mai napig alig vagy egyáltalán nem épültek be az ebbe a kötetbe sűrített traumatikus események.

Reméljük, hogy e könyvvel ezen a több mint 40 éven át ránk kényszerített amnéziának a negatív utóhatásain tudunk pozitívan változtatni a valós tények és összefüggések bemutatásával. Másodszor pedig erkölcsi kötelességünknek tartjuk, hogy megemlékezzünk arról a több százezer ártatlanul el- és meghurcolt és több tízezer meggyilkolt Kárpát-medencei honfi-, illetve

[15] Udvardy Zoltán: *Sóval hintették be. Pozsonyligetfalu, egy népirtás története.* Budapest, Magyar Napló Kiadó, 2022. 410–411.

nemzettársunkról, akikről sokáig hallgatni kellett, s még ma is alig tudnak, alig emlékeznek meg róluk.

A Hatalomváltás és társadalomszerkezet-átalakítás – A magyarság és a németség a Kárpát-medencében a szovjet térnyerés árnyékában (1944–1956) című projektet a Kulturális és Innovációs Minisztérium mellett a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága is támogatta anyagi és szellemi erőforrásaival.

Ezúton is köszönetet mondok a konferenciaszervezésben, -rendezésben segítséget nyújtóknak, Mészáros-Szabó Orsolyának, a KRE BTK kommunikációs ügyekért felelős kari igazgatójának, prof. dr. Horváth Miklós témafelelősnek, Fuchs Andreának, a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága titkárának, a technikai segítőknek és a lebonyolításban segítséget nyújtó hallgatóinknak.

Bognár Zalán
egyetemi docens
szerkesztő, projektvezető

TRIANONI MAGYARORSZÁG

Bognár Zalán

Több mint 200 ezer magyar és német nemzetiségű civil állampolgár deportálása a trianoni Magyarország területéről az NKVD GUPVI lágereibe

BEVEZETŐ

„Csaknem minden családból távol van még valaki. Legtöbb helyen egy év óta hír sincs a fiúról vagy az apáról, esetleg a felnőtt lányról. […] Meg se határozható azoknak a száma, akik kelet vagy észak felé tűntek el. Ezeket, mint katonákat vagy hadi foglyokat [sic!] hurcolták el. Több olyan van köztük, akiket az utcán kaptak el. Egy-egy ledobott levél (a vonatról) volt utánuk az utolsó jel. […] …akik közt papok, tanítók is voltak, de akikről csak suttogva beszéltek. Minden héten temetik azokat, akik a keleti fogságból hazatérnek, és a családok, a gyülekezet könyörgései istentiszteletről istentiszteletre mutatják, hogy mennyi távollevőért fájnak még a szívek. […] A szívből fakadó közimákon kívül egyéb jelek is mutatják, hogy a gyülekezet »a foglyokkal együtt szenved«, együtt érez."

A fenti idézet olvasható a sok lelkipásztori jelentés közül az egyikben.[1] Bár ez a jelentés a Tiszántúlon, pontosabban Debrecenben keletkezett, de íródhatott volna az ország bármely részében, hiszen a második világháborús Magyarország egész területéről hurcolták el tömegesen a civil lakosságot, de különösen Kárpátaljáról, Kolozsvár térségéből, a trianoni Magyarország északkeleti részéből, Budapest környékéről vagy Délkelet-Dunántúlról, és akkor még nem beszéltünk a katonaként szovjet fogságba esettekről. Ugyanakkor e tanulmánynak nem feladata a trianoni Magyarországon kívülről, az elcsatolt területekről történt, ítélet nélküli civil elhurcolások számbavétele.

1 Szabadi 2016b: 255.

S hogy mennyire az egész magyar társadalmat és nem csak néhány százezer családot érintő kérdés volt a szövetséges hatalmak, különösen a szovjetek fogságába kerültek helyzete, hazahozatala, azt kiválóan kifejezi gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszternek – Teleki Pál fiának – 1945 nyarán dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz írt egyik levele, amely a következő mondatokkal kezdődik:

> „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja."[2]

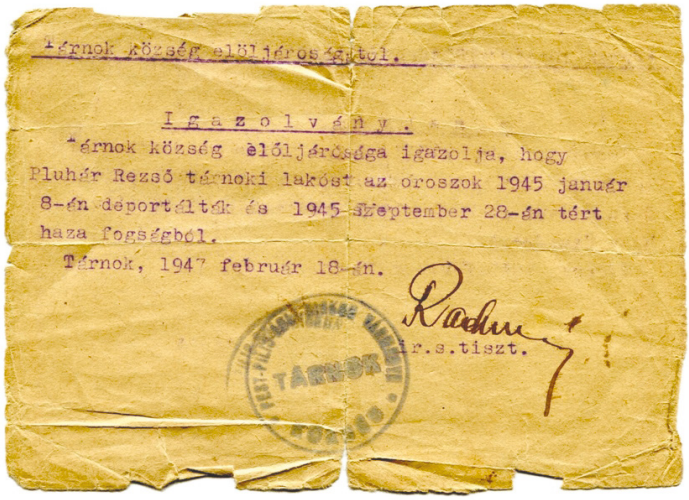
Tildy Zoltán miniszterelnök is külön kiemelte 1945. november 30-án a parlamentben elmondott kormányprogramjában, hogy „a hadifoglyok és deportáltak hazahozatala az egyik legfájóbb magyar kérdés, s a kormány egyik legfontosabb feladata".[3] S ekkor a deportáltak kifejezés alatt már elsősorban nem a náci koncentrációs táborokba deportált és a borzalmakat túlélt zsidó származású honfitársainkra gondolt, hiszen ők – amennyiben akartak – 1945. november végére már többnyire hazatértek Magyarországra. A korszakban a deportált kifejezésnek a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolt civilekre való alkalmazása általános és természetes volt, hiszen ez fejezte ki leginkább a velük történteket. Természetszerűleg így nevezte az elhurcolásokat Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke is, aki a következőket írta 1944. decemberi körlevelében:

> „…együtt szenvedünk a szenvedőkkel, akik felé csodálatunk és áldásunk száll. Közéjük soroljuk gyülekezeteink hadifoglyait, a trianoni vonalon innen és túl valószínűleg sok ezerre menő, ismeretlen sorsú *polgári deportáltját* [kiemelés tőlem – B. Z.]."[4]

A kommunista párti közlekedés- és kereskedelemügyi miniszter, Gábor József is deportáltaknak nevezte a szovjetek által elhurcolt és egyelőre még a magyarországi hadifogolytáborokban lévő civileket[5] – és a sort még hosszan folytathatnánk. (1. illusztráció)

Még 1947-ben is az egyik legfontosabb ügy a (hadi)foglyok[6] sorsa, hazahozatala volt, hiszen 450-500 ezer embert vártak még haza a hozzátartozók.[7]

2 MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK 21. doboz, IV-438/9, 145.420/7–1945.
3 G. Vass 2005: 24.
4 Szabadi 2016a: 11.
5 Szűcs 1997: 290.
6 A (hadi)fogoly szó ilyen módon való írása azt jelzi, hogy a katonákon kívül, jogtalanul, „málenkij robot" vagy igazoltatás ürügyén polgári lakosokat is tömegesen vetettek hadifogságba, s hurcoltak szovjetunióbeli kényszermunkára.
7 Bognár 2000a: 863.

Tárnok község elöljáróságától.

Igazolvány.

Tárnok község elöljárósága igazolja, hogy Pluhár Rezső tárnoki lakost az oroszok 1945 január 8-án deportáltak és 1945 szeptember 28-án tért haza fogságból.

Tárnok, 1947 február 18-án.

Rackw
ir.s.tiszt.

TÁRNOK

I. illusztráció. *Tárnok elöljárósága az „oroszok", vagyis a szovjetek általi „deportálásról" ad igazolást. Ilyeneket csak nagyon ritkán és később már egyáltalán nem mertek leírni a Vörös Hadsereg által megszállt és a kommunista párt által irányított országban (forrás: Muskovics 2016: 193.)*

Ezért érthető, hogy Rákosi Mátyás 1947. áprilisi moszkvai tárgyalásain is hangsúlyosan kifejtette a szovjet vezetésnek, hogy az MKP népszerűségének a növelésében, illetve a szavazók megnyerésében a hadifogolykérdésnek óriási propagandajelentősége van. Molotovnak arra a kérdésére, hogy „mely kérdéseket tartanak tehát a legfontosabbaknak", Rákosi a következőket felelte: „A csehszlovákokkal való viszony rendezését és a hadifoglyok kérdését."[8]

Gróf Teleki Gézától a kommunista pártvezérig, Rákosi Mátyásig, tehát a teljes magyar politikai vezetői réteg igen jól érzékelte, hogy a második világháború utáni Magyarországon a társadalom egyik legégetőbb, legfontosabb megoldandó kérdése a (hadi)foglyok sorsa és hazahozatala.

Hiszen a második világháború alatti, 172 ezer km^2-es és 14,7 millió fős Magyarországról több mint 1,4 millió magyar állampolgár került a szövetséges hatalmak fogságába. Közülük minimum 400 ezer katonának és civilnek a nyugati, míg mintegy 1 milliónak a szovjet (hadi)fogság sanyarú sorsa jutott osztályrészül.[9] Ez a hatalmas létszám több mint másfélszerese volt az első

8 Izsák–Kun 1994: 205.
9 Bognár 2017a: 45–70.

világháborúban a történelmi Magyarország területéről hadifogságba esettekének.[10]

Ugyanakkor a trianoni Magyarország területéről 650-700 ezer ember került szovjet fogságba, akiknek 96-98%-a az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság GUPVI (Glavnoje Upravlenyije po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih), azaz a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságának lágereibe került ítélet nélkül, hadifogoly vagy internált fogoly státuszban, míg a maradék 2-4%, vagyis 20-40 ember többnyire koholt vádak alapján, politikai elítéltként került a gulágra, vagyis az NKVD GULAG (Glavnoje Upravlenyije Lagerej)[11] – a (Javító-munka)Táborok Főparancsnokságának – lágereibe, börtöneibe vagy rabtelepeire. Az országban szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintette volna közvetlenül, személyesen vagy közeli családtagján keresztül, illetve közvetve, távolabbi rokonai által a (hadi)fogolykérdés.

A (hadi)fogolyügy társadalmi súlya miatt tehát érthető, hogy a (hadi)fogolykérdéssel hivatalból foglalkozó kormányzati szervek és a Vöröskereszt mellett – amely külön hetilapot indított *Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Tudósító* címen – sorra alakultak a különböző társadalmi szervezetek – mint például Nemzeti Segély, Siess Adj Segíts, Hadifoglyok és Hozzátartozók Országos Szövetsége, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége –, hogy segítsenek a (hadi)foglyok helyzetén. A pártok is egymás után alakították ki hadifogoly-irodáikat, de nem pusztán emberbaráti és hazafiúi érzületektől vezérelve, hanem politikai tőkét is igyekeztek kovácsolni ebből a kiemelkedő jelentőségű társadalmi ügyből. Köztük is élen járt a kommunista párt, s az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatásával már 1945 őszén országos hetilapot indított *Magyar Hadifogoly Híradó* névvel, amelyet később *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó*nak neveztek át. Ez is kiválóan szemlélteti, hogy a (hadi)fogolykérdés a korabeli Magyarország egyik legfontosabb társadalmi problémája volt, hiszen Magyarország történetében nem volt még ilyen fontos, a lakosság közel felét közvetlenül és még mintegy negyedét-harmadát közvetve érintő kérdés, hogy két hetilapot is ennek a társadalmi témának szenteltek volna.

A kérdés kiemelkedő társadalmi fontossága és kényes volta miatt a Magyar Kommunista Párt itt is egyeduralomra tört, s ezért a szovjetekkel, pontosabban a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottsággal 1946 elején megszüntette a Magyar Vöröskereszt konkurens hadifogoly-hetilapját, s ezzel párhuzamosan miniszteriális szinten is hamarosan monopolizálta a hadifogolyügyet.

[10] Ravasz 2005: 170.

[11] A GULAG mozaikszót az orosz szakirodalom egy része kibővítve oldja fel: Glavnoje Upravlenyije (Iszpravityelno-trudovih) Lagerejként, vagyis (Javító munka)Táborok Főparancsnokságaként.

Maga Teleki Géza sem hadifogolyügyről, hanem fogolyügyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem magyar civilek is tömegesen. E civilek túlnyomó többségét hadifogoly, míg kisebb részét internált fogoly státuszban németként deportálták. Utóbbiak között nők és leányok is voltak szép számmal. Mégis, a korabeli, a Vörös Hadsereg által megszállt, a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság által „felügyelt", tulajdonképpen irányított Magyarországon róluk is csak „hadifogolyként" lehetett beszélni.

A front áthaladását követően a szovjet fegyveres szervek emberei kezdték összeszedni az embereket „málenkij robot", vagyis csak egy kis munka hamis ígéretével. Nagy Ferenc, a háború utáni koalíciós időszak leghosszabb ideig hivatalban levő miniszterelnöke így írta le mindezt 1947-ben, emigrációban, az Egyesült Államokban, elsőként írásba foglalva és megjelentetve a „málenkij robot" kifejezést az általa hallott módon, illetve a külföldön használt írásmód szerint:

> „A szovjet katonaság az ország minden részében szedte össze a férfiakat, és tömegesen deportálta őket a Szovjetunióba. Itt [Budapesten – B. Z.] is »malinki robot« – kicsike munka címén gyűjtötte össze a férfilakosságot, amelynek jó része azután vissza sem került többé otthonába."[12]

A „málenkij robot" kifejezés eredete az orosz málenykaja rabota *(маленькая работа)*, ami „kis munkát" jelent. A Vörös Hadsereg és a Belügyi Népbiztosság (NKVD) emberei többnyire ennek a kifejezésnek a sűrű használatával, vagy csak néhány perces igazoltatás ígéretével, hazugságával hurcolták el a polgári lakosság tömegeit 13 évestől[13] 76 évesig[14] többéves kényszermunkára. Így csapták be az ártatlan civilek százezreit, hogy az esetleges tiltakozásoknak, ellenszegüléseknek, valamint a szökési kísérleteknek elejét vegyék. Ezért vált a kifejezés a civil lakosság ítélet nélküli, tömeges elhurcolásának és többéves szovjetunióbeli kényszermunkájának a kifejezésévé, függetlenül attól, hogy hadifogolyként vagy internáltként hurcolták el őket.

A kifejezés használata a szovjet katonák orosz- és magyarnyelv-tudásától függött. Ugyanis a Szovjetunió nem orosz ajkú népessége, például a kirgiz, türkmén, kazah vagy azeri szovjet katonák az orosz nyelvet sem beszélték jól,[15] ugyanakkor a kicsi szó náluk is hasonlóan hangzik, ezért könnyen

12 Nagy 1990: 85.

13 Bognár 2004: 104.

14 Molnár D. 2015: 97.

15 Sőt még az 1968-as, Csehszlovákiába történt bevonulás idején is alig tudtak oroszul a szovjet haderő, az akkor már Szovjet Hadseregnek nevezett fegyveres erő katonái. (Szuvorov 2018: 202.)

megtanulták, hogy „kicsi robot". Nem véletlenül került Stark Tamás dokumentumkötetének a főcímébe is az egyik kiszabadítási kérelemből, illetve az ahhoz csatolt adatlapból vett rész, amelyben szintén „kicsi robot" szerepel: „…akkor aszt mondták kicsi robot".[16] Az orosz „rabota" a magyarban robotra kopott, mivel a magyar nyelvben ennek volt értelme, hiszen Magyarországon a középkortól kezdve kellett a jobbágyoknak heti egy vagy két nap robotot, vagyis kötelező ingyenmunkát végezniük a földesúrnak. Az is előfordult, hogy a Szovjetunió nem orosz katonái által rosszul kiejtett „rabota" kifejezés már eleve robotnak hangzott, különösen egy magyar fül számára. Az évszázadokon át végzett jobbágyi robot miatt tehát a robot szó értelme Magyarországon a kényszerből végzett, fárasztó ingyenmunka szinonimájává vált.

Ugyanakkor a korabeli Magyarország egyes régióiban, illetve településein, mint például Kárpátalján, nem jelent még meg ez a kifejezés, hanem három- vagy többnapi munka hazugságával vitték el az embereket a falvakból. Sőt a Kárpátalját érintő tömeges elhurcolásoknál a városokban – ellentétben a falvakkal – igazoltatás ürügyével s az azt követő igazolványadás ígéretével csalták el az embereket és hurcolták a Szovjetunióba. Ugyanez történt például Budapesten is nagyon sokakkal.

Mivel a civilek tömeges elhurcolásának kifejezéseként a „málenkij robot" kifejezés terjedt el, ezért a történészszakma is átvette ezt a kifejezést terminus technicusként, vagyis szakkifejezésként attól függetlenül, hogy milyen ürüggyel hurcolták el az embereket. Ezért vált ez a két szó Magyarországon a köztudatban, majd ennek nyomán a történészszakmában is a polgári lakosság, vagyis a civilek tömeges, ítélet nélküli elhurcolásának és többéves szovjetunióbeli kényszermunkájának a kifejezésévé.

Lényeges, hogy itt csak civilekről van szó, méghozzá olyanokról, akiket ítélet nélkül és többnyire tömegesen hurcoltak el, de nem a GULAG, hanem a GUPVI hadifogoly- és internálótáboraiba.

Mivel a „málenkij robotosokat", a gulágra kerültekkel szemben, nem ítélték el, és mivel őket általában a meghatározott tervszámok alapján vitték el, ezért személyük alapvetően lényegtelen volt. Ezért is fordulhatott elő, hogy a megszököttek helyére bárkit betehettek, hiszen csak a létszámnak kellett stimmelnie. Az elhurcolások alkalmával is, amikor az előre meghatározott létszámkvótát az adott parancs alapján nem tudták teljesíteni, akkor – hogy a létszám meglegyen – a korhatárokat lefelé és fölfelé is kitolták, vagy a 0060-as parancs végrehajtásánál a német származásúak mellett magyar, szlovák vagy akár zsidó származásúakat is elvittek, csak hogy a felsőbb utasításban elrendelt létszámokat teljesíteni tudják.

16 Stark 2017: 165.

A „málenkij robot" kifejezés idézőjelbe tételének három oka van. Egyrészt, mert ezt a kifejezést használták az elhurcoláskor, legalábbis a magyar kiejtésben így maradt meg, tehát idézzük a szovjetek által használt kifejezést. Másrészt, mert az idézőjel azt is kifejezi, hogy hazugság volt az egész, vagyis hogy nem kis munka, hanem éveken át tartó keserves kényszermunka volt. Harmadrészt pedig ezzel különböztetjük meg a valóban néhány napig, hétig, esetleg hónapig tartott valóban kis munkától, a málenkij robottól.

Miért van létjogosultságuk a „málenkij robot", „málenkij robotos" kifejezéseknek? Ugyanis az orosz levéltárakból előkerült szovjet dokumentumok is azt igazolják, hogy a civil foglyok megnevezése, hogy azok hadifoglyok, internáltak vagy csak egyszerűen letartóztatottak, mindig a felsőbb szervek parancsaitól függött. Így például a 2. Ukrán Front parancsnoka, Malinovszkij marsall által Budapest ostroma során összeszedett civilek egy részét – 12 933 főt – hadifoglyokból átsorolták az internáltak nyilvántartásába.[17] A szovjet forrásokból tehát nem derül ki, hogy ki került katonaként, ki meg civilként (hadi)fogságba. Ezért fontos a „málenkij robot", illetve a „málenkij robotos" kifejezés, hiszen ezek a kifejezések magukban foglalják az összes, ítélet nélkül, civilként – a szovjet dokumentumok szerint hadifogolyként, internáltként, letartóztatottként – elhurcolt személyt: férfiakat, nőket, fiúkat és leányokat.

Logikusan nem is várhatjuk el, hogy a terrorra, a félelemre épített totális diktatúrában keletkezett dokumentumok a valóságot mutassák – leginkább azt mutatták, amit a felettesek elvártak a beosztottjaiktól.

A tömeges elhurcolásoknak két, illetve három alapvető indoka volt: a (rabszolga)munkaerő-beszerzés, a megtorlás, valamint a meghódított ország társadalmi-politikai berendezkedése megváltoztatásának az elősegítése. Először is, a Szovjetunió óriási munkaerőhiánnyal küszködött, a foglyok pedig tömeges és ingyenes munkaerőt jelentettek. Másodszor, e munkaerő immár külföldről történő beszerzéséhez, valamint az ellenséggel szembeni tömeges megtorlásokhoz, az elhurcolásokhoz szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az 1943. március 23-i, Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni."

Harmadszor, ahogy maga Sztálin mondta Milován Gyilásznak, a jugoszláv kormányküldöttség egyik tagjának 1945 áprilisában Moszkvában:

17 Varga 2009: 156.

> „Ez a háború elüt a múlt háborúitól: most az elfoglalt területekre ki-ki rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki a maga rendszerének szerez érvényt, amennyiben hadserege képes erre. Másképp ez nem volna lehetséges."[18]

S valóban, a szovjet birodalom a második világháború végétől már nem a Szovjetunió politikai határáig, hanem a Vörös Hadsereg által elfoglalt területek határáig bővült. Ezzel együtt azonnal megkezdték az elfoglalt területek szovjetizálását, a régi politikai, katonai, gazdasági, értelmiségi elit lecserélését és a lakosság széles rétegeinek elhurcolásával a társadalom ellenálló képességének a megtörését, ahogy ezt már a korábbi szovjet vezetők, teoretikusok is megvalósítandó célként jelölték meg.

Már a Szovjetunió létrejöttekor, az 1920-as években több szovjet stratéga is foglalkozott a Vörös Hadsereg által meghódított területek kérdésével, szovjetizálásával, amelyek megalapozták Sztálin fenti kijelentését és annak gyakorlati alkalmazását. Közülük is kiemelkedik Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij,[19] aki a következőket írta:

> „Minden általunk bevett terület az elfoglalása után már szovjet terület, amelyen megvalósítjuk a munkások és parasztok hatalmát."[20]

A modern stratégia kérdései című munkájában az elfoglalt területek gyors szovjetizálását az erőszak és a terror korlátlan módszerének az alkalmazásával, míg a kíméletlen agresszióval történő szovjetizálás folytatásához a szükséges tartalékok totális kizsákmányolását tartotta szükségesnek megvalósítani, amelybe az emberi munkaerőt is beleértette.[21]

Mindezen általános indokokon túl a korabeli, revideált, 172 000 négyzetkilométeres, 14,7 milliós Magyarországról történt ítélet nélküli civil deportálásoknál – a dokumentumok alapján – három jól elkülöníthető, de esetenként keveredő ok, illetve indok érhető tetten. Ugyanakkor a „málenkij robotosokat" kétféle fogolystátuszban deportálták:

I. Hadifogolyként
   1. hadifogolylétszám-kiegészítés
   2. etnikai tisztogatás
II. Internáltként
   3. németként való internálás

[18] Gosztonyi 1988: 10.

[19] Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij (1893–1937) szovjet marsall, a Szovjetunió Forradalmi Katonai Tanácsának elnökhelyettese, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának póttagja, a honvédelmi népbiztos helyettese.

[20] Szuvorov 2006: 55.

[21] Szuvorov 2006: 56.

I. „MÁLENKIJ ROBOTOSOK” HADIFOGOLYKÉNT TÖRTÉNŐ DEPORTÁLÁSA A TRIANONI MAGYARORSZÁG TERÜLETÉRŐL

1. Hadifogolylétszám-kiegészítés

Hadifogolylétszám-kiegészítésként az egész korabeli Magyarország területéről vitték el a férfiakat, fiúkat a Székelyföldtől Vas vármegyéig, Kárpátaljától a Délvidékig. A magát „felszabadítónak” nevező Vörös Hadsereg, ahogy magyar területre lépett, egyből elkezdte elhurcolni a civil férfiakat. Így a tömeges elhurcolások Magyarország területén már 1944 szeptemberétől kezdődtek Háromszék és a Csík vármegyében,[22] és tartottak 9 és fél hónapon keresztül, egészen 1945. május 30-ig, vagyis tovább, mint az ország területén lezajlott harcok.[23]

A hadifogolylétszám-kiegészítéseknek kétféle indítéka volt:

A) az egyik egy legfelsőbb szintű utasításból eredt;

B) a másik helyi szintű, szubjektív döntés volt.

A) A rendelkezésre álló dokumentumokból egy legfelsőbb szintű döntés körvonalai rajzolódnak ki, amely alapján a szovjet fegyveres szerveknek az egész ország területén össze kellett szedniük és hadifogságba vetniük azokat a férfiakat, akik 1941-től katonai szolgálatot teljesítettek. A fogságba ejtett szovjet katonák is azt vallották, hogy mindazokat a férfiakat összeszedik, akik 1941 óta katonák voltak. E tekintetben Budapest szovjet városparancsnoka, Csernyisov nem köntörfalazott, hanem Hátszeghi (Hatz) Ottó ezredesnek, a budapesti összekötő tisztnek nyíltan kijelentette, hogy azok, „akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek, jelentkezésre lesznek felszólítva, s azután fogolytáborba kerülnek”.[24]

Ezt támasztja alá több levéltári dokumentum is. Kenderesen például a község elöljáróinak kérvénye szerint

> „a község tolmácsa dobszó által kihirdette, hogy akik 1941. év óta katonai szolgálatot teljesítettek, jelentkezzenek a legszigorúbb büntetés terhe mellett, 2 napi élelemmel a községházánál. A felhívásra több mint 120 ember jelentkezett. Ezek az emberek

22 Illyés 1976: 68–69.

23 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.102/pol. – 1945.

24 HL HM 1274/ált. – 1945.

> mind civilek voltak, és már több hónapja nem teljesítettek katonai szolgálatot. Több olyan ember is van közöttük, akit nem a jelentkezésre vittek el, hanem a lakásról és a malomból szedtek össze és vittek el."[25]

A Hatvan melletti Lőrinciben 1944. december 8-án kidobolták, hogy „aki 1941–1944. években katonai szolgálatot teljesített, azonnal jelentkezzen a községi bírónál". Majd a jászberényi és a debreceni hadifogolytáborba vitték a több mint száz jelentkezőt.[26] Budapesten, Kelenföldön – a Külügyminisztériumhoz érkezett egyik értesítés szerint – „Január 7-én az egész lakótelepet kiürítették Budafokra, tolmács útján megkérdezték: Ki volt katona 1941 és 1944 között, akik jelentkeztek, azokat elvitték."[27] De ugyanezzel az indokkal vitték el a férfiakat az ország sok más településéről is.

Kiskunhalason a város szovjet parancsnoka elrendelte, hogy a hazatért volt magyar katonákat vegyék nyilvántartásba, majd 1945. március 5-én ügyük kivizsgálásának az indokával a nyilvántartásba vett 57 főt a szabadkai hadifogolytáborba kísérték, „ahol őket mint fasisztákat fogadták" – derül ki az egyik, a Belügyminisztériumhoz írt kiszabadítási kérelemből.[28]

A fogolyszedőknek nem számított, hogy – egészségügyi, családi vagy más indokok alapján – leszerelték már őket, vagy hogy az életüket kockáztatva szöktek meg az alakulatuktól, nem akarva folytatni az értelmetlen harcot. Az sem számított, hogy ezek közül legtöbben nem is szolgáltak a Szovjetunió területén. Csak egy dolog volt a fontos, hogy legyen indokuk minél több munkaerőt a Szovjetunióba vinni az országuk újjáépítéséhez.

Ugyanakkor a végrehajtás nem egyforma szempontok szerint történt. Nagyon sok helyen minden 18 és 50 év közötti férfinak jelentkeznie kellett igazoltatás végett, vagy pedig háromnapi munkára a községházán vagy egy iskolában. Így például 1944. december végén és 1945. január elején a Sátoraljaújhely közelében lévő Vilyvitányból, Füzérradványból, Füzérkajatáról, Mikóházáról, Felsőregmecről, Füzérkomlósról, Széphalomról is elvitték a 18–50 éves férfiakat háromnapos közmunka ürügyén.[29] A közeli Zemplénagárdról hasonlóképpen, december 18-án vittek el 131 lakost.[30] Máriagyűdről és a környékbeli falvakból 1945. január 16-án hatnapi munka ürügyével mintegy 500 férfit hurcoltak el rendkívül hosszú, többszöri irányváltással a bajai hadifogolytáborba, ahova csak hat nap múlva, 23-án érkeztek meg.[31]

25 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.290/7. – 1945.
26 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.203/pol. – 1945.; 27.769/pol. – 1945.
27 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28.094/pol. – 1945.
28 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 126.664/7. – 1945.
29 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.571/pol. – 1945.
30 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.825/pol. – 1945.
31 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.168/pol. – 1945.

Jászapátiból négy hullámban vitték el a férfiakat különböző indokokkal, s természetesen mindhárom esetben a helyi – községi, járási vagy megyei – közigazgatáson keresztül hajtották végre. Először a Vörös Hadsereg november 13-i bevonulását követő napokban, amikor is mintegy 100 embert vittek el egynapos munka ürügyén. (Ők az aradi fogolytáborból adtak hírt magukról.) Majd a Jászsági alsó járás főszolgabírája így írt az elhurcoltak kiszabadítása érdekében a miniszterelnöknek írt levelében a második és a harmadik elhurcolásról:

> „[a] szolnoki Tisza-híd helyreállítási munkálataihoz a vármegye Főispánjának 191.f.i. 1945. sz. rendelete értelmében a járásból január hó első napjaiban kettőszáz embert Szolnokra elküldöttünk. Vonatkozó rendelet szerint ezek a munkások ellátást, lakást és napi 15 pengő munkabért kaptak volna, a munkálatok pedig mintegy 20-25 napra terjedtek volna ki. Ezzel szemben a tényállás az, hogy a munkálatokat végeztető katonai parancsnokság járőre egy hónap múlva újra megjelent járásunkban a régi munkáscsapat felváltására összeszedendő újabb munkáscsapatokért. Amikor a felváltásra az embereket elküldöttük, a régi munkáscsapatot sem engedték vissza."[32]

A negyedik elhurcolási hullámra 1945. február 4-én került sor, amikor is a Jászapáti határában lévő tábori pékségbe kértek a szovjetek 5 péket és 30 munkást. „Ezeket a munkásokat úgy, ahogy voltak, könnyű öltözetben és eleség nélkül autóra rakták, és ismeretlen helyre szállították" – olvasható a továbbiakban a főszolgabírói levélben.[33]

Kecskemétről is a szovjet városparancsnokság parancsára adtak, illetve a szovjetek szedtek össze 16–70 év közötti fiúkat és férfiakat azzal az ürüggyel, hogy vonaton, lovakat kell kísérniük Galacba. Több ilyen csoport is indult, de az utolsó, január 15-én indított csoport – ahol már a szovjet katonák is részt vettek a létszám kiállításában – a korábbiaktól eltérően nem tért vissza.[34]

Voltak olyan települések is, ahol úgynevezett policájok, a Vörös Hadsereg megbízásából, illetve támogatásával létrejött belső rendfenntartó erők emberei a lakásukból vitték vagy hívták el az embereket kis munka vagy igazoltatás ürügyével a községházára, ahonnan már szovjet fegyveres kísérettel vitték őket a legközelebbi hadifogolytáborba. Így kerültek például a ceglédi lágerbe a Tápiószentmártonban, Tápiósülyön, Tápióbicskén és Albertirsán összeszedett polgári foglyok is.[35]

A hadifogolylétszám-kiegészítéseket a legkülönbözőbb módon, a legkülönfélébb megtévesztéssel hajtották végre. Szombathelyen a főjegyző általi

[32] MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.581/pol. – 1945.
[33] MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.581/pol. – 1945.
[34] MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.902/pol. – 1945.
[35] Dusek 1993: 3., 23., 28., 37., 39.

hirdetményben közölték, hogy a városban tartózkodó katonaviselt személyek jelentkezzenek karhatalmi szolgálatra az új, demokratikus hadseregbe.[36] Másutt azt doboltatták ki, hogy aki kincstári ruházattal rendelkezik, azt le kell adnia.[37]A felhívásnak eleget tevőket fegyveres őrök kísérték a legközelebbi hadifogoly-gyűjtőtáborba mint hadifoglyokat. Volt, ahol – mint például Borsodivánkán – az összes katonaviselt férfit összehívatta az NKVD helyi parancsnoka, és fogságba vetette őket.[38] Dombóvárról 1944. december 1-jén a szőlőhegyen a nyilasok elől, illetve a Németországba való kitelepítés elől elbújt leventekorú, 17–20 éves fiatalokat hurcoltak el igazoltatás címén először a pécsi, majd a temesvári lágerbe.[39]

Kesztölcön a szovjet parancsnokság 1944. december 30-i felhívására minden férfinak jelentkeznie kellett a parancsnokságon 17 és 47 éves kor között.

> „Az ott jelentkezett férfiakat a szomszédos Csév községbe irányították azzal, hogy ott igazolványokat fognak kapni, mellyel munkahelyüket zavartalanul felkereshetik."[40]

245, a dorogi bányában dolgozó bányászt hurcoltak így el Kesztölcről.[41] A szomszédos Dorogról ugyanakkor a szokásos közmunkára, vagyis kicsi robotra való jelentkezés hazugságával vitték el az ott lakó bányászokat is.[42] S ahogy a front haladt nyugatra 1945. január 9-én a Bicske közelében, a Vál-völgyben lévő Fejér megyei Tabajdról vittek 48 férfit és fiút 5 napi munka hazugságával.[43]

De nem csak katonakorúakat vittek el. A 18–50 éves elhurcolási korhatártól többnyire nem hivatalos módon tértek el, kitágítva a korhatárokat, de voltak olyan parancskihirdetések, amikor nyíltan a 18 éves korhatár alattiak jelentkezését, összegyűjtését írták elő a szovjet fegyveres szervek. Így például a szigetvári orosz biztonsági szervek hivatalos rendelkezése alapján szedték össze Baranya vármegye nyugati részében a 14 és 50 év közötti katonaviselt és leventekiképzést nyert fiú-férfi lakosságot is.[44]

Fontos itt megemlíteni, hogy Magyarországon, mivel az első világháborút lezáró trianoni békediktátum megtiltotta az általános hadkötelezettséget, és

36 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.492/7. – 1945.
37 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.440/pol. – 1945.
38 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 126.804/7. – 1945.
39 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.547/pol. – 1945.
40 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.891/pol. – 1945.
41 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.891/pol. – 1945.
42 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.823/pol. – 1945.
43 MNL FVL IV.405–b Alispáni iratok 2070/Al.i. – 1945.
44 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.832/pol. – 1945.

csak 35 ezres zsoldos hadsereget engedélyezett, ezért a fiúknak már az 1921. évi LIII. tc. alapján 12 éves kortól 21 éves korig – vagyis a katonaköteles kor eléréséig – részt kellett venniük a leventekiképzésben, ahol fizikai és elméleti felkészítésben részesültek.

A dunántúli hadifogolytáborokat is a környékbeli lakosságból töltötték fel. Vas vármegye főispánja május 8-ai levelében a következőket írta a külügyminiszternek:

> „Jelentem, hogy a vármegye területén több koncentrációs tábort létesítettek még a bevonuló orosz egységek. A táborok felállítása és megtöltése ugyanolyan módon történt, mint az ország többi részében. Egész falvak lakosságát gyűjtötték össze munkára való kirendelés címén, akik jelenleg 3-4 hete a táborokban tartózkodnak. Az ott lévők hozzátartozói közlik, hogy a legutóbbi időben több leplombált szerelvény indult el keleti irányba ezekből a táborokból."[45]

Ugyanezt olvashatjuk Körmend jegyzőjének a jelentéséből is, miszerint:

> „1945. április 7-én Őrimagyarosd községben az orosz katonai parancsnokság rendelete értelmében a 20–40 éves férfiakat összeszedték munkavégzés címén, majd őket először a jánosházai, majd az intapusztai fogolytáborba vitték."[46]

Az iványi körjegyzőségben minden 16–45 éves férfinak kellett jelentkeznie 5 napi élelemmel és 2 rend fehérneművel a községházán.[47] A legtöbb helyen vagy főbelövés terhe mellett kellett a lakosoknak jelentkezniük, vagy pedig a jelentkezésük elmulasztása esetén családjuk elleni megtorló intézkedéseket helyeztek kilátásba.

B) A helyi szintű döntéseknél, elhurcolásoknál a szovjet magasabb egységek, a front-, a hadsereg-, a hadtest- vagy a hadosztályparancsnokok voltak a felelősek, akik a feletteseik által kitűzött hadműveleti célok elérésének késését általában az ellenséges erők magas létszámával magyarázták, illetve a nagyobb mennyiségű hadifogoly nagyobb dicsőséget is jelentett. A front átvonulásával tehát az ország egész területéről szedték össze a civileket, és vitték hadifogságba.

Így például a szovjetek számára hadműveleti kudarccal végződő tiszántúli páncéloscsata miatt Nyíregyházáról, Debrecenből és környékükről szedtek össze több mint 10 ezer embert. A hadműveleti kudarc árát – vagyis azt, hogy az Észak-Erdélyben harcoló 2. magyar és 8. német hadsereget nem sikerült

45 MNL VVL IV.–401./b Főispáni iratok 75./1945.
46 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 29.969/pol. – 1945.
47 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.182/pol. – 1945.

bekeríteni és megsemmisíteni – ismét a helyi lakossággal fizettették meg. Nyíregyházáról mintegy 2300 embert hurcoltak el többnyire otthonaikból,[48] köztük több mint 255 vasutas is volt, ők a megrongálódott vasúti pályatest helyreállítására mentek.[49] A nehezen bevett Debrecenből is többeket elvittek, részben az utcáról.[50] Hajdúnánáson november 2-áról 3-ára virradó éjszakán, illetve a hajnali órákban rángatták ki az ágyukból a férfilakosságot,[51] 630 főt, és hurcolták el őket a debreceni hadifogolytáborba, ahonnan a betegek és az öregek egy részét hazaengedték, és „kb. 340 főt elszállítottak Fochsányba [Foksányba]."[52] Hajdúböszörményből is tömegesen hajtották el nemcsak a férfiakat, hanem a 16-17, sőt még a 13 éves fiúkat is „puskával, kit a házból, kit az udvarról egy szál ruhában, élelem nélkül, úgy, ahogy éppen voltak", emlékszik vissza özvegy Kéky Gyuláné, akinek férjét és 17 éves fiát hurcolták el. 15 éves fia is csak nővére bátorságának és kitartó ragaszkodásának köszönhette otthon maradását, ahogy elmondta:

> „…úgy szorította sírva, jajgatva magához, hiába cibálták, rángatták, el nem engedte a keze közül. Addig-addig mondogatta, mutogatta, hogy milyen kicsi még, hogy végül is elálltak a szándékuktól. Nem tudtuk, hová vitték őket, mert annyit mondtak: »kicsi robot, kicsi robot«."[53]

Hajdúböszörményből például a 18 és 50 év közötti korhatárt kibővítve 16-tól 56 évesig hurcolták el a fiúkat, férfiakat, akiknek az első hosszabb megállójuk a debreceni Pavilon laktanyából kialakított hadifogolytábor volt.[54] Kisvárdáról három hullámban vitték el az embereket „kis munkára": október 26-án, november 27-én és december 13-án.[55] A novemberi elhurcoláskor „házról házra járva a vörös csendőrség (sic!) tagjai minden erős fizikumú férfit a községben egy gyűjtőhelyre azzal állítottak elő, hogy Nyíregyháza városába közmunkára elviszik és 5 hét letelte után hazaengedik" őket.[56]

Azonban a budapesti csata okán történt elhurcolások minden addigi és utána következő civil deportálások méretét meghaladták. Valószínűsíthető, hogy az ilyen nagy mértékű tömeges elhurcolások mögött legfőbb indítékként Malinovszkij marsall önigazoló mesterkedése rejlik. Sztálin ugyanis

48 Fazekas 1989: 16.
49 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.469/pol. – 1945 és MNL OL XIX-J-1-q KÜM 25.084/pol. – 1945.
50 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.439/7. – 1945., 173.223/10.c. – 1946.
51 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.035/pol. – 1945.
52 13. és a 113. dokumentum. In: L. Balogh 2015: 109, 285.
53 Interjú özv. Kéky Gyulánéval. In: Szebeni 1991: 16–17.
54 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.113/pol. – 1945.
55 Galambos–Kujbusné 2017: 105.
56 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.875/pol. – 1945.

siettette Budapest elfoglalását. Azt akarta, hogy a szovjet csapatok menetből foglalják el a magyar fővárost. Az Attila-vonallal megerősített „Budapest-erőd"[57] ostroma azonban, igencsak elhúzódva, 52 napig tartott, és csak február 13-án sikerült elfoglalni a magyar fővárost. (Zárójelben hadd jegyezzük meg, hogy az első világháborúban győztes nagyhatalom, Franciaország csak 43 napig volt képes ellenállni a náci Németország haderejének!) Az ostrom elhúzódása annál is kellemetlenebb volt Malinovszkij számára, mivel a Zsukov marsall által vezetett I. Belorusz Front páncélos ékei ekkorra már hatvan kilométerre közelítették meg Berlint. Moszkvában pedig nem értették, hogy mi az oka az ostrom elhúzódásának, és egyre türelmetlenebbek lettek. Rákosi visszaemlékezésében így ír erről:

> „Budapest be volt kerítve, s szovjet ismerőseim egyre türelmetlenebbül kérdezték tőlem, hogy tulajdonképpen hány blokk van Budapesten? (A szovjet hadsereg jelentéseiben naponta megemlítették, hogy hány háztömböt – blokkot – foglaltak el a németektől.) Kénytelen voltam megvallani, hogy erről nekem sincs fogalmam, de türelmetlenségükben én is osztozom."[58]

Malinovszkij a megtorlástól való félelmében a főváros bevételének az elhúzódását az ellenséges német–magyar erők nagy számával magyarázta. Korábbi jelentéseiben 180 000-200 000 fős ellenséges haderőről számolt be.[59]

Ezzel szemben a Budapesten körülzárt német–magyar védősereg a marsall által megadottnak még a felét sem érte el, csak 79 000 fő volt.[60] A marsall az ostromra vonatkozó végső, összegző jelentésében arról számolt be, hogy 188 000 fős ellenséges erőt számolt fel, akik közül mintegy 50 ezren meghaltak, és 138 ezer főt fogságba ejtett.[61] Ugyanakkor a főváros védői közül – a harcok hevességét és a németek magas halálozási arányát ismerve – csak maximum 35-40 000 fő eshetett szovjet fogságba. Tehát hiányzott mintegy 100 000 hadifogoly.

Ha azonban a fiktív, 188 000 fős védősereg létszámából vonjuk ki a valódi, 79 000 fős létszámot, akkor a különbség még nagyobb, 109 000 fő.[62] Döbbenetes adat! Ugyanakkor a 100 000 fő körüli adatot erősíti meg a nyugati

57 Hitler 1944. november 23-án a magyar fővárost erődde, vagyis „Festung Budapest"-té nyilvánította, és elrendelte annak háztól házig, az utolsó emberig való védelmét. S valóban, Budapestet az első világháborús tervek modernizálásával, hevenyészve „erődde" alakították.

58 Rákosi 1997: 141–142.

59 Zaharov 1973: 230.; Gosztonyi 1964: 37.; Artyemjev 1950: 54.

60 Ungváry 1998: 71. és 305.

61 Zaharov 1973: 262.; Ugyanezt az adatot citálja Tóth 1975: 412.

62 Budapest védőinek létszámadatairól és az elhurcolásokról bővebben lásd Bognár 2000b. 77–87.

emigrációban, 1950-ben kiadott *Fehér könyv* is, amelyet az ENSZ hitelesnek fogadott el.[63]

Mindenesetre a győztesnek az ostrom utáni elszámolásnál komoly problémát okozott a valóságos és a fiktív létszámadatok közti hatalmas különbség. A tábornoknak ugyanis a hadifoglyokat át kellett adnia az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságának (GUPVI), illetve eljuttatnia ennek hadseregbeli fogadópontjaihoz.[64] Malinovszkij a hiányzó fogolymennyiséget Budapest és az azt körülvevő agglomeráció polgári lakosságából pótolta.

Hátszeghi Ottó ezredes – a Budapest szovjet katonai parancsnoka mellé rendelt összekötő tiszt – az ostrom befejeződése után több nappal a következőket jelentette a honvédelmi miniszternek: „Az emberek rendszertelen összefogdosása és elhurcolása rendületlenül tovább folyik." Majd a továbbiakban így folytatta:

> „Megható a budapesti lakosság élni akarása. Ingyen és élelem nélkül minden munkás a helyére sietne, hogy a termelést folytassa, üzemét rendbehozza. Az elhurcolás veszélye azonban megfélemlít mindenkit. Senki sem meri elhagyni otthonát."[65]

Az ostrom alatt és azt követően egészen április végéig hurcolták el a polgári lakosokat az elfoglalt háztömbök, lakónegyedek vagy gyárak óvóhelyeiről, a lakásokból, az utcákról, sőt a gyárakból, az üzemekből is igazoltatás vagy csak egy kis munka, málenkij robot ígéretével.

A fentiek alátámasztására a Külügyminisztériumhoz érkezett több tízezer kérelemből íme kettő. Háromszáz XI. kerületi asszony a férjeik kiszabadítása érdekében írt kérvényükben a következőket írta:

> „1945. jan. 7-én a lakásból férjeinket kétórai munkára elvitték és azóta az egyik fogolytáborból a másikba viszik; és végül a szegedi csillagbörtönben, hadifogolyként kezelik őket. Éhség és hideg miatt sokan életüket vesztették."[66]

Egy másik kérelemben – sok ezerhez hasonlóan – a következőket olvashatjuk:

> „Kőbánya külső részén (X. Alkér u. 30.) lakunk, ahova az orosz katonaság f. év január hó 4-én már bevonult. Másnap, január 5-én néhány fegyveres katona a házban lakó összes férfiakat elvitte, közlésük szerint csak egy órára igazoltatás céljából. [Kiemelés tőlem – B. Z.] […] …hetek múlva megtudtam, hogy […] Ceglédre vitték őket, ahol

63 *Fehér könyv* 1950: 9.
64 Galickij 1990: 42.
65 HL HM 1274./ált. – 1945.
66 MNL OL XIX-J-1-q. 27.363/pol. – 1945.

anélkül, hogy leigazoltatták volna őket, bevagonírozták és 15 napi élelemmel együtt útnak indították…"[67]

Sőt vitték az embereket a gyárakból, az üzemekből is, és az sem mentette meg őket az elhurcolástól, ha a Vörös Hadsereg részére dolgoztak. Így hurcoltak el munkásokat például a Kelenföldi Erőmű Budafoki úti, a Standard Villamossági Rt. Fehérvári úti telephelyéről, az Egyesült Izzólámpagyárból, a csepeli Weiss Manfréd-gyárból, a MÁV Istvántelki és Kőbányai Főműhelyéből, a Hoffher-Schrantz Gépgyárból, és a sort még hosszan folytathatnánk.[68] Nem kímélték a különböző egészségügyi intézetek járóképes betegeit sem, és sokszor a gondozó személyzettel együtt hajtották őket a kijelölt hadifogoly-gyűjtőtáborba. Ilyen sors jutott osztályrészül például a Vas utcai Pajor Szanatórium, az óbudai Szent Margit Kórház, a Budakeszi Tüdőszanatórium betegeinek vagy a Gömbös Gyula úti[69] 11. számú helyőrségi kórház betegeinek és személyzetének. (Utóbbi összes lakóját, miután már egyszer elvitték őket, újra kórházként használva ismételten személyzettel együtt fogságba vetették.)[70]

Különös előszeretettel vitték el az egyenruhás közalkalmazottakat, a postásokat, vasutasokat vagy éppen rendőröket, mivel a hadifogolyhiánnyal küszködő szovjet katonai vezetésnek jól jöttek ezek az egyenruhások a civil foglyok tömege közt, s könnyen rájuk süthették, hogy valamilyen ellenük harcoló fegyveres testületnek a tagjai. A Magyar Postavezérigazgatóság 1945. május 9-i, a Külügyminisztériumhoz címzett levelében 859 elhurcolt alkalmazottjának a szabadon bocsátását kérelmezi.[71] A gödöllői és a ceglédi hadifogolytáborokban külön postásszázadokat alakítottak ki. Ugyancsak „előszeretettel" vitték el a BSZKRT, vagyis a Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság egyenruhás alkalmazottait is, a villamosvezetőket, kalauzokat stb. Egy részükből a ceglédi Huszár laktanyabeli hadifogolytáborban alakult külön BSZKRT-század.[72] Hasonló volt a helyzet a MÁV alkalmazottaival is. A MÁV Általános Igazgatási Főosztályának – az 1945. március 27-i levelében olvasható – addigi összesítése szerint a szovjet katonai hatóságok által elvitt budapesti államvasúti alkalmazottak száma 1195 fő.[73] A rendőrökkel

67 MNL OL XIX-J-1-q. 25.933/pol. – 1945.
68 MNL OL XIX-J-1-q. 127.803/pol. – 1945, 125.108/pol. – 1945, 27.793/pol. – 1945, 28.037/pol. – 1945, 27.113/pol. – 1945, 27.575/pol. – 1945.
69 Ma Alkotás út.
70 MNL OL XIX-J-1-q. 27.112/pol. – 1945, 28.039/pol. –1945, 27.509/pol. – 1945, 27.696/pol. –1945, 27.721/pol. –1945, 120.368/pol. –1945, 27.796/pol. –1945, 27.639/pol. – 1945, 27.642/pol. – 1945.
71 MNL OL XIX-J-1-q. 27.271/pol. – 1945.
72 MNL OL XIX-J-1-q. 27.111/pol. – 1945.
73 MNL OL XIX-J-1-q. 27.270/pol. – 1945.

sem kivételeztek. Szolgálati helyeikről, a rendőrőrszobákról vitték el a rendőröket, például február 11-én a XI., Horthy Miklós út 9. szám alatti rendőrőrsről 39 főt, vagy a várból nyolc főt.[74] Kádár János, akit január 23-án neveztek ki Budapest rendőrfőkapitány-helyettesévé, 1945. február 9-i szigorúan bizalmas jelentésében a következőket írja:

> „…az orosz hatóságok a kapitányságokról, a laktanyákból vitték el a rendőröket. A naponta szolgálatba induló rendőröknek alig 50%-a érte el szolgálati helyét. A rendőrök elvitele olyan méreteket öltött, hogy jelenleg Gödöllőn 2000-3000 főnyi rendőrtiszt és legénység van a fogolytáborban."[75]

S a marsall, hogy tovább valószínűsítse csalását, egyéb „fogásokat" is alkalmazott. Egyik, a Külügyminisztériumhoz írt felháborodott hangú levélben például a következők olvashatók:

> „Újabban az oroszok a magyar hadifoglyokat beöltöztetik német egyenruhába, ezzel akarják a világot félrevezetni, hogy német foglyot visznek, persze senkinek nem szabad megközelíteni a fogolyszállítmányt."[76]

Jellemző volt az a módszer is, hogy a vasúti szállításoknál a magyar civil és katona hadifoglyok közé vagononként 10-20 németet is beraktak, így az egész szerelvény német hadifogoly-szállítmányként futott.[77]

A szovjeteknek teljesen mindegy volt a foglyok kiléte, csak egy dolog volt fontos: a létszám. Több tízezer embert az az utcákról, terekről szedtek össze. Ez általában úgy zajlott le, hogy egy-két szovjet katona a forgalmasabb utcák és terek (a körutak, az Andrássy út, a Rákóczi út, az Oktogon stb.) házainak kapualjaiban vagy egy-egy épen maradt üzlethelyiségben elbújva az arra járókat összeszedte és betuszkolta a belső udvarokba, pincékbe vagy magukba az üzlethelyiségekbe, majd a sötétség beálltával továbbvitték őket a gyűjtőtáborok felé.

Akinek sikerült ezen akciókból kicsúsznia, és hadköteles korú volt, annak kerülete illetékes NKVD-parancsnokságán kellett jelentkeznie igazoltatás végett. Innen néhány kivételtől eltekintve mindenkit fegyveres kísérettel, konvojban hadifogoly-gyűjtőtáborok felé indítottak útnak.[78]

74 MNL OL XIX-J-1-q. 27.688/pol. – 1945.

75 Szakács–Zinner 1997: 83.

76 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.002./pol.– 1945.

77 HL Tgy. 3225. Kiss, 4.; Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)) 421. – 1993. Balczó István volt civil (hadi)fogoly visszaemlékezése 1.; VHBSZ 288. – 1992. Baranyai Béla 1.

78 Ilyen NKVD-parancsnokságok voltak: VIII., Luther utca 4.; IX., Üllői út 8.; XI., Horthy Miklós (ma Bartók Béla) út 61.; XII., Böszörményi út 23.; XIV., Amerikai út 25. szám alatt.

Több antifasiszta ellenállót, kommunista párttagot,[79] valamint a szovjetek oldalán, a Budai Önkéntes Ezred tagjaként harcolt magyar katonát is hadifogságba vetettek igazolásaik ellenére.[80] Megdöbbentő példaként hadd említsem meg D. Róbert antifasiszta ellenálló esetét, akit a nyilasok az Andrássy út 60.-ban megkínoztak, „majd a Duna-partra vitték kivégezni, több társával együtt". A rájuk leadott géppisztolysorozat D. Róbertet nem sebezte meg halálosan. „Felgyógyult, de 1945. április 3-án ismeretlen okból, a nála lévő ellenállási mozgalmi igazolványa ellenére elvitték, ahonnan a máramarosszigeti fogolytáborba került" – olvasható az egyik szabadítási kérelemben.[81]

Szovjet hadifogság jutott osztályrészül igen sok zsidó származású személynek is, aki egyszer már átélte a megalázottság, a kiszolgáltatottság, az embertelenség és a naponkénti halálnak kitettség borzalmas stációit. Volt, akit a bori lágerből a szerb partizánok szabadítottak ki, s miután hazajött Budapestre, a felesége keresése közben a Rózsák terén vetettek fogságba.[82] A budapesti gettóba zárt zsidóság egy része sem sokáig örülhetett a január 18-ai felszabadulásnak, mert többüket még aznap, hazatérve lakásukba, a lakótársaikkal együtt hurcolták el. A kiszabadítási kérelmükhöz csatolt kérdőív „Megjegyzés" rovatába ilyen és ehhez hasonló szövegek olvashatóak:

> „A gettóból kijőve, ugyanaznap a ház összes férfi lakójával együtt először Gödöllőre vitték, jelenleg Cegléden [hadi]fogolytáborban van."[83]

Sőt sok, a náci Németországba deportált zsidó személyt, aki túlélte a koncentrációs táborok borzalmait, hazafele jövet vagy hazaérkezve Budapestre az orosz–angol nyelvű igazolásukat semmibe véve hurcoltak el egy másik típusú embertelen birodalom lágereibe.[84]

Nagyon sok Magyarországon tartózkodó, illetve itt menedéket talált külföldi állampolgár is áldozata lett a szovjetek fogolyszerző akcióinak. Így például azok közül a lengyelek közül is sokan kerültek szovjet hadifogságba, akik 1939-ben menekültek el hazájukból a német–szovjet megszállás elől, ahogy ez jól látható a Külügyminisztériumhoz érkezett kérelmekből és a ceglédi hadifogolytábor foglyainak téglafeliratairól.[85] Rajtuk kívül még Budapesten hadifogságba vetettek a szovjetek több mint kétszáz, német hadifogságból

79 Így járt például Hegedűs András is, aki 1955–1956-ban miniszterelnök lett. (Hegedűs 1988: 105.)
80 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.760./pol. – 1945.
81 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.131/7. – 1945.
82 MNL OL XIX-J-1-q. 27.758/pol. – 1945.
83 MNL OL XIX-J-1-q. 27.684/pol. – 1945, 27.687/pol. – 1945.
84 Példaként lásd: MNL OL XIX-J-1-q. 27.217/pol. – 1945, 27.229/pol. – 1945, 27.228/pol. – 1945.
85 MNL OL XIX-J-1-q. 125.231/pol. – 1945.; Bognár–Jójárt–Reznák 2017: 99–100.

Magyarországra menekült franciát, akiket a gödöllői hadifogolytáborba hajtottak.[86] Sőt több, még az országban működő nagykövetség diplomatáit is elhurcolták, mint például a svájci és a svéd követség több diplomatáját, akik közül Raoul Wallenberg a legismertebb. Igaz, őket többnyire nem a Vörös Hadsereg, hanem az NKVD vetette fogságba.[87]

A magyar kormány többször is kérelemmel fordult a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottsághoz az ártatlanul elhurcolt civilek érdekében, többnyire nem sok eredménnyel. Így például az egyik levelében azt kérte, hogy

> „elsősorban az ellenállási mozgalomban részt vett, főleg Budapest utcáiról, óvóhelyeiről, vagy Sopronkőhidáról hazatérve az úton elszállított emberek és a szervezett párttagok bocsáttassanak szabadon".[88]

13 éves gyerekeket és 50 felettieket is elhurcoltak, mint például Elter Dezsőt édesapjával együtt az egyik budapesti gyár óvóhelyéről.[89]

Március végétől a már enyhülni látszó elhurcolások ismét nagyobb méreteket kezdtek ölteni, ahogy ezt Rákosi maga is megírta Georgi Dimitrovnak, a bolgár kommunista párt főtitkárának:

> „Nagy nehézséget okoz nekünk, hogy a razziák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek. Némely napokon a gyárba menő vagy onnan jövő munkások ezreit fogják össze az utcákon, és mint hadifoglyokat különböző táborokba viszik őket. A Központi Bizottság házát naponta valósággal megszállják az izgatott hozzátartozók."[90]

Ugyanezt erősíti meg a már korábban idézett Hátszeghi Ottó ezredes immár a március 29-i jelentésében is, amelyben a következőket írja:

> „4-5 nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfilakosságot. Egyes épülettömböket körülzárnak, és a férfiakat 18–50 évig állítólag igazoltatás céljából – először a GPU [valójában az NKVD, amibe a GPU 1934-ben beolvadt – B. Z.] parancsnokságokra, majd ismeretlen helyre viszik. Az elhurcoltak közül csak kevesen térnek vissza otthonukba. Kérek sürgős intézkedést a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál."[91]

86 Interjú dr. Kosáry Domokos egykori civil hadifogollyal, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnökével. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

87 A svájci követség jelentése Magyarország szovjet megszállásáról 1945 tavaszán. Idézi: Montgomery 1993. 205–206.

88 MNL OL XIX-J-1-q. 27.515/pol. – 1945.

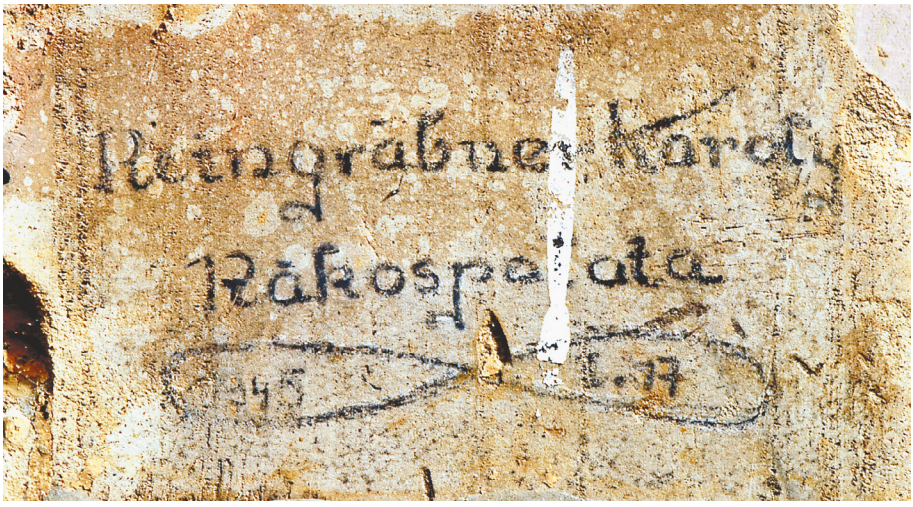
89 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.732/pol. – 1945.; Interjú E. Dezsővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.

90 Pünkösti 1992. 77.

91 HL HM 20.326/eln. – 1945.

Az elhurcolások méretének hirtelen növekedésének az lehet a magyarázata, hogy összesítették a budapesti csata kapcsán leszállított hadifoglyokat az érintett hadifogoly-gyűjtőtáborokban, s a meghatározott 138 000 fős létszám még nem volt meg, tehát gyorsan igyekeztek Budapest utcáiról pótolni a még mindig hiányzó fogolylétszámot.

Az akkori Budapestet körülvevő agglomerációból is – amelynek jelentős része már a mai Budapest területéhez tartozik, amelyet akkoriban Nagy-Budapestnek[92] neveztek – tömegesen vitték el a polgári lakosokat. Például a rákospalotai városháza elől 1945. január 27-én mintegy 600 civil férfit hurcoltak el,[93] s ugyanaznap a rákospalotai Istvántelki Főműhely 310 dolgozóját is a gödöllői hadifogolytáborba.[94] (2. illusztráció) Január 6. és 10. között Érdről és a környékbeli településekről (Diósd, Tárnok, Sóskút stb.) kétnapi munka és azt követő igazolás ürügyével mintegy 4500 civil lakost hurcoltak el,[95] Pesthidegkútról január 14-én mintegy 700 főt,[96] és a sort még hosszan sorolhatnánk.

2. illusztráció. *Egy Rákospalotáról elhurcolt civil „hadifogoly", Reingrábner Károly téglafelirata az egykori ceglédi (hadi)fogolytábor egyik épületének a falán (forrás: Bognár–Jójárt–Reznák 2017: 126.)*

92 Hivatalosan 1950. január 1-jén jött létre Nagy-Budapest, amelyhez hét várost (Budafok, Csepel, Kispest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota és Újpest) és 16 nagyközséget (Albertfalva, Békásmegyer, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom és Soroksár) csatoltak.

93 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.495./pol. – 1945.

94 MNL OL XIX-J-1-q. 27.270/pol. – 1945.

95 Muskovics 2016: 12.

96 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.726/pol. – 1945.

A másik elhurcolási indok a Budapest környéki településeken – ami országosan is gyakori volt – az embereknek a német származás indokával történt deportálása volt. Rákosi Mátyás a már említett Georgi Dimitrovnak írt egyik levelében a következőkről is beszámol: „…sok jó elvtársat, mint németet elvittek, akiket csak ritkán tudunk kiszabadítani."[97] De minderről a későbbiekben még lesz szó.

A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának irataiból kitűnik, hogy Budapest és környékéről az elhurcolások a harcok befejeződése után még két és fél hónapig, vagyis április végéig tartottak.

A Budapestről és környékéről decembertől április végéig összeszedett és elhurcolt civil és katona hadifoglyokat nyolc településen (Vác, Cegléd, Jászberény, Kiskunfélegyháza, Tetétlenpuszta, Kecskemét, Baja, Budapest) kialakított 12 hadifogolytábor-részlegben gyűjtötték össze.[98] A pesti oldalról a legtöbb foglyot a gödöllői és a ceglédi, míg a budai oldalról a bajai lágerbe hajtották. Utóbbi esetében a foglyokat közel kétszáz kilométert hajtották hat-hét napon keresztül hiányos öltözékben, sokszor mínusz tíz-húsz fokos hidegben, szinte étlen-szomjan. E hadifogolytáborok lakóinak több mint a fele civil volt, különösen a gödöllőiben, ahol ez az arány 80-85% volt. Több visszaemlékező között ezt erősítette meg Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke is.[99] A gödöllői hadifogolytábor túlnyomó civil többségét, vagyis lényegében internálótábor jellegét erősíti meg a svájci követség jelentése is, amelyben a gödöllői – hivatalosan – hadifogoly-gyűjtőtábort „koncentrációs tábor"-nak nevezve azt írják, hogy ott „mintegy 40 ezer internáltat [tehát civilt – B. Z.] őriznek, és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket".[100]

A polgári lakosok összeszedése és fogságba vetése olyan mértéket öltött, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöke, dálnoki Miklós Béla – hivatalos úton – a külügyminisztere, dr. Gyöngyösi János útján kérte Vorosilov marsalltól, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől a fogolyszedés leállítását.[101]

A civilek tömeges elhurcolásából adódóan a magyarországi hadifogolytáborok lakóinak átlagosan 25-33%-a a polgári lakosság köréből került ki.

[97] Pünkösti 1992: 77.
[98] A magyarországi hadifogolytáborokról bővebben lásd: Bognár 2012.
[99] Interjú dr. Kosáry Domokos egykori civil elhurcolttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.
[100] Montgomery 1993: 205.
[101] MNL OL XIX-J-1-q. 26.047/pol. – 1945.

2. Etnikai tisztogatás

A második csoportot az etnikai tisztogatásként elhurcoltak alkotják. Ugyanis a trianoni határon kívüli, főként az 1938–1941 között visszacsatolt területeken történt elhurcolásoknál egyértelműen kimutatható, hogy a Magyarországgal szomszédos országok politikai, katonai vezetői a háborús helyzetet, a szovjetek általi tömeges elhurcolásokat igyekeztek a magyar lakosság eltávolítására, megfélemlítésére, az etnikai arányok megváltoztatására is felhasználni.[102] Ez legjobban tetten érhető Vasza Csubrilovicsnak,[103] a Jugoszláv Kommunista Párt fő ideológusának *A kisebbségi kérdés megoldása az új Jugoszláviában* című írásában ekképpen:

> „Ha sikerülne a Bácskából, Bánátból és Szerémségből öt-hatszázezer németet és magyart eltávolítani, s a helyükre a mi népünket betelepíteni, Vajdaság egyszer s mindenkorra a miénk lenne. […] A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. […] Számukra gyűjtőtáborokat kell létesíteni, vagyonukat elkobozni, családjukat szintén táborokba küldeni, s az első adandó alkalommal átküldeni őket nemzeti államukba. *A magyarok és a németek vonatkozásában ehhez nagy segítséget nyújthat a testvéri szovjet katonaság.* [Kiemelés tőlem – B. Z.] A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre. […] először is hangsúlyozom, hogy az ilyen háborúk a legalkalmasabbak az ilyen problémák megoldására […] Amihez békeidőben évtizedek vagy századok kellenének, háború idején pár hónap vagy év elegendő."[104]

Azonban az etnikai tisztogatás nemcsak a trianoni határon kívüli területeken érhető tetten, hanem azon belül is. Ugyanis a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye keleti, északkeleti részéből, elsősorban Csonka-Bereg területéről történt tömeges deportálások az egész Kárpátalját és Kelet-Szlovákiát, az Ung-vidéket,[105] valamint Máramaros vármegyének a Romániához csatolt részét érintő, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által 1944. november 12-én kiadott 0036-os parancshoz köthetők. A parancs alapvető célja e területeknek

[102] Bővebben a „málenkij robot" etnikai tisztogatásként deportált csoportjáról lásd Bognár 2023: 221–236.

[103] Vasza Csubrilovics (1897–1990): Fiatalon csatlakozott az Ifjú Bosznia (Mlada Bosna) szerb nacionalista diákcsoporthoz, amelynek tagjaként részt vett a Ferenc Ferdinánd elleni merényletben Gavrilo Princip egyik társaként, amiért 16 év börtönre ítélték. Szabadulása után Belgrádban elvégezte az egyetemet, történész lett, a keleti kérdés szakértője. 1945-ben belépett a Jugoszláv Kommunista Pártba, majd földművelésügyi, később erdészeti miniszter lett. 1959-ben a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) levelező tagja, 1961-től pedig rendes tagja lett. 1976-ban a Szovjet Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja lett.

[104] Csubrilovics 2013: 85–99.

[105] Erről bővebben lásd Dobos 1992: 110–129.

a Szovjetunióhoz, pontosabban Szovjet-Ukrajnához való csatolásának előkészítéseként került sor. Ugyanis ezeket a területeket Kárpátontúli Ukrajna néven, annak részeiként Szovjet-Ukrajnához akarták csatolni, amire Magyarország[106] és Románia[107] vonatkozásában kísérletet is tettek.

Az elcsatolás előkészítéseként került sor Kárpátalja és az ahhoz hozzácsatolni kívánt Csonka-Bereg magyar és német férfilakosságának az 1944. november 18-ától kezdődő elhurcolására s így az ottani lakosság megfélemlítésére, hogy a Munkácsra 1944. november 26-ára, a szovjetek által kiválogatott emberekből összehívott „Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa" ellenakcióktól biztosítottan, nyugodt körülmények között kimondhassa a területnek „Szovjet-Ukrajnához" való csatlakozását. Ezzel a Szovjetuniónak sikerült elérnie, hogy a külvilág felé úgy tűnjék, hogy Kárpátalja lakossága önként kívánt csatlakozni az egészen más történelmi, vallási, kulturális és etnikai sajátosságokkal bíró „Szovjet-Ukrajnához". Így az úgymond „népakaratnak" engedve a nyugati szövetségesek sem emelhettek kifogást e területnek a Szovjetunióhoz csatolása ellen.

Ugyanis a Szovjetunió a csehszlovák vezetőkkel kötött szerződés ellenére nem akarta Csehszlovákiának visszaadni Kárpátalját, hanem annak annektálását tűzte ki célul. Ebben a szovjet birodalmi politika játszotta az alapvető szerepet, ugyanis a Szovjetunió számára stratégiai fontosságú volt az Északkeleti-Kárpátok megszerzése s ezzel hídfő létesítése a Kárpát-medence felé. Hiszen a Vörös Hadseregnek július végétől – az Északkeleti-Kárpátokhoz való érkezésétől – 3 hónapra volt szüksége elfoglalni ezt a területet. S csak azért nem tartott ez hosszabb ideig, mert Románia átállása következtében az Északkeleti-Kárpátokat védő erők hátában megjelenő 2. Ukrán Front alakulatai idő előtti visszavonulásra késztették az itt védekező magyar–német alakulatokat.[108] (A terület stratégiai jelentőségét bizonyította 1956 és 1968 is, hiszen mindkét esetben Kárpátaljáról indultak a szovjet harckocsik a szovjet-, illetve szocialistarendszer-ellenes felkelések leverésére.)

E terület megszerzésének előkészítéseként a lakosság megfélemlítésére, az esetleges ellenakciók elkerülése érdekében, Kárpátaljáról deportálták a magyar és német férfiakat. Ennek végrehajtására adta ki a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-én a 0036-os (Szigorúan titkos!) parancsát, amely szerint:

[106] Csonka-Beregnek Szovjet-Ukrajnához csatolásának kísérletéről bővebben lásd Bognár 2014.
[107] A Romániához csatolt Máramarosnak Szovjet-Ukrajnához csatolásáról lásd: Dupka 2012: 65–68.
[108] A Kárpátalján, illetve az Északkeleti-Kárpátok előterében lezajlott harcokról bővebben lásd Szabó 2002, valamint Szabó–Számvéber é. n. 68–72.

„Egész sor településen német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek laknak, akiket *ugyanúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni és hadifogolytáborba* [Kiemelés tőlem – B. Z.] kell irányítani."[109]

Tehát az elhurcolt civileket a hadifoglyok közé számították.

A parancs végrehajtását az NKVD-re bízták. A városok lakossága a parancsról a november 13-i dátummal ellátott a „Városparancsnokság 2. számú parancsa" felzetű falragaszokról értesült. Ebben azt hazudták, hogy csak igazoltatás végett kell megjelennie a 18–50 év közötti férfilakosságnak a megadott parancsnokságokon. Így a parancsnak eleget tevők felkészületlenül, csak kiskabátban, megfelelő ruházat, élelem, evőeszközök és evőedények nélkül kerültek a hadifogság embert próbáló, sanyarú körülményei közé, ami miatt nagyon nagy volt köztük a halálozási arány. Ugyanakkor a falvakban 3 napi munka ürügyén vitték el a 17–76 év közötti[110] fiúkat és férfiakat. Kárpátaljáról mintegy 30 ezer civil embert hurcoltak el szovjet fogságba.[111]

A csonka-beregiek elhurcolásának a története egyértelműen szorosan összekapcsolódik a határon túl élő kárpátaljai nemzettársaikkal. Ugyanis – ahogy már említettem – ezt a területet is a Szovjetunióhoz, pontosabban szovjet Ukrajnához akarták csatolni, ahogy ezt Kárpátalja esetében meg is tették. Csonka-Bereg, tehát a Tisza és a trianoni határ közti terület elcsatolására ukrán milicisták – valószínűleg valamilyen szintű szovjet jóváhagyással – tettek kísérletet 1945. augusztus 16-án, amikor is, fegyveresen átlépve az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezményben meghatározott trianoni határt, lefegyverezték a magyar határőrséget és a helyi rendőrséget, megszállták Csonka-Bereg területét, s a kommunista párt kivételével betiltották az összes többi pártot. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök 1945. augusztus 17-én levélben kérte Vörös János honvédelmi minisztert, hogy a helyzet tisztázása érdekében a szükséges intézkedéseket megtegye, egyben közölte vele, hogy ez ügyben a Magyarországon lévő szövetséges haderők főparancsnokához s egyben a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez, Vorosilov marsallhoz fordult, de arról már sajnos nem ír, csak sejthető a levélből, hogy milyen eredménnyel. A miniszterelnök levelében a különböző főjegyzői és főispánhelyettesi táviratokra hivatkozva a következőket közölte a honvédelmi miniszterrel:

„…1945. évi augusztus hó 16-án délután ukrán csapatok tehergépkocsikon előrenyomulva megszállták Beregsurányt, majd Tarpa, Barabás, Csaroda, Tiszaszalkát. Ezen

[109] Dupka–Korszun 1997. 72–73.
[110] Molnár D. 2015. 97.
[111] A Kárpátaljáról történt elhurcolásokról bővebben lásd Dupka 2012.

> csapatok a határőrséget és rendőrséget lefegyverezték és a Tiszán át a közlekedést beszüntették. Egyik jelentés szerint egyesek azt a kijelentést tették, hogy ezen községeket Ukrajnához kívánják csatolni."[112]

A Honvédelmi Minisztériumba érkező egyik jelentés szerint: „a Beregszászi Kommunista Párt erős propagandát fejt ki a megszállott területeknek Kárpát-Ukrajnához való csatolása érdekében. Ígéretek: olcsó ruha, só, cukor, petróleum, 40,– pengős búza, valamint újabb földreform…", az ukrán katonák pedig szavazójegyeket osztogattak, felszólítva a lakosságot, hogy szavazzanak „Kárpát-Ukrajnához" való csatolásukra.[113] Végül 13 napos megszállás után, augusztus 28-án kivonultak a megszállók.[114]

A 0036-os parancs alapján a legtöbb embert Kárpátalja településeiről november 18-án hurcolták el. Csonka-Bereg egyes településeiről is ekkor történtek meg az első elhurcolások, mint például Beregdarócról, Beregsurányból, Csonkapapiból, Gelénesről, Tivadarból, Tiszavidről, Tiszaadonyból. Majd a következő hullámra november 21-én került sor, Csarodáról, Hetéről, Fejércséről, Gergelyiugornyáról, Jándról, Márokpapiból, Tákosból és Tarpáról.[115] Csonka-Bereg falvaiban is a kisbírók dobolták ki a parancsot. Meglepő módon Csonka-Bereg északi végéből csak később kezdték elvinni a férfiakat, Lónyáról például csak november 27-étől, több hullámban.[116]

A csonka-beregi és a szomszédos településekről történt elhurcolások etnikai tisztogatás jellegét igazolja a Külügyminisztériumba érkezett egyik kérelem is, amelyben például a következők olvashatók:

> „Bereg megyének trianoni területéről a Beregszász–vásárosnaményi műúttól keletre eső községekből november 21-én kellett Beregszászban jelentkezniük a 18–50 év közötti férfiaknak. A lelkészeket, ruszinokat, cigányokat, zsidó és gör. kath. vallásúakat visszaengedték, a magyarokat Szolyvára vitték, ahonnan a Lavocsne–csapi vasút mentén munkára osztották szét őket."[117]

Az elhurcolások azonban nemcsak december elejéig, hanem egészen január 24-ig tartottak Csonka-Beregből.[118] Csonka-Bereg 21 településéről összesen

112 HL HM 35.250/eln. – 1945.
113 HL HM 35.455/eln. – 1945.
114 Csonka-Bereg ukrán megszállásáról bővebben lásd Bognár 2014.
115 Csak Tarpáról 860 embert vittek el. Lásd Szabadi 2016: 159.
116 Gyarmathy–Filep 1989.
117 MNL OL KÜM HDF. O. 25.438/pol. – 1945.
118 X 10874 GUK; Galambos–Kujbusné 2017: 329.

mintegy 4000 embert hurcoltak el.[119] Ugyanakkor ha a csonka-beregi elhurcolásokhoz hozzávesszük a nagy valószínűség szerint szintén a 0036-os parancs alapján Csonka-Beregtől északra, Záhony környékéről és délre, a Szamosközből szintén 1944. november 18. és december vége között elhurcoltakat, akkor már közel 5000 főt kapunk.

Csonka-Beregtől északra lévő, vagyis Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északkeleti, szabolcsi részéből, Mándok, Tiszabezdéd, Tiszaszentmárton, Záhony és Zsurk községekből is november 18-án, majd decemberben hurcolták el a 18–50 év közötti férfiakat többnyire 3 napos munka ürügyével.[120] A Csonka-Beregtől délre, a Szamosközben lévő településekről is 1944. november 18-án kezdték elhurcolni a férfiakat, mint például Tiszabecsről, Milotáról, Fehérgyarmatról, majd további településekről is, mint Vámosoroszból vagy a Szamos-parti Szamosszegről november végén és december elején.[121]

Azt, hogy a 0036-os parancs alapján a trianoni határon belül nemcsak Csonka-Beregből hurcolták el az embereket, hanem Csonka-Beregtől északra és délre lévő településekről is, alátámasztja dr. Erős János Szabolcs és Ung k. e. e.[122] vármegyék megbízott főispánjának dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz 1945. január végén írt levele is, amelyben a következőket írta:

> „Jelentem, hogy Szabolcs vármegye 4, Szatmár vármegye 4 és Bereg vármegye 21 községéből 18–50 éves korig összeszedett, Szolyvára központi, majd onnan kisebb táborokba vitt férfiak dolgában eljártam Ungváron és 2 napos tárgyalást folytattam az ukrán nemzeti bizottság, illetve – Nemzeti Tanács elnökével – Turjanica úrral,[123] ki egyben a 17 miniszterből álló kormánynak is elnöke."[124]

Tehát a főispán ismeretei szerint is nemcsak Csonka-Beregből, hanem az attól északra lévő Szabolcs és az attól délre lévő Szatmár vármegyék

119 Szabadi 2016: 152. Ugyanakkor csak 2936 elhurcolt férfi nevét ismerjük, mint ahogy a holokauszt több mint 400 ezer áldozata közül is csak 182 ezer nevét ismerjük a Holokauszt Emlékközpont kutatásainak köszönhetően.

120 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.118/pol. – 1945.; Galambos–Kujbusné 2017: 120–440.

121 X 10874 GUK; MNL OL KÜM XIX-J-1-q 25726/1945.; Galambos–Kujbusné 2017: 150–155, 285, 439–440.

122 K. e. e. = központilag egyelőre egyesített.

123 A 4. Ukrán Front alárendeltségében érkezett Kárpátaljára a csehszlovák hadtest, amelynek politikai biztosa, komisszárja Ivan Turjanica volt, aki kilépve a hadtest kötelékéből elkezdte szervezni a Kárpátontúli Ukrajna (azaz Zakarpatszka Ukrajna és nem a helyi elnevezése szerinti Podkarpatszka Rusz) Kommunista Pártját. (A Vörös Hadsereg politikai biztosi kötelékéből csak igen magas belügyi (NKVD-) vezető engedélyével lehetett kilépni.) Majd néhány nap múlva, 1944. november 11-én írásban javasolta a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának „a kárpátaljai nép bizalmát nem élvező személyek ideiglenes izolálását", vagyis lágerekbe hurcolását. (Dupka–Korszun 1997: 31.)

124 MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK, 11. doboz, IV-18/1, 26.480–1945.

4-4 településéről is elhurcolt férfiak sorsa összefonódott a Kárpátalján élő nemzettársaikéval.

Magyarország trianoni területéről – beleszámítva az etnikai tisztogatásként elhurcoltakat is – 150 000–170 000 férfit vittek el civilként szovjet hadifogságba, akik között körülbelül 10-15% lehetett azoknak az aránya, akik dezertáltak, otthagyták alakulataikat, és fegyvereiket eldobva, az azonnali főbelövést is vállalva szöktek haza, s otthon immár civilként hurcolták el őket. Azonban többségük, 85-90%-uk – a dokumentumok és a visszaemlékezések alapján – bizonyosan nem dezertált személy, hanem civil, már korábban betegség, családi állapot vagy egyéb indokkal leszerelt vagy egyáltalán be nem vonultatott férfi vagy leventekorú fiú volt.

II. A TRIANONI MAGYARORSZÁG TERÜLETÉRŐL NÉMET INTERNÁLTKÉNT DEPORTÁLTAK

Magyarország esetében a harmadik csoportot a német származás indokával elhurcoltak alkotják. Ez a csoport két alapvető momentumban különbözik az előző kettőtől. Először is, ezek az elhurcolások már nemcsak a férfi-, hanem a női lakosságra is kiterjedtek. Másodszor – ahogy már említettem –, ezeket az embereket már internált fogoly státuszban külön gyűjtőhelyekre vitték, ahonnan külön szerelvényekkel lettek kiszállítva a Szovjetunióba, ahol továbbra is a hadifoglyoktól elkülönítve, internálótáborokban lettek elhelyezve. Őket csak a hazahozatalukkor keverték össze a hadifoglyokkal, így ugyanazon szerelvényekkel érkeztek haza. A szovjetek által megszállt Magyarországon hivatalosan őket is csak hadifoglyokként kezelték, s róluk is csak a hadifogolyügy keretében lehetett szólni. Ugyanakkor a hadigondozás egyik formájában sem részesítették őket. Ők a „málenkij robotosok" kisebb részét alkották.

Az ő deportálásuk központi, írásba fektetett alapja a szovjet Államvédelmi Bizottság (ÁVB) 1944. december 16-i 7161. számú határozata volt, amelyet maga Sztálin látott el kézjegyével. A határozat kimondta, hogy:

> „A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes német – a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket. […] Engedélyezni kell az elszállítandó németek számára, hogy magukkal vihessenek meleg ruházatot, tartalék fehérneműt, ágyneműt, edényeket személyes használatra és élelmiszert, összesen 200 kg súlyig fejenként. […] Valamennyi németet a Donyeci-szénmedence szénbányászatának és a Dél vaskohászatának helyreállítási munkálataira kell irányítani. […] A németek be-

> gyűjtését és internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kell bonyolítani és a munkaterületre való kiszállítást 1945. február 15-ig be kell fejezni."[125]

Sztálin a „mozgósítás" irányítását az NKVD-re, „Berija elvtárs"-ra bízta.

E határozatának végrehajtási utasításaként a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa december 21-én a 00520. sz. (Szigorúan titkos!),[126] míg a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. december 22-én a 0060. sz. (Szigorúan titkos!) parancsát adta ki. Utóbbi publikus, a lakosság számára megfogalmazott, falragaszokon megjelent változata általában a városparancsnokságok 3. számú parancsaként jelent meg. Ezek szerint „az összes német származású munkaképes személyek" – férfiak 17–45, nők 18–30 éves kor között – kötelesek voltak jelentkezni „a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára" a kijelölt helyen és időpontban.

Már itt több probléma is felmerül. Először is, a parancsban nem az elkövetett bűnök és nem is a választott saját identitás vagy anyanyelv volt az alapja a kényszermunkára hurcolásnak, hanem a demokratikus világ, sőt a Szovjetunió által is – legalábbis szavakban – elítélt a náci Németország által is alkalmazott úgynevezett „faji alapú" megkülönböztetés. Ugyanígy látták az eseményeket a korabeli emberek is. Még Erdei Ferenc, az Ideiglenes Nemzeti Kormány a titkos kommunista belügyminisztere is arról beszélt, hogy „ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal" – olvashatjuk Révai Józsefnek, a Magyar Kommunista Párt egyik vezetőjének a másik vezetőhöz, az ekkor még Moszkvában lévő Rákosi Mátyáshoz írt levelében.[127]

A származási alapú megkülönböztetés kritériumait nem határozták meg központilag, így az összegyűjtést végrehajtó parancsnokok tág teret kaptak a német származás meghatározására. Így írt erről Révai József az előbb említett levelében:

> „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. […] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ültek, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is. Szóval, kissé sok volt az ilyen akcióknál természetesen elkerülhetetlen helyi túlkapás."[128]

125 Vida 2005: 65–67.

126 Korszun 2012: 68–70; A 00520. sz. (Szigorúan titkos!) parancs első magyar nyelvű közlése Bognár 2018b: 763–765.

127 Izsák–Kun 1994: 35.

128 Izsák–Kun 1994: 35.

A német származásúak nagy része magyarnak vallotta magát. Sőt volt olyan település, ahol minden elhurcolt – sok esetben német ősökkel is rendelkezve – magyarnak vallotta magát, mint például a Balmazújvárosból vagy a Kompoltról elhurcoltak. Stark Tamás és Varga Éva Mária kutatásai is ezt erősítik meg. Utóbbi a következőképpen vélekedik erről: „Kétségtelen, hogy az elhurcoltak többsége nem német, hanem magyar volt."[129] Stark Tamás egyenesen azt állítja, hogy: „… a deportáltak többsége sohasem tartozott a német nemzetiséghez."[130] Utóbbi megállapítás csak azzal az értelmezéssel lehet igaz, ha kifejezetten csak az elhurcoltak személyére és az ő 1941. évi nemzetiségi nyilatkozatukra vonatkoztatjuk, és nem arra, hogy legtöbbjük ne rendelkezett volna német felmenőkkel. Ugyanis az kétségbevonhatatlan tény, hogy a németként internáltak túlnyomó többsége valamilyen szinten és különböző arányban, de rendelkezett német ősökkel.

Azonban a végrehajtók nemcsak a származást értelmezték „tágan", hanem – a szovjet gyakorlatnak megfelelően – most sem tartották be a korhatárokat, s azt messze túllépve, 16–65 éves korig hurcolták el a polgári lakosokat.

Azt is fontos itt is megjegyezni, hogy – amint azt már a hadifogolyként elhurcolt civileknél is láthattuk – ebben a kihirdetett parancsban is tudatos megtévesztés, hazugság volt, hiszen nem a frontvonal közvetlen mögöttes területére, hanem szovjetunióbeli kényszermunkára gyűjtötték őket.

Ugyanakkor az ÁVB központi parancsa alapján a 0060-as parancsba már az is belekerült – ellentétben a 0036-os paranccsal –, hogy:

> „A mozgósítottak vigyenek magukkal: meleg felsőruhát, 2 pár hordható állapotban levő lábbelit, 3 rend fehérneműt, ágyneműt és takarót, evőedényt és 15 napi élelmet."[131]

Ebből adódóan az internáltként deportáltaknak jóval nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak, akiket hadifogolyként hurcoltak el, mint például a 0036-os parancs alapján, vagy Budapestről hadifogolylétszám-kiegészítésként, ugyanis utóbbiakat teljesen felkészületlenül érte az elszállítás.

A felhívás utolsó, 5. pontjában pedig megfenyegették az érintett korosztályú német származásúakat és családtagjaikat arra az esetre, ha nem tennének eleget a felhívásnak: „Hadbíróság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik, bűntársaik." Sokan, bár már hallomásból tudták, hogy nem a frontvonalak mögé viszik őket dolgozni 15 napra,

129 Varga 2009: 154.
130 Stark 2006: 76.
131 Bognár 2018b: 100.

hanem a Szovjetunióba, mégis elmentek, vállalták a szenvedéseket, mert féltették szüleiket, testvéreiket, szeretteiket.

Az emberek összeszedését a frontok parancsnokságaihoz rendelt NKVD-s kisegítő osztagok végezték a velük kollaboráló partizánokkal, illetve az úgynevezett policokkal, mint például a MOKAN Komitéval[132] és más, elsősorban baloldali gondolkodású emberekkel.[133]

Ugyanakkor azt fontos tisztázni több, eddigi téves vélemény miatt is, hogy a magyar kormány tudta nélkül, sőt még a magyar kommunista elvtársak tudta nélkül indította el ezt az akcióját a szovjet megszálló hatalom. Ez tökéletesen kiderül Révai Józsefnek – a már részeiben kétszer is idézett – Rákosinak írt leveléből ekképpen:

> „Azonkívül mindenki sérelmezi, vagy kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták. (Mezsdu námi: [Magunk között mondva – B. Z.] még mi se tudtunk róla előre.) Szóval, a dolog visszafelé sült el. Most próbáljuk korrigálni azt, amit lehet. A kormány most 10 tanácsadó-megbízottat küldött az oroszokkal való megállapodás értelmében a helyszínre, akikkel együtt fogják megállapítani, kit kell németnek tekinteni, kit nem."[134]

Ugyanis az Ideiglenes Nemzeti Kormány többszöri tiltakozására 1945. január 5-én szovjet küldöttség érkezett Debrecenbe az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz. A küldöttséget A. Sz. Kuznyecov vezérőrnagy, a 2. Ukrán Front arcvonal mögötti területeit biztosító NKVD-s csapatok parancsnoka vezette. Ezen a megbeszélésen egyezett bele a szovjet küldöttség abba, hogy a Magyar Kormány megbízottakat küldjön a gyűjtőhelyekre, gyűjtőtáborokhoz, „hogy konzultáljanak a feladat elvégzésére megbízott tisztjeinkkel" – olvasható Kuznyecov jelentésében. Tehát nem döntési, csak konzultációs, javaslattevő jogkörrel. Miután tíz kormánymegbízottat küldtek ki, ebből valószínűsíthető, hogy vagy összesen tíz volt, de valószínűbb, hogy ekkorra már csak tíz NKVD-begyűjtőállomás, illetve internáltakat gyűjtő tábor működött Magyarország területén. A jelentés szerint a Magyar Kormány a „Magyar Kommunista Párt vezetőségének a közreműködésével" jelölte ki a kormánymegbízottakat, akiket állítólag még aznap ki is küldtek a gyűjtőpontokra.[135]

Tehát szovjet engedéllyel és a Magyar Kommunista Párt közreműködésével Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-i rendelete alapján az Ideiglenes Nemzeti Kormány tíz tanácsadó kormánymegbízottat küldött a deportálásokat

[132] MOKAN Komité = Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja.
[133] Az elhurcolásoknál az NKVD segítőiről bővebben lásd Máthé 2020.
[134] Izsák–Kun 1994: 35–36.
[135] Vida 2005: 82–83.

végző NKVD-parancsnokságokhoz, hogy mentesítsék az igénybevétel alól azokat, „akikre vonatkozóan […] megállapítják és igazolják, hogy német nevük ellenére magyaroknak tekintendők".[136] Ennek alapján a következőket kellett mentesíteni a „munkaszolgálat" alól: a nem német nemzetiségűeket; azokat, akik nem német anyanyelvűek, és nem voltak a tagjai a Volksbundnak és más fasiszta szervezeteknek; azokat, akik náciellenes, hazafias vagy baloldali mozgalmakban vettek részt; azokat, akik olyan magyar kulturális vagy társadalmi tevékenységet fejtettek ki, amellyel „nyilvánvalóan bebizonyították magyarságukat, vagy akik német nevűek, de zsidók".[137]

A Magyar Kormány minden erőlködése ellenére is csak alig tudott valamit segíteni a német származásúak elhurcolása ellen, ugyanakkor a kormány baloldali miniszterei tulajdonképpen egyetértettek a német nemzetiségűek megbüntetésével, csak baloldali elvtársaik elhurcolásával nem, ahogyan az a Révai Józsefnek már említett leveléből is kitűnik.[138]

A német származás indokával történő elhurcolások első hulláma a 3. Ukrán Front által elfoglalt Dél-Dunántúlon, az úgynevezett Schwäbische Türkei területén kezdődött, vagyis Baranya, Tolna és Somogy vármegye keleti részében 1944. december 22-én és 1945. január végéig tartott. Baranyában a járási szovjet katonai parancsnokságok december 22-étől már folyamatosan, szóbeli úton rendelkeztek a polgári személyek összeszedéséről, ami sok helyen a karácsonyi ünnepek idejére meg is történt. December 23-án Magyartelekről, majd sorban a többi Baranya megyei településről is szedték össze az embereket.[139] Több településen azt hazudták az embereknek, hogy kukoricatörésre kell menni a Bácskába.

Somogy megyében szintén december 22-én rendelte el a kaposvári szovjet NKVD-parancsnokság az összeírást. Így Somogy déli részén kezdődött el a „mobilizáció". Németladon (ma Lad) már december 23-án ez megtörtént, és 26-án már el is szállították őket Szigetvárra.[140] Majd december végére több településről is, például Kiskeresztúrról (ma Gödre), Bőszénfáról is a pécsi gyűjtőtáborba vitték a deportálandókat. Kiskeresztúrról december 27-én szedték össze a „németeket". A bírónak kellett a listát összeállítania – az egyik elhurcolt emlékei szerint „ha akarta, ha nem" –, amelyre a saját lányát is felírta, el is vitték őt is a többiekkel együtt.[141]

136 Karsai–Somlyai 1970: I. 430.
137 Karsai–Somlyai 1970: I. 430.
138 A kormány mentesítési kísérleteinek a sikertelenségéről bővebben lásd Bognár 2018b: 657–662.
139 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.195/pol. – 1945.
140 Szigetvár akkor Somogy, ma Baranya vármegyéhez tartozik.
141 Füzes 1990: 199.

Sok település volt, ahonnan két hullámban vitték el az embereket. Így például Babarcról is. Az első, 1945. január 14-i elhurcolás[142] után a második hullámra január 22-én került sor.[143] Összesen 84 főt vittek el Babarcról.[144] Ugyanakkor a második elhurcolás már nem ment simán. Ugyanis „a falubeli emberek már kapával, kaszával, bottal érkeztek a ház elé", ahova összegyűjtötték az elhurcolandókat. A falubeliek nem akarták elengedni szeretteiket. Egy „rác" csendesítette le a kedélyeket. Az NKVD-sek elmentek, majd másnap erősítéssel tértek vissza, és végrehajtották a „mobilizációt". Olyannyira, hogy az egyik elbújtatott lány apját addig verték, s majdnem agyonlőtték, míg a lány előjött a rejtekhelyéről, engedve az erőszaknak.[145]

Tolna megyében, a megyeszékhelyen, Szekszárdon a Baranya megyei városokkal ellentétben már nem a városparancsnokság 3., hanem 5. számú parancsaként jelent meg „az összes német származású munkaképes személyek mozgósítását" elrendelő parancs. A számozás eltérése nem véletlenszerű, hanem jelzi az elhurcolásoknak a későbbi kezdetét. Ugyanis itt ezt a parancsot két nappal később, december 28-án adták ki.[146]

Dél-Dunántúlról a 0060-as parancs alapján elhurcoltakat mind Baján keresztül vitték kelet felé, hiszen itt volt egyedül a „közelben" átkelési lehetőség a Dunán. Itt jött létre a németként internáltak legnagyobb, több ezer fős gyűjtőtábora több táborhellyel. Nemcsak a délkelet-dunántúliak, hanem az Észak-Bácskából elhurcoltak legnagyobb részét is itt gyűjtötték össze. Többségüket itt, vagy – például a Törökkoppány vidékéről elhurcoltakat tovább gyalogoltatva – Kiskunhalason vagonírozták be a Szovjetunió felé vivő szerelvényekbe.[147]

A deportálások második hulláma a szovjet tervekkel ellentétben korábban kezdődött, és tovább, 1944. december 23-tól 1945. február 2-áig tartott a Tiszántúlon, beleértve Szatmár megye Romániához csatolt részét is, valamint Jász-Nagykun-Szolnok, Heves, Nógrád, Pest és Bács-Kiskun megyében. Cegléden már december 23-ától kezdték összeszedni az embereket, s január 28-án Bácsalmásról már a 3. hullámban is vittek még el embereket, s az utolsó szerelvény Kál-Kápolnáról csak február 2-án indult el a szovjetunióbeli lágerek felé.

Az eddig feltárt dokumentumokból és a visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül, hogy sem a korabeli 14 kerületből álló Budapestről, sem

142 MNL OL X 10874 GUK, Göbel Anna, azonosító: 191165, Werner Erzsébet, azonosító: 134573.
143 Füzes 1990: 82.
144 Füzes 1990: 56.
145 Füzes 1990: 94–95.
146 MNL TVL IV. 417.b Völgységi járás főjegyzőjének közigazgatási iratai 95/1945.
147 A bajai gyűjtőtáborról, gyűjtőhelyekről bővebben lásd Bognár 2013.

a budai oldalról nem vittek el magyar állampolgárokat német származás indokával a Szovjetunióba. Igaz, voltak olyan esetek, amikor e települések lakóit mint németeket vitték el, de akkor ezen személyek nem a lakóhelyükön voltak, hanem egy másik településről vitték el őket. Olyan is előfordult, hogy a Buda környéki településekről elhurcoltak embereket, de őket nem a németségük miatt vitték el, hanem hadifogolylétszám-kiegészítésként, tehát hadifogoly státuszban, és ők mind csak férfiak és fiúk voltak.

Budapest 14 kerületén kívüli, de az úgynevezett Nagy-Budapesthez tartozó és a pesti oldalon lévő községekből és városokból azonban már valóban vittek el német származás indokával magyar állampolgárokat. A kutatásaink jelen állása szerint a Nagy-Budapesthez tartozó 23 település közül a következő 13-ból vitték el németként az embereket: Csepelről, Kispestről, Pestszenterzsébetről, Pestszentlőrincről, Rákoscsabáról, Rákoshegyről, Rákosligetről, Rákoskeresztúrról, Rákospalotáról, Rákosszentmihályról, Sashalomról, Soroksárról és Újpestről.[148]

A „mozgósítás" harmadik, egyben utolsó szakasza, amely részben átfedésben van az előzővel, 1945. január 14-étől február 2-áig tartott, és kiterjedt Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Borsod-Gömör-Kishont, Abaúj-Torna, Zemplén és Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék területére, és 1945. január 9-től január 31-ig tartott.

Az elhurcolásoknak itt is sokféle módja volt, s a parancsban megadott korhatárokra sem voltak tekintettel. A Szabolcs megyei Kenézlőn 1945. január 27-én azt hirdették ki, hogy a főispán programbeszédet mond, s azon mindenki köteles megjelenni. Ezután az orosz katonaság az összegyűlt embereket körülvette, és 160 főt, köztük 16-17 éves fiúkat és lányokat, 55 éves asszonyokat, hat- és hétgyermekes családapákat hurcoltak el állítólagos háromheti munkára, a szerencsi gyűjtőtábor közbeiktatásával.[149] A szintén Szabolcs megyei dadai alsó járásból a 16–65 év közötti lányokat, fiúkat, nőket és férfiakat hívták össze a községháza elé „azzal, hogy aki nem jelenik meg, azt agyon fogják lőni".[150] Az elhurcoltak között még visszatért zsidó munkaszolgálatos is volt.[151] Az is előfordult, hogy ha az egyik településről nem tudtak elég embert összeszedni, akkor a hiányt a másiknál pótolták, és sajnos sok esetben az is megtörtént, hogy a szülőket és a 17 éves vagy annál idősebb gyermekeket is elvitték, és a többi fiatalabb gyermek árván maradt otthon.[152]

148 Erről bővebben lásd Bognár 2018a.
149 MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 27.277/pol. – 1945.
150 MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.452/pol. – 1945.
151 MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.452/pol. – 1945.
152 Bognár 2018b: 684.

3. illusztráció (I. táblázat): *A 0060-as parancs alapján a trianoni Magyarország területéről elhurcoltak létszáma a régiókból, illetve a bevagonírozási helyekről elszállítottak létszámadatai alapján (Bognár Zalán összeállítása)*

RÉGIÓ	BEVAGONÍROZÁSI HELY	LÉTSZÁM (fő)
Délkelet-Dunántúl (Baranya, Tolna és Somogy vármegye keleti része)	Baja, Kiskunhalas (Pécs,* Szekszárd*)	15 000
Észak-Bácska, Csongrád vármegye	Baja, Kiskunhalas	1500-2000
Kiskunhalas és tágabb környéke, Csepel	Kiskunhalas	1500-2000
Békés, valamint Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegye	Elek	2000
Békés, Jász-Nagykun-Szolnok déli része, valamint Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegye	Gyula	3000
Balmazújváros és környéke	Balmazújváros	1500
Hercegkút és egyéb települések	Szaniszló	130-200
Mérk, Vállaj és környéke	Nagykároly	500
Zemplén, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. vármegye északnyugati része	Szerencs	4000-4500
Borsod-Gömör-Kishont k. e. e. és Abaúj-Torna k. e. e. vármegye nyugati része	Miskolc	4000
Nógrád és Hont k. e. e., Heves, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye északi része	Kál-Kápolna	3000-4000
Pest-Pilis-Solt-Kiskun északi, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye középső és északi részéből	Ceglédbercel (Kiskunlacháza*)	5000-6000
Budapest pesti oldala menti települések (pl. Pestszenterzsébet, Soroksár, Újpest)	Kőbánya alsó vasútállomás	1500-3000
Malinovszkij által a Budapesten összeszedett hadifoglyokból az internáltakhoz átsoroltak	Budapest	13 000 (12 933)
A trianoni Magyarországról	***Összesen***	***55 630–60 700***

*Bevagonírozási hely magyarországi célállomással, illetve átszállással.

A trianoni Magyarország területén a 0060-as parancs alapján történt elhurcolások 1944. december 22. és 1945. február 2. között, 3 hullámban és több mint 15 területi központ, illetve ezekkel megegyező, de kevesebb helyen létesített gyűjtőtábor közbeiktatásával zajlottak le. A trianoni Magyarországról német internáltként deportáltak száma 55-60 ezer fő közé tehető.[153] (3. illusztráció)

[153] A német internáltként deportáltakra vonatkozó részletes számításokat lásd Bognár 2018b: 737–744.

ÖSSZEGZÉS

Magyarországról a civileket ítélet nélkül, tömegesen kétféle fogolystátuszban deportálták a szovjetek: a többségüket hadifogolyként, míg kisebb részüket internáltként hurcolták el a Szovjetunió GUPVI hadifogoly- és internálótáboraiba kényszermunkára. A hadifogolyként elhurcoltak legnagyobb részét az egész országra kiterjedően elsősorban hadifogolylétszám-kiegészítés közvetlen indokával deportálták, akiknek legjelentősebb részét, mintegy 100 ezer polgári személyt a budapesti csata rendkívüli elhúzódása miatt hurcolták el a magyar fővárosból és az azt körülvevő agglomerációból. Meglepő módon még Magyarország trianoni területéről is hurcoltak el polgári lakosokat etnikai tisztogatás indokával hadifogolyként, ami pedig alapvetően a trianoni határon kívül eső területeken volt jellemző. Mégis, Csonka-Bereg vármegye és az attól északra és délre lévő néhány településről Kárpátaljának – vagy ahogy akkoriban elkezdték nevezni, Kárpátontúli Ukrajnának – Szovjet-Ukrajnához való csatolásának előkészítéseként került sor a civil férfilakosság tömeges elhurcolására a kárpátaljai magyarok és németek deportálását előíró 0036-os parancs alapján. Ugyanis ezeket a területeket is szerették volna Szovjet-Ukrajnához csatolni, amire kísérletet is tettek 1945. augusztus 16-án ukrán milicisták.

A Magyarországról deportált civilek harmadik csoportját a német származás indokával, internált fogoly státuszban, szűk intervallumban, az 1944. december 22. és 1945. február 2. között elhurcoltak adják. Közöttük a hadifogolyként deportáltakkal ellentétben már nőket és lányokat is tömegesen vittek el. Ugyanakkor az internáltak figyelmét általában felhívták arra, illetve engedélyezték nekik, hogy kétheti élelmet, váltóruhát, evőedényeket, evőeszközöket, takarót vigyenek magukkal, ellentétben a hadifogolyként elhurcoltakkal. Ugyanis akiket hadifogolyként az utcáról vagy igazoltatás címén hurcoltak el, azoknál semmilyen túlélési ruházat, evőeszköz, evőedény nem volt, de a 3 napi munkára elhurcoltak sem voltak felkészülve annyira a többéves rabság, a kényszermunka megpróbáltatásaira, mint a német internáltként deportáltak, akiknek éppen ezért a túlélési esélyeik is jobbak voltak. Ezeket a németként történt deportálásokat is a magyar kormány, sőt még a magyar kommunisták tudta nélkül hajtották végre. Ezek az elhurcolások nem az egész ország területére terjedtek ki, ellentétben a hadifogolylétszám-kiegészítésként történt elhurcolásokkal, hanem „csak" az országnak az 1944 decemberéig elfoglalt területén belülre. Ezen belül is a frontvonal mögötti 10-50 kilométeres zónából egy-két kivételtől eltekintve nem vitték el az embereket német származás indokával, így a svábok által sűrűn lakott Buda környé-

ki településekről sem. Sajnos akadtak a deportálásokban a szovjetekkel kollaboráló policok, partizánok, többnyire baloldali személyek, akik segítettek összegyűjteni ártatlan magyar állampolgárokat szovjetunióbeli kényszermunkára. Azonban azt is meg kell jegyezni, hogy több főszolgabíró és egyéb közigazgatási elöljáró, esetenként kommunista vezetőségi tag, sőt a magyar kormány is segített, illetve megpróbált segíteni mentesíteni embereket a deportálás alól.

Az internáltként elhurcoltak egy–öt napig gyalogoltak vagy szállították őket a gyűjtőtáborokig, ahol egy-két hetet töltöttek el, s már szállították is tovább őket.[154] Akiket hadifogolyként vittek el, azok egy–tíz napig gyalogoltak – esetenként 180-220 km-t megtéve – a gyűjtőtáborokig, ahol általában kettő, de akár hét-nyolc hónapot is eltöltöttek egy vagy több gyűjtőtábort megjárva, mire bevagonírozták őket a Szovjetunió felé. Majd a magyarországi hadifogolytáboroknál történt bevagonírozástól a szovjetunióbeli céltáborig tartó viszontagságos útjuk és a közbeiktatott átmeneti elosztótáborokban eltöltött időszak után 2-4 hónap elteltével érkeztek meg[155] Tehát míg a hadifogolyként deportáltaknak a fogságba vetéstől a céltáborig tartó időszaka három-tíz hónapig tartott, addig az internáltként elhurcoltaké másfél-két hónapig. (4. illusztráció)

A munkaképes polgári lakosság tömeges elhurcolása következtében egyes települések a teljes ellehetetlenülés sorsára jutottak, mint például Szendehely, ahonnan 1945. január 5-én és 6-án 120 polgári személyt deportáltak a szovjetek. A község elöljáróságának a külügyminiszterhez írott kérvényében a következők olvashatók:

> „Községünk 1113 főnyi lakossága már az orosz megszállásig 616-ra csökkent. Ezekből is elvitték a munkaképes férfiakat és nőket, (a férfiakat 45, a nőket 35 éves korig). Most 496-an vagyunk, szinte kizárólag öregek és gyermekek. Öregek, akik az elhurcoltakban támaszukat, gyermekek, akik szüleiket siratják."[156]

Összegezve, Magyarország trianoni területéről hadifogoly státuszban, vagyis „hadifogolyként" 150-170 ezer civil férfit, fiút hurcoltak el a katonaként fogságba vetettekkel együtt alapvetően hadifogolylétszám-kiegészítésként, akik közt azonban mintegy 5000 fő volt, akiket Csonka-Beregből és környezetéből deportáltak etnikai tisztogatás céljával. Ugyanakkor német internáltként 55-60 ezer férfit, nőt, fiút, lányt deportáltak a Szovjetunió

154 A „málenkij robot"-ra német származás miatt elhurcoltakról bővebben lásd Bognár–W. Müller 2017.

155 Minderről bővebben lásd Bognár 2012: 419–451.

156 MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.911/pol. – 1945.

4. illusztráció (2. táblázat): *Az ítélet nélkül, hadifogolyként vagy internáltként elhurcoltak sorsának összehasonlítása (Bognár Zalán összeállítása)*

		Civil „hadifoglyok”	Internáltak
Elhurcolás módja	**indok**	3–7 napos kis munka és/vagy igazoltatás	általában 14-15 napos kis munka
	a foglyok felkészültsége	néhány napra vagy annyira sem készültek, készülhettek → nincs vagy alig van élelem, evőeszköz, evőedény, váltóruha → magas halálozási arány	általában felkészültek, parancs szerint két hétre → van élelem, evőeszköz, evőedény, váltás ruha, esetenként takaró, paplan → alacsonyabb halálozási arány
	egyezés	Mindkettőnél félrevezetés, hazugság és a parancsbeli kritériumok figyelmen kívül hagyása (pl. életkor, egészségi állapot, származás). Mindkettőnél elsődleges a megadott terv-, ill. létszámok teljesítése.	
Elhurcoltak	**neme**	csak férfiak és fiúk, elvétve nők	férfiak, fiúk, nők és leányok tömegesen
	életkora	13–76 év közöttiek	16–65 év közöttiek
Az összegyűjtés időintervalluma		1944. szeptember – 1945. május 30.	1944. december 22. – 1945. január 30.
Az elhurcolás területi kiterjedése		az egész ország területe	a Dunától keletre eső terület és Dél-kelet-Dunántúl
Út a fogságba vetéstől a gyűjtőtáborig		általában 50-100 km, de akár 180-230 km	általában 30-50 km, de akár 150 km
A gyűjtőtábor(ok)ban eltöltött idő		általában 2-4 hónap, de akár 7-10 hónap is	általában 1-2 hét, maximum 3 hét
A fogságba vetéstől a céltáborig való megérkezésig eltelt idő		2-11 hónap (átmeneti elosztótáborok beiktatva)	1-1,5 hónap (nincsenek átmeneti elosztótáborok)
A fogságba vetéstől a céltáborig tartó úton meghaltak aránya		20-30%	2-4%
Az elhurcoltak száma a trianoni Magyarország területéről		150-170 000 fő	55-60 000 fő

internálótáboraiba, szovjet nevükön munkászászlóaljaiba. Tehát összesen – hadifogolyként és internáltként – 205-235 ezer ártatlan civilt hurcoltak el a trianoni Magyarország területéről a Szovjetunió GUPVI-lágereibe.

A katonaként szovjet hadifogságba kerültekkel együtt 650-700 ezer ember volt a trianoni, 1945-ben 9,1 milliós Magyarország területéről az NKVD GUPVI fogságában, akiknek 33-40%-a nem élte túl a fogság embertelen körülményeit, amiről a hozzátartozók nem kaptak hivatalos értesítést a szovjektektől. Ezért érthető, hogy még az 1956-os forradalom és szabadságharc gyutacsát adó, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ) 16 pontos követelésébe is belekerült a Szovjetunióba hurcolt (hadi)foglyok, illetve elítéltek szabadon bocsátására vonatkozó követelés is, ekképpen: „Követeljük a Szovjetunióba kihurcolt hadifoglyok és polgári személyek azonnali hazaszállítását, beleértve a határon kívül elítélt foglyokat is."[157]

A második világháborús (hadi)fogság társadalmi jelentőségéhez képest még ma is a korszakkal foglalkozó könyvekben, valamint a tankönyvekben nem vagy alig esik szó XX. századi történelmünknek erről a kommunista diktatúrában felejtésre ítélt, tragikus részéről.

Felhasznált források és irodalom

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Honvédelmi Minisztérium (HM) általános (ált.) és elnöki (eln.) iratok

Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (Tgy.)

3225. Kiss István: Egy mezítelen a több százezer közül. Fogságom naplója. Szovjet fogságom 594 napja.

[157] Izsák–Szabó J.–Szabó R. 1991: 16.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-A-1-j Miniszterelnökség. Általános iratok (Mine. Ált.)
XIX-J-1-j Külügyminisztérium. Titkos Ügykezelésű iratok (KÜM TÜK)
XIX-J-1-q Külügyminisztérium, Hadifogoly Osztály (KÜM HDF.O.)
X 10874 Gulag-GUPVI személyi kartonok (GUK)
https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/adatlap/ (letöltés: 2026. 04. 11.)

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (MNL FVL)
IV.405–b Alispáni iratok

MNL Tolna Vármegyei Levéltára (MNL TVL)
IV. 417.b Völgységi (Bonyhádi) járás főjegyzőjének (főszolgabírájának) közigazgatási iratai

MNL Vas Vármegyei Levéltára (MNL VVL)
IV.–401./b Főispáni iratok

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)
421. – 1993. Balczó István volt civil (hadi)fogoly visszaemlékezése (vie.)
288. – 1992. Baranyai Béla volt civil (hadi)fogoly visszaemlékezése (vie.)

Interjúk

A szerző interjúja dr. Kosáry Domokos egykori civil hadifogollyal, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnökével. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

Publikált források

Dusek László (szerk.) 1993: *Egy krónika a malenkij robotról. A Tápiószentmártonból 1945. február 8-án elhurcoltak és hozzátartozóiknak vallomásai, visszaemlékezései*. Tápiószentmárton, magánkiadás.

Csubrilovics, Vasza 2013: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. In: Cseresnyésné Kiss Magdolna–Szabó Pál Csaba (szerk.): *Délvidéki magyar Golgota 1944–45,* Szeged–Budapest, Délvidék Ház Nonprofit Kft. 85–99.

G. Vass István (szerk.) 2005: *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Hegedűs András 1988: *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.) 1994: *Moszkvának jelentjük… Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest, Századvég Kiadó.

Izsák Lajos–Szabó J.–Szabó R. 1991: *1956 plakátjai és röplapjai*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

Juhász Gyula (szerk.) 1978: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest. Kossuth Könyvkiadó.

Korszun, O. M. (szerk.) 2012: *Zakarpatszki uhorci i nyimci. internuvannya ta deportácijni proceszi 1944–1945. Arhivnidokumenti i materiali* [A kárpátaljai magyarok és németek internálásának és deportálásának folyamatai 1944–1945. Levéltári dokumentumok és anyagok]. Ужгород [Ungvár], Vszeukrainszke Derzsavnye Vidavnyitsztvo „Karpati" [Kárpátok Ukrán Állami Kiadó].

Karsai Elek–Somlyai Magda (szerk.) 1970: *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez* I–II. Budapest, Levéltári Igazgatóság.

Kovács Imre 1990: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda.

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Szabadi István (szerk.) 2016b: *Krisztusban nyert erő. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945) I.* Budapest, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.

Szűcs László (szerk.) 1997: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány = INK) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15.* A kötet. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Feldolgozások

Artyemjev, N. 1950: *Magyarország felszabadítása*. Budapest, Honvéd Levéltár és Múzeum.

Bognár Zalán 2000a: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténelmi Közlemények* 2000/4. 861–886.

Bognár Zalán 2000b: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztesége(i). *Studia Caroliensia* 2000/1. 77–87.

Bognár Zalán 2004: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december–1945. április). *KÚT,* III/3–4. 99–112.

Bognár Zalán 2012: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945.* Budapest, Kairosz Kiadó.

Bognár Zalán 2013: A szovjetek egyik legjelentősebb magyarországi fogolykoncentráló központja – Baja (1944–1945). In: Feitl István–Sipos Balázs–Varga Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 257–262.

Bognár Zalán 2014: Csonka-Bereg elcsatolási kísérlete és tragikus előzményei 1944–1945. Történeti háttér sorstörténetekkel. In: Pintér Judit (szerk.): *Pro Patria: Sára 80.* Budapest, Magyar Művészeti Akadémia. 421–431.

Bognár Zalán 2018a: A lakosság tömeges, ítélet nélküli elhurcolása több hullámban Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területéről (1944. október–1945. január) In: Dupka György–Zubánics László (szerk.): *„Nevük élni fog nemzedékről nemzedékre…" Múltidézés a Kárpát-medencében: szovjet katonai megtorlás, Gulág- és GUPVI-táborok, áldozatok, emlékhelyek*. Szolyvai Emlékpark Bizottság, Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. 143–164.

Bognár Zalán 2018b: *„Málenkij robot." A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története.* Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

Bognár Zalán 2021: 1 milliónál több vagy kevesebb? A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztesége a magyar és a szovjet források tükrében. In: Bognár Zalán–Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, Gulag. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20.* Miskolc-Egyetemváros, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 30–63.

Bognár Zalán 2023a: Az etnikai tisztogatás fedett formája: A Szovjetunió munkaerő-szükségletének kielégítése a trianoni határon kívüli magyarokkal, 1944–1945. In: Bognár Zalán–Rigó Róbert (szerk.): *Trianoni utóhatások(k), következmények.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó. 221–236.

Bognár Zalán 2023b: Hadifogolyként és internáltként a GUPVI lágereibe. Nagy-Budapest és agglomerációja civil lakosságának kétféle fogolystátuszban történt ítélet nélküli, tömeges elhurcolása 1944 decembere és 1945 áprilisa között. In: Dupka György–Zubánics László–Zékány Krisztina (szerk.): *„Oroszföldön meggyötörve…" A Gulág–GUPVI-kutatók nemzetközi fóruma Kárpátalján, 2022 Nemzetközi emlékkonferencia Beregszász, 2022. november 18.* Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó. 120–164.

Bognár Zalán–Jójárt György–Reznák Erzsébet 2017: *Téglákba vésett történelem. A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak feliratai.* Cegléd, Kossuth Múzeum.

Bognár Zalán (főszerk.) 2015: *„Itt volt a végállomás." Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949.* Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

Bognár Zalán–W. Müller Judit 2017: *A 0060-as parancs. A német származás indokával Magyarországról elhurcoltak története.* Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

Dobos Ferenc 1992: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málenkij robot" a kelet-szlovákiai Bodrogközben és Ung-vidéken. *Regio*, 1992/4. 110–129.

Dupka György 2012: *A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946).* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Dupka György–Korszun, Alekszej 1997: *A „malenykij robot" dokumentumokban.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Fazekas Árpád 1989: *Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1948.* Nyíregyháza, Határ-Szél Kft.

Fehér könyv 1950: *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* (Szerk.: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogoly-szolgálata.) Bad Wörishofen, Hungária.

Füzes Miklós 1990: *Modern Rabszolgaság. „Маленкий робот." Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949.* Budapest, Formatív Kiadó Nyomda és Reklámszervező Kft.

Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva (szerk.) 2017: *Emlékezetül. A málenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora.* Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára.

Galickij, V. P. 1990: Vrazseszkije vojennoplennije v SZSZSZR (1941–1945). *Vojennoisztoricseszkij Zsurnal* 1990/9. 39–46.

Gosztonyi Péter 1964: *Der Kampfum Budapest 1944/45.* München–Zürich, VerlagSchnell & Steiner.

Gosztonyi Péter 1988: *1956. A magyar forradalom története.* Budapest, Áramlat Független Kiadó.

Gyarmathy Zsigmond–Filep János 1989: Dokumentumok a beregi férfiaknak a Szovjetunióba való deportálásáról. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1989/2. 161–169.

Illyés Elemér 1976: *Erdély változása. Mítosz és valóság.* München, Aurora.

Molnár D. Erzsébet 2015: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiban (1944–1953).* Debrecen, Debreceni Egyetem BTK. (Doktori disszertáció, kézirat)

Montgomery, John Flournoy 1993: *Magyarország, a vonakodó csatlós.* Budapest, HM Zrínyi Kommunikációs és Szolgáltató KHT.

Máthé Áron: *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.

Muskovics Andrea Anna 2016: *„Mit vétettem, kinek ártottam? Tárnokiak malenkij roboton."* Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata.

Nagy Ferenc 1990: *Küzdelem a vasfüggöny mögött* I. Budapest, Európa – História.

Pünkösti Árpád 1992: *Rákosi a hatalomért 1945–1948.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

Rákosi Mátyás 1997: *Visszaemlékezések 1940–1956* I. Budapest, Napvilág.

Ránki György 1978: *1944. március 19. Magyarország német megszállása.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Ravasz István 2005: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. In: Markó György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban.* Budapest, Zrínyi Kiadó. 167–179.

Stark Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Budapest, Lucidus Kiadó.

Stark Tamás 2017: *„...akkor aszt mondták kicsi robot". A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Szabadi István 2016a: Előszó. In: Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945) I.* Budapest, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.

Szabó József János 2002: Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban. Budapest, Timp Kiadó.

Szabó Péter–Számvéber Norbert é. n.: A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Nagykovácsi, Puedlo Kiadó.

Szakács Sándor–Zinner Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete". Adatok, adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest, Genius Gold Rt.

Szebeni Ilona 1991: *Merre van a magyar hazám?… Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949.* Debrecen, Széphalom Könyvműhely.

Szuvorov, Viktor 2018: *Felszabadítók. A Szovjet Hadsereg belülről.* Budapest, Kairosz Kiadó.

Ungváry Krisztián 1998: *Budapest ostroma.* Budapest, Corvina Kiadó.

Varga Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében.* Budapest, Russica Pannonicana.

Vida István (szerk.) 2005: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június. Dokumentumok.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Zaharov, Matvej 1973: *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944–1945.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

Tóth Ágnes

A magyarországi németek helyzete 1945–1953[1]

BEVEZETÉS

Magyarországon a második világháborút követő évtizedben mélyreható politikai, gazdasági, társadalmi változások zajlottak. Ennek az átalakulásnak a súlypontja politikai jellegű volt. Az 1945–1949 közötti időszakot a hatalomért folytatott harc, míg az 1950–1956 közötti éveket a kommunista diktatúra megszilárdítása határozta meg. A politikai hatalom mindent ezen célok elérésének rendelt alá. A magyarországi németekkel történtek is e folyamat ok-okozati összefüggésrendszerében értelmezhetők.

A magyarországi németek legújabb kori történelmében is cezúrának tekinthetjük a második világháború utáni időszakot: a kollektív bűnösség elve alapján elszenvedett jogfosztások sorozatát, majd kitelepítésüket. A kollektív büntetés közvetlen hatásaként a kitelepítettek és a szülőföldjükön maradók egyaránt elveszítették egzisztenciális létük alapjait. Emellett a közösség tagjainak szembe kellett nézniük a családok, a korábban jól működő helyi közösségek szétszakítottságával is.

A magyarországi németek legújabb kori történelmének e traumatikus időszaka két alperiódusra osztható. A háború utáni években (1945–1948), a kényszermigráció időszakában a német nemzetiségi közösség a kollektív

[1] A tanulmány a K 146698. számú projekt keretében készült, amely a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K 23 OTKA pályázati program finanszírozásában valósul meg.

bűnösség elve alapján számtalan jogkorlátozó, jogfosztó intézkedést szenvedett el, s 1946. január 19. és 1948. június vége között a német nemzetiségűek mintegy felét kitelepítették Németországba. Ezt követően (1949–1956) a magyar kormánynak, illetve a Magyar Dolgozók Pártjának az 1940-es évek végén mindenekelőtt a háború után félbemaradt kitelepítés következményeire kellett reagálnia. Meg kellett oldania a Magyarország területén maradt mintegy 220-230 ezer német nemzetiségű személy társadalmi integrációját. Ezt az időszakot a felemás integráció éveinek tekinthetjük, elsősorban azért, mert a jogi értelemben lehetővé tett integrációt a gyakorlatban nyílt és látens diszkrimináció akadályozta. Tanulmányomban e két időszaknak a német nemzetiségűek szempontjából legfontosabb eseményeit, folyamatait mutatom be.

A JOGFOSZTÁS ÉS KÉNYSZERMIGRÁCIÓ ÉVEI (1945–1948)

A magyarországi német nemzetiség háború utáni megítélését s a vele szemben alkalmazott eljárásokat a nagyhatalmak állásfoglalásai, az ország külső és belpolitikai helyzete, valamint a hazai politikai erők törekvései határozták meg.

Már 1944 november-decemberében megfélemlítette a német közösséget a szovjet hadsereg által – részben az újjászervezés alatt álló magyar közigazgatás közreműködésével – végrehajtott akció, amelynek keretében több tízezer német került szovjetunióbeli munkatáborokba.[2]

A magyarországi politikai erők törekvései 1945 tavaszán váltak nyilvánvalóvá.[3] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány által március 17-én a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról elfogadott rendelete egy radikális, a felgyülemlett szociális feszültségeket enyhítő, ám a gazdasági célszerűséget sok tekintetben mellőző, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyar Kommunista Párt szavazóbázisának kialakítását, növelését szem előtt tartó elképzelést tükrözött. A rendelet értelmében a földreform végrehajtása során a német nemzetiségű lakosság széles rétegeinek vagyoni korlátozása vált lehetővé, tekintet nélkül az egyéni felelősségre.

2 Konaszov–Terescsuk 2004; Erdmann 1990; Füzes 1990; Márkus 2020.

3 A kitelepítések konkrét eseményeit, valamint a folyamat egészét itt csak röviden, az összefüggések megértése szempontjából tárgyalom. A problémával részletesen többek között a következő munkák foglalkoznak: Fehér 1988; Gonda 2014; Marchut 2014; Tóth 1993 és 2008; Zielbauer 1990.

Az országon belüli egyenetlen birtokmegoszlás és a nagyszámú igénylő miatt a tulajdonviszonyok megváltoztatása során lehetővé vált azoknak a földigénylőknek az ország más területeire való szervezett áttelepülése is, akiknek igényeit saját lakóhelyükön nem tudták teljesíteni. Mindebből az következett, hogy a földreform végrehajtása – akár a jogszabályi lehetőségeken is túlmenve – a német nemzetiségű lakosság rovására történt. Egyrészt a helyi társadalom tagjai a korábbi nemzetiségi és politikai ellentétekre, feszültségekre adott revánsként élték meg a földosztást. Másrészt az a tény, hogy a felosztható földterületek országos méretekben elégtelennek bizonyultak, szükségessé tette az elkobzások kiterjesztését, amit a Volksbund-tagok, illetve a német nemzetiségűek hátrányára valósítottak meg.

A földreform végrehajtása során néhány hét alatt óriási társadalmi feszültség halmozódott fel. A nincstelen tömegek földhöz juttatása, a szomszéd államokból érkező nagyszámú magyar menekült elhelyezése, valamint a bukovinai székelyek letelepítése immár nemcsak a németek vagyoni, politikai és kulturális jogainak korlátozását, de kitelepítésük igényét is felvetette. 1945 nyarára mind a jobb-, mind a baloldali pártok egyetértettek a kitelepítés tényében, csupán az érintettek körét és a kitelepítés módját illetően voltak köztük nézeteltérések. Ahogy Erdei Ferenc belügyminiszter fogalmazott:

> „A sikeres és gyors megoldás nem lehet más, mint a svábság kitelepítése, […] de egy ilyen megoldás végrehajtásának rendkívüli technikai nehézségei vannak, azaz hogyan és hová bonyolíthatnánk ezt le."[4]

Mindenekelőtt tehát a nagyhatalmak – főként a Szovjetunió – beleegyezésének megszerzésére törekedtek, ezért 1945. május 26-án a magyar kormány maga kérte 200-250 ezer német Németország szovjet megszállási övezetébe való kitelepítésének lehetőségét.

Bibó István – aki ekkor a Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályának a munkatársa volt – ezekben a napokban memorandumban tekintette át a kibontakozott folyamat hatásait. Leghatározottabban azt a képmutatást ostorozta, amely a törvények, rendeletek, nyilatkozatok és a tényleges szándékok, eljárások közötti különbségekben megmutatkozott. A hivatalos megfogalmazás a volksbundista és fasiszta svábok kitelepítéséről beszél, ugyanakkor Bibó szerint

> „a sváb kérdéssel kapcsolatos sajtóagitáció és magánakciók mögött, igen sok ponton olyan erők vannak, melyeket nem a fasiszta svábság kitelepítése érdekel, hanem egészében a német kisebbség kitelepítése, és, ha lehet, mindenfajta kisebbség kitelepítése. […] Mindezek a perspektívák a lehető legszörnyűbbnek tetszenek azok

4 Tóth 1992: 345.

> számára, akik tisztában vannak azzal, hogy Magyarország regenerálódása nem kisebbségeken, svábságon, és általában nem bűnbakok keresésén és kivégzésén múlik, s Magyarország vereségének legsúlyosabb tétele nem a katonai és nem a gazdasági vereség, hanem az erkölcsi [...]."[5]

Az elkövetkező hónapok nemzetközi eseményei – a potsdami határozatok nyilvánosságra kerülése, a Németországi Szövetséges Tanács állásfoglalása – immár nem akadályozták, csak korlátok közé szorították a magyarországi politikai pártoknak és a kormánynak a németek kitelepítésére irányuló törekvéseit.

A magyar kormány 1945. december 22-i ülésének napirendjén már a kitelepítések konkrét előkészületei, valamint az azt szabályozó rendeletek szerepeltek. A belügyminiszter expozéjában a svábok kitelepítésének végrehajtását a magyarság történelmi feladatának és egy nemzetközi szerződés kötelezettségének nevezte. A tervezet szerint teljes vagyonelkobzás mellett Magyarországról a német anyanyelvűek és a német nemzetiségűek is kitelepítendők voltak. Némi kivételezésre a vegyes házasságban élők és az ellenállási mozgalomban aktívan részt vevők számíthattak. A vitában két álláspont ütközött. A párton kívüli, illetve a szociáldemokrata és a kisgazda miniszterek továbbra is csak lehetőségként, és nem utasításként értelmezték a nagyhatalmi állásfoglalást. A kitelepítés tényét magát elfogadták, de a kitelepítendők körét mindenképpen egyéni felelősségre vonás keretében kívánták meghatározni. Ehhez kapcsolódóan elfogadhatatlannak tartották a rendelet azon paragrafusát, amely a kivételezettek számát előre rögzíti, és azt 10%-ban adja meg. A kollektív kitelepítést elfogadók a külpolitikai veszélyek hangoztatását eltúlzottnak, a nagyhatalmi állásfoglalást pedig határozott utasításként értelmezték. Rákosi Mátyás a következőkkel érvelt:

> „A németek kitelepítését nem mi találtuk ki. Ennél fogva mi most azon az úton vagyunk, hogy a demokratikus nagyhatalmak és a demokratikus közvélemény határozatát elutasítsuk, óriási tapasztalatlanságot mutatva külpolitikai vonalon, ha a magyarság megtagadná a német nép kollektív felelősségre vonását."[6]

A minisztertanács végül is név szerinti szavazáson, túlnyomó többséggel elfogadta a kollektív bűnösség elvén alapuló rendeletet.

A magyarországi németek kitelepítése a korábbi terveknek megfelelően a Budapest környéki falvakban indult meg. Az első szerelvények 1946. január 19-én Budaörsről gördültek ki. A budaörsi kitelepítésnél tapasztalt visszásságok mintegy előrevetítették az egész kitelepítési tevékenység főbb jellemzőit.

5 Tóth 1992: 335–337.
6 Tóth 1993: 43–44.

A kitelepítés valójában minden egyes faluban másként és másként zajlott – aszerint, hogy milyen volt a helyi önkormányzat és a kitelepítési biztos viszonya, a falu pártpolitikai megosztottsága, az ország éppen aktuális belpolitikai helyzete vagy a szállítási lehetőség –, ennek ellenére természetesen mégis összegezhető sajátságokkal, jellemzőkkel bírt. Az előkészítetlenség, a törvényi szabályozás hiányosságai és a végrehajtó szervek ellenőrizetlen tevékenysége súlyosan megterhelte a kitelepítések egész folyamatát.

A tavaszi hónapokra – a kitelepítések ütemét, az országon belül tapasztalható társadalmi ellenállást, a pártok között a mentesítések kapcsán ismét kiéleződött ellentéteket, valamint a technikai lehetőségeket figyelembe véve – nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi német lakosság kitelepítése a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által megjelölt időpontig – 1946. augusztus 1-jéig – nem hajtható végre. Fokozódó nyomás nehezedett április-májustól az Egyesült Államok budapesti diplomáciai képviselői és a németországi amerikai katonai hatóságok részéről is a magyar kormányszervekre, hogy a kitelepítések ütemét lassítsák, és a kitelepítendők számát csökkentsék. Ez azonban azzal járt, hogy a lakóhelyükről már eltávolított, táborokba gyűjtött emberek kiszolgáltatottsága, sérelme tovább fokozódott.

A kül- és belpolitikai nyomás hatására az 1946. január közepén megkezdett sváb kitelepítések júniusban elakadtak. Hosszas tárgyalások után 1946. augusztus 22-én a magyar kormány és az amerikai katonai hatóságok között megegyezés jött létre. Ennek ellenére a kitelepítések folytatása egyre késett. Több megyében – Tolna, Baranya, Bács-Bodrog – a nyár folyamán az előkészületeket megkezdték, és sok községben ennek megfelelően a telepesek birtokba helyezése is megtörtént, de a német lakosság elszállítása még hónapokig váratott magára.

A magyar kormány 1947. március 20-án levélben kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság segítségét, hogy az amerikai hatóságokkal a kitelepítések folytatása során fölmerült nézeteltéréseiket minél rövidebb időn belül rendezhesse. Annak ellenére – szól a levél –, hogy a magyar kormány az előző évi tárgyalásokon az amerikai hatóságok minden kérését tudomásul vette, és azt teljesítette is, a másik fél a megállapodásban rögzített feltételek mellett sem hajlandó a magyarországi németek fogadására. A magyar kormány pedig ragaszkodik ahhoz, hogy az 1947. április 1-jéig megállapított 90 000 és az év hátralévő részében további 100 000 német nemzetiségű személyt kitelepítsen.

Miután az amerikai hatóságokkal a megegyezés ügyében semmiféle előrehaladás nem történt, 1947. június 11-én újabb jegyzéket juttatott el a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetőihez, amelyben a magyarországi németek Németország szovjet megszállási övezetébe való

telepítését kérte. A Szovjetunió hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kormány 50 000 német nemzetiségű személyt Németország általa megszállt zónájába telepítsen.[7]

Ennek értelmében a magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítése 1947. augusztus 19-én folytatódhatott. A kitelepítési lehetőségek lezárulásáig, 1948. június 15-ig mintegy 35 000 magyarországi német nemzetiségű személyt szállítottak Németországnak a Szovjetunió által megszállt területeire.

A magyarországi történeti egyházak együttesen és külön-külön is többször, élesen reflektáltak a kormányzatnak a hazai németek kitelepítésével kapcsolatos tevékenységére. A katolikus püspöki kar körlevélben szögezte le:

> „Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk, de a rossznak barátaiként minősítenek, és eltávolítanak olyanokat, akikre a bűnt nem bizonyították rá, sőt olyat hoznak föl ellenük, ami természetjogon megilleti őket, pl. az anyanyelv. Ne tegyünk olyasmit, amit a fegyverszüneti határvonalon túl magyarokkal elkövetőktől nemcsak felháborodással fogadtunk, de elviselhetetlennek is éreztünk."[8]

Ordass Lajos evangélikus püspök egy helyütt a németek kitelepítését egyenesen „fasiszta módszerekre emlékeztető" népcserének, a magyar nemzet öngyilkos lépésének minősítette, hiszen ezt akkor hajtja végre, amikor „számban és erőben maga is megfogyatkozott". Példaként a mezőberényi német közösséget említi:

> „[…] A fájdalmas az – írta –, hogy sokan kerültek elhurcoltatásra és kitelepítésre, akik éppen akkor szervezték meg a magyar hazához való hűséges ragaszkodásnak a mozgalmát, amikor ez számukra csak hátrányt jelenthetett és amikor másutt igen sokan meghunyászkodtak az idők vihara előtt."[9]

Az egyházi vezetőkön kívül papok, tanítók, falusi jegyzők, a közigazgatás különböző szintjein dolgozó szakalkalmazottak is tiltakozó kérvényeket írtak a kitelepítés kapcsán tapasztalt visszásságokkal összefüggésben vagy egyes személyek érdekében. Ezek a tiltakozások, közbenjárások lényegesen nem tudták befolyásolni az eseményeket. A politikai hatalmat gyakorlók figyelmen kívül hagyták/hagyhatták a társadalmi tiltakozást. Ugyanakkor ez a tény nem teszi meg nem történtté a tiltakozásokat, az üldözöttekkel való szolidaritás gesztusait, amelyeket a politikai hisztériakeltés sem tudott megakadályozni.

7 Tóth 1993:177.
8 Tóth 1993: 82.
9 Tóth 2008: 75–76.

A magyar kormány 1948 második felében, a német nemzetiségű lakosság kitelepítésének lezárulását követően kísérletet tett arra, hogy megvonja a két és fél évig – 1946. január 19. és 1948. június 15. között – tartó telepítési akció mérlegét. Eszerint az országból ténylegesen 166 800 személy került kitelepítésre, akik közül Németország nyugati megszállási övezetébe – Baden-Württembergbe, kisebb részben Hessenbe és Bajorországba – 116 ezer személy, míg a szovjet megszállási övezetbe mintegy 50 ezer személy került. Figyelembe véve a háború alatt Nyugatra menekült német nemzetiségűek – 40-45 ezer fő – számát, valamint az 1941 utáni természetes szaporulat mértékét, az országban maradt német nemzetiségűek létszámát 230 ezerre becsülték.[10]

A belügyi jelentések említést tesznek 10 ezer, Magyarországon illegálisan tartózkodó német nemzetiségű személyről is, akik a kitelepítés elől megszöktek, vagy akiket kitelepítettek ugyan Németországba, de onnan visszaszöktek. Előbbiek létszámát 6-8 ezerre, utóbbiakét 3-4 ezerre becsülték. Leszögezték azt is, hogy az illegálisan Magyarországon tartózkodó német nemzetiségűek létszámára vonatkozó megbízható adat nem áll rendelkezésre. A csoport nagyságát csupán becslés alapján állapították meg. A „kézre kerülteket kitoloncolják".[11]

INTEGRÁCIÓ ELMÉLETBEN – DISZKRIMINÁCIÓ GYAKORLATBAN

A mérlegkészítést azonban nem elsősorban a demográfiai szempontok, sokkal inkább a gazdasági, politikai és ideológiai megfontolások, feszültségek motiválták. 1948 második felére ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar állam – korábbi törekvésével ellentétben – nem tudja megvalósítani a németek túlnyomó többségének kitelepítését. Annak ellenére, hogy az amerikai katonai hatóságok 1946 júniusától különböző okokra hivatkozva felfüggesztették, majd minden lehetséges eszközzel lassították a telepítések ütemét, továbbá 1947-ben a szovjet katonai hatóságokkal is csak átmeneti időre és limitált létszámra vonatkozó megállapodást sikerült kötni, a magyar kormány valójában nem számolt a telepítések lezárulásával s számára ilyen módon annak kudarcával. Ezzel magyarázható, hogy az 1948-ban az országban tartózkodó 230 ezer német nemzetiségű személy közül 110 ezren hónapok óta

[10] MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 203. ő. e., valamint M-KS 276. f. 75. cs. 22. ő. e.
[11] MNL OL M-KS 276. f. 75. cs. 22. ő. e.

kiszolgáltatottságban éltek: részben vagy egészben megfosztották őket vagyonuktól, politikai jogaiktól, engedély nélkül nem vállalhattak munkát, és lakóhelyüket sem választhatták meg. A kitelepítés alól foglalkozása miatt mentesített 120 ezer személy – bányász, ipari munkás, mezőgazdasági napszámos – megélhetése is csak részben volt biztosított, hisz őket a vagyonjogi korlátozások egy része szintén sújtotta. A „sváb kérdés" tehát továbbra is megoldásra várt.

A németek társadalmi integrációja legalapvetőbb feltételeinek biztosítása 1949 őszén, a kitelepítések lezárulása után több mint egy évvel kezdődött meg. Néhány nappal a Német Demokratikus Köztársaság kikiáltása és alkotmányának elfogadása után tették közzé a 4274/1949. M. T. számú rendeletet, amely azon személyek esetében, akiket Németországba áttelepülésre kötelezték, de áttelepítésükre nem került sor, kimondta, hogy

> „a lakóhely (tartózkodóhely) megválasztása és a munkavállalás […] szempontjából a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek".[12]

Jellemző, hogy az ugyanazon a napon megjelenő, a végrehajtást szabályozó belügyminiszteri rendelet „meghatározott kedvezményekként" említi a korábbi kollektív hátrányok feloldását. Az érintetteknek 15 napon belül kellett jelentkezniük a tartózkodási helyükhöz legközelebbi rendőrőrsön, ahol kötelesek voltak lakóhelyük bejelentésére is. A jelentkezést elmulasztók a „kedvezményekben" nem részesülhettek.

Ennél is nagyobb jelentőségű volt az 1949. december 16-án megjelent 4364/1949. M. T. számú rendelet, amely a földreform és a telepítés befejezésének egyes szabályairól rendelkezett.[13] A jogszabály a ki nem telepített személyek számára visszahagyott ingó és ingatlan vagyon telekkönyvezésének kötelezővé tételével végre stabilizálta a fél évtizede állandó változásban lévő tulajdoni viszonyokat.

A magyar kormány intézkedéseiről több nyugati lap is beszámolt. A Bécsben megjelenő *Landpost* „Rákosi Mátyás megtartotta szavát" címmel közölt cikket, amelyben a lakhelyelhagyási tilalmat feloldó és a szabad munkavállalást lehetővé tevő rendeletet úgy interpretálta, mint ami az illegálisan Magyarországon tartózkodó svábok teljes állampolgársági jogegyenlőségét is lehetővé teszi.[14] A magyar Külügyminisztérium szóbeli jegyzékben tiltakozott az értelmezés ellen, és hivatalos helyreigazításra kérte az osztrák kor-

12 *Magyar Közlöny,* 1949. október 11., 486. A minisztertanácsi rendelet végrehajtását a 245.900/1949. B. M. sz. rendelet szabályozta.

13 *Magyar Közlöny,* 1949. december 31., 562–563.

14 *Landpost*, 1949. október 22., 10.

mányt, hangsúlyozva, hogy a cikk „nem kívánatos határátszökéseket és illegális visszaszivárgást idézhet elő".[15]

A *Die Welt* és *Nachtexpress* című német lapok Köves Andrástól, a berlini Magyar Kereskedelmi Kirendeltség vezetőjétől kapott információra hivatkozva, a rendelet megjelenését a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) megalakulásával hozták összefüggésbe.[16] Az időbeli egybeesés kétségtelen, de direkt összefüggés nem állapítható meg. A Külügyminisztérium elmarasztalta Kövest a kijelentés miatt, s közlemény kiadására kérte. Leszögezték azt is, hogy nincs szó a teljes állampolgári jogok visszaállításáról, csupán a Magyarországon tartózkodó – tehát a korábban illegálisan visszatérőkre is vonatkozott – német nemzetiségűek munkavállalási és lakhelyelhagyási tilalmának feloldásáról.[17]

A magyarországi német nemzetiségű lakosság áttelepítésével kapcsolatban kiadott korlátozó intézkedések hatálytalanításáról a 84/1950. M. T. számú rendelet intézkedett, amely kimondta:

> „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepíttettek át, úgyszintén azok**,** akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak [...], magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai."[18]

Bár az áttelepítéssel kapcsolatban kibocsátott korlátozó intézkedéseket nem lehetett többé alkalmazni, a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési, vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni."[19]

Ugyanez a rendelet fölhatalmazta a belügyminisztert, hogy azoknak a kitelepített németeknek is megadja/visszaadja a magyar állampolgárságot, akik „erre érdemesnek mutatkoznak". Az erre irányuló kérelmet a rendelet hatálybalépését követő hat hónapon belül kellett beterjeszteni. Törvényesen deklarált formai követelményei a visszaköltözésnek nem voltak. A belügyminiszter a jelentkezők arra érdemes voltát eseti mérlegelés alapján dönthette el.

15 MNL OL XIX-J-36-a 515/Bizalmas/1949.

16 Az NDK ideiglenes kormánya 1949. október 8-án alakult meg, amit Magyarország október 18-án elismert. A diplomáciai kapcsolatok fölvételére a két fővárosban létesített missziók formájában került sor. – PA AA MfAA A 9246.

17 A közlemény kiadására végül nem került sor. – MNL OL XIX-J-34-a 368/Bizalmas/1949. és 340/Bizalmas/1949.

18 *Törvények, törvényerejű rendeletek,* 1950: 271–272. A rendeletet a korabeli politikai szóhasználat erőteljes túlzással „sváb amnesztiarendeletnek" nevezte.

19 *Törvények, törvényerejű rendeletek,* 1950: 272.

A Magyarországon maradt német nemzetiségűek helyzetének normalizálására tett jogi lépések a kitelepítettekben is a korábbi eljárás felülvizsgálatának és a hazatérésnek a lehetőségét erősítették. A rendelet hatására a kitelepítettek tömegesen fordultak a berlini Magyar Misszióhoz, az NDK külügyminisztériumához visszatérésüket kérve, családtagjaik pedig a magyarországi hatóságoknál jártak el szeretteik hazatérésének reményében.

A *Berliner Zeitung*ban április 2-án a 84/1950. M. T. számú rendelettel kapcsolatban megjelent közlemény hatására nagyszámú kérelmező fordult a berlini Magyar Misszióhoz. Naponta

> „30-40 levél és majdnem annyi kitelepített jelenik meg a missziónál és mindannyian kérik a rendelet értelmében hazavitelüket. Vannak olyan családok, ahol az asszony a gyermekekkel kitelepített, a férj időközben mint hadifogoly hazatért és Magyarországon van. Vannak hadifoglyok, akiket a Szovjetunióból egyenesen hoztak Németországba és családjuk odahaza van. Vannak, akik itt találkoztak családjukkal és mindannyian haza akarnak menni. Akadnak olyanok is, akik bár kitelepítési névjegyzéken nem voltak, felmenőikkel megélhetésük biztosítása céljából jöttek ki, időközben férjük megérkezett Magyarországra hadifogságból. Általában közeli (le-felmenő) rokona mindegyiknek van, vannak azonban olyanok is, akiknek bár senkijük nincs otthon, vissza akarnak térni. Általában földművelők, vagy kisiparosok és számosan rendelkeztek Magyarországon meglehetős vagyonnal. Mindannyian érdeklődnek afelől, vajon visszakapják-e otthon hagyott ingatlanaikat és ingóságaikat."[20]

A nagyszámú jelentkező fölkészületlenül érte a missziót. Nehezményezték, hogy a Külügyminisztériumtól sem a magyar kormány elvi álláspontjára, sem a benyújtott kérelmek eljárásrendjére vonatkozóan nem kaptak tájékoztatást. Ezért a kérelmezőket egyelőre elutasították. Az érintettek ekkor még nem tudhatták, amit az elkövetkező hónapok tapasztalatai egyértelművé tettek számukra: a magyar kormány valójában nem támogatta a kitelepítettek repatriálását.

Ezzel párhuzamosan zajlott egy másik folyamat is. A Szovjetunió 1949 őszétől 1950. december végéig több ezer német nemzetiségű, magyar állampolgárságú „málenkij robotra" elhurcolt személyt és hadifoglyot – többségében egykori SS-katonát – engedett haza. Az első időszakban azok, akiknek saját családját – például feleségét, gyerekét – kitelepítették ugyan, de szülei, testvérei vagy más rokonai még Magyarországon maradtak, visszatérhettek családtagjaikhoz. Az elkövetkező hónapokban egyénileg tájékozódhattak szeretteik hollétéről, helyzetéről, a családegyesítés lehetőségéről. Annak a több száz személynek – mintegy 500 fő – pedig, akinek már nem élt köz-

[20] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9.

vetlen hozzátartozója Magyarországon, a Népjóléti Minisztérium Debrecenben átmeneti otthont állított fel, ahol biztosították az ideiglenes ellátásukat.[21]

A magyar kormány úgy ítélte meg, hogy a Szovjetunióból visszatérő németek nemcsak ellátási problémát, hanem politikai kockázatot is jelentenek számára, ezért mielőbb át akarta őket adni Németországnak. A két német állam megalakulása után azonban a megvalósítás számos politikai és jogi nehézségbe ütközött. A Német Szövetségi Köztársasággal a magyar kormány nem tudott közvetlenül tárgyalni, mert az külpolitikai kérdésekben még nem tárgyalhatott teljes joggal. A magyar kormány csak a katonai hatóságon (Hohe Kommission) keresztül vehette fel a kapcsolatot, ami nagyon nehézkes és körülményes volt. Az 1950 tavaszán az NDK és Magyarország között a családegyesítések kapcsán folytatott tárgyalásokon nem elvi álláspontok ütköztek, az érintettek sorsát a tárgyaló felek napi politikai érdekei döntötték el.

A magyar kormány először elzárkózott az elől, hogy a Szovjetunióból hazatérők kéréseit egyedi esetekként kezeljék, ezért csoportos átadásukat szorgalmazta. Ezzel szemben a német fél azt hangoztatta, hogy a családegyesítéseknél nem lehet egyetlen általános szabály alapján eljárni, s magától értetődőnek tartotta, hogy ha egy család tagjainak többsége Magyarországon maradt, akkor kérésükre az NDK-ba kitelepített családrészek költözhessenek vissza. A magyar kormány ezt a fölvetést a kitelepítések revíziójaként értelmezte, és határozottan visszautasította.

Ebből kifolyólag az NDK kormányát meglepte az 1950 márciusában közzétett amnesztiarendelet azon passzusa, amely a kitelepítettek közül azoknak, akik „erre érdemesnek mutatkoznak", magyar állampolgárságot ígért. Az NDK külügyminisztériuma tiltakozott a rendeletnek a német sajtóban való egyeztetés nélküli nyilvánosságra hozatala miatt. Úgy értelmezte, hogy ezzel a magyar kormány Németország területén élő német állampolgárokat arra ösztönöz, hogy magyar állampolgárságért folyamodjanak. Kifogásolta, hogy a rendeletben nem rögzítették egyértelműen, az kire vonatkozik, s azt, hogy a végrehajtás valamennyi kérdését nyitva hagyták. A hónapokig tartó feszült tárgyalások eredményeként a két fél 1950 júniusában szóbeli megállapodást kötött. Az ebben foglaltak tovább szűkítették a kitelepítettek repatriálási lehetőségeit. Egyrészt hazatérési kérelmet csak azok a személyek nyújthattak be, akiknek hozzátartozói közül a többség Magyarországon maradt, azaz mindenki mást kizártak a kérelmezők köréből. Másrészt a megállapodás, noha mint kritériumot megtartotta, de nem pontosította, hogy milyen feltételek mellett válhat valaki „arra érdemessé", hogy visszakapja magyar

[21] MNL OL XIX-J-1-k 16. d. tétel, 024247/1950. Feljegyzés a Szovjetunióból repatriált svábok Németországba kiutazásáról, 1950. július 21.

állampolgárságát. Harmadrészt csak magyarországi hozzátartozó nyújthatott be kérelmet. Jóllehet a két állam között megkötött megállapodás egy Magyarországon korábban kiadott rendelet tartalmát pontosította, magukat a módosításokat nem rögzítették jogszabályban – az érintetteket mindössze egy sajtóközlemény tájékoztatta a változásokról.

A magyar kormány valódi szándékát jól tükrözi, hogy a határidőig, 1950. október 4-ig benyújtott 9553 kérelmező közül 1951 májusáig csupán 24 NDK-ba s 9 NSZK-ba kitelepített német nemzetiségű személy kapott engedélyt a Magyarországra való visszatérésre. Ugyanebben az időszakban családegyesítés jogcímén Magyarországról az NDK-ba több csoportban 900 személy távozott. Közülük 292 fő továbbutazhatott NSZK-ban élő családtagjaihoz.[22]

A családegyesítések az 1950-es évek végéig folytatódtak, de a Magyarországra való visszatérést továbbra is csak nagyon kivételes esetekben – kiskorúak szüleikhez, keresőképtelen személyek ellátásukról gondoskodó rokonaikhoz, házastársak egymáshoz költözését – engedélyezték.

A Szovjetunióból 1950 végén hazaengedett hadifoglyok esetében már fel sem merült a családegyesítés lehetősége. Sorsukat a „vas és acél országának" megteremtése, a nehézipar voluntarista fejlesztése révén föllépő munkaerő-szükséglet határozta meg. Miután a falusi lakosság egy részének az ipari üzemekbe kényszerítése és a nők tömeges munkába állítása sem fedezte a nagyipari beruházások munkaerő-szükségletét, a kommunista vezetés a munkaerőhiányon a rabmunkáltatás és a kényszermunkatáborok rendszerének kiépítésével próbált úrrá lenni.

Az 1950-es évek elején több nagy ipari beruházást is kifejezetten a kényszermunkatáborokba politikai okokból internáltak és a Szovjetunióból hazatért, ám családjaikhoz haza nem engedett hadifoglyok foglalkoztatására alapoztak. Az ÁVH által felügyelt táborokat a külvilágtól szinte hermetikusan elzárt területeken hozták létre. A fogvatartottaknak a hatalom birtokosaival szembeni teljes kiszolgáltatottsága kifejeződött a velük szemben alkalmazott önkényeskedő, szadista bánásmódban, az embertelen lakhatási és életkörülményeikben, valamint munkafeltételeikben is. Az internáltakra többé nem személyként, hanem a társadalom más tagjaival bármelyik pillanatban pótolható, végsőkig kizsigerelhető munkaerőként tekintettek.[23]

[22] PA AA MfAA A 9003, A 15 614 és MNL OL M-KS 276. f. 96. cs. 68. ő. e. A Belügyminisztérium Igazgatási Főosztályának tájékoztató levele Bíró György számára, 1952. december 10.

[23] Az internáló- és kényszermunkatáborokra vonatkozóan bővebben lásd Bank–Gyarmati–Palasik 2012; Saád 2015.

A Szovjetunió 1950 végén és 1951 elején 3548 személyt engedett haza, akiket a magyar hatóságok bűnösként kezeltek. A felülvizsgáló bizottságok csupán 700 személyt engedtek szabadon, a többieket internálták.[24]

Az egykori hadifoglyok közül a német nemzetiségűek további fogva tartását, internálását nemzeti hovatartozásukkal indokolták. A német nemzetiséghez tartozás egyet jelentett az adott személy fasiszta elkötelezettségével, amit Volksbund-tagsága vagy SS-katonai szolgálata csak tovább súlyosbított. A politikai hatalom eleve eldöntött „ítéletét" az érintettek tárgyszerű érvelése – például a kényszer-SS-sorozásra való hivatkozás – nem írhatta felül.

> „Előadom, hogy 1944. IX. 17-én behívóval behívtak Zomborra a 31-es SS hegyi ezredhez, onnan Ókérre mentünk, ahol kiképzésben (rádiós) részesültem. 1944. október 14-én Dunántúlra, Villányba mentünk. Szintén rádiós kiképzésben részesültem. Onnan Nagymákfára mentünk át. 1945. I. 3-án Ausztriába mentünk. III. 28-ig rádiós kiképzést folytattunk, majd Sziléziába mint rádiós kerültem bevetésre. 1945. V. 9. estem fogságba Königgrätznél."[25]

Kihallgatója megjegyzése:

> „Szülei Nyugat-Németországban vannak és ezért nem lehet szabadlábra helyezni."[26]

Az 1911-ben Kisvaszaron született Beck József 1944 szeptemberében vonult be az SS-be. 1945. április 29-én Drezda környékén esett szovjet fogságba. Szüleit 1948-ban Lipcse környékére telepítették ki. Kihallgatójának értékelése szerint:

> „Kétszínű, hazudozó. Családját, mint Volksbundistákat Németországba telepítették. Ő is utánuk akar menni. Javaslat: internálás."[27]

A volt hadifoglyok közül a német nemzetiségűeket 1951 tavaszán a tiszalöki, kecskeméti, kazincbarcikai kényszermunkatáborokba szállították. Az internáltak brigádokba osztva, három műszakban, rossz élelmezési és

[24] A hazaengedettek számára egy későbbi jelentés adataiból következtethetünk. Juhász László államvédelmi ezredes az 1952. március 28-án kelt jelentésében 2848 volt hadifogoly internálásának meghosszabbítását rendelte el. Ekkor tehát az 1950. december elején hazaengedett 3548 személy 80%-a volt internálva. Nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy a közbeeső időben egykori hadifoglyok internálását nagyobb számban megszüntették volna. – ÁBTL 4.1. A-482.

[25] ÁBTL 3.1.9. V-70311, 7.

[26] ÁBTL 3.1.9. V-70311, 5.

[27] ÁBTL 3.1.9. V-69737, 2–5.

elhelyezési körülmények között, nehéz fizikai munkát végeztek. Nem tarthattak kapcsolatot hozzátartozóikkal: nem írhattak és nem kaphattak levelet, csomagot.[28] Ugyancsak tilos volt a munkahelyeken a civil alkalmazottak és fogvatartottak kapcsolattartása is. Ennek ellenére sok civil segítette – levelek továbbításával, élelmiszer, cigaretta táborba juttatásával, információkkal vagy néhány jó szóval – az internáltakat. „Nekem személy szerint sokszor segített élelemmel, cigarettával, üzenetközvetítéssel Fazekas János tiszalöki lakos"[29] – emlékezett S. István egykori táborlakó.

> „Egy civil mérnök Tiszalökről járt ki ellenőrizni. Mikor Nagy Imre lett a kormányfő, ő hozott ki újságokat. Délben az őr már kezdett »mosakodni«, hogy ő nem bántott senkit. Én meg csak odamondtam neki, hogy mi sem bántottunk senkit, mégis itt vagyunk."[30]

> „Mind a két táborban tilos volt a levelezés. Néhányunknak azért sikerült a civilek segítségével levelet kicsempészni."[31]

A fogvatartottak helyzetét mindennél pontosabban jellemzi az ÁVH-s őrszemélyzet által naponta többször tudatosított tény: „Magukkal nekünk nem kell elszámolni."

Sztálin halála után Nagy Imre korrekciós politikájának része volt az elkövetett kirívó törvénytelenségek megszüntetése. A Minisztertanács 1953. július 26-án közzétett törvényerejű rendelete (11. számú tvr.) közkegyelemben részesítette a két évnél rövidebb szabadságvesztésre ítélt politikai foglyokat. Ugyanezen a napon a Minisztertanács egy másik határozatával (1034/1953. számú) elrendelte az internálás és a kitelepítések 1953. október 31-i határidővel történő megszüntetését, a táborok feloszlatását.[32] Tiszalököt 1953 szeptemberében a magyarországi internáltak utolsó csoportja is elhagyta. A külföldi állampolgárok és a német nemzetiségű hadifoglyok azonban továbbra sem kaptak információt a szabadulásukra vonatkozóan. A táborban a feszült-

[28] Az 1952 nyarán lefolytatott felülvizsgálatok során az internáltak kiemelik, hogy családjuktól az utolsó levelet hadifogolyként kapták: „Szüleimet 1946-ban Ny. Németországba Wicker-Vordenbe telepítették. 1950. nov-ben kaptam utoljára tőlük levelet. Azóta semmilyen formában nem tartok velük kapcsolatot." – ÁBTL 3.1.9. V-68016. Gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyv, 1952. augusztus 12., 26. „Szüleim, testvéreim és családom 1946-ban Kelet-Németországba, Leipzig városba lettek kitelepítve, fasiszta magatartásuk miatt. Jelenleg helyzetükről nincs tudomásom, mivel 1950-ben kaptam tőlük levelet utoljára." – ÁBTL 3.1.9. V-69737. Szabó 2. Sándor áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 4., 11.

[29] Görbedi 1989: 42.

[30] Görbedi 1989: 75.

[31] Görbedi 1989: 87.

[32] *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye – 1953*, 1953: 14–15, 193.

ség napról napra nőtt. Az ÁVH 1953. október 4-én – máig tisztázatlan körülmények között – a türelmetlen, tájékoztatást követelő fogvatartottak közé lőtt. A fegyverhasználat következtében öten meghaltak, hatan súlyos, tizenegyen könnyebb sérülést szenvedtek. A zendülés megszervezésével megvádolt Finn Ferencet – akit már korábban fogdába zártak, így az eseményeknél nem is volt jelen – és Huber Ferencet bíróság elé állították. A Budapesti Hadbíróság 6, illetve 5 év börtönre ítélte őket.[33]

A tiszalöki internálótábort a német nemzetiségű egykori hadifoglyok (885 személy) végül hat csoportban, 1953. október 20. és december 4. között hagyták el. Távozásuk után „a barakkokat gyorsan lebontották, eltüntették a szögesdrót kerítéseket, az enyészeté lett a diadalkapu is".[34]

ÖSSZEGZÉS

A háború utáni éveket, valamint a kényszermigráció folyamatát áttekintve, összefoglalva megállapítható: amellett, hogy a magyar kormányok szuverenitása a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte révén korlátozott volt, a törvény-előkészítő viták azt is tükrözik, hogy a magyar politikai erők a kitelepítés megvalósítását nemcsak elfogadták, hanem maguk is törekedtek rá. A kitelepítendők körét pedig mindig oly módon igyekeztek meghatározni, hogy az a változó politikai körülmények szerint alakítható legyen. A kollektív bűnösség elvét – elsősorban a szomszédos országokban élő magyarság miatt – formálisan elutasították, ugyanakkor a német kisebbségi közösséggel szemben alkalmazták. Felelősség terheli a magyar kormányokat azért is, mert nem jártak el egyértelműen, nem tették nyilvánvalóvá sem a magyar társadalom, sem a nemzetközi közvélemény számára, hogy mi az, amit saját elhatározásukból, és mi az, amit a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására tesznek.

A magyar kormány az 1949 és 1953 közötti években a német nemzetiségű lakosság számára is biztosította az állampolgári jogegyenlőséget (lakóhely, munkahely megválasztása, választójog), amelynek a gyakorlati érvényesülését azonban számtalan diszkriminatív eljárási mód akadályozta. 1953 és 1956 között korlátozott módon, de a német nemzetiség számára is lehetővé tették az anyanyelvi oktatást, kiadták a *Freies Leben* című lapot, és megalakulhatott a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége. A legalapvetőbb intézményi struktúra megteremtésére a többi nemzetiségi közösséghez

[33] ÁBTL 3.1.9 V-68 016 A Hb.I.00355/1953. számú ítélet, 1953. október 17. 2.
[34] Görbedi 1989:45.

viszonyítva egy évtizedes késéssel került sor. Az ebből fakadó hátrányt az sem csökkenti, ha tudjuk, hogy ezeknek az intézményeknek az identitásmegőrző szerepe nemcsak a német, hanem a többi kisebbség esetében is jórészt formális volt. A hatalom az egyes kisebbségi közösségek tagjaitól mindenekelőtt azt várta el, hogy „jó magyar hazafiakká, öntudatos, szocialista dolgozókká" váljanak. Bár a kisebbségi jogok deklarálására újra és újra sor került, az nem jelentette azok érvényesíthetőségét is.

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Tiszalökre internált személyek vizsgálati dossziéi.

4.1. A–482. Az Államvédelmi Hatóság kimutatása az internálásra szánt volt hadifoglyokról (1952).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j-NDK Külügyminisztérium Német Demokratikus Köztársaság TÜK iratok 1945–1964.

XIX-J-1-k Külügyminisztérium Általános iratok 1945–1992.

XIX-J-34-a Külügyminisztérium Berlini nagykövetség TÜK-iratok.

XIX-J-36-a Külügyminisztérium Bécsi nagykövetség TÜK-iratok 1946–1960.
M-KS 276. f. 65. cs. Magyar Dolgozók Pártja. Rákosi Mátyás titkári iratai 1948–1956.

M-KS 276.f. 75. cs. Magyar Dolgozók Pártja. Kádár János titkári iratai 1948–1956.

M-KS 276.f. 96. cs. Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei. Adminisztratív Osztály 1950–1956.

Politisches Archiv des Auswärtiges Amts [Német Külügyi Levéltár] (PA AA)
Ministerium für Auswärtige Angelegenheit [A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] (MfAA)

A 9246 Beziehungsberichte der Botschaft Budapest 1960–1961. [A budapesti nagykövetség jelentései a két ország kapcsolatáról 1960–1961.]

A 9003 Familienzusammenführungen und Rückführungen zwischen der DDR und Ungarn 1951. [Családegyesítések és visszahonosítások az NDK és Magyarország között 1951.]

A 15 614 Berichte, Vermerke, Briefe. [Jelentések, feljegyzések, levelek.]

Korabeli sajtó

Magyar Közlöny, 1949. október 11. és 1949. december 31.

Landpost, 1949. október 22.

Feldolgozások

Bank Barbara–Gyarmati György–Palasik Mária 2015: *„Állami titkok". Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó.

Erdmann Gyula 1990: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban.* Gyula, Békés Megyei Levéltár.

Fehér István 1988: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Füzes Miklós (szerk., bev.) 1990: *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot." Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949.* Budapest, Formativ Kft.

Gonda Gábor 2014: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948.* Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola.

Görbedi Miklós 1989: *1020 nap az őrtornyok árnyékában. A tiszalöki hadifogolytábor története.* Tiszalök, Tiszalöki Költségvetési Üzem.

Konaszov, V. B.–Terescsuk, A. V. 2004: Berija és a „malenkij robot". Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. *Történelmi Szemle* XLVI (2004), 3–4. szám, 345–402.

Marchut Réka 2014: *Törés pontok. A Budapest környéki németség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948).* Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület.

Márkus Beáta 2020: *„Csak egy csepp német vér." A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945.* Pécs, Kronosz Kiadó.

Saád József 2015: *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában.* Budapest, Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány–Argumentum.

Tóth Ágnes 1992: *Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban.* In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.). *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. 330–383.

Tóth Ágnes 1993: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggése.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.

Tóth Ágnes 2008: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest, Gondolat.

Tóth Ágnes 2008: *Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948.* In Balogh Margit (szerk.) *Felekezetek, egyházpolitika, identitás.* Budapest, Kossuth Kiadó. 73–88.

Törvények, törvényerejű rendeletek 1950. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye – 1953. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Zielbauer György 1990: *A magyarországi németség nehéz évtizede 1945–1955.* Szombathely-Vép, Pannon Műhely Kft.

Glaub Krisztián István

Kommunista hatalomváltás és -gyakorlás egy kommunista vezető, Farkas Mihály szemével

ELŐZMÉNYEK

A második világháborút követően Magyarország a győztes nagyhatalmak közötti megállapodások – így például a jaltai konferencia döntéseinek – eredményeként a Szovjetunió érdekszférájába került. Ennek következtében az ország szuverenitása egészen 1990-ig súlyosan korlátozva volt. A szovjet Vörös Hadsereg már első pillanattól fogva megszálló erőként viselkedett, ugyanakkor fontos szempont, hogy ezen katonai erő jelenléte nélkül Magyarország szovjetizálása sohasem járt volna sikerrel.[1]

A korszak 1944 és 1949 közötti átmeneti időszakát a terminológia gyakran nevezte „népi demokráciának", illetve „koalíciós éveknek", viszont az országba a Vörös Hadsereggel megérkező moszkvai magyar kommunisták célja kezdettől fogva a szovjet modell átvétele volt.[2] Ugyanakkor a kommunista felső vezetés sem volt egységes 1945 elején. A magyarországi kommunisták úgy vélték, hogy az 1919-es első kommunista államhatalmat, a Tanácsköztársaságot alapvetően nem belső okok, hanem az antant túlereje és árulás buktatta meg. Ezt a véleményt osztotta az egykori tanácskormány azon vezetői rétege, amelynek tagjai a bukás után először Bécsbe, majd Moszkvába emigráltak. E frakció túlnyomó része azonban a sztálini terror áldozatul esett. A helyükbe lépő, Rákosi nevével fémjelzett fiatalabb generáció – az

1 Romsics 2005: 273.
2 Romsics 2005: 273.

úgynevezett moszkoviták – tevékenységét már alapvetően nem az 1919-es tapasztalat, hanem a Komintern, majd annak megszűnése után a szovjet állami politika irányvonala és mindenkori elvárása határozta meg.[3]

Ezen csoport, miután 1944 őszén visszatért Magyarországra – és irányvonaláról meggyőzte vagy akár erőszak árán is maga alá vetette a különböző hazai kommunista sejteket –, folyamatosan arra törekedett, hogy megossza a koalíciós partnereit, akikkel eleve csak kényszerűségből, illetve taktikai okokból kötött politikai szövetséget. Akik az egységesített Magyar Kommunista Párt (MKP) programjával nem értettek egyet, azokat a kommunisták a „haladás", a „nép" és a „demokrácia" ellenségeinek nevezték, illetve „reakciósnak" bélyegezték. Tehették mindezt, mert a hátuk mögött érezhették a Vörös Hadsereget, valamint a Magyarországra a győztes hatalmakat képviselő, szovjet dominanciájú Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) hallgatólagos támogatását is.[4]

A Moszkvából 1944 októberében Szegedre érkező kis csoport tagjai között ott találjuk Farkas Mihály nevét is. De ki volt ő? Hogyan került be a kommunista párt felső vezetésébe? Hogyan vált az 1948 után kiépülő magyarországi sztálinista rendszer egyik kulcsfigurájává?

KI VOLT LŐWY HERMANN ÉS MIHAIL WOLF?

A kérdésre a legautentikusabb választ Farkas Mihály elsőszülött fia, az egykori államvédelmi alezredes, Farkas Vladimir adja meg, aki élete utolsó éveit édesapja politikai hagyatékának kutatásával töltötte. Ennek szellemében állított össze egy életrajzot is.[5]

Farkas Mihály Lőwy Hermann néven született 1904. július 18-án Abaújszántón. Édesanyja, Lőwy Janka háztartási cseléd és mosónő volt, édesapja nem ismert. Általános és polgári iskoláit Kassán végezte, majd nyomdásztanulónak szegődött. Tanult szakmája így a nyomdaipari gépmester lett. 15 éves korától már részt vett a munkásmozgalomban, 1919-től a kassai szocialista ifjúsági csoport tagja, majd 1920-tól annak titkára volt. A trianoni békediktátum következtében Kassán élve kisebbségi sorsba került, ennek ellenére helyben maradt, és 1921-ben belépett az abban az évben megalakult Csehszlovák Kommunista Pártba (CSKP). Ekkor vette fel a Mihail Wolf álnevet. A kassai

3 Papp 2024: 165.
4 Zinner 2025: 83.
5 OSZK Kt. 429. f./156.

kommunista ifjúsági szervezet titkára lett. Politikai állásfoglalása miatt több alkalommal is összeütközésbe került a csehszlovák államhatalommal, végül 1925-ben kommunista izgatásért és hatóság elleni erőszakért hat és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1929-ben ugyan kiengedték a börtönből, de egyúttal besorozták a csehszlovák hadsereg büntető zászlóaljába, amelyben egy évet szolgált.

1930-ban Prágába távozott, ahol a csehszlovák kommunisták ifjúsági mozgalmának egyik vezetője lett. Ezen minőségében delegálták a Moszkvában székelő Kommunista Ifjúsági Internacionáléba (KII). A KII küldötteként 1932-ben Berlinbe utazott, de 1933 márciusában, a nemzetiszocialista hatalomátvétel után arra kényszerült, hogy elhagyja Németországot. Ezután Belgiumban, Hollandiában, majd Franciaországban végzett politikai szervezőmunkát. 1935-től Moszkvában dolgozott, majd ugyancsak a KII megbízásából Spanyolországba ment, hogy a spanyol antifasiszta ifjúsági mozgalmak egységének megteremtésén dolgozzon.

1937-ben komoly veszélybe került, amikor a Szovjetunióban tomboló sztálinista terror ideje alatt az ő neve is felvetődött az úgynevezett Összszövetségi Leninista Kommunista Ifjúsági Szövetség (Komszomol) „összeesküvési" ügyével kapcsolatban, miután bizalmas barátságot ápolt annak vezetőjével, Vaszilij Csemodánovval, akit nem sokkal később a szovjet belügyi szervek kivégeztek. Wolfot is visszarendelték Moszkvába, ahol szerencséjére a Komintern befolyásos funkcionáriusa, Dmitrij Manuilszkij tisztázta a nevét, így pozícióját is megtarthatta a Kommunista Ifjúsági Internacionálén belül. 1940-ben a Moszkvába érkező Rákosi Mátyás kérésére lépett át a Kunfrakció tagjainak kivégzése után súlyos káderhiánnyal küzdő Kommunisták Magyarországi Pártjába (KMP). Wolf ettől a pillanattól fogva Rákosi Mátyás közeli és megbízható munkatársának minősült.

Az 1941. júniusi német támadás után kezdetben Moszkvában, majd Ufában székelő Moszkvai Rádió magyar szekciójának, a Kossuth Rádiónak a munkatársa volt, később pedig a növekvő számú magyar hadifoglyok közt zajló úgynevezett „antifasiszta propagandamunka" egyik szervezőjeként dolgozott. A párton belül kezdetben kialakult Rákosi–Gerő-ellentét idején végig az előbbit támogatta, így 1943-ban bekerült a Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) új vezető szervébe, a Külföldi Bizottságba (KÜB) is. 1944-es év során szinte végig az arcvonalon tartózkodott mint frontpropagandista, a 4. Ukrán Front alárendeltségében. A kommunista vezetők közül négy társával, Gerővel, Révaival, Nagy Imrével, valamint egy Mazurov nevű szovjet rádióssal 1944. október 27-én érkezett a Vörös Hadsereg által megszállt Szegedre, ahol november 7-én – a bolsevik forradalom 27. évfordulóján –

megalapították a Magyar Kommunista Párt (ideiglenes) Központi Vezetőségét (MKP KV). Wolf ekkortól használta hivatalosan a Farkas Mihály nevet.[6]

ELSŐ LÉPÉSEK A MAGYARORSZÁGI POLITIKÁBAN

Farkas Mihály tagja lett a Szegedi Nemzeti Bizottságnak, és részt vett a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) megalapításában is, amelyet a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKgP), a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP), a Polgári Demokrata Párt (PDP) és a szakszervezetek alkottak. Ennek a testületnek célját az alapítók az előző politikai rendszer feladásában, a területi revízióról való lemondásban, illetve a szomszédos államokkal és a Szovjetunióval való baráti kapcsolatok kiépítésében, a szélsőjobboldali szervezetek felszámolásában és a háborús bűnösök megbüntetésében körvonalazták. Az MNFF pártjai alakították meg 1944. december 21-én Debrecenben a győztes hatalmak – elsősorban a Szovjetunió – támogatásával az Ideiglenes Nemzetgyűlést, amely 230 képviselőből állt,[7] közülük 90 főt a kommunisták adtak. A képviselőket rögtönzött népgyűléseken közfelkiáltással szavazták meg, majd zömüket szovjet katonai járművekkel szállították a hajdúsági városba. Farkas, aki Orosháza képviseletében jutott mandátumhoz december 14-én, a kijelölt kormánytagok társaságában, különvonaton érkezett Debrecenbe.[8]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 22-én a Moszkvában előzetesen elfogadott lista alapján megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt a még Budapesten működő nyilas-hungarista központi hatalom ellensúlyozására. A kommunisták az új kormányban számszerűen ugyan kisebbségben voltak, mert csak három minisztert delegáltak, de a kormány 1945. júliusi átalakításával a többi pártból olyan képviselők is bekerültek, akik az ő érdekeiknek megfelelően politizáltak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány december 28-án hadat üzent Németországnak, 1945. január 20-án pedig hivatalos fegyverszünetet kötött Moszkvában *de jure* a szövetséges hatalmakkal, *de facto* a Szovjetunióval.[9]

6 OSZK Kt. 429. f./156.
7 Romsics 2005: 279.
8 L. Balogh 2015: 48.
9 L. Balogh 2015: 48.

Ez azonban korántsem jelentette a háború végét. Magyarország hadműveleti területté változott, felügyelete pedig a szovjet dominanciájú SZEB fennhatósága alá került. Ez utóbbi szervezet tevékenysége a fegyverszüneti egyezmény betartásának felügyeletére, a kormányrendeletek végrehajtásának ellenőrzésére, a fasisztának bélyegzett szervezetek és sajtótermékek felszámolására, a gazdasági és kulturális élet beindítására egyaránt kiterjedt. Sőt, joga volt letartóztatásokat és internálásokat is végrehajtani, amennyiben azt szükségesnek vélte.[10]

Az MKP legfontosabb politikai céljának továbbra is a kispárti szerepből való kitörés bizonyult. A KV legfőbb céljának a gyorsított ütemű szervezést tekintette, de nem maradhatott el az ekkor még mindig Moszkvában tartózkodó Rákosi tájékoztatása sem. Mindezt bizonyítja az az 1945. január 7-én kelt levél, amelyben Farkas arról tájékoztatja a főtitkárt, hogy az északmagyarországi régióban a párt szervezése sikeresen lezajlott, és sikerült a párt szervezeteinek helyi megalakítása. Egyúttal sikeresen halad a szociáldemokratáktól a tagok, illetve a munkásság átcsábítása az MKP soraiba. Már bizonyos jövőbe mutató irány tűnik ki Farkas ezen feljegyzéséből, amelyben azt fejtegette, hogy a munkáspártok a közeljövőben pártközi bizottságot hívnak életre, de ott már az MKP KV határozata lesz a döntő. Levelét azzal zárta, hogy az összkép mindenképpen pozitív, a nép örömmel üdvözli, hogy az országnak kormánya és nemzetgyűlése is lett. Az elégedetlenkedők is csak azért sztrájkolnak, mert azt követelik, hogy a „fasiszta tisztviselők és mesterek" hagyják el a gyárakat, illetve egyéb munkahelyeiket.[11]

A korábbiakból kiviláglik, hogy Farkas Mihály már ekkor jelentős politikai szereppel bírt. Egyszerre volt megbízva a szakszervezeti ügyekkel, a falusi pártmunkával, az ifjúsági szervezéssel, pártgazdasági kérdésekkel és talán a legfontosabbal: a katonai *és* karhatalmi ügyekkel. Utóbbinál érdemes egy pillanatra elidőzni, mert a tíz évvel későbbi vádpontok egyik sarkalatos elemét képezte, hogy Farkas magától formált igényt a fegyveres testületek pártfelügyeleti ellenőrzésére, és azt nem a párt megbízásából kapta. A feladat lényege elsősorban a kapcsolattartás volt, valamint az adott szakterület kommunista párttagjainak értesítése a pártvezetésben hozott kötelező érvényű döntésekről, illetve ezek végrehajtásának ellenőrzéséről. Farkas Mihály és Rákosi Mátyás között ekkor alakult ki az az 1946-tól egyre inkább jellemző szereposztás, amelynek lényege – a koalíciós látszat megőrzése végett – az

10 Baráth 2024: 25–26.
11 Izsák-Kun 1994: 39–40.

volt, hogy Rákosi személyesen soha nem mutatkozott a politikai rendőrségen, hanem mindig Farkast küldte, amikor ott elintéznivaló támadt.[12]

A kérdésben való tisztánlátásért ugyanakkor érdemes rövid kitekintést vetni arra is, hogy milyen állapotban voltak, illetve hogyan alakultak meg az új rendvédelmi szervek 1945 elején. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 29-én Tömpe András egykori partizánparancsnok vezetésével nyomozócsoportot küldött az alig két héttel korábban a Vörös Hadsereg által alig két héttel korábban elfoglalt Pestre, ahol azonban találtak egy már megalakított politikai rendőrséget, amely Péter Gábornak, az illegális hazai kommunista mozgalom egyik jelentős tagjának a vezetése alatt állt. Péter nem egészen tisztázott körülmények között, későbbi állításai szerint január 17-én kapott megbízást erre a feladatra a székesfővárosi Nemzeti Bizottságtól.[13] Mindebből jól látható, hogy magának az Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának (PRO) budapesti megalakulásához Farkasnak nem volt személyesen köze, azonban tény, hogy Debrecenből való elutazása előtt arra utasította Tömpe Andrást, hogy budapesti tevékenységéről küldjön részletes jelentést az MKP KV részére.[14] Ugyanakkor az új bűnüldözés és politikai rendőrség formálódó körülményeit sokatmondóan mutatja be az az 1945. március 5-én kelt levél, melyben – a január 30-án inkognitóban Magyarországra érkezett – Rákosi Mátyás panaszkodott moszkvai elvtársának, Háy Lászlónak:

> „Nem tudom a helyzetet jobban jellemezni, mint azzal, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetőit én próbáltam kioktatni a nyomozás és a vallatás kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmaira."[15]

1945. április közepére az Ideiglenes Nemzeti Kormány fokozatosan átköltözött Budapestre. Az ekkorra szintén a fővárosba érkező MKP-s vezetőség azonnal tanácskozásba kezdett az SZDP képviselőivel a további feladatokról, többek között a háborús pusztítás utáni újjáépítésről, illetve a közellátási helyzet megoldásra váró problémáiról. Fontos eredménynek számított, hogy a két munkáspárt megállapodott a május elsejei felvonulás közös megszervezéséről, ezzel demonstrálva a széles közönség előtt a „megbonthatatlan munkásegységet". Az ünnepélyes felvonulás napjáról – amely végül békésen és nagy tömeg jelenlétében zajlott le – utólag Rákosi némileg rátartian állapította meg, hogy a tömegben látható transzparensek feliratai és jelszavai

12 Zinner 2013: 51.
13 Müller 2017: 104.
14 Szakács–Zinner 1997: 89.
15 MNL OL M-KS 274. f. 10/43. ő. e.

azt bizonyították számára, hogy az alig féléves MKP népszerűsége már gyakorlatilag utolérte a 75 éves SZDP-ét.[16]

Az ünnepi napok után az MKP a szürkének vagy unalmasnak nem mondható hétköznapokban legfőbb feladatának immár a tömegpárt megszervezését tekintette, ezért fokozatosan országos hálózatot hozott létre. Korábbi strukturális átalakítások után a párt csúcsvezetése is az új formáját az 1945. május 20–21-én tartott kongresszuson nyerte el, ahol a szervezeti változásoknak köszönhetően május 22-én – Farkassal a soraiban – megalakult az MKP Politikai Bizottsága (PB), amely a korábban már létező tényleges csúcsszerv, a Titkárság mellett jött létre. A Titkárságot még az 1945. január 26-i ülésének határozata értelmében alakította meg Gerő Ernő, Kovács István, Kiss Károly és Kossa István. Az 1945. április 13-i újraválasztás után a főtitkári pozíciót Rákosi kapta, mellette pedig Gerő, Kádár János, Kossa és Révai József alkották a tagságot. Ebbe a testületbe Farkas május 11-én került be, mégpedig Gerő Ernőt váltva. Az említett májusi konferenciát követően az új összetételű Titkárságot Rákosi Mátyás a párt főtitkára, Farkas Mihály és Révai József titkárok, Rajk László és Kádár János titkársági tagok alkották.[17]

Mindebből látható, hogy noha az MKP vezetésében egyaránt helyet kaptak a moszkovita és a hazai kommunisták, a PB új összetétele a gyakorlatban mégis a hazai kommunisták kapitulációját jelentette Rákosiék előtt, akik egyetlen másodpercig sem érezték magukat egyenrangúnak a magyarországi elvtársaikkal. Erre Farkas Mihály is utalt későbbi vallomásában:

> „Velünk voltak egy vezetésben, a Titkárságban, a Politikai Bizottságban Rajk, Kádár, Kovács István, Kiss Károly és Apró Antal elvtársak, de valahogy szinte másodrendű tagokként."[18]

A BELÜGYI ÁLLAMTITKÁR

1945 nyarára Farkas Mihály feladataiban változás állt be. A tennivalóinak súlypontja ideiglenesen a pártvonalról az állami oldalra került át. 1945. június 19-én még mint az MKP küldöttje vett részt Bukarestben a Román Kommunista Párt (RKP) nagygyűlésén, ahol a Petru Groza vezette kormányt támogatva a sovinizmust ostorozta, és a két nép „fiatal demokráciájának sorskö-

16 Feitl–Gellériné–Sipos 1997: 181.
17 MNL OL M-KS 274. f. 1. ő. e.
18 OSZK Kt. 429. f/202.

zösségét" hangoztatta. Farkas alig egy hónappal később már kulcsfontosságú állami poszton tűnt fel mint a Belügyminisztérium parlamenti államtitkára. Az MKP számára már korábban is kiemelt jelentőséggel bírt a parasztpárti vezetés alatt álló Belügyminisztérium ellenőrzése, jóllehet Erdei Ferenc belügyminiszter névlegesen parasztpárti volt, de titokban a kommunisták megbízható társutasának számított. Az Ideiglenes Kormány júliusi átszervezése is lehetőséget nyújtott az MKP befolyásának fokozottabb érvényesítésére, de az államtitkárcsere közvetlen okát a gyömrői gyilkosságok által kavart jelentős belpolitikai vihar szolgáltatta, melybe – a kommunistákhoz köthető gyilkosok fedezése miatt – belebukott az MKP által korábban delegált Zöld Sándor belügyi államtitkár. Figyelemre méltó adalék, hogy az ügy magának a kommunista pártnak is kapóra jött Zöld leváltásához, mert a pártvezetés korántsem volt elégedett munkájával. Ez derül ki Tömpe Andrásnak a párt 1945. május 23-i, pünkösdi konferenciája után készített feljegyzéséből, amelyben arról írt, hogy a Belügyminisztérium sokat hibázik a demokratikus rendőrség megteremtése során, és maga Zöld államtitkár sem tudja, hogy „mi folyik az országban rendőrségi viszonylatban".[19]

A gyömrői tragédia tehát alkalmat kínált arra, hogy Farkas Mihály, a karhatalmi erők pártfelelőse felváltsa Zöldet a posztján, illetve arra, hogy a kommunisták tovább monopolizálhassák befolyásukat a belügyi tárca felett. Ezt a lehetőséget felhasználták arra is, hogy még szorosabbá tegyék a koalíciós társak – az FKgP, az NPP és az SZDP – számukra veszélyesnek tartott politikusainak megfigyelését, akiket már tavasz óta folyamatosan szemmel tartottak.[20] Ennek ellenére a gyilkosságok vádja ráégett a kommunistákra. Ezt példázza az a levél is, amely Feri Sándornak, az MKP jogi osztályának vezetőjének előterjesztésével 1945. december 7-én jutott el Farkas titkárságára. A levél tartalma szerint a „reakció" – vagyis az antikommunista demokrata pártok – továbbra is ki akarták vizsgálni az ügyet, és az érintett „direktórium" rendőri feladatokat végző tagjait le kívánták tartóztatni. A bűncselekményt pedig politikai síkon tervezték felhasználni az MKP ellen. Ezért Feri javaslatot tett az ügyben érintett rendőrök „távoli országrészbe" küldésére, illetve mentesítésére, amennyiben az Államügyészség nyomozólevelet adna ki a kézre kerítésükre.[21]

Farkas Mihály későbbi vallomása során határozottan tagadta, hogy saját kívánsága lett volna az államtitkári pozíció megszerzése, emlékei szerint csupán Rákosi utasítására vállalta. Hogy valóban a főtitkár utasította volna

19 Rigó 2014: 185.
20 Papp 2024: 179.
21 Horváth–Solt–Szabó–Zanathy–Zinner 1992: 78.

a poszt átvételére, az csupán valószínűsíthető, ugyanakkor logikus lépésnek tűnhetett, mert Farkas ugyan élete folyamán többször is bizonyságot tett a Rákosihoz, illetve a kommunista eszméhez való ragaszkodásáról, önálló kezdeményezéssel pedig akkoriban még végképp nem lépett fel. Helytállónak érzem minderről Major Ákos véleményét:

> „Farkas Mihály Rákosinak a szolgálatvezetője volt. Ez azt jelenti, hogy a szolgálatvezető egy századnál egy őrmester vagy egy továbbszolgáló törzsőrmester. Farkas Mihálynak az intellektusa ez volt, amellett, hogy egy hivatásos forradalmár, aki ennek áldozta az egész életét."[22]

Az új államtitkár 1945. július 15-ei kinevezése után foglalta el irodáját a Markó utca 16. alatt, családjával pedig először egy háromszobás lakást kapott a Szent Domonkos utcában. Innen azonban rövid időn belül átköltöztek a Pálma utcába, ahol rendőri védelem is járt a magas kormányzati rang miatt.[23] Farkas szakmai tevékenységének első lépéseként Péter Gábor társaságában részt vett a Budaörsi úti Károly laktanyában létesített Buda-déli internálótáborból több száz kisnyilas feltételes szabadon bocsátásában, akiket az új rend amnesztiában részesített – hogy ezután újra felhasználhassa őket a saját szolgálatában –, illetve szintén a PRO vezetőjével közösen tartóztatta le azokat a „sváb vezetőket", akik bántalmazták a budaörsi földigénylő bizottság egyik tagját.[24]

Arra, hogy a kommunista vezetés ténylegesen hogyan értelmezte a régi rendszer kisebb rangú potentátjainak felhasználását, beszédes és értékes adalékként szolgál az a július 20-i keltezésű levél, melyet Farkas Mihály Juhász Antal volt csendőrnyomozó törzsőrmester ügyében írt Rákosihoz. A levél lényege szerint az előzetes letartóztatásban lévő Juhász büntetése mérsékléséért cserébe felajánlotta szolgálatait a kommunista pártnak. A Juhász által írt levél elejére jellegzetes kézírásával Farkas is odaírta javaslatát, hogy Juhászt engedjék ki, és használják fel saját céljaikra. A párt főtitkára a javaslattal egyetértett.[25] Nem volt azonban ennyire szerencsés Juhász Antal testvére, az illegális hazai kommunistákat sikerrel üldöző Juhász István csendőr hadnagy, akit szintén Péter Gábor tartóztatott le, és akit 1946. augusztus 24-én kivégeztek.[26]

Augusztus 8-án újabb levél érkezett a belügyi államtitkár asztalára. Ebben a beadványban Kossa István tett javaslatot egy új gazdasági rendőrség meg-

22 VTKIL OHA/54. 170–171.
23 Farkas 1990: 91.
24 Müller 2017: 113.
25 MNL OL M-KS 274. f. 11/47. ő. e.
26 Müller 2017: 114.

szervezésére. Farkas a Kossához írt válaszlevelében kifejtette, hogy a gazdasági rendőrség szervezés alatt áll, sőt részben már működik is. Közlése szerint Kossa eredeti tervével ellentétben ennek a szervezése nem a Közellátásügyi Minisztériumon, hanem a Belügyminisztériumon belül lehetséges, mert az nem engedhető meg, hogy minden minisztérium saját rendőrségi szervvel rendelkezzen. A Gazdasági Rendészeti Osztály (GRO) viszont a BM keretein belül rövid időn belül valóban megalakult, kezdetben alosztályként 29 fővel és két csoporttal. 1945. szeptember 24-re már hat alosztály és 75 ember tartozott a GRO-t vezető Villányi András rendőr ezredes keze alá. A gazdasági rendőrség megszervezése és működtetése pedig egy újabb lépés lett az MKP hatalmának megerősítésében.[27]

Farkas 1945. augusztus 16-án Péter Gábor társaságában újabb útra indult, ezúttal Ausztriába. Feladatuk az előző rendszer Nyugatra menekült és ott fogságba esett, befolyásos politikusainak és katonatisztjeinek Magyarországra történő visszaszállításának előkészítése és a magyar származású amerikai ezredessel, Himmler Mártonnal való tárgyalás volt. Farkasnak a találkozó során alkalma volt személyesen szót váltani Szálasi Ferenccel és Imrédy Bélával, akiket a háborús bűnösségükről, felelősségükről faggatott. Péter Gábor későbbi vallomása szerint a szemlét követően még mulatozásra is szakítottak időt egy bécsi lokálban.[28]

Ugyanakkor a politikai munka zajlott tovább. Paradox módon 1945 szeptemberére a – Tanácsköztársaság alapján álló – Magyar Vöröshadseregbeli Bajtársak Országos Szövetsége okozott problémákat Rákosinak azáltal, hogy pozícióba kívánta emelni tagjait, és erőteljesen követelte a proletárdiktatúra megvalósítását. Az ügyet a főtitkár Farkashoz továbbította, aki a politikai rendőrséghez fordult, hogy indítson vizsgálatot a szervezet ellen. Szeptember 19-én a Bajtársak ismét az MKP vezetéséhez folyamodtak a beadványukban, amelyben felajánlották, hogy aktívan segítik a munkáspártokat a közelgő választások során. A türelem azonban elfogyott. Farkas öt nappal később Rákosinak már a szervezet feloszlatását javasolta, mégpedig azon a politikai alapon, mely szerint ilyen jellegű szervezetnek nincs létjogosultsága az épülő népi demokráciában.[29]

Kihívás azonban nem csak a szektásnak nevezett baloldalról érkezett. A SZEB, amely 1945 nyarától a kommunista irányítású politikai rendőrséggel egyre szorosabban együttműködött, október elején egy antikommunista csoportnak, a Magyar Front tagjainak a letartóztatásáról tájékoztatta a magyar

27 Cserényi-Zsitnyányi 2014: 24.
28 Müller 2024: 506.
29 Müller 2012: 125–126.

belügyi szerveket. A szervezet valóban létezett, és tagjai között egykori nyilasszimpatizánsok is akadtak – például Bilkey-Papp Zoltán –, de tevékenységük kimerült az antikommunista és antiszemita hangvételű röplapok szerkesztésében és terjesztésében. A SZEB ezzel a lépésével azonban, hogy magyar állampolgárokat vett őrizetbe és indított ellenük eljárást, tudatosan beavatkozott a magyar belpolitikába. Elsősorban azzal a céllal, hogy a Magyar Front ügyét a választások előtt összekösse a Független Kisgazdapárttal, így befolyásolva a közvéleményt.[30]

Az 1945. október 7-i budapesti helyhatósági választás kudarca után azonban igencsak sötét lett a hangulat a kommunisták vezető köreiben. Budapest kinevezett főpolgármestere, Vas Zoltán az FKgP „reakciós" szárnyát hibáztatta, és kész volt vállalni a nyílt konfliktust az MNFF pártjai között. Ebben a felfokozott belpolitikai légkörben került sor október 15-én az MKP–SZDP közös PB-ülésére, amely a nemzetgyűlési választásokra való felkészüléssel foglalkozott. A vezérszónok Rákosi Mátyás volt, aki a súlyos ellátási helyzetet ismertette, és éles szavakkal kritizálta a szovjet fogságba esett vagy elhurcolt magyar katonák és polgári személyek hazaszállításának elmaradását, kijelentve, hogy „tudomására kell hozni az orosz elvtársaknak, hogy ez nekünk életbe vágóan fontos", valamint a kormány pénzügypolitikájának a csődjét ostorozta.[31] A hadifogolyügyben valójában meg volt kötve a magyar kommunisták keze, ez a kérdés a szovjet elvtársaik jóindulatán múlott. A betegek, sebesültek, de néha találomra kiválogatott személyek egy részét néha ugyan átadták a magyar kommunisták képviselőinek, de érdemben a magyar kormány kéréseit a szovjet fél negligálta, és folyamatosan tartott a hadifoglyok elszállítása az országból a Szovjetunió kényszermunkatáboraiba.[32]

Az október 15-ei PB-ülésnek még egy további jelentős eredménye volt: ekkor került beterjesztésre és elfogadásra a kommunista képviselők választási listája. Sokan több helyszínen is elindultak, a párt például Farkas Mihályt a Baranya és Tolna vármegyei, valamint a Hajdú és Bihar vármegyei választókerületben jelölte listavezetőnek. Végül az előbbi körzetben szerzett képviselői mandátumot. Rákosi Mátyás Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, illetve a zalai választókerületben is listavezetőként mérette meg magát – végül a választás után az utóbbi mandátumát vette fel.[33]

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon a jogosultak 92%-os részvételi aránya mellett végül az FKgP abszolút, 57%-os többséget szerzett.

30 Baráth 2024: 43.
31 MNL OL M-KS 274 f. 3/12 ő. e.
32 Bognár 2010: 299.
33 MNL OL M-KS 274 f. 3/12 ő. e.

Az MKP számára keserű csalódást okozott, hogy a szavazatoknak mindössze 17%-át szerezte meg – bár utólag akadt olyan ellenvélemény is, hogy figyelembe véve a negyedszázados Horthy-korszak kommunistaellenességét, valamint a Vörös Hadsereg által 1944–45-ben elkövetett tömeges atrocitásokat, valójában ez az eredmény nem számított rossznak. Összességében azonban, tekintve, hogy az SZDP is 17%-ot kapott, kudarcos eredmény született a munkáspártok számára. A Moszkva felé előzetesen jelentett optimista várakozások cáfolata, illetve a kijózanító eredmény csak fokozta az MKP politikájának a radikalizmusát. A kommunista pártvezetés 1945 novembere után már egyre kevésbé számolt az MNFF fennmaradásával, ez az elgondolás pedig csakhamar találkozott a Szovjetunió külpolitikai érdekeivel is.[34]

Baljós jövőt vetítettek előre Rákosi szavai, aki alig burkoltan fenyegette a győztes FKgP elnökét, Tildy Zoltánt:

> „[…] beszéltem Tildy Zoltánnal. Megmondtam neki, hogy ez nem a kisgazdapárt, hanem a reakció sikere. Szóltam arról is, hogy tartsa féken pártjának a jobboldali elemeit, mert ezúttal még a kommunista szervezettség meg tudta akadályozni a tömegek jogos felháborodásából származó indulatot, de ezt újabb provokáció esetén nem tudjuk garantálni."[35]

Az MKP vezetője ilyenformán nyíltan megfogalmazta, hogy nem az őszinte tömeges népakarat érvényesítését tekinti legitimnek. Csak az a választás számított kommunista szemmel „jó választásnak", ahol immár az elnémított politikai ellenzék hiányában az MKP abszolutizálhatta a saját hatalmát. Ilyen választásra azonban még várni kellett, egészen pontosan 1949 májusáig.[36]

Viszont az elv már addigra eldöntött volt. A háború utáni időkben még kevesen tudhattak Sztálinnak a Milován Gyilász jugoszláv kommunista politikus előtt fejtegetett alapelvéről: ha valaki területeket foglal el, az már nem vonul vissza, hanem rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét az adott területre.[37] Ugyanakkor vannak olyan szakmai elképzelések is, hogy a Szovjetuniónak ekkor még nem volt érdeke a kelet-közép-európai kisállamok szovjetizálása, hanem azt a helyi kommunista erők előretörése, illetve a Nyugat stratégiájára – mindenekelőtt a Truman-doktrínára és a Marshall-tervre – adott válaszlépések együttesen eredményezték.[38]

Az új kormány megalakulását követően, 1945. november 23-án Farkas leköszönt az államtitkári pozíciójáról, noha korábban létezett olyan elképzelés

34 Farkas 1990: 95.
35 Földesi–Szerencsés 1998: 13.
36 Zinner 2023: 27.
37 Đilas 1989: 105.
38 Békés 2022: 213–214.

is, mely szerint kisgazda belügyminiszter esetén ő maradt volna a politikai államtitkár. Azonban a kérdést a SZEB vezetője, Kliment Vorosilov marsall döntötte el, aki a magyar belpolitikába való durva beavatkozásával elérte, hogy a tárcát végül az MKP kapja meg, annak ellenére, hogy ahhoz a választáson győztes FKgP is ragaszkodott, a párt főtitkárának, Kovács Bélának szánva a pozíciót. A döntés nyomán az új belügyminiszter így a kommunista Nagy Imre lett, akinek a kényelmes munkamódszere ugyanakkor szöges ellentétben állt Farkas energikus, gyakorlati megoldásokat sürgető stílusával, a kiadott parancsok végrehajtásának szigorú ellenőrzésével. Talán ennek is köszönhető, hogy Nagy nem sokáig maradt miniszter, 1946. március 20-án a keményvonalasok közé sorolható Rajk László váltotta őt a bársonyszékben.[39]

Farkas Mihály minisztériumi távozásához azonban leginkább az járulhatott hozzá, hogy Rákosi nem tudta őt tartósan nélkülözni a pártszervezésben. Talán Farkas maga sem bánta mindezt, hiszen tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a hierarchiában a pártfeladatok eleve nagyobb súllyal bírtak. Így visszatért az utóbbiakhoz, amelyek csak tovább szaporodtak azzal, hogy – érdemei elismeréseként – 1945. november 22-én az MKP KV főtitkárhelyettesének választották, ezzel pedig újabb kulcsterületek kerültek a hatáskörébe a szervezés, a káderügyek, a gazdasági és információs osztály felügyelete terén.[40]

Ugyanakkor Farkas nem távolodott el teljesen a belügyi kérdésektől. Mint a párt karhatalmi ügyekkel foglalkozó megbízottja, részt vett a rendőrség 1946. január 4-én tartott frakcióértekezletén, ahol lesújtó bírálattal állt elő a karhatalom, de főleg a Gazdasági Rendészeti Osztály irányában, amiért az nem támogatja eléggé a párt gazdasági vonalon indított harcát. A kritikából kijutott az igazságügyi szerveknek is:

> „Pártunknak az az álláspontja, hogy ha az igazságügyi kormányzat nem csap le drákói szigorral a súlyos gazdasági helyzet hiénáira, akkor kénytelenek leszünk kivinni a munkásságot az utcára. Ehhez azonban szükséges, hogy a rendőrség sokkal hatásosabban járjon kezünkre."[41]

Farkas fellépése is világosan érzékeltette, hogy a „kesztyűs kéz" korszaka ezzel hivatalosan is véget ért.

39 Rainer 1996: 312–313.
40 MNL OL M-KS 274 f. 2/33. ő. e.
41 Cserényi-Zsitnyányi 2015: 40–41.

ÖSSZEGZÉS

A Moszkvából hazatért kommunisták és a Magyarországon korábban illegalitásban élő elvtársaik egyaránt tisztában voltak azzal, hogy a hatalmat a háború után nem népképviseleti úton, hanem a számukra kedvező külpolitikai körülmények között, a Szovjetunió hathatós támogatásával szerezték meg, és csak erőszakos elnyomás által tarthatták fenn. Mindezért ennek a szűk körnek, amely bár változó felállásban, de több mint négy évtizedig vezette Magyarországot, érdekében állt, hogy saját működéséről és döntéseiről – melyekért sok esetben nem is ők, hanem moszkvai patrónusaik voltak az első számú felelősök – a közvélemény minél kevésbé értesüljön.

Ugyanakkor ezek az emberek szinte vallásos buzgósággal hittek. Hittek egy utópiában, egy rendszerben, amely véleményük szerint a tökéletes társadalmat valósította volna meg a jövőben, s ezért bármilyen árat elfogadhatónak tartottak. Az uralkodó grémium, a párt mint a szocializmus építésének egyetlen letéteményese pedig a tagjaitól teljes odaadást és hűséget követelt. Nem volt helye semmilyen részvétnek más eszmék vagy más emberek iránt. Általános igazság lett, hogy a pártnak mindig igaza van. Ez eredményezte azt a – kommunista terminológia szerinti – bonapartista fordulatot, amely a párton belül is egy szűk kör felemelkedését eredményezte 1945 után. Az ilyen módon abszolút hatalomhoz jutó három-négy ember pedig valóban élet és halál urává vált az akkori Magyarországon.

Ezen emberek egyike volt Farkas Mihály. Egy ugyancsak radikális gondolkodású, az eszmében végletekig hívő ember képe bontakozott ki előttünk, aki már nagyon fiatalon vált elkötelezetté az „eszme" iránt, és az évek alatt különböző módokon, de folyamatosan emelkedve a hierarchiában, növelte a hatalmát. Láthattuk, hogyan lett Lőwy Hermannból, a kassai munkástanulóból a CSKP ifjúsági szekciójának egyik vezetője, a KII fontos funkcionáriusából pedig az MKP főtitkárhelyettese. Végül 1948 szeptemberére ért a hatalom egyik legmagasabb csúcsára, amikor mindenfajta képzettség, illetve szakértelem nélkül, kizárólag politikai érdemei miatt honvédelmi miniszterré nevezték ki. Mindezzel azonban ő maga is tisztában volt. A minisztérium átvételekor mondott beszédében kifejtette, hogy:

> „Tisztában kell lenni azzal, hogy mindenkiből a munkásosztály és annak élcsapata, a Párt csinált vezetőt, és mindenki csak addig marad vezető, ameddig a munkásosztály érdekében dolgozik, ameddig a Párt utasításait teljesíti."[42]

42 Okváth 1998: 93.

Ennél jobban aligha lehetett volna összefoglalni a sztálinista rezsim politikájának a lényegét. És ez a Farkas Mihály, a hatalom egyik csúcsára jutó szereplő volt az, akit az egyik legfőbb felelősség terhelt abban, hogy Magyarországon 1948 és 1956 között polgári, egyházi, majd munkásmozgalmi, illetve katonai vezetőket különböző koncepciós perek során egyaránt meghurcoltak, számos esetben pedig meg is gyilkoltak.

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Munkáspártok Központi Szekció (M-KS) 274. fond. – A Magyar Kommunista Párt jegyzőkönyvei

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

429. fond – Farkas Mihály töredékes iratanyaga

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum (VTKIL OHA) 54. interjú – Kozák Gyula interjúja dr. Major Ákossal. 1987.

Feldolgozások:

Baráth Magdolna (szerk.) 2024: *A szovjet elhárítás hálójában. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ismeretlen dokumentumai 1945-ből.* Budapest – Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó.

Békés Csaba 2022: Magyarország és a nemzetközi politika, 1945–1991. Problémák, vitakérdések, új megközelítések. In: Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* Pécs, Kronosz Kiadó, 213–230.

Bognár Zalán 2010: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945.* Budapest, Argumentum Kiadó.

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 2015: *A politizált gazdasági rendőrség. A gazdaságrendészeti osztály 1945–1948.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Đilas, Milovan 1989: *Találkozások Sztálinnal.* Budapest, Magvető Kiadó.

Farkas Vladimir 1990: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam.* Interart, Budapest.

Feitl István–Gellériné Lázár Márta–Sipos Levente (szerk.) 1997: *Rákosi Mátyás – Visszaemlékezések.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Földesi Margit–Szerencsés Károly 1998: *A rebellis tartomány.* Budapest, Magyar Könyvklub–Helikon.

Horváth Ibolya–Solt Pál–Szabó Győző–Zanathy János–Zinner Tibor (szerk.) 1992: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Kúriai teljes ülések, vizsgálati anyagok és „vallomások", „párt"-ítéletek, elvi határozatok, az '56-os megtorlás iratai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.) 1994: *Moszkvának jelentjük… Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest, Századvég.

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes megszállás." Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Müller Rolf 2012: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban.* Budapest, Jaffa Kiadó.

Müller Rolf 2017: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete.* Budapest, Jaffa, Kiadó.

Müller Rolf 2024: Péter és Farkas. Az elítélt ÁVH-s vezér „íratása" 1956 közepén. In: Gecsényi Lajos (szerk.): *Megismerni a megismerhetetlent. Tanulmányok Baráth Magdolna tiszteletére.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 502–516.

Okváth Imre 1998: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Budapest, Aquila Kiadó.

Papp István 2024: *A magyar kommunisták 1918–1989.* Budapest, Jaffa Kiadó.

Rigó Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten 1938–1948.* Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó.

Romsics Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó.

Szakács Sándor–Zinner Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete". Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948.* Budapest, MSZH.

Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér." A Rajk–Brankov-ügy,* 1. kötet. Budapest, Saxum Kiadó.

Zinner Tibor 2025: *A bírói függetlenségről 1945 előtt és után. Tények és személyes emlékek,* 1. kötet. Budapest, Szuverenitásvédelmi Hivatal.

ROMÁNIA KÁRPÁT-MEDENCEI TERÜLETE

Murádin János Kristóf

Az észak-erdélyi magyar politikai elit összezúzásának módszerei 1944–1945-ben az Erdélyi Párt országgyűlési képviselői sorsának tükrében

BEVEZETÉS

A második világháború utolsó időszakában szovjet uralom alá kerülő Közép- és Kelet-Európában teljes körű hatalomváltás és a társadalom azelőtt sosem látott mértékű és intenzitású átalakítása ment végbe. Sztálin terjeszkedő birodalmának ugyanis stabil fennhatóságra, ehhez pedig megbízható új elitre volt szüksége a régióban, amelynek teljes kiaknázására készült. Ezért a szovjet hatóságok irányításával, illetve a helyi baloldali politikai erőkre támaszkodva és azok erőszakos fellépései fölött szemet hunyva teljes elitcsere ment végbe. Moszkvának a kommunistaellenes régi elit rendkívül gyors ütemű felszámolása minden, uralma alá került országban alapvető érdeke volt. A Kreml urának víziójában egy a szovjet érdekeknek teljesen alárendelt kelet-európai befolyási övezet kialakításának képe lebegett, amely a Szovjetunió nyugati határainak biztosítása és védelme szempontjából, valamint a helyi gazdasági erőforrások megszerzésének céljából alapvető fontossággal bírt. Ebbe az általános keretbe illeszkedik bele az Észak-Erdélyben végbement elitcsere is, amely amellett, hogy politikai okokból a régi vezetői réteg teljes felszámolását tűzte ki célul maga elé, a terület 1944. őszi szovjet katonai, majd 1945 márciusától román fennhatóság alá kerülése révén még igen markáns etnikai színezetet is öltött.

E rövid tanulmány értelemszerűen nem lehet hivatott arra, hogy ezt az igen széles körű témát részleteiben kifejtse, célja nem is ez. Csupán arra törekszik, hogy rávilágítson az észak-erdélyi magyar politikai elit tönkrezúzásának

főbb módszereire, érzékeltetni kívánva ezáltal e folyamat brutalitását és a korabeli társadalomra gyakorolt rendkívül nagy hatását. Ahhoz, hogy a háborús körülmények között végbemenő hatalomváltás különböző módjait és azok jellegzetességeit megfelelően érzékeltetni lehessen, ezúttal csak egy szűk politikai vezetőréteg, az Erdélyi Párt országgyűlési képviselőinek sorsa kerül górcső alá. Ezáltal amellett, hogy a szerző egy jól körülhatárolt arisztokrata és nagypolgári csoportra fókuszálhat, lehetősége van arra, hogy bemutathassa az összes olyan aspektust, amely a régi elit eltüntetésének folyamatát jellemezte.

AZ ERDÉLYI PÁRT ÉS KÉPVISELŐI A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSBEN

Az 1940 és 1944 közötti észak-erdélyi politikai élet meghatározó formációja, a régió magyarságát összefogó és azt a budapesti Országgyűlésben képviselő Erdélyi Párt megalakulása sajátos jegyeket mutat. Nem hagyományos módon, alulról építkezve jött létre, és sikeres választások útján jutott be a törvényhozásba, hanem éppen fordítva, az 1940 őszén behívott 50 fős erdélyi magyar képviselőcsoport[1] legnagyobb lélekszámú, 36 képviselőből álló testülete alakította meg Budapesten. (1. illusztráció) A korszak anyaországi pártjaihoz csatlakozni nem kívánó, sajátos erdélyi érdekeket képviselni akaró törvényhozók 1940. november 12-én párton kívüli parlamenti csoportot hoztak létre,[2] majd ugyanazon év december 14-én önálló politikai pártba szerveződtek.[3] Parlamenti frakciójuk később tovább bővült a behívott erdélyi magyar képviselők számának 1942. február 24-i kiegészítése révén. Ekkor Bárdossy László miniszterelnök kezdeményezésére újabb 13 képviselőt hívtak be, akik közül hatan az Erdélyi Párt helyi szervezeteinek – Kolozsvár, Nagyvárad, Dés, Csíkszereda és Gyergyószentmiklós városi párttagozatainak – vezetői voltak.[4] A párt képviselőinek száma így 49 főre növekedett. Közülük hárman természetes okokból hunytak el még 1944 augusztusa előtt:

1 Murádin 2019: 38.

2 Pártonkívüli…, *Ellenzék* (1940. november 14.), LXI/261. 5.

3 Három napig tartó…, *Ellenzék* (1940. december 17.), LXI/289. 8.

4 Az 1942-ben behívott észak-erdélyi képviselők személyére vonatkozóan, egyebek mellett, lásd Bárdossy László nagy beszéde… *Magyar Újság* (1942. február 13.), X/35. 1., 3.; A Felsőház egyhangúlag elfogadta… *Magyar Újság* (1942. február 16.), X/37. 2.; Képviselői behívások. *Csíki Néplap* (1942. február 18.), XII/7. 3.

dr. Tusa Gábor ügyvéd 1942. október 18-án,[5] dr. László Dezső, Csík vármegye főispánja 1943. március 15-én[6] és vitéz Fejérváry Károly sajószentandrási földbirtokos 1944. február 19-én.[7]

1. illusztráció. *Az észak-erdélyi képviselők egy csoportja a képviselőházba való bevonulásukkor Budapesten, az Országház épülete mellett, 1940. október 10. (forrás:* Képes Vasárnap, *1940. október 20., IV/42. 5.)*

Az 1944-es frontátvonulást átélő 46 erdélyi párti képviselő sorsa képezi további vizsgálódásaim tárgyát e tanulmányban, a háború végi elitváltás jellegzetességeinek megvilágítása során. Ők ugyanis az új hatalom megtorló intézkedéseinek fő célpontjai voltak mind etnikai, mind ideológiai és politikai okok miatt. A szovjet fegyverek árnyékában, rövid átmeneti időszak után, ismét román fennhatóság alá kerülő Észak-Erdélyben az Erdélyi Párt egykori képviselői kiemelt módon jelképezték a korábbi magyar közhatalmat, politikailag a fokozatosan kiépülő kommunista rendszer elsődleges ellenségeinek számítottak, ideológiai szempontból pedig feloldhatatlan ellentét feszült közöttük és a baloldali világszemléletre épülő új hatalom között. Félreállításuk, a közéletből való kiiktatásuk, sőt üldözésük és eltüntetésük ezért elsőrendű célja lett mind a szovjet megszállóknak, mind az Észak-Erdélyt birtokba vevő román állami szervek képviselőinek.

5 Meghalt Tusa Gábor képviselő. *Keleti Újság* (1942. október 20.), XXV/237. 8.
6 Eltemették László Dezsőt… *Kolozsvári Estilap* (1943. március 20.), XI/64. 6.
7 Fejérváry Károly halála. *Ellenzék* (1944. február 21.), LXV/41. 8.

AZ ERDÉLYI PÁRT ÉS AZ 1944-ES HATALOMVÁLTÁS

Az észak-erdélyi hatalomváltás folyamata voltaképpen már az ország 1944. március 19-i német megszállásával kezdetét vette. Gróf Teleki Béla pártelnök szavaival élve az Erdélyi Párt helyzete a Wehrmacht egységeinek bevonulásáig „nehéz volt, azután kiúttalanul reménytelen lett".[8] A hitleri agresszió az addig kormánytámogató politikát folytató Erdélyi Pártot különösen rossz helyzetbe hozta. A bevonulást követően a hitlerizmussal való kollaboráció kérdése szembefordította egymással a képviselőket, és hamarosan szakadáshoz vezetett a párton belül. Egyes pártvezetők dr. Albrecht Dezsőt követve tovább folytatták tevékenységüket, és támogatták a kormány lépéseit.[9] Ugyanakkor Vita Sándor és több erdélyi párti politikus passzivitásba vonult.

Az 1944. augusztus 23-án bekövetkezett román átállás után egy nappal, augusztus 24-én megjelent, politikai pártokat feloszlató budapesti kormányrendelet[10] véglegesen megszűnésre ítélte az Erdélyi Pártot. A széteső politikai alakulat képviselőiből különböző jövőképet valló kisebb csoportok jöttek létre. Egyik ilyen a dr. Albrecht Dezső által vezetett tömörülés volt, amely az erdélyi magyarság menekülését és Észak-Erdély kiürítését szorgalmazta. Albrecht és társai a német győzelemben már alig, a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek közötti konfliktus kirobbanásában annál inkább bíztak.[11] A másik csoport gróf Teleki Béla korábbi pártelnök, Vita Sándor, Demeter Béla és a mezőgazdász Szász István részvételével[12] dr. Mikó Imre körül alakult ki Kolozsváron, és fő céljaként Magyarország háborúból való kilépését, a kommunistákkal való kapcsolatfelvételt és a Szovjetunió irányába tett közeledést határozta meg.[13] Ez utóbbi tekinthető az Erdélyi Párt úgynevezett „balszárnyának",[14] amely a hozzá csatlakozó baloldali vezető személyiségekkel: dr. Csőgör Lajos, dr. Demeter János, Balogh Edgár, Jordáky Lajos, Kovács-Katona Jenő egyházi elöljárókkal, írókkal, szakszervezeti vezetőkkel és különböző szakterületű magyar értelmiségiekkel együtt 1944. augusztus 29-én megalapította az Erdélyi Magyar Tanácsot.[15] Ez az új testület azonban már nem tudta érdemben befolyásolni a régió sorsát, hiszen működését ha-

8 Teleki 1993: 16.
9 Abloncy 2011: 114.
10 A kormány feloszlatta… *Ellenzék* (1944. augusztus 25.), LXV/192. 3.; Abloncy 2011: 114.
11 Lásd erről: Mikó Imre levele Balogh Edgárnak, Kolozsvár, 1949. október 25. In: Balázs 2003: 340.
12 Balogh 1992: 110.
13 Mikó Imre levele Balogh Edgárnak, Kolozsvár, 1949. október 25. In: Balázs 2003: 338–340.
14 Tibori 1993: 27.
15 Szász 2012: 102.; Bethlen 2019: 199.

marosan ellehetetlenítették a harctéri cselekmények. Észak-Erdély területén ugyanis 1944. augusztus 24-től megkezdődött és mintegy két hónapon át, október 25-ig tartott az előretörő szovjet–román haderő, illetve az ellenük védekező német és magyar csapatok közötti fegyveres összecsapások sorozata, azaz a frontátvonulás időszaka.[16] Erdély további sorsát már ekkor meghatározta az 1944. szeptember 12-én megkötött szovjet–román fegyverszüneti szerződés, amelynek 19. pontja kimondta, hogy:

> „A Szövetséges Kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik s egyetértenek azzal, hogy a békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételezetten Erdély (vagy annak legnagyobb része) adassék vissza Romániának […].”[17]

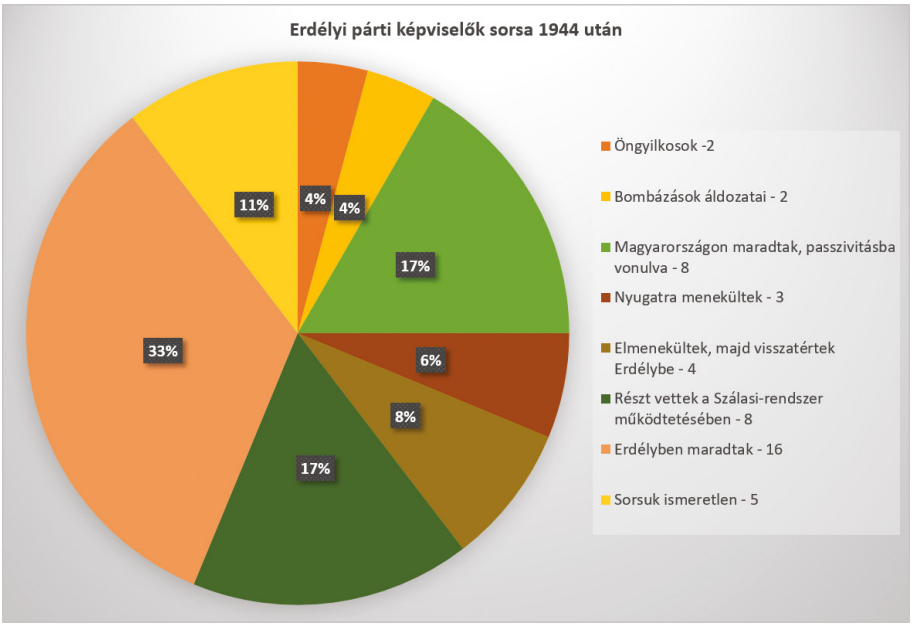
A frontátvonulást követően a visszatérni szándékozó román közigazgatás és szélsőséges román paramilitáris csoportok által elkövetett magyarellenes atrocitások hatására a szovjet katonai hatóságok 1944. november 14-től egész Észak-Erdély területén ideiglenes szovjet katonai közigazgatást vezettek be.[18] A régió csak azt követően kerülhetett vissza *de facto* a román polgári hatóságok ellenőrzése alá, hogy 1945. március 6-án szovjet nyomásra hatalomra került a dr. Petru Groza vezette új román kormány, amelyben a kulcsminisztériumok (külügy, belügy, hadügy, igazságügy és nemzetgazdaság) már kommunista politikusok irányítása alá tartoztak. Az új kormány, Moszkva jóváhagyásával, már 1945. március 13-án kiterjeszthette hatalmát a régióra.[19] Ezt az állapotot szentesítette azután az 1947. február 10-i párizsi békeszerződés, amelynek értelmében megvalósulhatott Észak-Erdély *de jure* reintegrálása Romániába.

AZ ERDÉLYI PÁRT KÉPVISELŐINEK 1944 UTÁNI SORSA

A fentebb röviden felsorolt, sorsdöntő eseményekben bővelkedő, valamint Erdély történetében markáns változásokat eredményező 1944–1945-ös időszak szolgáltatja azt a keretet, amelyben vizsgálatunk tárgyaként hét különböző

16 Illésfalvi–Szabó–Számvéber 2005.
17 *Orosz–román fegyverszüneti egyezmény…* 1945: 7.
18 MNL OL. XIX-J-1-j. KÜM TÜK. 60. d. IV–132.
19 Lipcsey 1998: 353–360.

kategóriába csoportosíthatjuk az Erdélyi Párt 46 korábbi képviselőjének sorsát. Szenvedéseik skálája és meghurcoltatásuk pontos látleletet ad a kommunista hatalomátvételt közvetlenül megelőző elitváltás embertelen jellegéről. Elmondható, hogy a régi elit minden tagját negatívan érintették az új szovjet, illetve román hatalom intézkedései, olykor egészen tragikus végkifejlethez vezetve. Az elkövetkezőkben az erdélyi párti képviselők sorsát az általam fentebb említett hét kategóriába sorolom és egy kördiagramban is összefoglalom (2. illusztráció), így mutatva rá a frontátvonulás és az azt követő hatalomváltás erdélyi magyar elitre gyakorolt hatásaira.

2. illusztráció. *Az Erdélyi Párt képviselőinek sorsa 1944 után, kategóriánként (a szerző saját szerkesztése)*

1. A háború áldozatai 1944-ben (4 képviselő):

A szovjet csapatok közeledésének hírére az Erdélyi Párt képviselői közül ketten öngyilkosok lettek. Báró Szentkereszty Béla, az Erdélyi Párt Háromszék vármegyei tagozatának elnöke 1944. július 28-án, Árkoson,[20] dr. Bölöni Zoltán ügyvéd, Zilah város és a Zilahi járás képviselője pedig 1944. október kö-

[20] Váratlanul meghalt Szentkereszthy Béla. *Ellenzék* (1944. július 29.), LXV/170. 11.

zepén a debreceni református templomban vetett véget életének.[21] Maga a háború is két áldozatot követelt a párt képviselői közül: dr. Paál Árpád író, újságíró, lapszerkesztő nagyváradi otthonában, 1944. szeptember 14-én, a város amerikai légierő általi bombázásakor halt meg,[22] majd alig két nappal később, 1944. szeptember 16-án Figus-Illinyi Albert lapszerkesztő a Szatmárnémeti ellen intézett pusztító szovjet bombázás idején hunyt el, hasonlóan tragikus körülmények között.[23]

2. A frontátvonulás idején a trianoni országterületen tartózkodtak és onnan Erdélybe már vissza nem tértek (8 képviselő):
Az Erdélyi Párt képviselői közül többen Budapesten vészelték át a frontátvonulás időszakát, és a háború után is az emigráció útját választották. Volt olyan közöttük, aki szeretett volna visszatérni Erdélybe, de már nem volt rá lehetősége. Mások eleve elzárkóztak attól, hogy ismét a kisebbségi életforma keretei között, valamint a magyar közéleti szerepvállalásuk miatt a román hatalom megtorló intézkedéseinek kitéve kényszerüljenek élni. Utóbbiak között említhető Adorján Imre csíksomlyói földbirtokos, aki tartalékos századosként frontszolgálatot látott el a Dunántúlon, majd Magyarországon telepedett le.[24] Szintén Magyarországon maradt a világháborút követően Bálint József,[25] báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter (az Erdélyi Párt egyetlen minisztere a magyar kormányban),[26] dr. Bíró István ügyvéd,[27] dr. Ember Géza szatmári földbirtokos, az Erdélyi Párt egyik alelnöke, országgyűlési frakcióelnök,[28] dr. Gaál Alajos orvos, a párt gyergyószentmiklósi tagozatának elnöke[29] és Wenczel Antal, az új rendszerben „fasiszta intézménynek" tekintett Nemzeti Munkaközpont kolozsvári titkára, akit az ÁVH meghurcolt, és aki ennek hatására 1956-ban Nyugatra menekült.[30] Tragikusan egyedi sors jutott az Erdélyi Pártból egyébként 1944. május 30-án kilépő dr. Patzkó Elemér ügyvédnek,[31] akit Budapestről a román titkosrendőrség 1945. június 4-én – a magyar hatóságok tudta és engedélye nélkül – elrabolt. Patzkó a román

21 Botlik 2020: 441–442.
22 *Romániai magyar irodalmi lexikon*. 2002: 353–357.
23 Botlik 2020: 450.
24 Botlik 2020: 403–404.
25 Botlik 2020: 418.
26 Murádin 2020a: 251–252.
27 Botlik 2020: 434.
28 Botlik 2020: 448.
29 Murádin 2020b: 301.
30 Botlik 2020: 541.
31 Murádin 2019: 267.

hatalom általi meghurcoltatás következtében, 1951. június 20-án a ploiești börtönben hunyt el.[32]

3. Nyugatra menekültek (3 képviselő):
Az Erdélyi Párt képviselői közül kevesen ugyan, de voltak olyanok – főképp arisztokraták –, akik a kommunisták hatalomra kerülésétől és az abból eredő megtorlásoktól való félelmükben már 1944-ben eleve a nyugati emigráció útját választották. Így tett gróf dr. Bethlen László, a szövetkezetek központjának elnökigazgatója és báró Braunecker Antal, az Erdélyi Párt Szilágy vármegyei tagozati alelnöke,[33] akik Ausztriában kerestek menedéket.[34] Ugyancsak Nyugatra távozott a pártból már 1941. június 18-án kilépett dr. Kövér Gusztáv[35] is, aki Franciaországban, az Amerikai Egyesült Államokban, majd végül Kanadában telepedett le és kezdett új életet.[36]

4. Elmenekültek a szovjet–román csapatok elől, majd visszatértek Erdélybe (4 képviselő):
Az 1944. őszi általános háborús pánikhangulatban négy erdélyi párti képviselő is a menekülés útját választotta. Valószínűleg a honvágy által hajtva azonban hamarosan visszatértek Erdélybe, ahol kettejükre: Kiss Kálmánra és dr. Váró Györgyre meghurcoltatás várt,[37] miközben szintén ketten – dr. Pálffy Károly és az Erdélyi Pártot még 1942. július 29-én elhagyó Szűcs Kálmán[38] – elkerülték a román hatóságok általi zaklatásokat.

5. Részt vettek a Szálasi-rendszer működtetésében (8 képviselő):
Az Erdélyi Párt képviselőinek csak aránylag kis része működött együtt Szálasi rendszerével és követte az Országgyűlést Sopronba, ahol a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének tagjaként tevékenykedett. Így tett Botár István és Domahidy István,[39] az Erdélyi Pártból már 1942 elején kilépett dr. Hinléder-Fels Ákos,[40] Nyírő József, az Erdélyi Párt kolozsvári városi tagozatának elnöke,[41] dr. Polonkay Tivadar középajtai református lelkész, az Erdélyi Párt Há-

32 Botlik 2020: 489–490.
33 Murádin 2019: 272.
34 Botlik 2020: 432, 443.
35 Murádin 2019: 267.
36 Botlik 2020: 470.
37 Botlik 2020: 464–465, 538–539.
38 Murádin 2019: 267.
39 Botlik 2020: 439–440, 446–447.
40 Murádin 2019: 267.
41 Murádin 2019: 67.

romszék vármegyei tagozatának alelnöke,[42] dr. Szilágyi Olivér, Beke Ödön és dr. Török Andor is. Többségük azután már értelemszerűen nem tért haza, hanem a nyugati emigrációt választotta. Botár István Kanadában, Domahidy István az Egyesült Államokban, Hinléder-Fels Ákos Németországban, majd Hollandiában, Nyírő József előbb Németországban, majd Spanyolországban, dr. Polonkay Tivadar Németországban, dr. Szilágyi Olivér pedig Németországban, majd Franciaországban és végül az Egyesült Államokban telepedett le. Ezzel ellentétben Beke Ödön vállalta a visszatérést Magyarországra, dr. Török Andor pedig egyenesen hazajött a román fennhatóság alá került Erdélybe,[43] ami akkoriban nem kis kockázatot jelentett.

6. Erdélyben maradtak (16 képviselő):
Egyértelműen megállapítható, hogy az Erdélyi Párt országgyűlési frakciójának legnagyobb része, összesen 16 törvényhozó a legnehezebb háborús időszakban is hű maradt Erdélyhez. Nem menekültek el a szovjet hadsereg előrenyomulásának hírére és a román hatalom részéről várható meghurcoltatások ellenére sem. Egyénileg változatos, de szenvedésekben közös sorsuk pontosan jelzi, hogy a rájuk váró veszély nem volt csekély, és ennek tudatos vállalása igen nagy bátorságról tanúskodik. Jellemző, hogy a szovjet és román hadsereg által 1944 októberéig elfoglalt Észak-Erdélyben közülük mindössze egyetlen képviselő, az időskorú Tóth Balázs kerülte el a meghurcoltatást, legalábbis esetében erről egyelőre nincs információ. A többi 15 képviselő mindegyikét magyarsága melletti kiállása, közéleti szerepvállalása és Erdélyhez való hűsége miatt valamilyen módon megtorlás érte.

Ennek három formáját különíthetjük el: két képviselőt, gróf Teleki Béla pártelnököt és a zsidómentésben is szerepet játszó Vita Sándort ismeretlenek feljelentésére a Kolozsvárra bevonuló szovjet katonai hatóságok hurcolták magukkal a Pozsony melletti cseklészi Esterházy-kastélyig,[44] ahonnan a konkrét vádemelés lehetetlensége miatt[45] 1945. április 25-én szabadon engedték őket. Szabadságuknak azonban vajmi kevés ideig örvendhettek, hiszen még ugyanazon a napon az új magyar titkosrendőrség, a Politikai Rendészeti

42 Murádin 2019: 267.

43 Botlik 2020: 426, 455–456, 479, 501–502, 515–516, 532–533.

44 OSZK Kézirattár. Fond 580. 2. d. 154. p. Teleki Béla levele Gosztonyi Péternek. New York, 1987. június 11.

45 Gróf Teleki Béla későbbi lejegyzése szerint románok általi feljelentés alapján a szovjet katonai törvényszék letartóztatásba helyezte, majd „oroszellenes tevékenységgel és politikával" vádolta őket, de a „terhelő tények hiányában" végül mindkettőjüket felmentette a vádak alól. Lásd erről: OSZK Kézirattár. Fond 580. 2. d. 154. p. Teleki Béla levele Gosztonyi Péternek. New York, 1987. június 11.

Osztály (PRO), későbbi nevén az Államvédelmi Osztály (ÁVO) vette megint őrizetbe őket.[46] Visszavitték Budapestre, majd 1945. október végén ismét átadták a szovjeteknek, akik két-három hét után végleg szabadon bocsátották őket.[47] Teleki Bélának 1947 októberében sikerült kiszöknie Ausztriába,[48] majd onnan 1951 júniusában az Amerikai Egyesült Államokba,[49] ahol New Yorkban lelt új, végleges otthonra.[50] (3. illusztráció) Vita Sándor ellenben Magyarországon telepedett le, és még sokáig az ÁVH zaklatásainak volt kitéve.[51] (4. illusztráció)

3. illusztráció. *Gróf Teleki Béla országgyűlési képviselő, az Erdélyi Párt országos elnöke 1941-ben. A Magyar Filmiroda felvétele. (forrás: Magyar Nemzeti Múzeum. Történeti Fényképtár. Leltári szám: MNM TF P_1817/1956 fk)*

4. illusztráció. *Vita Sándor erdélyi párti országgyűlési képviselő 1941-ben. (forrás: dr. Szász István Tas magángyűjteménye, Leányfalu.)*

46 ÁBTL 3.1.9. V-63925. Vizsgálati dosszié gr. Teleki Béla és tsa. ügyében. 3. Őrizetbevételi utasítás. 1945. április 25.

47 Tibori 1993: 28–29.

48 ÁBTL 3.2.3. Mt-578/1. „Galambos Edit" fedőnevű ügynök munkadossziéja. 49. „Galambos Edit" jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.

49 OSZK Kézirattár. Fond 580. 1. d. 13. p. Teleki Béla levele Bánffy Vicának. New York, 1986. május 8.

50 OSZK Kézirattár. Fond 580. 1. d. 69. p. Teleki Béla levele Bonczos Miklósnak. New York, 1971. február 9.

51 ÁBTL 3.1.5. O-11803/25, 25a, 26, 29, 29a. BM Csoport Dosszié. Cs – 628 Ellenállók. 1961–1962.; ÁBTL 3.1.9. V-147275/9. BM 10-52577 sz. Vizsgálati dosszié. Dr. Zsigmond Gyula és Tsai. 1962.

Két olyan erdélyi párti képviselőről tudunk, aki bekerült a „málenkij robotra" hurcolt foglyok közé. Dr. Bartha Ignác ügyvéd szerencsésen megúszta a szovjet kényszermunkatáborba kerülést, mert Foksány tranzitlágeréből még 1944 őszén sikeresen megszökött.[52] Dr. Mikó Imre, az Erdélyi Párt országos politikai főtitkára azonban 1948 júliusáig raboskodott az Azovi-tenger partvidékén, Taganrog közelében fekvő 356/1. és 251/2. számú fogolytáborban.[53] (5. illusztráció)

5. illusztráció. *Dr. Mikó Imre korábbi országgyűlési képviselő, az Erdélyi Párt országos politikai főtitkára „málenkij robotra" hurcolt fogolyként hadifoglyokat oktat az egyik Taganrog környéki kényszermunkatáborban, valamikor 1944 és 1948 között. (forrás: dr. Mikó Imre hagyatéka, Kolozsvár)*

Az Erdélyben maradt képviselők többségét azonban nem a szovjetek, hanem a Groza-kormány hatalomra kerülését követően a román hatóságok hurcolták meg. Kemény börtönéveket, a Duna-csatorna melletti munkatáborokban való sínylődést, állandó kihallgatásokat, házkutatásokat kellett elszenvednie a következő 11 erdélyi párti képviselőnek: Angi István, Árvay Árpád, dr. Balogh Artúr, gróf dr. Bethlen György, dr. Csipak Lajos, László

52 Murádin 2023: 181.
53 Murádin 2023: 192.

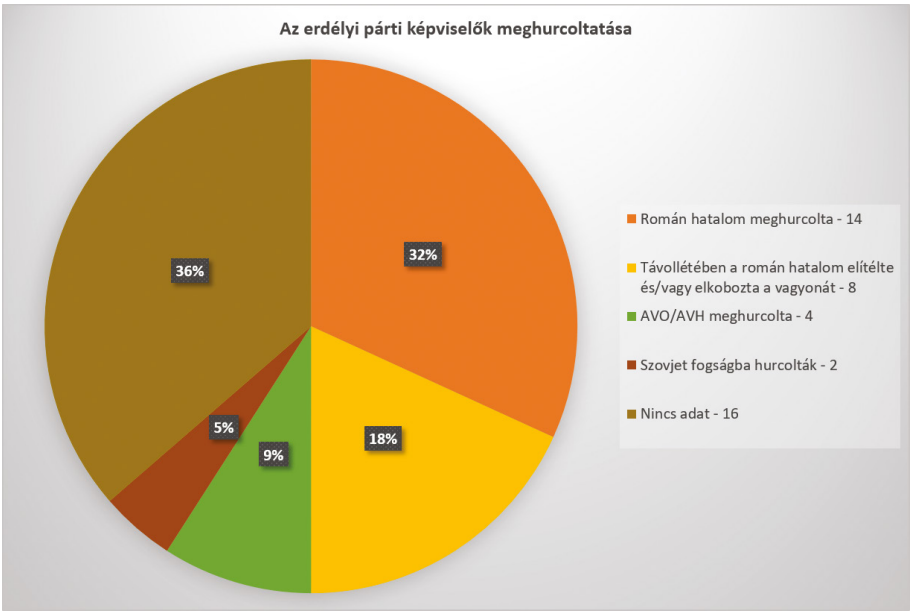
Dezső, Ráduly Lajos, gróf Teleki Ernő,[54] Bodnár Sándor, dr. Jodál Gábor és Pakots Károly. Utóbbi három a román kommunista hatalom kínzásainak áldozatává vált: Bodnár Sándor a văcărești börtönben halt meg 1953. december 5-én,[55] dr. Jodál Gábor elborult elmével a marosvásárhelyi klinikán lehelte ki lelkét 1958. augusztus 11-én,[56] Pakots Károly pedig Bukarestben, Popești-Leordeni börtönében hunyt el a durva vallatások következtében 1966. október 23-án.[57]

7. 1944 utáni sorsuk ismeretlen (5 képviselő):
A hatalomváltást követő időszakra vonatkozóan az Erdélyi Párt öt képviselőjének sorsa nem ismert, további kutatásokat igényel. Az azonban valószínűsíthető, hogy amennyiben dr. Deák Gyula, Kortsmáros László nagyváradi városi párttagozati elnök, Szabó János, a pártból 1942-ben kilépő Székely János és Szilágyi Ferenc dési városi párttagozati elnök[58] is az Erdélyben való maradást választotta, a hatalomváltást követően a meghurcoltatást bizonyára nem kerülhette el.

A fentiek alapján összességében megállapítható, hogy az Erdélyi Párt háborút túlélő 42 képviselője közül 20 maradt Erdélyben vagy tért oda vissza. Mindez jól mutatja ragaszkodásukat szülőföldjükhöz akkor is, ha ennek vállalása saját életük veszélyeztetését jelentette. Ezt támasztja alá az a korszakot jól jellemző adat, hogy az eddigi kutatások szerint közülük 14 fő (70%) kényszerült ténylegesen elszenvedni a román hatalom általi meghurcoltatást. Érdekes adalék, hogy bár az amúgy sem túl nagy számú, mindösszesze hat arisztokrata származású erdélyi párti képviselő közül ugyanakkor alig ketten maradtak Erdélyben: gróf dr. Bethlen György és gróf Teleki Ernő, akik azután kiemelt célpontjai lettek a háború utáni új hatalomnak. Az ellenük folytatott titkosrendőrségi eljárások, zaklatások, a börtönben, illetve a Duna-csatorna kényszermunkatelepein rabságban töltött időszak következményeképpen mindkettejük élete betegségekkel terhelten, nyomorúságos körülmények között ért véget.[59] A kommunista hatalom pedig az ellenük való durva hatósági fellépéseket azzal indokolta, hogy a „magyar arisztokraták pártjának" kikiáltott Erdélyi Párt háborús bűnös, népnyomorgató magyar nemesi csoportosulása ellen lép fel. Nem feledkezett meg az elmenekült egykori képviselőkről sem: távollétükben a román népbíróság nyolc korábbi er-

54 Botlik 2020: 245–246., 409–410., 412–413., 415., 429–430., 444–445., 473–474., 505.
55 Botlik 2020: 437–438.
56 Botlik 2020: 458.
57 Botlik 2020: 487.
58 Murádin 2019: 267.
59 Botlik 2020: 245–246., 429–430.

délyi párti képviselő, Adorján Imre, dr. Albrecht Dezső, Bálint József, dr. Bíró István, báró Braunecker Antal, dr. Gaál Alajos, gróf Teleki Béla és Venczel Antal ellen hozott szabadságuk megvonásával és/vagy vagyonelkobzással járó ítéletet. (6. illusztráció)

6. illusztráció. *A román és magyar államhatalmi szervek által 1944 után meghurcolt, valamint szovjet fogságba került korábbi erdélyi párti képviselők száma és aránya (a szerző saját szerkesztése)*

Az 1940-es bécsi döntés miatti területveszteségekért bosszúra szomjazó és az Erdélyi Párt országgyűlési képviselőiben az Erdély fölötti magyar fennhatóság megtestesítőit látó román kommunista államhatalmi szervek a megtorlás során többféle módszert alkalmaztak: földtulajdont, lakóépületeket, ingóságokat érintő teljes vagyonelkobzást, szigorított börtönre vagy évekig tartó kényszermunkára ítélést és végül egész családok embertelen kitelepítését. Tanulmányom következő, záró részében ezeket a módszereket tekintem át részletesebben.

VAGYONELKOBZÁS

Az 1945 márciusában a román kommunista államhatalom arra törekedett, hogy egyrészt a frissen fennhatósága alá került észak-erdélyi területen elfogadtassa magát a lakosság legszélesebb rétegeivel, másrészt a potenciális politikai ellenfeleit ellehetetlenítse. Célja ezzel az uralmának mindenáron való megerősítése volt, még az Észak-Erdély sorsát végleg eldöntő 1947-es békeszerződés megkötése előtt. Ezért a bukaresti kormány már a legelső intézkedései között, 1945. március 23-án agrárreformtörvényt fogadott el, amely kivétel nélkül minden 50 hektár feletti magánbirtok kisajátításáról rendelkezett (3. §),[60] megfosztva a fő célpontnak számító erdélyi magyar vezetői rétegeket földtulajdonuktól. A törvény ugyanazon paragrafusa különösen súlyos intézkedést léptetett életbe az úgynevezett abszentistákkal, vagyis a „hiányzókkal" szemben, akik a Románia szövetséges hatalmakhoz való 1944. augusztus 23-i átállása után külföldre menekültek. Az ő mezőgazdasági ingatlan vagyonukra teljes elkobzás várt. Az Erdélyi Pártnak igen sok képviselője tartozott a „hiányzók" körébe, köztük a Gestapo által letartóztatott és Budapestről már hazatérni nem tudó báró Bánffy Dániel volt földművelésügyi miniszter[61] vagy a bevonuló szovjet hadsereg által foglyul ejtett és elhurcolt gróf Teleki Béla.[62]

Az abszentistáknak tekintett emberek javainak eltulajdonítását, lényegében törvényes keretekbe burkolt kifosztásukat szolgálta az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Hivatal, azaz a CASBI[63] is. Az 1945. február 10-i, 91. sz. törvénnyel létrehozott állami intézmény feladata a fizikai és jogi személyek vagyonának „átvétele", valamint kezelése volt a Román Fegyverszüneti Bizottság, majd a Békeszerződés Előírásait Végrehajtó Miniszteri Bizottság irányítása alatt.[64] Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az állam ellenségének tekintett, 1944-ben a háborús frontátvonuláskor elmenekült magyar nemzetiségű személyeket, köztük az Erdélyi Párt Magyarországra vagy Nyugatra távozott képviselőit szinte minden ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztották. Így például Adorján Imre csíksomlyói házát és földbirtokát

60 *Lege nr. 187 din 23 martie 1945 pentru înfăptuirea reformei agrare*. Art. 3. https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?idt=1569 (letöltés: 2026. március 5.).

61 HIM HLI Ellenállási gyűjtemény. Magyarország. 369. Bánffy Dániel nyilatkozata.

62 OSZK Kézirattár. Fond 580. 2. d. 154. p. Teleki Béla 1965 és 1987 között írott levelei Gosztonyi Péternek.

63 Hivatalos román megnevezése: Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice.

64 *Lege nr. 91 din 9 februarie 1945 pentru infiinţarea Casei de Administrare si Supraveghere a Bunurilor Inamice.* https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/33 (letöltés: 2026. március 5.).

1949. március 24-én államosították.[65] Emellett az 1945-ös agrárreformtörvény értelmében az Erdélyben maradt földbirtokosok tulajdonát is kisajátították. Ez történt mások mellett Angi István volt erdélyi párti képviselő esetében is, akinek 287 holdas birtokából 200 katasztrális holdat koboztak el.[66]

NÉPBÍRÓSÁGI ÍTÉLETEK

A régi magyar elit elszegényítése és kisemmizése csak az első lépés volt a román államhatalom társadalomátalakító intézkedéseinek sorában. Hamarosan már a régi vezetőréteg tagjainak élete került veszélybe, amikor 1945. április 24-én megjelent a román igazságügyi minisztérium hírhedtté vált 312. számú törvénye a romániai népbíróságok felállítására és működésére vonatkozóan.[67] Ennek célja hivatalosan a háborús bűnösök felelősségre vonása volt, és alapját az 1944. szeptember 12-i szovjet–román fegyverszüneti szerződés 14. szakasza képezte, amelyben Románia vállalta, hogy a háborús bűnöket elkövetők ellen bírósági eljárásokat indít.[68] A törvény értelmében két ítélőtáblát állítottak fel: egyet Bukarestben, és egyet Kolozsváron. Az utóbbi feladata volt az észak-erdélyi magyar uralom időszakában elkövetett bűncselekmények kivizsgálása.

Ennek megfelelően a Kolozsvári Népbíróságon 1946. március 9-e és június 28-a között kilenc csoportban, tömegperekben zajlottak a tárgyalások. Mivel a vád alá helyezett személyek nagy része külföldön, elsősorban Magyarországon tartózkodott, a román hatóságok folyamatosan kérték Budapesttől a háborús bűnösnek tekintett személyek kiadatását, rendszerint eredménytelenül. Végül a Kolozsvári Népbíróságon folyó perekben összesen 544 embert helyeztek vád alá, akik közül 504-et ítéltek el (többségüket, 386 főt távollétükben), és mindössze 40-et mentettek fel.[69] Az elítéltek túlnyomó többsége, 445 fő magyar volt, miközben alig 33 román, 23 német, és 3 zsidó. Ezek az adatok jól mutatják, hogy a népbírósági ítéletek alapvetően etnikai alapon születtek, és ki nem mondott céljuk a régi magyar elit megtörése volt. Ezt támasztja alá az is, hogy az összesen 106 halálbüntetésből 101 magyar emberre

65 Botlik 2020: 403.

66 Botlik 2020: 409.

67 *Lege nr. 312 din 24 aprilie 1945 pentru urmărirea şi sancţionarea celor vinovaţi de dezastrul ţării sau de crime de război*. https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/36 (letöltés: 2026. március 5.).

68 *Orosz–román fegyverszüneti egyezmény*. 1945: 7.

69 Olosz 2017, https://erdelyikronika.net/2017/09/26/a-kolozsvari-nepbirosag/ (letöltés: 2026. március 5.).

vonatkozott, és mindössze 3 német és 2 román személyre szólóan mondták ki a legsúlyosabb ítéletet.[70] Mindemellett a népbíróság számos esetben hozott életfogytiglani kényszermunkára, 5–25 évig terjedő kényszermunkára, de még a legenyhébb büntetések esetében is 3–8 évig terjedő börtönbüntetésre szóló ítéleteket,[71] amelyekkel végeredményben a román hatalom eredményesen zúzta össze a régi magyar elit különböző csoportjait. Megállapítható tehát, hogy a Kolozsvári Népbíróság működése – az agrárreformhoz hasonlóan – Bukarest politikai eszközét képezte az észak-erdélyi magyar politikai és közéleti szereplőkkel szembeni eljárásokban. Ennek keretében az Erdélyi Párt egykori vezető politikusai ellen is súlyos ítéletek születtek a laikus bíráskodásra épülő rendszerben: mások mellett például gróf Teleki Bélát, az Erdélyi Párt korábbi országos elnökét 1946. május 20-án, távollétében, 20 évi börtönre ítélték,[72] képviselőtársai közül Wenczel Antal szintén távollétében 20 évi kényszermunka-büntetést kapott,[73] dr. Patzkó Elemért pedig 10 év szigorított börtönbüntetéssel és háromévi politikai jogvesztéssel sújtották.[74] Bálint József, az Erdélyi Párt másik egykori képviselője ellen távollétében a Kolozsvári Népbíróság enyhébb ítéletet hozott: neki „csak" 10 év politikai jogvesztést és teljes vagyonelkobzást kellett elszenvednie[75] magyar közéleti szerepvállalása miatt.

KITELEPÍTÉS

Az Erdélyi Párt egykori képviselői elleni hatósági eljárásokban a kegyelemdöfést a kényszerlakhelyre telepítés jelentette, amelyet a pártutasításra kiadott 1949. évi 83. sz. rendelet[76] írt elő. Ennek megfelelően az ország teljes területén 6258 földbirtokot, valamint 4456 kastélyt és udvarházat államosítottak. A rendeletnek azonnal érvényt szereztek, és 1949. március 2-áról 3-ára virradólag, hamvazószerda éjjelén, néhány óra leforgása alatt a magyar és más etnikumú arisztokratákat, kuláklistára került személyeket, vala-

70 Kovács 2018, https://real-j.mtak.hu/21662/1/clio_muhelytanulmanyok_2018_1_1_.pdf (letöltés: 2026. március 5.).

71 Kovács 2018, https://real-j.mtak.hu/21662/1/clio_muhelytanulmanyok_2018_1_1_.pdf (letöltés: 2026. március 5.).

72 ÁBTL 2.2.1. I/5.8. Operatív nyilvántartás. Teleki Béla. Budapest. 1965. július 16.

73 Botlik 2020: 541.

74 A kolozsvári népbíróság ítéletet hirdetett. *Népi Egység* (1946. május 24.), III/116. 1.

75 A kolozsvári népbíróság ítéletet hirdetett. *Népi Egység* (1946. május 24.), III/116. 1.

76 *Decret nr. 83 din 2 martie 1949 pentru completarea unor dispoziţiuni din legea nr. 187 din 1945.* https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?idt=1441 (letöltés: 2026. március 5.).

mint családtagjaikat erőszakkal kilakoltatták, és kényszerlakhelyre *(domiciliu obligatoriu)* költöztették. A „Románia Szent Bertalan-éjszakájának" is nevezett éjjelen országszerte mintegy 3500-5000 földbirtokoscsaládot, körülbelül 280 000 embert érintett a razziaszerű deportálás.[77] A „kizsákmányolóknak" tekintett csoportban ott voltak az Erdélyi Párt még valamelyes földbirtokokkal és jelentősebb lakóingatlanokkal rendelkező egykori képviselői is, akiket ekkor mindenüktől megfosztottak. A kényszerlakhelyek pontos kijelölése nem minden esetben történt meg, illetve az egész akció következetlen és levezénylésében illogikus, ugyanakkor mélyen embertelen volt. A legtöbb kényszerlakhelyest az erdélyi nagyvárosokba, főleg Kolozsvárra és Marosvásárhelyre, illetve a székelyföldiek többségét Sepsiszentgyörgyre deportálták. Személyi igazolványukba bekerült a DO – azaz domiciliu obligatoriu – lila színű pecsétje, és ezáltal, mint a társadalom szélére sodródott emberek, hivatalosan is megbélyegzettek lettek. A kijelölt települést nem hagyhatták el, heti rendszerességgel kellett jelentkezniük a rendőrségen, és évtizedekig pincehelyiségekben, zsúfolt házakban, nagyon rossz körülmények között kényszerültek élni. Többen közülük munkát sem találtak. Ilyen nyomorúságos helyzetbe került például az Erdélyi Párt egykori képviselői közül Angi István, akit gyergyószárhegyi otthonából előbb Zsögödre, majd egy székelyudvarhelyi pincelakásba telepítettek ki.[78] A kényszerlakhelyre vonatkozó törvényrendelet feloldása csak az 1963-as általános amnesztiával történt meg.

ÖSSZEGZÉS

Áttekintve az e tanulmányban összefoglaltakat, megállapítható, hogy Erdélyben a második világháború utáni hatalomváltás és a társadalom átalakítására tett lépések amellett, hogy követték a szovjet megszállás alá kerülő közép- és kelet-európai területeken megfigyelhető általános trendeket, rendelkeztek még egy súlyosbító tényezővel is. Nemcsak egyszerű politikai leszámolásról volt itt szó, hanem etnikai tisztogatásról is, hiszen az új román államhatalom célja mindenekelőtt az egész Erdély területe fölötti teljes ellenőrzés megszerzése és a későbbi időszakokban való biztos megtartása volt, melynek érdekében a kisebbségi magyar társadalom mihamarabbi beolvasztására, az asszimilációs folyamatok felgyorsítására törekedett. Ennek leghatékonyabb módja, sőt mondhatni előfeltétele az értelmiségi vezetőréteg megtörése és

77 Csinta 2021: 7.
78 Botlik 2020: 409.

felszámolása volt. Ebbe a folyamatba illeszkedett bele az Erdélyi Párt korábbi képviselői elleni fellépés, valamint azon állami intézkedések sora, amelyek igazi látleletét mutatják annak a meghurcoltatásra és megfélemlítésre építő hatalmi rendszernek, amely már 1944 őszétől kezdve, de 1945 márciusától immár nyíltan is szálláscsinálója volt a romániai kommunista diktatúrának.

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.1. I/5.8. Operatív nyilvántartás. Teleki Béla. Budapest. 1965. július 16.

3.1.5. O-11803/25, 25a, 26, 29, 29a. BM Csoportdosszié. Cs – 628 Ellenállók. 1961–1962.

3.1.9. V-147275/9. BM 10-52577 sz. Vizsgálati dosszié. Dr. Zsigmond Gyula és társai. 1962.

3.1.9. V-63925. Vizsgálati dosszié gr. Teleki Béla és tsa. ügyében. 3. Őrizetbevételi utasítás. 1945. április 25.

3.2.3. Mt-578/1. „Galambos Edit" fedőnevű ügynök munkadossziéja. 49. „Galambos Edit" jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára

Ellenállási gyűjtemény. Magyarország. 369. Bánffy Dániel nyilatkozata.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j. Külügyminisztériumi iratok (KÜM). Titkos ügykezelésű iratok (TÜK). Románia. 60. doboz. IV–132. csomó: Tarnay István követségi titkár napi jelentése a romániai politikai helyzetről. Debrecen. 1945. március 5. Sokszorosított másolat.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattára

Fond 580. Teleki Béla hagyatéka.

1. doboz. 13. pallium. Teleki Béla levele Bánffy Vicának. New York, 1986. május 8.

1. doboz. 69. pallium. Teleki Béla levele Bonczos Miklósnak. New York, 1971. február 9.

2. doboz. 154. pallium. Teleki Béla levele Gosztonyi Péternek. New York, 1987. június 11.

Sajtó

A Felsőház egyhangúlag elfogadta a kormányzóhelyettesről szóló törvényjavaslatot. A miniszterelnök indítványt tett hat újabb erdélyi képviselő behívására. *Magyar Újság* (1942. február 16.), X/37. 2.

A kolozsvári népbíróság ítéletet hirdetett. *Népi Egység* (1946. május 24.), III/116. 1.

A kormány feloszlatta az összes politikai pártokat. Tilos minden pártpolitikai tevékenység. *Ellenzék* (1944. augusztus 25.), LXV/192. 3.

Bárdossy László nagy beszéde a Házban a Kormányzóhelyettesről szóló törvényjavaslatról. „A nemzetet nem tehetjük ki annak, hogy váratlan helyzet előtt találja magát." Hét új erdélyi képviselőt hívtak be. *Magyar Újság* (1942. február 13.), X/35. 1, 3.

Eltemették László Dezsőt, Csík vármegye főispánját. *Kolozsvári Estilap* (1943. március 20.), XI/64. 6.

Fejérváry Károly halála. *Ellenzék* (1944. február 21.), LXV/41. 8.

Három napig tartó értekezleten határozták el az erdélyi képviselők az „Erdélyi Párt" megalakítását. *Ellenzék* (1940. december 17.), LXI/289. 8.

Képviselői behívások. *Csíki Néplap* (1942. február 18.), XII/7. 3.

Meghalt Tusa Gábor képviselő. *Keleti Újság* (1942. október 20.), XXV/237. 8.

Pártonkívüli parlamenti csoportot alakítottak az erdélyi képviselők. *Ellenzék* (1940. november 14.), LXI/261. 5.

Váratlanul meghalt Szentkereszthy Béla. *Ellenzék* (1944. július 29.), LXV/170. 11.

Publikált források

Balázs Sándor 2003: *Mikó Imre. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968).* Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.

Balogh Edgár 1992: Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben. *Korunk* 1992/10. 108–116.

Bethlen Béla 2019: *Visszaemlékezéseim. A cenzurázatlan és teljes változat*. Budapest, Athenaeum Kiadó.

Decret nr. 83 din 2 martie 1949 pentru completarea unor dispoziţiuni din legea nr. 187 din 1945. https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?idt=1441 (letöltés: 2026. március 5.).

Lege nr. 91 din 9 februarie 1945 pentru infiinţarea Casei de Administrare si Supraveghere a Bunurilor Inamice. https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/33 (letöltés: 2026. március 5.).

Lege nr. 187 din 23 martie 1945 pentru înfăptuirea reformei agrare. https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?idt=1569 (letöltés: 2026. március 5.).

Lege nr. 312 din 24 aprilie 1945 pentru urmărirea şi sancţionarea celor vinovaţi de dezastrul ţării sau de crime de război. https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/36 (letöltés: 2026. március 5.).

Orosz–román fegyverszüneti egyezmény. Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása. Orosz–magyar fegyverszüneti egyezmény. 1945. Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum kiadása.

Teleki Béla 1993: Harminc év távlatából. In: Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben*. Kolozsvár, Nis Kiadó. 11–18.

Feldolgozások

Önálló könyvek:

Ablonczy Balázs 2011: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Botlik József 2020: *Nemzetünket szolgálták. A visszacsatolt területek felsőházi és képviselőházi tagjai a Magyar Országgyűlésben (1938–1944)*. Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány.

Illésfalvi Péter–Szabó Péter–Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. Puedlo Kiadó, h. n. [Budapest], é. n. [2005].

Murádin János Kristóf 2023: *Felejtésre ítélve. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban (1944–1953)*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Ludovika Egyetemi Kiadó.

Murádin János Kristóf 2019: *„Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között*. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

Tibori Szabó Zoltán 1993: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben*. Kolozsvár, Nis Kiadó.

Tanulmánygyűjteményben megjelent tanulmányok:

Kovács Szabolcs 2018: Csoportos perek a kolozsvári népbíróság előtt (1946). *Clio Műhelytanulmányok* 2018/1. https://real-j.mtak.hu/21662/1/clio_muhelytanulmanyok_2018_1_1_.pdf (letöltés: 2026. március 5.).

Lipcsey Ildikó 1998: Szovjet katonai közigazgatás. Észak-Erdély 1944. november 14. – 1945. március 13. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Erdély a históriában*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 353–360.

Murádin János Kristóf 2020b: „Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt csíkszeredai szervezetének története 1940 és 1944 között. In: Karda-Markaly Aranka (szerk.): *Csíkszereda 460 – Várostörténeti konferencia 2018. április 19–20. Tanulmányok, dolgozatok*. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum. 281–307.

Lexikonszócikk:

Dr. Paál Árpád. In: *Romániai magyar irodalmi lexikon* 2002, IV. kötet, Bukarest, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kriterion Könyvkiadó. 353–357.

Folyóiratokban megjelent tanulmányok és cikkek:

Csinta Samu 2021: Saját életükből kitelepítve. Nagybirtokosok hetvenkét évvel ezelőtti kálváriája. *Háromszék* (2021. március 5.), XXXVIII/50. 7.

Murádin János Kristóf 2020a: Báró Bánffy Dániel, az Erdélyi Párt földművelésügyi minisztere a magyar kormányban 1940 és 1944 között. *Közép-Európai Közlemények* 2020/1 (48.). 243–255.

Olosz Levente 2017: A kolozsvári népbíróság. *Erdélyi Krónika*, 2017. 09. 26. https://erdelyikronika.net/2017/09/26/a-kolozsvari-nepbirosag/ (letöltés: 2026. március 5.).

Dr. Szász István-Tas 2012: Pillantás az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület utolsó éveire. *Korunk* 2012/11. 100–106.

Bandi István

Az 1944 őszén kezdődő kommunista társadalomszerkezet-átalakítás és következményei a magyar és a német kisebbségre

Tóth Andor asztalos szovjet fogsága, és ami utána várta a romániai kommunizmusban

BEVEZETŐ

A magyar–román határtól 20 km-re keletre található Szemlak, ahol 1945 januárjában elkezdődött Tóth Andornak és családjának tragikus sorsa. Olyan szenvedéstörténetet ismerünk meg hétköznapi emberekről, amelyet hozzájuk hasonlóan rendkívül sokan megtapasztaltak a 20. századi nagyhatalmi játszmák következtében. A geopolitikai érdekek egymásnak feszülésétől a helyi település társadalmát meghatározó személyes ellentétekig, országos szintű bűnbakképzéstől az ukrajnai, donyecki munkatáborig az embert próbáló világot ismertetik azok a sorok, amelyeket Tóth Andor asztalosmester vetett papírra, miután visszatért bánsági falujába a gulágról.

Az általa megírt napló az elhurcolástól a GULAG-táborokban megélt eseményekig tematikusan és ugyanakkor az időrendiséget követve mutatja be a kortanú életét. A sors tragikus fintora, hogy a kézirat a Securitaténak köszönhetően maradt meg az utókornak, ugyanis a szemlaki asztalosmester átadta kéziratát korrektúrára Preisz Vilmos evangélikus lelkésznek, hogy vegye gondozásába a szöveget, kijavítva az esetleges stiláris és helyesírási hibákat. A gheorghiu-deji korszak totális elhárítási időszakában egyáltalában nem meglepő, hogy ügynökei révén a Securitate is tudomást szerzett ennek a kéziratnak a létéről, sőt annak igazságtartalmáról, amely messze meghaladta a romániai kommunista társadalmi berendezkedés diktálta felszabadító Szovjetunió képét. A Securitate korszakbéli ellenségképét többszörösen is kimerítő Tóth Andor, akit az állambiztonsági eljárások a kollektív bűnösség

elve alapján bűnösnek minősítettek, ugyanis a második világháború alatt a Német Etnikai Közösségnek (Grupul Etnic German) tagja volt. Másodsorban pedig akkor minősítették ellenségnek, amikor a gulágról hazatérve „felforgató" szöveget terjesztett, mely cselekmények válaszreakciót váltottak ki a román állambiztonsági szervekből. Így az Arad Tartományi Securitate vizsgálati osztályán eljárást kezdeményeztek Tóth Andor ellen, a kihallgató tisztek elkobozták és kielemezték a lefoglalt naplót mint tárgyi bizonyítékot, majd felhasználták ellene és Preisz Vilmos evangélikus lelkésszel szemben.

GEOPOLITIKAI KIHÍVÁSOK ÉS A ROMÁN KIRÁLYSÁG EZEKRE ADOTT VÁLASZAI

1938-tól előbb a karlista egyeduralom, majd 1940 szeptemberétől a 138 napig tartó legionárius önkény, és végül 1944. augusztus 23-ig az Antonescu-diktatúra adta a Román Királyság politikatörténeti keretét. Románia lakosságának életét tovább nehezítette az ország geopolitikai helyzetének változása, amelyet a német Harmadik Birodalom térhódítása kényszerhelyzetbe hozott, ugyanis 1940. július 2-án II. Károly király tájékoztatta Adolf Hitlert, hogy a román kormány lemondott a francia–brit garanciákról. Majd a birodalom támogatását kérte azzal a feltétellel, hogy Romániának szoros kapcsolata lesz Németországgal minden területen, amelyet politikai szerződések garantálnak mindkét állam javára. Az 1940. szeptember 6-án lefektetett új kormányzati irányultsággal Németország figyelembe vehette Bukarest kívánságait a biztonsági garanciák tekintetében. Igaz, hogy Románia az akkori helyzetben – átengedett területekkel, menekültekkel, a hadsereg és a lakosság alacsony moráljával, a szovjet invázió fenyegetésével az új határokon – nem rendelkezett igazán egyenlő vagy jelentős tárgyalási pozíciókkal Németországgal szemben, de a hatalmon lévők igyekeztek a lehető legnagyobb mértékben korlátozni a veszteségeket. Ion Antonescu tábornok, Románia államvezetője *(Conducător)* kijelentette, hogy teljes mértékben együttműködik Németországgal. 1940. október 21-én aláírták a német katonai misszióról szóló jegyzőkönyvet, román részről Nicolae Tătăranu tábornok,[1] német részről pedig

[1] Nicolae Tătăranu (1890–1953) román tábornok, aki az első és a második világháborúban a fronton harcolt. 1910-ben fejezte be a gyalogsági tiszti iskolát. Az első világháborúban sérülést szenvedett, majd abból felépülve századosi rendfokozattal a fronton, szolgálati helyén folytatta tevékenységét. Katonai pályája 1921 és 1923 között, a párizsi Felsőfokú Hadiiskola elvégzése után, felfelé ívelt. Katonai attasé volt többek között Párizsban, Madridban, Brüsszelben. 1940-

dr. Walter Lohmann. Ennek eredményeként 1940 novemberében 22 430 német katona tartózkodott Romániában, akik között 890 tiszt volt – azaz egy egész német hadsereg.[2]

A NÉMET KÉPVISELETI SZERVEK SZEREPE A ROMÁN KIRÁLYSÁGBAN 1938 ÉS 1944 KÖZÖTT

A német katonai erők behívása mellett Romániában a német ajkúak már a harmincas években a német birodalom bűvkörébe kerültek. 1935-ben megalakult az Erdélyi Német Néppárt, egy a berlini parancsnoksághoz közelebb álló politikai erő, amely fokozatosan módosította a romániai német közösség vezetői struktúráit a náci Németország politikájához való feltétel nélküli ragaszkodással. 1940 novemberében megalakult a Német Etnikai Közösség a politikai ágával, a Romániai Németek Nemzetiszocialista Pártjával együtt. Az államfő rendeletével parafált romániai közjogi szervezettel a németek gyorsan nemzetek feletti struktúrává váltak, önkormányzásra vágytak, és a birodalom jövőbeli katonai sikereitől függően különleges státuszt alakítottak ki.[3]

KOLLEKTÍV BŰNÖSSÉG

A német kisebbség 1938 és 1948 között a közép-európai államokat uraló nagyhatalmak játékszere volt. A náci Németország saját politikai befolyásának növelésére használta és haderejének emberanyag-utánpótlási bázisaként kezelte. A háború után pedig a Szovjetunió akart megszabadulni az uralma alá hajtott kelet- és közép-európai területeken élő németségtől.

A kevesek bűneiért az egész német közösséget felelősségre vonták. A kollektív bűnösség elve alapján 1946 és 1948 között mintegy 200 ezer német nemzetiségit telepítettek ki Magyarországról Németországba. Nagy részüket

re helyettes vezérkari főnökké léptették elő. A második világháborúban a sztálingrádi csatában a 20. gyaloghadosztály parancsnokaként vett részt, amelyet német utasításra elhagyott. 1952-ben a Securitate eljárást indított ellene, majd egy évvel később elhunyt.

2 Popescu 2022; illetve részletesen taglalja a német–román katonai kapcsolatokat, viszonyokat: Boțoghină–Ciuhan–Manea 2000: 25.

3 Traşcă 2023: 267–286.

1946 folyamán az amerikai megszállási övezetbe deportálták, a többieket 1947–1948-ban a szovjet zónába szállították. Több tízezer embert még a harcok idején a bevonuló Vörös Hadsereg hurcolt el a Szovjetunióban lévő munkatáborokba. Mindez összeurópai jelenség volt. A háborút követő időszakban Lengyelországból, a Szovjetunióból, Csehszlovákiából, Jugoszláviából, Romániából és Magyarországról majdnem 12 millió németet űztek el különböző módszerekkel.

Románia az 1944. szeptember 12-én aláírt fegyverszüneti megállapodás alapján kénytelen volt repatriációs bizottságokat felállítani, és az év első felében Besszarábiából menekült románokat, akiket a Szovjetunió saját állampolgárainak deklarált és visszakövetelt, marhavagonokban visszaküldeni a Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaságba (SZSZK).[4] A fegyverszüneti megállapodásból eredően és a szovjet katonai jelenlét nyomása alatt gyártották az ellenségképet is. Az első Constantin Sănătescu-kormány október 10-én elfogadta a 488-as számú törvényrendeletet az ország katasztrófáját okozó bűnösök ellen, amely a bűnösök felelősségre vonása mellett valójában az ország szuverenitását csonkította meg, hiszen a jogszabály révén az 1940–44 közötti időszakért felelősök elszámoltatását a szovjet megszállók, illetve a kommunisták kénye-kedvére bízta. A román kormány átvette az igazságszolgáltatás szerepét, és küldetésének tekintette, hogy „politikai és büntetőjogi felelősségre vonja az ország katasztrófájának okozóit, valamint erkölcsi és anyagi bűnrészeseit", különösen a hitleri Németországgal együtt a Népszövetség ellen vívott háború miatt, a fegyverszüneti egyezmény 14. cikkével összhangban. A fegyverszünet végrehajtásáért felelős szervek is átláthatatlan módon tevékenykedtek. Maga az intézmény, a Románia és a Népszövetség közötti fegyverszünet alkalmazására létrehozott bizottság (C.R.P.A.A.),[5] amelyet egy 1944. október 24-én kelt rendelettel hoztak létre,[6] mindössze két hónapig létezett, ugyanis az említett átláthatatlanság miatt az 1944. december 22-i 654. számú törvénnyel újabb átszervezés következett.[7] Az 1944. augusztus 23-i átállással és az utána következő szélsebes szovjet átvonulással gazdasági és társadalmi értelemben az ország kikerült egy olyan Németország kezéből, amely meglehetősen ügyelt a látszat megőrzésére és az érdekeit kiszolgáló Ion Antonescu helyzetének megvédésére, ezzel szemben a Szovjetunió,

4 A besszarábiai és a bukovinai románok repatriálásáról részletesebben lásd Oprea d. n.

5 C.R.P.A.A. – Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului – Fegyverszünet Végrehajtásáért felelős Román Bizottság. A CRPAA fő szerepe a fegyverszüneti egyezmény záradékai végrehajtásának elősegítése volt, közvetítőként működve a román kormány és a szovjetek által uralt Szövetséges Ellenőrző Bizottság között.

6 *Monitorul Oficial* (Hivatalos Közlöny), nr. 247/1944. 28 octombrie 1946, 6855.

7 *Monitorul Oficial* (Hivatalos Közlöny), nr. 298. 23 decembrie 1944, 8372–8373.

amely közömbösen viseltetett a nemzetközi jog legelemibb normái iránt, és csak a gyors, mindenre kiterjedő gazdasági fosztogatásban volt érdekelt, nem tekintett sem az emberi életekre, sem az anyagi javakra.[8] Ugyanakkor azt meg kell említeni, hogy a jogértelmezés és -alkalmazás a háborús pszichózisnak is köszönhetően nagyon szubjektív volt. Azokon a területeken, amelyekre a román hadsereg a szovjetekkel együtt vagy mellett érkezett meg, a katonai közigazgatás kiépítésére törekedett. Így 1945. szeptember 28-án a hadügyminiszter utasítására a területi parancsnokságok elrendelték a „fegyverszünet-végrehajtási irodák" felállítását, amelyeket „a megyén belül végzett összes tevékenység ellenőrző szervének" tekintettek.

1944. október 6-án jelent meg a részvénytársaságok ideiglenes igazgatásáról szóló törvényerejű rendelet,[9] amelynek célja az ellenséges államok alattvalóinak, valamint az ezekkel az államokkal szimpatizáló személyeknek az eltávolítása volt a részvénytársaságok igazgatótanácsaiból. Ez a jogi szabályozó és a továbbiak, amelyek ebben a szellemben keletkeztek, a német és a magyar nemzetiségieket idegen állampolgárokká minősítette, így a jogi rendelkezés hatálybalépésekor az illetőt megfosztották állampolgárságától.

Ebből kiindulva nem meglepő, hogy 1945 januárjában a szovjet katonai, valamint a román rendőri és csendőri egységek közösen és a fűnyíróelv szerint hajtották végre az 1944. szeptember 12-én megkötött fegyverszüneti megállapodás 2. paragrafusa[10] alapján a német ajkúak deportálását. A Nicolae Rădescu-kormány a 1945. január 9-i jegyzékében tiltakozott a német kisebbség tagjainak Szovjetunióba hurcolása ellen.[11]

A kollektív bűnösség kérdésének és a kisebbségek helyzetének ismertetése után az egyedi eset vizsgálatán keresztül közelítjük meg a Romániában 1945 januárjában végrehajtott tömeges elhurcolást a Szovjetunióba. A kollektív büntetésnek kitett vidékeket 1945. január első napjaiban érte el az erőszakos kényszerintézkedés: egyáltalán nem volt tekintettel nemre, korra, hiszen fiatalkorúaktól az aggastyánokig mindenkit, sőt teljes családokat (szülőket a gyerekeikkel együtt) vittek el. A brassói

8 Részletes képet ad a jelenségről Banu 1999.

9 *Monitorul Oficial* (Hivatalos Közlöny), nr. 231. 6 octombrie 1944, 6531–6532.

10 „România kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát, hogy intézkedéseket tesz Németország és Magyarország Románia területén állomásozó fegyveres erőinek lefegyverzésére és internálására, valamint a két említett állam ott lakó állampolgárainak internálására." (Lásd a 2. cikk mellékletét.) Az említett melléklet pedig a következőket tartalmazta: „Az Egyezmény 2. cikkében a jelenleg román területen tartózkodó német és magyar állampolgárok internálására vonatkozóan előírt intézkedések nem alkalmazandók ezen országok zsidó származású állampolgáraira." *Monitorul Oficial* (Hivatalos Közlöny), nr. 219. 22. septembrie 1944, 6374.

11 Mocanu 1995; illetve a román fegyverszüneti megállapodásról a nagyhatalmak geopolitikai játszmáján keresztül: Corneanu 2024.

csendőrparancsnokság kimutatásából tudjuk, hogy a 2398 elhurcolt főből 60 kiskorú volt, továbbá hogy a magyar ajkúak hozzávetőlegesen az elhurcoltak 2 százalékát tették ki.[12]

AZ ELHURCOLÁS ÉS A SZOVJETUNIÓ MUNKATÁBORAINAK VILÁGA – TÓTH ANDOR ESETE

A szórványmagyarság tagjaként, beleolvadva a németségbe, illetve a Monarchia polgáraként a két világháború közötti időszakban képes volt Szemlakon elismert emberré válni, a magyaron kívül elsajátítani a német és a román nyelvet, ahogy azt a bánáti többnyelvűség és kultúra megkívánta. Az impériumváltás után prosperáló gazdálkodóvá vált, nem mellesleg jól házasodott, hiszen a jómódú Bartolf család lányát vette feleségül. Ezt az állapotot bomlasztotta fel a Harmadik Birodalom katonáinak megjelenése Romániában, ami felforgatta a falu megszokott rendjét, hiszen egyeseket elvittek önkéntesnek az SS-alakulatokhoz, míg ő, aki testi fogyatékossággal élt, maradt, és felvállalta a faluban a szervezőmunkát a Német Etnikai Közösség helyi szervezetében. A 2. Ukrán Front átvonulása után nemsokára a szovjet „felszabadítás" őt és a családját is utolérte: az 1944. szeptemberi fegyverszüneti megállapodást követően román hatósági segítséggel egy razzia áldozata lett. Az elhurcolást az apa az emlékiratában eleveníti fel, és innen tudjuk, hogy külön-külön fogták el a család tagjait, előbb a feleségét, majd a fiát. Ő maga végigbolyongta a havas, jeges januári éjszakát menedéket keresve, de hiába ismerték, a szovjet fogságba hurcolástól megfélemlítve senki sem fogadta be. Úgy döntött, a fia után megy, és jelentkezett a razziára kirendelt katonai alakulatnál. Az ismeretlen Szovjetunióba lószállító vagonokkal vitték őket, olyan járművekben, amelyekbe hat lovat volt szokás elhelyezni.[13] Első állomásuk a Râmnicu Sărat-i szűrőtáborba, a korábbi tüzérkaszárnyába vezetett, ahol Tóth Andor még mindig abban reménykedett, hogy vizsgálóbizottság elé kerül, és ugyanazon oknál fogva, amiért nem volt alkalmas katonai szolgálatra, újjáépítési munkára sem fogják be. Az első ellenőrzésnél a fiával együtt visszamaradt ebben a táborban, míg a földjeit továbbszállították

[12] Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Securitate Irattárait Vizsgáló Országos Tanács Levéltára, a továbbiakban ACNSAS) D 001849 vol. 1. Cetățenii români de origine etnică germană, reîntorși de la munca obligatorie din URSS, 56–93.

[13] ACNSAS Fond Penal P 0026119/1. *Toth Andrei și altii,* 31.

a Szovjetunióba. Végül nem kapta meg a várva várt mentességet, és a fiával együtt elszállították az Ukrán SZSZK-ban található Donyec-medencébe.[14] Ott pedig szénbányákban dolgoztak úgy, hogy komoly mennyiséget kellett fejteni, és közben káposztaleves, tea és némi kenyér volt a napi ellátmányuk. A fakitermelés, szénbányászat mellett az asztalosmunka praktikuma biztosított apának és fiának némi helyzeti előnyt, ha lehet ilyenről beszélni egy munkatáborban. A folyamatos megerőltető munka, az állandó éhezés és a durva tél legyengítette a táborvilág lakóit, így az apát és a fiát is. A tragédia 1946. szeptember 13-án következett be, amikor négy hét szenvedés után utóbbi az édesapja szeme láttára kiszenvedett.

> „Tompán dübörög a rög a koporsón, hamarosan egy kis halom jelzi, hol nyugszik Ő, és a fejvéginél tábla: […], élt 18 évet.
>
> A tanár úr egy Miatyánkot mond, a fiuk, akik hozták, visszamennek, a Brigadér pedig már ismét a barakképítésnél van. Sok köveket hordtunk a Jóskával a sírhantra, véletlenül a vízmosás ellen, a tanár úr is segített, azután elmentünk zöldet hozni, amíg a kórházban feküdt, szintén hoztam neki – akkor más, és most más. Vágtunk sok-sok lombot, betakartuk vele teljesen, eltűnt az a köves föld, csak egy kis zacskóban volt egy maréknyi, gondosan eltéve kabátom belső zsebében – emlékül –, majd ha én meghalok, tegyék reám! Zöldet, sok-sok lombot fogok hozni neked a sírhalmodra, kedves fiam, minden pénteken, ezt ígértem neki – amíg élek és itt leszek, vagy ha itt ér a tél, akkor saját testemmel díszítem azt fel egy éjjel, mikor a hideg a 30 fokot túlhaladta – Isten veled!"[15]

Az apa nem őrült bele ebbe a tragédiába, mert hite átsegítette a rendkívül nehéz eseményen és az azt követő válságos időszakon. Még egy télnek kellett eltelnie, hogy Tóth Andor asztalos tavasszal szabadulhasson a munkatáborból.

A SZOVJET FOGOLY SORSA A „FELSZABADÍTOTT" HAZÁBAN

1947 tavaszán Donbaszból indult el, és a foksányi szűrőtáboron keresztül érkezett vissza falujába Tóth Andor asztalosmester. Hazatérését a gulágról egy hivatalos dokumentum igazolja, amelyet a csendőrség aradi

[14] A levéltári forrásokban következetesen Donbasz szerepel.
[15] ACNSAS Fond Penal P 0026119/1. *Toth Andrei și alții*, 103.

századparancsnokságának (Legiunea de Jandarm din Arad)[16] jelentése támaszt alá: az 1945. január elején elhurcolt Tóth a Szovjetunióból a Foksány város polgármesteri hivatala által kiállított igazolással a kezében térhetett vissza a szülőfalujába. A pécskai csendőrőrs-parancsnokság igazolta Tóth Andor Szemlakon tartózkodását az említett irat alapján.[17]

Mindamellett, hogy megpróbált az új társadalmi valóságba beilleszkedni asztalosmunkáját végezve, nem feledhette, hogy egyetlen fiát az ukrajnai kényszermunkatábor temetőjében hagyta. Megrázó élményeit és a tragédiát feldolgozandó sajátos naplót kezdett írni, amelynek alapjához már a táborban hozzálátott, és ezeket a lejegyzett töredékeket felhasználva, lírai énjével több száz oldalas kézirat született.

Az 1947-es hazatérésétől kezdve három év telt el addig, amíg az asztalosmester a Securitate látókörébe került. Az első operatív jelzés egy ügynöki jelentésnek köszönhető, amelyből kiderült, hogy Tóth Andor 1950 első felében elküldte kéziratának részleteit Preisz Vilmos evangélikus lelkésznek, hogy gondozza a megírt szöveget (a német nyelven írt költeményeket és a magyarul papírra vetett, többíves, napló jellegű emlékiratot). A levélellenőrzéssel arra is fényt derítettek a politikai rendőrség tisztjei, hogy a szoros kontroll alatt álló asztalosmester amerikai rokonaival is levelezett, sőt felforgató tartalmú költeményeket küldött ki az Egyesült Államokban élőknek (Bartolf Katalinnak, sógornőjének). A szövegek végül a Securitate vizsgálótisztjeihez kerültek, az asztalos pedig fogságba.

A politikai rendőrök a vizsgálati eljárás során megállapították, hogy Tóth Andor, akinek keresztnevét rendszeresen Andrásként írták át román nyelvre, 1945 januárjában fiával együtt a Szovjetunióba „került" újjáépítési munkára, ahonnan 1947-ben a fia nélkül tért haza, aki beteges volt.[18] A szaklevéltári források azt tükrözik, hogy a korabeli politikai rendészet a munkatáborban megkínzott fogoly halálának okát saját testi gyengeségére, még véletlenül

[16] 1945-től kezdődően a Szövetséges Ellenőrző Bizottság intézkedései a csendőrséget is érintették, amelynek létszáma ennek következtében drasztikusan csökkent, illetve átszervezéssel a korábbi területi (megyei) szervezeti kiosztás (szárny, zászlóalj, század, részleg, őrs) is megszűnt. 1946-ban a megyei csendőrszervezet ugyan megtartotta a felügyelőség elnevezést, de karhatalmi állományát ezredről zászlóaljra csökkentették, illetve megyei szinten két vagy három légióval (századdal) biztosították a műveleti igényeket. Mindegyik század/csendőrszektor több szakaszparancsnokságra, amelyeket egy altiszt vagy a légió/század legjobb szakaszparancsnokaiból kiemelt századparancsnok irányított, a szakaszparancsnokságok pedig további őrsökre tagolódtak. 1949-ig a csendőralakulatok a következőképpen szerveződtek: megyei csendőrlégiók (századok), vidéki (községi vagy falusi) csendőrszektorok/szakaszok, továbbá csendőrőrsök, amelyek tiszti, altiszti állománnyal és csapaterővel rendelkeztek.

[17] ACNSAS Fond Informativ I 192009/22. vol. *Cetățenii români de origine etnică germană, reîntorși de la munca obligatorie din URSS*, 186.

[18] ACNSAS Fond Informativ I 729302, Dosar Personal Toth Andrei „Turcu Avram", 3.

sem a végkimerültségre, és végképp nem a szovjethatalom végrehajtóinak embertelen magatartására vezették vissza. A kompromittáló adatok sorában felsorolták, hogy a Pest vármegyei Örkényben született magyar férfi, akinek a családja az érvényesülés céljából az Arad vármegyei Szemlakra települt, magyarnak vallotta magát, de a második világháború alatt a helyi Német Etnikai Közösség vezetője *(Ortleiter)* volt, illetve a romániai Német Nemzetiszocialista Párt iskoláján képzésen vett részt a háború alatt, és mindezek alapján 1957-ben német nacionalistaként vezették be a nyilvántartásba.

A magyarországi 1956-os forradalom hatására a temesvári egyetemisták nagyon gyorsan reagáltak, és kifejezték szolidaritásukat, rövid időre még „szabadságoázis" létrejöttét is elérték a Bega menti városban.[19] A romániai magyarok is komoly retorziós eljárásoknak voltak kitéve a magyarországi forradalom után, illetve tovább növekedett a kisebbségek elleni intézkedések intenzitása az ellenforradalom veszélyére hivatkozva. Így Temesvár környéke a Szoboszlay-kirakatpert is elszenvedte, nem beszélve arról, hogy Alexandru Fantanaru szemlaki lakos volt, és őt is kivégezték az „ellenforradalmi" perben.[20]

A hatalom elnyomó gépezete is reagált az 1956-os eseményekre, ami annál is inkább látványos volt, mert Sztálin halála után enyhén csökkent az állomány, hiszen abban az évben újabb változás történt az állambiztonsági szervezet, a Securitate átalakítása terén. Alexandru Drăghici belügyminiszter elrendelte négy további biztonsági zászlóalj felállítását, amelyeket Románia négy különböző régiója, Târgu Ocna, Tăşnad, Drăgăşani és Temesvár helyőrségeiben helyeztek el. A változást követően a biztonsági erők teljes létszáma 3886 fővel nőtt, amelyből 300 tiszt, 204 visszavett őrmester, 3338 katonai személyzet és 44 civil alkalmazott volt. Mindez a folyamat a román kommunista hatalom represszív intézkedéseinek előkészítését jelezte.[21]

Az 1957-ben a Tóth személyére nyitott ellenőrző dossziéba ez a dokumentum nem került bele. Ugyanakkor a politikai rendőrség bizonyítékgyűjtői, mintegy igazolandó a szovjethatalom kényszerintézkedését, említik, hogy Tóth ugyan magyar nemzetiségű, de felesége német ajkú, ő pedig már elnémetesedett.

Az ellenőrzést végző tisztek szerint Tóth a hazaérkezése után felforgató jellegű verseket írt, és ezeket az USA-ba küldte, megvalósítva ezzel a Román Népköztársaság és a Szovjetunió társadalmi berendezkedése elleni

[19] A részleteket lásd Sitariu 2004: 216. A kötet a temesvári egyetemisták kiállásának és meghurcolásának részletes leírása mellett kitér a kolozsvári, jászvásári, bukaresti egyetemista megmozdulásokra is.

[20] Vekov 2018.

[21] Cosmineanu 2001: 94.

rágalmazást. A hangsúly főleg ez utóbbira esett, amiért büntetőeljárást indítottak ellene, és 1 év szabadságvesztésre ítélte őt a bíróság. Az ügyben Preisz Vilmos evangélikus lelkész is érintett volt, hiszen az asztalosmester az ő segítségét kérte költeményei és visszaemlékezései helyesírási és stiláris javításához. A személyi (ellenőrző) dossziét az Arad Tartományi Securitate járási szervezeti egysége a felforgató tevékenység dokumentálására nyitotta.[22]

Felvetődik a kérdés, hogy a Securitate miért és főleg hogyan figyelt fel egy a Szovjetuniót megjárt és hazatérte után egy kis faluban élő asztalosra.

A totális elhárítás korszakában, amikor a Securitate éppen razziákat hajtott végre a Kárpátokban a kommunista diktatúra ellen harcolókkal szemben,[23] kirakatperek indultak a korábbi román politikai elit tagjai ellen.[24] A magyar elitet sem kerülték el a letartóztatások. Scheffler János megyés püspököt, Vasvári Aladár brassói esperest 1950-ben tartóztatták le, ekkor kezdték kifosztani a magyar történelmi egyházak levél- és irattárait, börtönbe került Venczel József, és ugyanekkor törték le a Bihar megyei, hodosi és biharfélegyházi magyar gazdálkodók lázadását is.[25] Ugyancsak ebben az évben számos bihari, aradi, magyar autonóm tartománybeli[26] és teleormani parasztot küldtek Bărăganba „munkatáborokba" az erőszakos kollektivizálással szembeni ellenállásuk büntetéseként. Ebben a háborús hangulatban, amely abból is fakadt, hogy a Kominform központját 1948-ban Bukarestbe költöztették, és ezzel a szovjet–jugoszláv konfliktus középpontjába helyezték Romániát,[27] illetve a koreai háború nemzetközi szinten is fokozta a hétköznapok feszültségét, kellő alapot adott a Securitaténak, hogy a totális elhárítást minden állampolgárra kiterjessze. Így könnyebben érthető, hogy miért akadt fenn Tóth Andor asztalos a román állambiztonság levélellenőrzésén: 1950 szeptemberében az Állambiztonsági Főigazgatóság (DGSS, a Securitate) kémelhárításért felelős I. Igazgatósága két levelet fogott el, amelyet Tóth Andor küldött az Egyesült Államokban élő rokonának, feltehetően a sógornőjének, Bartolf Katalinnak,[28] aki Detroitban élt.[29] Többek között ezekben a versekben a Szov-

22 ACNSAS Fond Informativ I 729302, *Dosar Personal Toth Andrei „Turcu Avram"*, 1.

23 Banu 2006.

24 Secasiu 1998.

25 *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2017.* Digiteka.ro https://digiteka.ro/adatbazis/aromaniaimagyarkisebbsegtortenetikronologiaja19902017/keres?s=1950&from=1990&to=2017 (letöltés: 2026. 09. 04.)

26 Például Gidófalván a rendfenntartók a kollektivizálás ellen tüntető emberekre lőttek, ami két halálos áldozattal járt, és végül több családot elvittek, majd bebörtönözték őket, illetve egyesek a Duna-delta táboraiba kerültek.

27 Dobrincu 2020.

28 Tóth Andor felesége, Júlia a szemlaki jómódú sváb Bartolf családból származott.

29 ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 84.

jetunióból hazatért asztalos a munkatáborok durva valóságát elevenítette fel, és „utalt a Román Népköztársaságban uralkodó viszonyokra". A román állambiztonság éberségét még jobban fokozta az a kijelentés, mely szerint Tóth szándékában állt nyilvánosság elé vinni ezen alkotásait, amikor ezek már publikálható állapotban lesznek.[30] A temesvári hatóság 1950 novemberében foglalta le a visszaemlékezést és a költeményeket, azonban a területi illetékesség miatt átadta az Arad Tartományi Securitaténak további intézkedésre. A vizsgálat során ügynököket is alkalmaztak arra, hogy felderítsék az asztalos tevékenységét, ami elsődlegesen arra irányult, hogy Tóth Andor kémkedett-e az USA-nak. Azonban rövid időn belül kiderült, hogy az említettel szemben csak a rendszerellenes tevékenység bizonyítható, illetve hogy ebben segítségére volt Preisz Vilmos evangélikus lelkész. Az ügyben eljáró szekus tiszt arra a következtetésre jutott, hogy az asztalos nincs azon az intellektuális szinten, hogy visszaemlékezést és költeményeket írjon, inkább azt tartotta valószínűbbnek, hogy Preisz Vilmos evangélikus pap lehetett a kezdeményező, az értelmi szerző, és kihasználta a fanatikusan hívő asztalost.[31] A diktatúra jól idomított tisztje szerint nem a Szovjetunió lágereit megjárt, amúgy meg hitleristának bélyegzett munkásember kritizálta a Szovjetuniót, hanem a hivatalosan is meghirdetett ellenségkép mintájába jobban illeszkedő pap lehetett az értelmi szerző. Kettejük sorsáról, mint sok más személyéről abban a korszakban, Alexandru Nicolschi[32] főigazgató-helyettes döntött, hiszen a vizsgálótiszt rá hivatkozva kezdeményezte letartóztatásukat, vizsgálatukat és munkatáborba küldésüket.[33]

Tóth Andort 1952 augusztusában vették előzetes letartóztatásba, amely időszakot a bíróság az egyéves büntetés kiszabásánál beszámított,[34] így szabadulhatott és jelentkezhetett a milícián (rendőrségen). Ott kötelezvényt *(angajament)* írattak alá vele 1953 augusztusában, hogy a szamosújvári börtönt is megjárt és frissen szabadult asztalosmester havonta megjelenik a szemlaki milíciaőrsön.[35]

1957-ben a Securitate fontosnak tartotta, hogy Tóth Andor személyét „Turcu Avram" célszemélyként ismét ellenőrizze. Az áprilisban megkezdett

30 ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 84.

31 ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 92.

32 Alexandru Nicolschi (1915–1992) kommunista aktivista Besszarábiában. 1945. március 24-én vette át a korábbi királyi detektívtestület vezetését. 1947. augusztus 17-én kinevezték a Biztonsági Rendőrség Igazgatóságának (DGSP) főigazgató-helyettesévé, 1948-ban a DGSP főigazgató-helyettese, 1953 és 1961 között pedig a Belügyminisztérium főtitkára lett. Nicolschit 1961. január 31-én, mindössze 46 évesen helyezték tartalékos állományba altábornagyi rangban.

33 ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 92.

34 ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 9.

35 ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 10.

eljárásban ekkor a második világháború alatti szerepét vették alapul, mivel a Német Etnikai Közösség tagja és *ortleiter,* azaz elöljáró volt, ez a tényállás pedig kimerítette a belügyminisztérium 70. parancsában, illetve az 1944. november 11-i 4036. és 4061. számú rendeletében megfogalmazott „ellenséges kategória" fogalmát,[36] illetve ez alapján indíthatták meg az eljárást. További indoklásként hozták fel az ismétlődő ellenséges magatartást, ami a népi demokratikus berendezkedésről szóló, ellenséges hangvételű irományokban merült ki, és súlyosbító körülménynek számított az Egyesült Államokba küldésük.

BŰNHŐDÉS A VÉGLETEKIG?

1960-ig, amikor is felülvizsgálták az ellenőrző eljárást, és a Pécskai Járási Securitate parancsnoksága javasolta Tóth Andor ügyének lezárását, a Bánát Tartományi Securitate parancsnoksága durván visszautasította az előterjesztést, tömör megállapításában az szerepel, hogy az üggyel megbízott járási tiszt három év alatt egyetlen szemlaki ügynökön keresztül csak három jelentést gyűjtött be Tóthról. A tartományi központi parancsnokság utasítása kíméletlen volt, hiszen tisztán kimondta, hogy a beosztott kollégák nem végezték el az ügynöki ellenőrző munkát, ebből kifolyólag megalapozatlan javaslatot tettek, és egyben felszólították őket, hogy végezzenek felelősségteljesebb operatív munkát.[37] 1964-ben a járási parancsnokság újabb kísérletet tett az ügy lezárására, és okulva a korábbi elutasításból, részletes jelentést készített, hangsúlyozva, hogy a célszemélyt „Popescu Ioan", „Konik Herman", valamint „Tincu" ügynökök és informátorok figyelték, feltérképezve mindennapi tevékenységét és magatartását, sőt a leveleit is ellenőrizték. Az 1965 januárjában készült értékelés szerint, amelyben részletesen elemezték az ügynökök információit, a célszemély Tóth Andor szervezett formában nem fejtett ki ellenséges tevékenységet, sőt az utóbbi időszakban kerülte a politikai kérdéseket, nagyon távolságtartó volt, és a betegeskedése okán is nagyon zárkózott életet élt. Mindezek alapján a Securitate járási (*rajon*i) parancsnoksága javasolta az operatív eljárás lezárását.[38] Azonban a központosított állambiztonság következő szintjén a tartományi szervek vezetése, jele-

[36] Țărău 2023.
[37] ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 131–132.
[38] ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 98–102.

sül a tartományi parancsnok, Viliam Steskal[39] ezredes újból megfontolásra és még alaposabb indoklásra visszaküldte a járásiaknak a lezárási kérelmet, és hangsúlyozta, állapítsák meg, hogy a célszemély milyen módon tartja a kapcsolatot a nyugatiakkal.[40]

„Avram Turcut", azaz Tóth célszemélyt, noha az eljárást befejezték, és maradt az általános nyilvántartásban is, továbbra is ellenőrizték, ami a tartományi és a járási szekus tisztek szakmai vitájának eredménye.

Az ötvenes évek elején a Német Etnikai Közösség egykori tagját, azaz a német vonalasként nyilvántartásba vett és tartott Tóthot néha meglepő elhárítási esetekben, így többek között 1965-ben legionáriusügyben is ellenőrizték „Popescu Ioan" ügynökön keresztül. Azonban egészségi állapotán és az asztalosmunkák elvégzésén kívül egyebet nem tudott meg a mellé ejtőernyőzött ügynök.[41] Hasonló eredménnyel járt a „Tincu" fedőnevű ügynök is, akit a szemlaki milíciaőrs egyik altisztje tartott, és erőteljesen ideológiai síkra próbálta terelni az ügynök felderítőtevékenységét azzal, hogy az éppen aktuális pártdirektívák szerint kérdezzen a célszemélytől: mennyire elégedett a munkásságot érintő, jobbító szándékú intézkedésekkel? Az eredmény, a többi ügynökéhez hasonlóan, az lett, hogy semmilyen felforgató vagy társadalomellenes tevékenységet nem tapasztalt. Ezzel szemben a jelentés bizonyíték a milícia és a Securitate együttműködésére, hiszen az ominózus dokumentum legvégén a Securitate tartományi, vonalas tisztjének megjegyzése reflektál a szemlaki őrsparancsnok ügynöki jelentésre írt értékelésére. Az állambiztonsági tiszt kiértékelése tartalmában megegyezik az őrsparancsnokéval, de stílusa a szokásos állambiztonsági bikkfanyelv.

Az idős Tóth továbbra is kénytelen volt elszenvedni a rátelepített ügynökök látogatásait, sőt 1970 májusában „Banatean" informátor mellé az állambiztonság egy újabb ügynök telepítését tartotta fontosnak. „Rudi" informátor arról számolt be, hogy a nyugdíjas asztalos elégedett a helyzetével, nem politizál, sem a településen kívül, sem azon belül nem mutatkozik, sőt idegenek sem látogatják. Ilyen tartalmú jelentések után a tartótisztek nem meglepő

[39] Viliam (vagy William) Steskal (1913–2001) hírhedt alakja volt a kommunista Securitatének. Hírnevét a bánáti tartományi Securitate vezetőjeként szerezte. Karrierje az ötvenes évek elején indult, lakatos végzettségű párttagként, a bánáti tartományi Securitate hadnagyaként kezdte a pályát 1951-ben. Hat év elteltével már a tartományi igazgatósági székből irányította az említett szervezetet. Egy évtizedig vezette a tartomány politikai rendőrségét, míg a hatvanas évek közepén az ország élére került Nicolae Ceauşescu hatalmi konszolidációs intézkedései, illetve a Securitate korábbi sztálinista korszakában elkövetett visszaélések kivizsgálása elérte Steskal személyét is. Számos szabálytalanságot találtak, ami 1968-ban hivatalából való eltávolításához vezetett.

[40] ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 124–126.

[41] ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 141.

módon mindig arra utasították az ügynökeiket, hogy konkrétumokat is szerezzenek a célszemélyről.[42]

A legutolsó 1974-ben keletkezett, levéltárilag is dokumentálható ügynöki jelentésben, amelyben „Valter" informátor arról számolt be, hogy a célszemély rendkívül visszahúzódó életet él, főleg feleségével és a háztartási munkákkal van elfoglalva. Mindezek ellenére a Német Etnikai Közösség egykori tagjaként a Securitate nyilvántartásába vett személyt továbbra is a nyilvántartásban tartották, és az ellenőrzésére rendelt ügynököknél elsődleges volt, hogy figyeljék, kivel tart kapcsolatot, és miről beszélget.[43]

ÖSSZEGZÉS

Ritka eset, amikor egy szórványba került magyar ember életútját követhetjük a második világháború után majdnem élete végéig a román állambiztonság tevékenységének köszönhetően. Az egy életbe sűrűsödött szenvedés ritka példája Tóth Andor asztalosmesteré, akit családjával együtt 1945. január elején saját falujából hurcoltak el újjáépítési munkára a Szovjetunióba, pontosabban a donbaszi szénbányákhoz épített táborok egyikébe.

A munkatábori rideg körülmények, a mindennapi szenvedés mellett fia leépülése és tragikus halála vezette a fizikai munkához szokott asztalost arra, hogy tollat ragadjon, és feljegyzéseket írjon a táborban történtekről. Megrázó élményeit 1947-es hazatérése után veti papírra, sajátos naplót készít, amelyet inkább magának írt mint egy gyászmunka termékét. Élete tipikus példa a kollektív bűnösség elvének gyakorlatba ültetésére. Hazaérkezve Romániában is a már kiépített kommunizmus fogadja, sőt ellenséges kategóriába soroltként a Securitate kiemelten figyeli. A szovjet fogságból hazatért és a fiát szörnyű körülmények között elveszített apa lelki traumájának feldolgozását sem engedélyezte a hatalom, amint tudomást szerzett a napló és a költemények létezéséről, a korszellemnek és a politikai rendőrségi módszertannak megfelelően azok megszerzésére és az elkövető, elkövetők megbüntetésére törekedtek.

A letöltött börtönév után Tóth Andor, rendkívül elővigyázatosan és zárkózottan, csak az asztalosmesterségnek élt. Élete végéig magában hordozta a donbaszi tragédia emlékét, és azzal, hogy egy részét papírra vetette, történelmi emlékül, figyelmeztetésül hagyta hátra az utókor számára.

[42] ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 145.
[43] ACNSAS Fond Informativ I 729302 Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei", 148.

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

ACNSAS Fond Informativ Fond Informativ I 729302 *Dosar individual Toth Andrei „Turcu Andrei”.*

ACNSAS Fond Penal P 0026119/1. *Toth Andrei și alții.*

Publikált források

Monitorul Oficial.

Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny), nr. 219. 22. septembrie 1944.

Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny), nr. 231. 6 octombrie 1944.

Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny), nr. 298. 23 decembrie 1944.

Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny), nr. 247. 28 octombrie 1946.

Feldolgozások

A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2017. Digiteka.ro https://digiteka.ro/adatbazis/aromaniaimagyarkisebbsegtortenetikronologiaja19902017/keres?s=1950&from=1990&to=2017 (letöltés: 2026. 09. 04.)

Banu, Florian 1999: *Activitatea casei de administrare şi supraveghere a bunurilor inamice (1945–1947).* In: Mihalache, Andi–Onișoru, Gheorghe (szerk.)*: Comunismul în România. Ideologie, întemeieri, dileme.* Tomul VII, 1999, 1–2. Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol, Cluj-Napoca, 45–66.

Banu, Florian 2006: *Mişcarea de rezistență armată anticomunistă din România – între negare şi hiperbolizare.* http://www.cnsas.ro/documente/istoria_comunism/studii_articole/activitati_plan_intern/Rezistenta

Boțoghină, Iulian–Ciuhan, Vasile–Manea, Vasilica (szerk.) 2000: *Relații militare româno-germane 1939–1944.* Bucureşti, Europa Nova.

Cătănuș, Dan–Buga, Vasile–Burcea, Mihai (szerk.) 2024: *23 August 1944. O istorie așa cum a fost.* Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun.

Corneanu, Constantin: Armistițiul României cu Națiunile Unite (12 septembrie 1944) și interesele geopolitice ale Marilor Puteri. In Cătănuș, Dan – Buga, Vasile – Burcea, Mihai (szerk.) 2024: *23 August 1944. O istorie așa cum a fost.* Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 324–367.

Cosmineanu, Clara 2001: Clara Cosmineanu, Trupele de Securitate în 1968. Organizare, structură şi zone de responsabilitate. In Onișoru, Gheorghe (szerk.): *Totalitarism şi rezistență, teroare şi represiune în România comunistă.* Bucureşti.

Dobrincu, Dorin 2020: Războiul care a urmat războiului: rezistența armată anticomunistă din România. In Corobca, Liliana (szerk.): *Panorama comunismului în România*. Iași, Editura Polirom, 97–121.

Mihalache, Andi–Onișoru, Gheorghe (szerk.): *Comunismul în România. Ideologie, Întemeieri, Dileme.* Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol.1999, Cluj-Napoca, Academia Româna – Institutul de Istorie A. D. Xenopol.

Mocanu, Marin Radu (szerk.) 1995: *România și Armistițiul cu Națiunile Unite.* Arhivele Naționale ale României, 2. kötet, Bucureşti, https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/arhivele-nationale/romania-si-armistitiul-cu-natiunile-unite-documente_II_1995.pdf

Oprea, Marius d. n.: Istoria Fara Perdea – In 1945, rusii au negociat cu pistolul pe masa, iar romanii cu inteligenta: un avocat roman a salvat sute de mii de basarabeni si bucovineni de la deportare. URSS, https://www.mediafax.ro/stirile-zilei/istoria-fara-perdea-marius-oprea-in-1945-rusii-au-negociat-cu-pistolul-pe-masa-iar-romanii-cu-inteligenta-un-avocat-roman-a-salvat-sute-de-mii-de-basarabeni-si-bucovineni-de-la-deportare-in-urss-20475854 (letöltés: 2026. 09. 16.)

Popescu, George 2022: *„Misiunea Militară Germană în România. 1940-1944".* Radio România Actualitați, 2022. augusztus 29. https://www.romania-actualitati.ro/emisiuni/istorica/misiunea-militara-germana-in-romania-1940-1944-id168216.html

Secasiu, Claudiu 1998: Noaptea demnitarilor. Contribuții privind distrugerea elitei politice românești". In *Analele Sighet* nr. 6. Anul 1948 – instituționalizarea comunismului, București Fundația Academia Civică, 894–921.

Sitariu, Mihaela (szerk.) 2004: *Oaza de libertate. Timișoara, 30 octombrie 1956. Iași* Bucureşti, Editura Polirom.

Trașcă, Ottmar 2023: Grupul Etnic German din România și Serviciul Special de Informații (1940–1944). In *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca,* tom Cluj-Napoca LXII, 267–286. https://new.historica-cluj.ro/wp-content/uploads/2023/11/14.-Ottmar-Trasca.pdf

Țârău, Virgiliu 2023: Un memoriu pentru Ana Pauker și Vasile Luca cu privire la soarta foștilor membrii ai Grupului Etnic German din România (10 octombrie 1944). *Litua, Studii și cercetări,* XXV, 161–177.

Vekov Károly 2018: *Áldozatok és áldozottak. In memoriam Szoboszlay Aladár I.* Budapest, Magyar PEN Club.

DÉLVIDÉK
(JUGOSZLÁVIA)

Csőke Márk

„Halálbüntetésükkel példát kell szolgáltatniuk a jövő nemzedék számára”[1]

A délvidéki vérengzések és a délvidéki magyar elit megsemmisülése

BEVEZETÉS

Közel ötven évvel az események után, Jugoszlávia szétesését követően kezdődött meg a délvidéki vérengzések történetének feldolgozása. Ezen munka során, kiemelten az elmúlt két évtizedben, számos kötet, tanulmány jelent meg, amelyek feldolgozzák az eseményeket, olyannyira, hogy 2024-ben az események irodalmának bibliográfiája kötetben is megjelent.[1] Tanulmányomban röviden összefoglalom az elmúlt évtizedek eredményeit, de a központba nem az eseménytörténet, hanem az a jelenség került, hogy a gyilkosságokkal, népbírósági perekkel és a területről való elmeneküléssel hogyan semmisült meg a délvidéki magyar kulturális és politikai elit. A tömeges kivégzések szörnyűségei mellett ugyanis elhomályosul az a jelenség, hogy a két világháború közötti kisebbségi önszerveződés vezető alakjai vagy a tömegsírok mélyén fekszenek, vagy emigráltak, vagy „elzárkóztak” a további közügyek intézésétől. Tanulmányomban megvizsgálom, hogyan sújtott le a jugoszláv állam az 1941–1944 között vezető beosztásban lévő tisztségviselőkre, és amellett érvelek, hogy a helyi önszerveződés szempontjából 1944 ősze nagyobb törést jelentett a délvidéki magyarságnak, mint 1920 júniusa.

1 Márk 2024.

„ELISMEREM, HOGY KEZDETBEN VOLTAK TÉVEDÉSEK IS EZEN A TÉREN”[2] – A DÉLVIDÉK 1944–1945 FORDULÓJÁN

A világháború eseményei 1944 közepén igencsak rosszul alakultak a náci Németország és szövetségesei számára. A Vörös Hadsereg megállíthatatlanul tört előre, a szövetségesek partra szálltak Normandiában. A balkáni fronton Románia 1944. augusztus 23-i átállása hozta el a változást, amely megnyitotta az utat a félsziget belseje felé: szeptember 6-án a szovjet hadsereg Kladovónál átlépte a román–jugoszláv határt, a hónap végére összeomlott a bánsági német közigazgatás, október 2-án a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg és a Vörös Hadsereg bevonult Nagybecskerekre. Október 7-én Zentánál sikerült hídfőállást kiépíteni a Tisza túloldalán, október 14-én elfoglalták Szabadkát, a vármegye központja, Zombor október 20-án, Újvidék október 23-án esett el. A Vörös Hadsereg előrenyomulását az is elősegítette, hogy ebben az időben zajlott a debreceni páncéloscsata, így a Duna–Tisza közének déli részét az ún. Matolcsy-csoporton kívül semmilyen erő nem védte.[3] A kivonuló Magyar Királyi Honvédség és a Vörös Hadsereg között a Délvidéken nem voltak katonai összecsapások, és a bevonuló partizánokkal szemben sem történt semmifajta ellenállás a helyi magyarság részéről.[4]

A Jugoszláv Kommunista Párt Tartományi Bizottsága Nagybecskerek elfoglalásának napján kiadott egy határozatot arról, hogy a „fasizmus alól felszabadított területen” a hatalmat a népfelszabadító bizottságok gyakorolják, melyeknek többek közt a feladatai közé tartozott a gyárak és üzemek ellenőrzése, a megszállókkal együttműködők vagyonának lefoglalása, valamint a helyi magyar és sváb lakosság elleni fellépés.[5] Josip Broz Tito 1944. október 17-én, vagyis amikor a partizánok már Közép-Bácska magasságában jártak, aláírta a katonai közigazgatás bevezetéséről szóló rendeletét.[6] Már a bevonulás során megkezdődött az el nem menekült német és magyar lakossággal szembeni leszámolás. A tömeges, válogatás nélküli, sokszor bírósági ítélet

[2] Hosszabban: „Kezdetben magyar néptársaink nem értették meg egyes elgondolásainkat és azokat az intézkedéseket, amelyeket azok ellen hoztunk, akik a megszálló hatalommal, a fasizmussal együtt dolgoztak. Mi szükségesnek tartottuk, hogy ezeket kiküszöböljük a társadalomból; elismerem, hogy kezdetben voltak tévedések is ezen a téren.” A MAGYARSÁG JOGEGYENLŐSÉGE… 1945. november 3.

[3] UNGVÁRY 2005: 336–337.

[4] A. SAJTI 2023: 162.

[5] FORRÓ 2007: 13–14.

[6] A. SAJTI 2023: 164.

nélküli kivégzések több hullámban folytak, egészen november végéig. Ezeket a likvidálásokat az 1944 augusztusában léthozott OZNA-hadtest végezte,[7] de a likvidálásokba több helységben a civil – főként szerb nemzetiségű – lakosság is bekapcsolódott. Néhány helyen előfordult, hogy a partizánhatalom a civil elkövetőket később megbüntette,[8] de olyan is, hogy a hatalom kért segítséget a civilektől a likvidálások végrehajtásához.[9]

A kisebbségek elleni fellépés egyik teoretikusa, Vasza Csubrilovics 1944. november elején kiadott előterjesztésében a helyi magyarságot tette felelőssé a sajkásvidéki és újvidéki razziáért, hozzátéve, hogy „ezt nem lehet lemosni”,[10] és magatartásuk miatt a németek, magyarok és albánok „elveszítették azt a jogot, hogy továbbra is polgárainknak nevezzék magukat”.[11] Csubrilovics a jugoszláv felső vezetést is megjárt előterjesztésében hangsúlyozta, hogy a „kisebbségektől való megtisztítást” még a háborús hadműveletek során kell megoldani,[12] és a

> „kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegre, mert […] legodaadóbban szolgálták a megszállókat, s ezért veszélyes őket a helyükön hagyni”.[13]

Értekezésében többek között felhívta a hatóságok figyelmét, hogy a kisebbségekkel szembeni gyűlöletet és leszámolási hajlamot az állam szempontjából „konstruktívan kell kihasználni”, és végül javaslatot tett 200 000 bácskai magyar kitelepítésére, amivel biztosítható a szerb dominancia a Vajdaságban.[14]

Milován Gyilász[15] háborús visszaemlékezései szerint a vajdasági pártvezetőség szorgalmazta a vajdasági magyarok kitelepítését, de a Titónál

7 OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi Osztály): 1943-ban hozták létre, feladata volt a hírszerző szolgálatok kiépítése, a kémek és az ötödik hadoszlop felderítése és megbüntetése érdekében. Alakulataihoz köthetőek a legnagyobb méretű gyilkosságok. A. Sajti 2023: 168.

8 Forró–Molnár 2013: 156. Az ítélet szerint 50 ártatlan adorjáni magyar lemészárlásáért az elsőrendű vádlottat golyó általi halálra, a másodrendű vádlottat egy év, a harmadrendű vádlottat fél év kényszermunkára ítélték.

9 Nehezen elképzelhető, hogy helyi segítség nélkül a Zentára küldött három OZNA-s egyetlen éjszaka alatt 75 embert tudott volna a Tisza-partra kísérni, majd ott likvidálni. Lásd Forró 2021.

10 Čubrilović 1994: 1047.

11 Čubrilović 1994:1048.

12 Čubrilović 1994:1056.

13 Čubrilović 1994:1054.

14 Čubrilović 1994: 1052.

15 Milovan Đilas (Podbišće, 1911–Belgrád, 1995), montenegrói szerb politikus és író. Jugoszlávia egyik vezető kommunista ideológusa, kezdetben Tito harcostársa, majd rendszerének bírálója lett.

megtartott találkozó után lemondtak erről, ugyanis a szovjetek ellenezték az akciót, mert számoltak Magyarország szocialista országgá válásával. Ez a változás november derekán már érezhető volt, mégis véghez vitték a magyarok elleni megtorlást, de nemcsak a háborús bűnöket elkövetők, hanem az ártatlan lakosság ellen is.[16]

A korabeli rendeletek és törvények lehetővé tették, hogy egyszerű szóbeli feljelentés után, bizonyítási eljárás nélkül háborús bűnössé, a nép ellenségévé lehetett valakit nyilvánítani. Ezekben az időkben a „kollaboráns", az „áruló", a „fasiszta" fogalma nem jogi, hanem bárkire kiterjeszthető politikai kategória volt.[17] Legtömegesebb gyilkosságok a Tisza menti településeken, valamint a nagyobb városokban, Szabadkán, Újvidéken és Zomborban történtek, de kiterjedtek az egész régióra. Azonban ezen bűntettek kivizsgálására soha nem került sor, mert külpolitikai téren nem voltak meg a kivizsgálást, szembenézést kikényszerítő tényezők, mint ahogy az történt Magyarország esetében a sajkásvidéki és újvidéki razziával kapcsolatban.[18] 1945 májusában létrehoztak egy állami bizottságot, hogy kivizsgálja a Vajdaságban történt igazságtalanságokat, de a bizottság munkájára vonatkozó iratanyag máig nem került elő, ha egyáltalán elkezdte a munkáját a testület.[19]

1944. november 18-án adták ki a németek internálásáról és vagyonuk teljes elkobzásáról szóló rendeletet. Ez a rendelet az 1941-ben Bukovinából a Délvidékre telepített bukovinai székelyekre is vonatkozott.[20] Magyarország más területeihez hasonlóan itt is tömegével hurcolták el az embereket „málenkij robotra",[21] de ez többségében a németeket vagy német nevűeket érintette, így ez nem kanonizálódott a helyi magyar köztudatban. A második világháború előtt a mai Vajdaság területén 343 000 német élt, de a német katonasággal egy jelentős részük elmenekült a vidékről. A becslések szerint a helyben maradt német lakosság közül 30 ezren estek áldozatul az októbertől kezdődő, partizánok által elkövetett mészárlásoknak. Vajdaságban 93 gyűjtő- és munkatábort állítottak fel, ahol nagyjából 200 000 ember raboskodott, legnagyobb részük német volt, de jelentős volt a magyar polgári személyek száma is.[22]

16 Boarov 2012: 174.

17 A. Sajti 2023: 222–230.

18 1942 januárjában a növekvő sajkásvidéki partizántevékenység miatt egy nagyarányú razziát hajtottak végre a magyar katonai hatóságok, melyet Újvidék városára is kiterjesztettek. A partizánok gyors megtörése után azonban nagyarányú etnikai tisztogatást hajtottak végre, amelyben több mint háromezer, többségében szerb és zsidó személy vesztette életét. Már a háború közben megkezdődött az eset kivizsgálása és a felelősök megbüntetése.

19 A. Sajti 2023: 328.

20 A Bácskába telepített bukovinai székelyekről lásd bővebben: Papp 2016.

21 Várady 2012: 77. A „málenkij robotról" bővebben: Bognár 2017.

22 Botlik 2020: 703–705.

A táborokban uralkodó rossz higiéniai viszonyok, túlzsúfoltság, az éhség és a bántalmazások miatt több tízezren vesztették életüket.

1944. november 20-án a magyar férfilakosság internálása is megkezdődött. A férfiakat emberileg megalázva, a mezőgazdaságban és fakitermelésben dolgoztatták. A legismertebb internálás a sajkásvidéki Csúrog, Zsablya és Mozsor településeken történt, ahol a helyi szláv lakosság kérésére az 1942-es razziában való részvétel miatt az egész magyar lakosságnak el kellett hagynia otthonát. Pedig 1945 januárjában a három településen már egyetlen olyan magyart sem lehetett találni, aki bármilyen mértékben felelősségre vonható lett volna az 1942-ben történtekért, mert ezek a személyek addigra már elmenekültek vagy az október végétől tobzódó terror és mészárlás áldozataivá váltak más, teljesen vétlen emberekkel együtt. A partizán hatóságok összeírásai alapján Csúrogon 2400, Zsablyán 1500 magyar élt 1944 decemberében, és ezt a tömeget indították meg gyalogmenetben a januári farkasordító hidegben a harminc kilométerre lévő Járekra.[23] Itt állították fel a Vajdaság egyik legnagyobb internálótáborát, ahova a környék nagyszámú német lakosságát is összezsúfolták. A magyarok kitelepítésével kapcsolatban a *Slobodna Vojvodina* hangsúlyozta, hogy a kitelepítettek ugyan magyarok, de nem mint magyarokat, hanem mint háborús bűnösöket kívánják őket megbüntetni az intézkedéssel. A táborban a rossz körülmények és a járványos betegségek miatt ugyancsak igen magas volt a halálozási arány, Járekon hat és fél ezer ember halt meg,[24] de források szerint 1945 tavaszán 3632 magyart őriztek a táborban.[25]

Tito végül 1945. január 23-án kiadott rendeletében február 15-ei határidővel utasítást adott a katonai közigazgatás megszüntetésére. Ezzel kapcsolatban a *Slobodna Vojvodina* szerint a katonai közigazgatás „alapvetően megoldotta a német kérdést a Vajdaságban, a magyar antifasiszták pedig elfogadták, hogy helyük a Tito elvtárs vezette népfelszabadító mozgalomban van”.[26] A szerző itt a Petőfi nevét viselő partizánbrigádra utalhatott, amelynek története az 1945 utáni évtizedekben a vajdasági magyar rendszerlegitimáció kikezdhetetlen pontjává nemesedett.[27] Az eredeti zászlóaljat 1943-ban alapították jugoszláviai magyar ellenállókból, de a létszám kezdetben csak körülbelül 80 fő volt. Az 1944. novemberi nagy megtorlások idején vetődött fel a spanyol polgárháborút megjárt Varga István részéről, hogy alakítsanak „önkéntes alapon” magyar partizánegységet. A környéken a szegényparasztok

23 Csorba 2009: 44–47.
24 Részletesebben lásd: Csorba 2011.
25 A. Sajti 2004: 326–327.
26 A. Sajti 2004: 338.
27 A. Sajti 2004: 335.

körében viszonylag eredményes volt a toborzás, a csatlakozást motiválta az is, hogy több száz magyar inkább választotta a csatlakozást a munkaszolgálat helyett, ráadásul ekkorra már hírek érkeztek a partizánok általi kivégzésekről is. A csatlakozás miatt számos olyan település volt, ahol mérséklődött a partizánok mészárlása. A zászlóalj nagyon hiányosan volt felszerelve, harci tevékenységét a Dráva menti ütközetek során fejtette ki, de a morál igen csekély volt, szökések is előfordultak. A körülményeket mutatja, hogy a Bolmány községért vívott csatában az 1200 fős brigádnak egyetlen nap alatt 50 halottja és 190 sebesültje volt.[28] Érdekességként megemlíthető, hogy a bolmányi harcok lezárulta után halt meg Kis Ferenc, a brigád parancsnoka is, halálának körülményei máig tisztázatlanok.[29]

„AZ ÍTÉLET ELLEN FELLEBBEZNEK"[30] – A HÁBORÚ UTÁNI NÉPBÍRÓSÁGI PEREK

Az átlagolvasó az 1944-es délvidéki események tárgyalásakor leginkább az október-novemberben tomboló terrorra gondol, azonban az ún. még hidegebb napok után nem állt le a jugoszláv megtorlógépezet, és elkezdődött az 1941–1944 közötti magyar és bánáti német adminisztrációban, valamint a sajkásvidéki és újvidéki razziában részt vevő polgári és katonai személyek utáni hajtóvadászat. Ez nemcsak a magyarokat érintette, hanem az usztasa horvát állammal és a németekkel kollaboráló Nedić-pártiakat is, az utóbbiak üldözése közben az OZNA emberei Bécsig is eljutottak.[31] Létrehozták a Megszállók és Támogatóik Bűneit Kivizsgáló Vajdasági Bizottságot,[32] amelynek levéltári iratanyaga 284 doboznyi feljelentést tartalmaz,[33] de a főbb „bűnösökről" a sajtó is nyilvántartást vezetett.[34] 1945 márciusában a Népvédelmi Osztály Budapesten is megkezdte az általuk összeállított lista alapján a háborús bűnösnek tekintett személyek elfogását.

28 A. Sajti 2004: 336–337.
29 Erről lásd bővebben: Mészáros 2013: 169–173.
30 A fasiszta tömeggyilkosok… 1945. november 3.
31 A. Sajti 2004. 339.
32 Erről bővebben: Mezei 2016.
33 A. Sajti 2023: 168.
34 Horthy Miklós és a magyar… 1945. február 13. Az erről szóló jelentés közel száz nevet tartalmaz.

Így került a célkeresztbe a délvidéki magyarság vezetője, Deák Leó is,[35] aki korábban a mérsékelt, nemzetiségek felé nyitott politikájával a magyar szélsőjobboldali erők ellenérzéseit is kiváltotta. Bács-Bodrog vármegye főispánjaként ő volt az, aki miután tudomást szerzett az 1942-es razziáról, az elsők között értesítette Keresztes-Fischer belügyminisztert, így személyesen is szerepe lehetett abban, hogy a műveletet leállították. Deák a délvidéki szerb vezetőkkel is kiváló kapcsolatokat ápolt, sőt a német megszállás után a Gestapo is fogságba vetette. Miután tudomást szerzett róla, hogy keresik, ártatlanságának tudatában[36] önként jelentezett a budapesti orosz katonai hatóságoknál. Deákot Ries István szociáldemokrata politikusnak, a Budapesti Nemzeti Bizottság tagjának, későbbi igazságügyi miniszernek a jóváhagyásával március 11-én autóval hurcolták el budapesti lakásából, majd átadták a jugoszláv hatóságoknak, és Újvidékre szállították.[37]

Az OZNA 1945. július 2-án jelentette be, hogy Deák Leót mint „népellenséget” és „háborús bűnöst” a katonai főparancsnokság hadbírósága elé állítják.[38] Az ún. első nagy újvidéki pernek nyolc vádlottja volt, amiben felsorakozott Krámer Gyula, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség elnöke és a bácskai szerbek képviselője, Popovits L. Milán is, valamint az újvidéki razziával kapcsolatba hozható személyek: Báthory Géza, Zombory Gyula, Talián József és Knézy Péter kereskedő. Deákot nyolc vádpontban találták bűnösnek, többek között azért, „mert a magyar megszálló hadsereg zombori bevonulása alkalmával, 1941. évi április hó 12. napján üdvözlő beszédet mondott, amelyben a magyar fasiszta megszálló hadsereget felszabadítóként dicsőítette”, valamint mert „elfogadta Bács-Bodrog vármegye és Zombor városi főispáni tisztségét, és mint aki a hírhedt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter

35 Deák Leó (Kúla, 1888–Újvidék, 1945) ügyvéd, politikus, Bács-Bodrog vármegye főispánja. Jogi oklevelet Budapesten szerzett, Zomborban nyitott ügyvédi irodát. A Magyar Párt egyik alapítója, annak titkára. Várady Imre és Strelitzky Dénes mellett a Magyar Párt legfontosabb tagja. Ő képviselte a jugoszláviai magyarságot Genfben a Népszövetségi Ligák Uniójának kongresszusán. Az 1941-es impériumváltás után Bács-Bodrog vármegye főispánjává nevezték ki. Elsőként követelte az 1942-es újvidéki razzia leállítását és a történtek kivizsgálását. Magyarország náci megszállása után tisztségéből leváltották. 1945. novemberében az új jugoszláv hatalom háborús bűnösként halálra ítélte, majd az ítéletet 1945. november 26-án végrehajtották.

36 Külön megjegyzendő, hogy a Draža Mihailović-féle belgrádi szervezet irattárában talált 1943-as dokumentum 13 személyt nevez meg fő felelősnek, köztük Feketehalmyt, Grassyt, Gunde és Fogi őrnagyot, Fernbach főispánt, Nagy Miklós polgármestert, Nagy Iván és Koráni Elemér képviselőket, valamint Nagy Győzőt és Blazsek Ferencet, de nem nevezi meg Deák Leót (MNL OL K28 165. tétel 1943 R 31447). Az 1945-ös listán is a közel száz nevet felsoroló bűnösök között Deák mindössze hátulról a hatodik (Horthy Miklós és a magyar… 1945. február 13.).

37 Deákról bővebben: Dévavári 2024.

38 Perét lásd részletesebben: Dévavári 2025.

bizalmát bírta, és ezzel mint a Horthy-féle fasiszta megszálló hatóságok politikai és bizalmi embere, a megszálló fasiszta hatóságok imperialista-fasiszta vonalvezetésében dolgozott".[39] A legsúlyosabb kitétel, hogy a katonasággal és csendőrséggel részt vett a bácskai razziák előkészítésében és végrehajtásában, ami bizonyítékokkal megcáfolható hazugság volt. A perben Knézyn[40] kívül mindenkit halálra ítéltek. Deák a börtönben családjának írt levelét ezekkel a sorokkal zárta:

> „Megnyugtatok mindenkit, hogy ártatlan vagyok, nem kell miattam szégyenkezni. Istenemmel megbékéltem, sorsomért senkit sem vádolok, mindenkinek megbocsájtok. Magam vagyok hibás: súlyos tapasztalatok birtokában miért nem rejtőztem el, mint az okosok tették – az általános amnesztiáig. Hálára számítottam."[41]

Deák kézbesítetlen levelének fénymásolatát 80 év múlva, 2025-ben juttattam el leszármazottaihoz. Deákot és társait 1945. november 26-án végezték ki, jelöletlen sírban, ismeretlen helyen nyugszanak.

A másik nagy újvidéki per fővádlottja Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök volt, akit már a magyar népbíróság is életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélt.[42] Szombathelyi délvidéki felelősségéről a budapesti népbíróság tényként állapította meg, hogy a „Délvidéken nem akart semmit", a szigorú ítélet abban mutatkozott meg, hogy a Délvidéken elkövetett bűncselekményeket nem torolta meg kellő szigorral,[43] ennek ellenére mégis kiadták őt Jugoszláviának. Ebbe a perbe vonták be az újvidéki razzia fő felelőseit, akiket már a Kállay-kormány idején is bíróság elé állítottak, de Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József tábornok, Deák László ezredes és Zöldi Márton csendőr százados az ítélet kimondása előtt Németországba menekültek.[44] A második nagy per vádlottjai között találjuk Gál Lajos csendőr alezredest, Bajsay Ernő Bács-Bodrog vármegyei alispánt, Nagy Miklóst, Újvidék polgármesterét, Bajor Ferencet, Újvidék város katonai parancsnokát, valamint Perepatics Pál újvidéki kereskedőt, egykori kémelhárítót.[45] Megjegyzendő, hogy a per fő vádlója politikai okok miatt a magyar származású Gyetvai Károly volt. A bírósági tárgyalásokat a jugoszláv parlamenti

39 VM Deák Leó és társainak pere 8402.
40 Knézyt 10 éves börtönbüntetésre ítélték.
41 VM Deák Leó és társainak pere 8310.
42 A. Sajti 2004: 339. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy 1994. március 16-án a Legfelsőbb Bíróság bűncselekmény hiányában hatályon kívül helyezte az ellene hozott népbírósági ítéletet.
43 Galántha 2009: 191.
44 Pihurik 2015: 33.
45 A vádiratot lásd: VM Szombathelyi Ferenc és társai pere 8538.

választások miatt politikai célokra is felhasználták.[46] Feketehalmyt, Grassyt és Zöldit nyilvános akasztásra, a többieket pedig golyó általi halálra ítélték. A *Magyar Szó* tudósítója megjegyezte, hogy ezek az ítéletek aránytalannak tűnnek, mert egyformán halállal bünteti mindnyájukat, de ennek csak az az oka, hogy Zöldi, Grassy és Feketehalmy nem lakolhat súlyosabban, mint halálbüntetéssel, hozzátéve az alábbiakat:

> „El kell tűnni a társadalomból mindenkinek, aki ezt a társadalmat csak saját és klikkje vadászterületének tekintette a nép kárára. Halálbüntetésükkel példát kell szolgáltatniuk a jövő nemzedék számára.”[47]

Az ismertebb nevek mellett azonban más személyek kiadatását is kérvényezték.[48] A jugoszláv delegáció 1945 novemberében kérelmet nyújtott be az egykori zombori városparancsnok, Szentendrey Ágoston[49] kiadatása tárgyában is, akit azzal gyanúsítottak, hogy ő irányította a visszacsatolás első napjaiban végbemenő zombori tisztogató akciókat, az már mellékes volt, hogy ő csak később érkezett a városba.[50] Szentendrey toleráns magatartását egy a délvidéki katonai közigazgatást összefoglaló jelentésben is kiemelik:

> „A nemzetiségek közötti megértést nemcsak hirdette a városparancsnok, hanem gyakorolta is, amelynek legfényesebb bizonyítéka, hogy őt ismételten feljelentették a hadseregparancsnoknál, mondván: »Ebből még nagy baj lesz, mert Szentendrey tábornok túlságosan szerb barát«. De nemcsak ő, hanem a beosztott alárendeltjei is őszinte rokonszenvvel viseltettek a szerb nép iránt.”[51]

Ez azonban nem hatotta meg a jugoszláv hatóságokat, 1947-ben golyó általi halálra ítélték.[52]

Szintén kiadták a „volt horthy-fasiszta ezredest”, Dávid Barnát és Bakay Zsigmond volt zászlóst, akiket a bevonulás során elkövetett vérengzésekkel gyanúsítottak. Az újvidéki hadbíróság 1949. július 26-án golyó általi halálra

46 A. Sajti 340.

47 Az elítéltek kegyelemért könyörögnek… 1946. november 1.

48 Ennek bonyolult jogi vonatkozásait lásd bővebben: Galántha 2009.

49 Szentendrey (Schrattner) Ágoston (Kaposvár, ? – ?) somogyi származású katonatiszt, vezérezredes. Századosként harcolt az I. világháborúban, majd fokozatosan lépkedett a ranglétrán. Szerb nyelven is kiválóan beszélt. 1939-ben nyugállományba vonult, de behívták az erdélyi, majd a délvidéki bevonulás során is. 1941 áprilisától szeptemberéig zombori városparancsnokként tevékenykedett. A háború után, 1947-ben Magyarország kiadta a jugoszláv félnek, és golyó általi halálra ítélték.

50 Zombor búcsúja vitéz Szentendrey tábornoktól… 1941. szeptember 3.

51 VM, Magyar dobozok 2. doboz, 140 – 26190.

52 Galántha 2009: 192–194.

ítélte őket.[53] Így járt a theresienstadti koncentrációs tábort megjárt Galambos Ferenc óbecsei ügyvéd is, akit 1947-ben adtak át a jugoszláv hatóságoknak, azzal vádolva őt, hogy 1941-ben fegyvereket vett el a jugoszláv katonáktól. Galambost első fokon 10 hónap börtönbüntetésre ítélték, melynek időtartamát másodfokon 5 évre (!) növelték.[54] Mások kiadatását is kérték, de a megromló jugoszláv–magyar viszony miatt erre már nem került sor, így ezt a sorsot elkerülte többek között Novákovics Béla is, az észak-erdélyi és délvidéki katonai közigazgatás vetetője.

„A 23 ÉV MEGPRÓBÁLTATÁSAI UTÁN A REÁNK VÁRÓ KÖTELESSÉG TELJES TUDATÁBAN JELENÜNK MEG A FELSŐHÁZBAN"[55] – FŐISPÁNOK, ALSÓ- ÉS FELSŐHÁZI KÉPVISELŐK

A visszatért Bácskában 1941–1944 között kivétel nélkül olyan személyek töltöttek be vezető pozíciót, akik azt kiérdemelték a két világháború között a jugoszláviai magyarságért végzett munkájukkal. Ez kiemelten így volt a főispánok, valamint a felső- és alsóházi képviselők esetében, hiszen őket azért hívták be az országgyűlés házaiba, hogy a délvidéki magyarokat, németeket, szerbeket és bunyevácokat képviseljék – tehát leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk, hogy ezen személyek reprezentálták leginkább a délvidéki, elsősorban bácskai elitet.

A jugoszláv hatóságok hajtóvadászata már a háború után megkezdődött a visszacsatolás idején főispáni tisztséget betöltők után, akik 1944 őszén kivétel nélkül elmenekültek. Fentebb már említésre került Deák Leó esete, aki Bács-Bodrog vármegye és Zombor főispáni tisztségét töltötte be. Fernbach Péter,[56] Újvidék főispánja, mielőtt átadták volna a jugoszláv hatóságoknak,

[53] Galántha 2009: 196.

[54] Galántha 2009: 191.

[55] A Felsőház is nagy lelkesedéssel… 1942. február 14.

[56] Fernbach Péter Bálint (Apatin, 1895–Budapest, 1945) délvidéki magyar földbirtokos, politikus. Az impériumváltás után a DMKSZ vezetőségi tagja, 1942 és 1944 között országgyűlési képviselő, 1941–1942-ben Újvidék főispánja volt. 1942-ben az újvidéki razziában játszott szerepe miatt leváltották, majd 1944-ben a Sztójay-kormány ismét kinevezte. A magyar hatóságok 1945 júliusában kiadták Jugoszláviának. Budapesti fogva tartása alatt öngyilkosságot követett el, ezért a jugoszláv hatóságok nem folytatták le ellene a büntetőeljárást.

öngyilkosságot követett el.[57] Reök Andor[58] horgosi földbirtokost, Szabadka és Baja város főispánját átcsalták a határ menti birtokára. A jugoszláv hatóságok itt elfogták, majd a kínzásoktól tartva Újvidéken levetette magát a fogház emeletéről, és szörnyethalt. Szabadka 1944-ben kinevezett főispánja, Vojnits Gyula[59] a Dunántúlon bujkált.[60] Falcione Árpád,[61] a jómódú zombori család sarja pedig Argentínában halt meg, a leszámolás azonban nem kerülte el a családját: közeli rokonát, Falcione Sándort – Zombor egyik legnagyobb mecénását – 1944 végén Stojan Popov elevenen megnyúzta.[62] Úgy tudjuk, hogy a német megszállás után a vármegye és Zombor élére kinevezett, a deportálásokhoz asszisztáló, politikai és nemzetiségi alapon százakat elbocsájtó szélsőjobboldali Piukovich Józsefet[63] a jugoszláv hatóságok nem kérték ki, sőt nem is nyilvánították háborús bűnösnek. Ez arra is utalhat, hogy a jugoszláv

57 A fasiszta háború rabszolgái 1946. február 17.

58 Reök Andor (Szeged, 1899–Újvidék, 1944) földbirtokos, délvidéki politikus. Tanulmányait Keszthelyen végezte, 1923-ban vette át a család tulajdonában lévő horgosi birtok vezetését. A harmincas évek második felétől a Várady–Deák–Strelitzky-féle vonaltól jobbra álló, ugyanakkor mérsékelt magyar politikus volt. 1941 augusztusában Szabadka törvényhatósági jogú város főispánjává nevezték ki. A bajai főispáni tisztséget is ellátó Reököt a német megszállás után leváltották. 1944 novemberében Újvidéken öngyilkosságot követett el.

59 Vojnits Gyula (Szabadka, 1899–1955?). Befolyásos, dalmát eredetű szabadkai család sarja volt. Jogi oklevelet szerzett. A két világháború között a több mint 2000 holdnyi családi birtokon gazdálkodott. 1941 áprilisát követően a szabadkai Törvényhatósági Bizottság tagja, 1942. február 9-től országgyűlési képviselő lett. 1944 májusában Szabadka sz. kir. város főispánjává nevezték ki. A háború utolsó szakaszában a jugoszláv hatóságok háborús bűnössé nyilvánították, s hajtóvadászatot indítottak ellene. 1945 októberében Magyarországon letartóztatták, de rövidesen szabadlábra került. Annak ellenére, hogy Jugoszlávia erőteljesen sürgette kiadatását, arra nem került sor. Ezt követően évekig a Dunántúlon bujkált. Vélhetőleg 1955-ben hunyt el.

60 Botlik 2020: 610–611.

61 Falcione Árpád (Zombor, 1908–Buenos Aires, 1977) közgazdász, jogász, délvidéki magyar politikus. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában végezte. Édesapja, id. Falcione Árpád (1875–1935) 1910 és 1918 között magyar országgyűlési képviselő, 1922-ben a Jugoszláviában működő Magyar Párt egyik alapítója volt. 1941-ben a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács tagja, 1942 és 1944 között a Délvidékről behívott magyar országgyűlési képviselő, 1944. augusztus 29-től a nyilas hatalomátvételig Bács-Bodrog vármegye főispánja volt. A világháború után a családi birtokot a jugoszláv hatóságok államosították. Falcione Árpád előbb Ausztriában, majd Franciaországban élt, végül 1949 nyarán Argentínában telepedett le.

62 Tolnai 2004.

63 Piukovich József (Bácsalmás, 1895 – ?) jogász, országgyűlési képviselő. Ősi nemesi családban született. Jogot Kassán és Budapesten tanult, és az utóbbi helyen szerezte meg diplomáját. 1919-től Pest vármegyében volt közigazgatási gyakornok, majd 1927-ben tiszteletbeli főszolgabíró lett. Az Országos Zöldmező Szövetség ügyvezető elnöke. 1939-ben a kormánypárt színeiben lett országgyűlési képviselő. 1944 májusa és 1944 augusztusa között mint az Imrédy-féle Magyar Megújulás Párt bácskai vezetője, Bács-Bodrog vármegye főispánja volt. A magyar hatóságok 1945 szeptemberében letartóztatták, a Budapesti Népbíróság háborús és népellenes bűntettek miatt 1947. november 22-én 10 év fegyházra és politikai jogainak 10 éves időtartamú

hatóságok szemében más elbírálás alá estek az egykori jugoszláv állampolgársággal rendelkező délvidéki magyarok. Piukovichot 1949-ben Magyarországon ítélték 10 éves börtönbüntetésre,[64] de ennek letelte után a gyönki Vörös Csillag Termelőszövetkezet agronómusaként dolgozott. Amikor egy régi bácskai ismerőse meglátogatta a '60-as években, a múltra vonatkozó kérdésére egyszerűen úgy felelt, hogy „rossz kártyára tettem, kész".[65]

1942 elején történt meg a délvidéki felső- és alsóházi képviselők behívása.[66] A felsőházi tagok életútját vizsgálva megállapítható, hogy Ágoston Sándor református püspököt a bánáti püspöktársával[67] ellentétben nem bántották, míg a zentai Biliczky Ferenc, a nemesmiliticsi Dekker Endre, a zombori Magossy Antal gimnáziumi tanár, Vojnits Sándor báró, Sántha György, a két világháború közötti Magyar Párt elnöke, valamint az újvidéki Fürjes János mind Magyarországra menekültek, és itt telepedtek le. A források alapján egyedül Fürjest vegzálták később a magyar hatóságok, de a többiek is felkerültek a jugoszláv „háborús bűnösök listájára". A palánkai Reszely Ottó Angliába emigrált, Welker Keresztély, a bácskai németség vezetője pedig az NSZK-ban települt le. A bácskossuthfalvi Gyarmathy Sándor felsőházi képviselő 1944. október utáni sorsa nem ismert. A Deák Leó perébe bevont Krámer Gyulát, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség elnökét kivégezték, a bácskai szerbek felsőházi képviselőjét, Irinej Ćirić ortodox püspököt pedig a bevonuló partizánok bántalmazták, és másfél évig házi fogságban tartották.[68]

A képviselő-testületbe behívott 16 bácskai képviselő közül egyedül a doroszlói Bártol István maradt Jugoszláviában, de közösségi szerepet többé nem vállalt.[69] Nyugatra menekült a képviselők legnagyobb része: Falcione Árpád földbirtokos Argentínába, a németség vezetői, Hamm Ferenc, Trischler József és Spreitzer József Németországba, Grga Vuković, a bácskai bunyevácok képviselője és a zentai főgimnáziumi tanár, Vámos János Bajorországba költözött. Ausztria nyugati részén telepedett le Kalmár Tihamér földbirtokos

felfüggesztésére ítélte. Az ítéletet 1949 áprilisában a Népbíróságok Országos Tanácsa helybenhagyta, s egyben vagyonelkobzást mondott ki.

64 Tízévi börtönre ítélték… 1949. április 3.

65 Damjanov 2003: 198.

66 A részletes életrajzi adatokat Bottlik József gyűjtötte össze 2020-ban kiadott kötetében. (Botlik 2020.)

67 Gachal János (Poroszló, 1881–Antalfalva, 1944) bánsági református püspök. A partizánok a bevonulás után agyonverték.

68 Az életrajzok bővebben: Botlik 2020: 257–297.

69 Helyben maradásának egyik oka az lehetett, hogy 1941 áprilisa során Sztapár szerb lakosságának érdekében túszként tette kockára az életét (D. Z. 1989. május 17.). Erről bővebben lásd Matuska 1989. május 28.

és Koráni Elemér plébános is. Nagy Iván[70] képviselő, akit a *Szabad Vajdaság* a háborús bűnösöket felsoroló írásában „az összes gaztettek és üldözések” főbűnösének nevezett,[71] a tengerentúlra emigrált. Magyarországra menekült és ott telepedett le öt képviselő: Horváth Lajos református lelkész Dombóváron és Rózsafán folytatta hivatását, Egberth Jakab plébános pedig Kalocsán, Vojnits Gyula Budapesten telepedett le, Stuchlik Lajos egy szövetkezet portásaként dolgozott Budapesten, a jogi és kereskedelmi egyetemi diplomával rendelkező Deák Imre[72] pedig kétkezi munkásként dolgozott Mátételkén és Bugacon. A martonosi Bagi Péter Németország felé menekült, de további sorsáról nem tudunk. A helyben maradt képviselőket kivégezték: Takács Ferenc péterrévei plébánost a partizánok gyilkolták meg november 11-én, Bogner Józsefet 1945 májusában ítélték halálra, míg a délvidéki szerbek képviselőjére, Popovits L. Milánra a Deák-perben szabtak ki halálos ítéletet. Elmondható tehát, hogy két világháború közötti délvidéki magyarság legkiválóbbjai elvesztek a magyar közösség számára, egyedül Ágoston Sándor püspök tölthette be ugyanazt a szerepet, amelyet a két világháború között.[73]

Röviden ki kell térnünk az 1941–1944 közötti időszak délvidéki csúcsszervére, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségre (DMKSZ).[74] A több mint 300 000 taggal, kiterjedt fiókszervezettel és tevékenységi körrel működő szövetséget „fasiszta szervezetté” nyilvánították, vezetőjét, Krámer Gyulát kivégezték, a főbb tisztségviselői elmenekültek. A helyben maradt nyugalmazott tanárt, Tolnay Jánost – aki a visszacsatolás után megszervezte az országrész kiterjedt iskolán kívüli oktatásának rendszerét[75] – 10 év börtönbüntetésre ítélték,[76] de ha megvizsgáljuk a DMKSZ vezetőinek vidéki listáját,[77] akkor megállapíthatjuk, hogy nem sokan maradtak a háború utáni Jugoszláviában. A helyben maradt és a megtorlásokat túlélt fiókszervezeti vezetőktől a jugoszláv kormány 1945. szeptemberi új választási törvényének

70 Róla bővebben: Dévavári 2021.

71 Horthy Miklós és a magyar… 1945. február 13.

72 Életéről lásd bővebben: Csőke 2025.

73 Erről bővebben lásd: Dévavári 2026.

74 A DMKSZ története ellentmondásos. Az 1941 februárjában létrejött ernyőszervezet intézményesítette az egész délvidéki magyar lakosságot, megszervezték a délvidéki iskolán kívüli oktatást, szépirodalmi, művészeti, szórványápolási és gazdasági programjaikkal pedig hozzájárultak a magyarság kulturális felemeléséhez. Másrészt a nemzeti kisebbségekkel kevésbé voltak toleránsak, és megalapozatlan feljelentéseik komoly összetűzést okoztak a mérsékelt politikusokkal.

75 Erről bővebben: Tolnay 1942.

76 Tíz évre ítélték… 1945. december 7.

77 A vidéki fiókok vezetőinek listáját lásd Hegedűs 1943.

IV. szakasza értelmében megvonták a választójogot.[78] Az egyszerű tagságnak is komoly következményei voltak, elég csak megemlíteni, hogy Újvidéken a szövetség helyi fiókjának 1200 tagját géppuskázták le.[79] Emellett beszámolhatunk olyan, kevésbé tárgyalt megtorló intézkedésekről is, mint a nyugdíjellátás megvonása. A tagok nyugdíjának meghatározásakor egy 1952-ben hozott rendelet alapján levonták az 1941. április 12. és 1945. május 15. között ledolgozott munkaidejüket. Sőt, az aktív tagok és vezetők e rendelet értelmében minden, 1945. május 15. előtt szerzett, nyugdíjjogosultságot biztosító szolgálati évet töröltek. Ezt a súlyos büntetést az 1958. január 1-jén életbe lépő törvény 50. szakasza módosította, amely kimondta, hogy az egyszerű DMKSZ-tagok esetében nem törlik a „megszállás" idején szerzett nyugdíjjogosultságot, ez „csak" az aktív és vezető tagok esetében történik meg.[80] A háború után a DMKSZ testvérszervezete, a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség vezetőségét is felelősségre vonták.[81] Báró Tallián Tibor Szegedre menekült, de amikor a hatóságok 1946-ban kiutasították, öngyilkosságot követett el.[82]

„A KISEBBSÉGEK TISZTOGATÁSÁNÁL KÜLÖN FIGYELMET KELL FORDÍTANI AZ ÉRTELMISÉGRE."[83] – PAPOK, ÜGYVÉDEK ÉS ÚJSÁGÍRÓK

A fontosabb tisztségviselők után a kisebbségi önszerveződés szempontjából három kiemelten fontos társadalmi csoportnak, az egyházi személyeknek, az ügyvédeknek, valamint az íróknak, újságíróknak a veszteségeit mutatom be. A felsoroltak közül a leginkább feldolgozott társadalmi csoport az egyházi vezetőké,[84] hiszen a papok, lelkészek elvesztése a vallásos közösség központi kérdése, így sorsukról, az őket ért atrocitásokról a lakosság is számot tar-

78 Kitől veszik el… 1945. szeptember 6. A választásokról harminc évvel később Petkovics Kálmán számolt be. (Petkovics 1975. november 23.)

79 Stark 2004: 27.

80 Kérdezz-felelünk 1958. november 28.

81 Érdemes megjegyezni, hogy 1945-ben mindössze két olyan vezető politikus maradt Jugoszláviában, akik a két világháború között komoly szerepet töltöttek be, de 1941–1944 között nem vállaltak tisztséget. Ilyen volt a nagybecskereki, ekkor 78 éves Várady Imre és a szabadkai Strelitzky Dénes.

82 Két revolverrel egyszerre… 1946. június 9. Felesége, gróf Maldeghem Berta a partizánok törökkanizsai bevonulása előtt két nappal halt meg, 1944. október 6-án.

83 Čubrilović 1994: 1054.

84 Erről lásd például bővebben: Cirkl–Fuderer 1998, Tari 2004, Ehmann 2004, Matuska 2008.

tott. Hosszan sorolhatnánk az áldozatokat: Kövesi István mozsori és Dupp Bálint csúrogi plébánosok,[85] Plank Ferenc ósziváci apátplébános, valamint a tóthfalusi Szabó Dénes, a fent említett péterrévei Takács Ferenc és a csonoplyai Haug Antal, aki egy szerémségi lágerban hunyt el. Hosszasan elidőzhetnénk a bánáti magyarság református püspöke, Gachal János meggyilkolásánál. Megemlíthetjük a szentfülöpi Müller Pétert, akit a háború után, 1948-ban ítéltek három év kényszermunkára, majd szabadulása után néhány hónappal, 1951-ben hunyt el.[86] Ma már világosan tudjuk a meggyilkolt katolikus papok számát: 14 fő vesztette életét közvetlenül az októberi események alatt, brutális kegyetlenkedések után, hatan az eseményekkel összefüggésbe hozhatóan[87] haltak meg, de életét vesztette három görögkatolikus pap és három ferences rendi szerzetes is.[88] A Bánságban Kovács István pápai prelátus 1945 februárjában készült feljegyzései szerint a partizánok kivégezték Brunet Ferenc szerbcsernyei, Steigerwald Ádám kistószegi, Ádám Antal szenthuberti, Varga Endre tóbai, Knapp József galagonyási plébánosokat, továbbá Weber Péter nagykárolyfalvi esperest. Schummer Rudolf rezsőházi esperest a németek által felrobbantott templom sújtotta agyon. Az oroszok „málenkij robotra” hurcolták a kisoroszi Pólen Béla és Schwartz István óléci lelkészeket.[89] Elmenekült a Bánátból a Törökkanizsán szolgáló Wátz Oszkár szentszéki tanácsos, Frész József tiszaszentmiklósi, Griffel Lajos écskai, Ehrling Rudolf begafői plébánosok és Valastyán György becskereki káplán. A Bánáti Apostoli Kormányzóság területén békeidőben 125 felszentelt pap működött, 1945 februárjában mindössze 42 állt szolgálatban![90] A délvidéki vérengzésekről több egyházi feljegyzés is készült, ezek az 1947-es párizsi béke előkészítő anyagai voltak. A béke után és különösen a Rákosi-rendszer kiépülésével a téma lekerült a napirendről.[91]

Azonban utalunk arra, hogy az egyház és a papság elleni fellépés a háború után is folytatódott. 1948-ban koncepciós perben letartóztatták és ötéves börtönbüntetésre ítélték a belgrádi magyar tanítóképző internátusának egykori

85 Matuska 2002.

86 *Magyar katolikus lexikon*. https://lexikon.katolikus.hu/S/Szentf%C3%BCl%C3%B6p.html (letöltés dátuma: 2026. február 8.)

87 Értsd: a kínzások, internálótáborok következtében.

88 Tóth 2016: 439–454.

89 Az ürményházi születésű Polen Béla lelkészt a Donyec alsó folyásánál lévő szénbányában dolgoztatták, majd ötévnyi kényszermunka után Bécsben telepedett le. Az ott raboskodó 650 fős bánáti csoportból mindössze 230 személy élte túl a fogságot.

90 Várady Levéltár, 12 214. mappa, 38. Kovács István prelátus feljegyzése.

91 Erről lásd: Sajti 2023: 202–211.

igazgatóját, a nagy tiszteletnek örvendő Vondra Gyulát.[92] Tanítványát, a vérengzésről a kalocsai érseknek jelentéseket küldő Tóth Józsefet pedig szintén börtönbüntetésre ítélték, mert Tóth „kapcsolatot kívánt létesíteni a határon túli csavargó fasiszta maradványokkal, csetnikekkel és a németországi angolszász megszállási övezettel", és egyik alkalommal arra kérte gyónóját, hogy „imádkozzon még a kiengesztelő imán felül, hogy a mai uralom és államrendszer eltűnjön".[93] A többihez hasonlóan ezen perek koncepciós jellege is nyilvánvaló.

A két világháború közötti jugoszláviai magyar önszerveződés gerincét a jogászi, ügyvédi réteg alkotta.[94] Ez azzal magyarázható, hogy ezen a pályán sokkal kevésbé függtek az állam akaratától, mint a közigazgatási vagy tanári állásokban dolgozók, így mozgásterük is nagyobb volt. Ez a réteg 1944 ősze után elveszett a délvidéki magyar tömegek számára. Egyeseket kivégeztek, azonban a legtöbben, mivel közigazgatási pozíciót vállaltak, elmenekültek. Megtalálható egy lista[95] a 76 (!), többségében magyar ügyvédről, akit töröltek az Újvidéki Ügyvédi Kamarából, mert

> „megszöktek a népfelszabadító hadsereg elől, akik ezzel beszennyezték nemzeti becsületüket, továbbá azért, mert irodájuk elhagyásával súlyosan vétettek az ügyvédi tisztesség ellen".[96]

A tanulmány keretei nem alkalmasak a teljes életutak bemutatásra, de néhány élettörténetet érdemesnek tartok megosztani olvasóinkkal. Töröltetett a kamara névsorából Draskóczy Ede magyar politikus, az óbecsei Magyar Olvasókör elnöke, a *Tiszavidék,* a *Vajdasági Írás* és a *Kalangya* szerkesztője, aki 1945-ben egy bombatámadás során veszítette életét,[97] Willmann Mátyás,[98]

92 Temerin fekete papja… 1948. november 29. Megjegyzendő, hogy Vondra olyannyira volt „fekete pap", hogy az 1966-ban elhunyt páterért a temeriniek még tavaly is misét celebráltak.

93 Gyetvai 1948. február 9.

94 Az 1941–1944 közötti idők sem voltak kegyesek a jogásztársadalomhoz, ugyanis a háború alatt 46 ügyvéd és egy ügyvédjelölt halt meg a mai Vajdaság területén. 17 szerb és zsidó ügyvéd veszítette életét a sajkásvidéki és újvidéki razzia során, a többiek többségében a német megszállás alatti Bánátban vagy a horvát megszállás alatt lévő Szerémségben haltak meg.

95 Törölték a vajdasági ügyvédi kamarából… 1945. június 9.

96 Ugyanott.

97 Draskóczy Ede (Makó, 1891–Budapest, 1945) jogász, irodalmár, politikus. Jogi tanulmányait Kolozsváron végezte, majd Óbecsén nyitott ügyvédi irodát. A két világháború közötti magyar irodalmi élet egyik alakja. 1925-ben az óbecsei Magyar Olvasókör elnökévé választották. Budapest ostromakor halt meg. Róla bővebben: Draskóczy 2011.

98 Tihanyi (Willmann) Mátyás (Hódság, 1883–?) hódsági földbirtokos családban született, jogi tanulmányait Kolozsváron végezte. 1912-ben Bács-Bodrog vármegye tiszteletbeli főügyészének választották. Harcolt az első világháborúban, 1918-ban a hódsági nemzeti gárda parancsnoka,

a hódsági magyar szervezkedés központi alakja, Tóth József,[99] a zombori Olvasókör elnöke, Batta Péter,[100] a magyarkanizsai magyarság vezetője és az adai Király Károly,[101] a Magyar Párt egyik alapítója is. Az esetek döntő többségében az elmenekültek soha nem tértek vissza. Azt, hogy mi várt a hazatértekre, jól példázza a Tirolba menekült Pummer Sándor[102] esete, akit a helyzet normalizálódásának ígéretével hazacsábítottak. Topolyára érve a jugoszláv hatóságok elfogták, és Újvidéken bíróság elé állították. A *Magyar Szó* 1946. augusztus 22–26. számai részletesen tudósítottak peréről, több szerb lakos tanúsította, hogy Pummer megmentette őket az internálástól, de ezt terhelő bizonyítékként hozták fel ellene, azt állítva, hogy befolyása volt az internálandók személyére. A tudósítás szerint Pummer a tárgyaláson mindent tagadott, de augusztus 26-án golyó általi halálra ítélték.[103]

Végezetül ki kell térnünk arra is, hogy milyen csapások érték a magyar sajtót, ugyanis a két világháború közötti jugoszláviai magyarság kiemelt fóruma volt a magyar kisebbségi sajtó. A ’30-as évek végén a Jugoszláviában megjelenő négy magyar napilap 30-35 000 példányban került naponta az olvasó kezébe, ami azt jelenti, hogy átlagban minden tizenötödik magyar ember

majd a két világháború között birtokain gazdálkodott. 1941-ben a DMKSZ hódsági fiókjának aktív vezetője. 1944 októberében Magyarországra menekült, az ötvenes években halt meg.

99 Tóth József (Zombor, 1889–Bácsalmás, 1952) Az ügyvédi vizsgát 1925-ben tette le, majd ügyvédi irodát nyitott Zomborban. A Zombori Magyar Olvasókör igazgatója, majd a visszacsatolás után zombori közjegyző. A háború végén orosz hadifogságba került, ahonnan 1946-ban szabadult, és Bácsalmáson telepedett le.

100 Batta Péter (Gödöllő, 1881–Pécsvárad, 1960) Jogi tanulmányait Budapesten fejezte be, majd 1909-ben Magyarkanizsán nyitott ügyvédi irodát. Ügyvédi munkája mellett a Magyar Párt magyarkanizsai szervezetének vezetője. 1941-ben Palánkára helyezték körjegyzőhelyettesnek. 1944 októberében Magyarországra menekült, 1951-ig állami közjegyzőként működött, de elbocsájtották, és alkalmi munkákat vállalt.

101 Király Károly (Baja, 1886–?), Jogi tanulmányait Budapesten végezte, ezt követően 1913-ban a Tisza menti Adán nyitott ügyvédi irodát. 1922-ben a jugoszláviai Magyar Párt egyik alapítója és a párt intézőbizottságának tagja. 1941-ben királyi közjegyző Zentán, innen menekült el 1944 októberében; az utolsó vonattal távozott el a város tisztségviselőivel együtt. Későbbi sorsa ismeretlen.

102 Pummer Sándor (Újvidék, 1899–Újvidék, 1947) Jogi tanulmányait Szegeden végezte, Topolyán nyitott ügyvédi irodát, és bekapcsolódott a Magyar Párt tevékenységébe járási titkárként, majd orientációt váltva a Nagy Iván-féle jobboldali mozgalom egyik vezetője lett. 1938-ban államellenes bűncselekménnyel vádolták meg, de felmentették. A visszacsatolás előtt a jugoszláviai magyarság legfőbb informális fórumának, az ún. ötös tanácsnak egyik tagja lett. A visszacsatolás után közjegyző Topolyán, a Topolyai Levente Egyesület elnöke, a DMKSZ topolyai fiókjának ügyvezető elnöke. 1944 őszén Ausztriába menekült családjával, innen 1946-ban hazatért, bíróság elé állították, és 1947-ben kivégezték.

103 Nagy 2025: 87–88.

napilapot olvasott.[104] A két legjelentősebb lap a szabadkai *Bácsmegyei Napló* és az újvidéki *Reggeli Újság* volt.

A virágzó magyar sajtóélet 1944–1945 fordulóján megsemmisült. A magyar hatóságok már 1941 áprilisában betiltották a széles olvasóréteggel rendelkező szabadkai *Napló*t,[105] a lap tulajdonosa, a Fenyves család a holokauszt áldozatává vált, az auschwitzi haláltábort túlélő családtagok pedig 1947-ben hagyták el Szabadkát.[106] Az igen színvonalas *Reggeli Újság* 1944 októberében jelent meg utoljára. A lap tulajdonosát és főszerkesztőjét, vitéz Árva (Andrée) Dezsőt 1945 januárjában golyó általi halálra ítélték,[107] mert többek között lapjában

> „a megvadult magyar fasiszta hordák gyilkos bácskai tömegmészárlásait lapjában dicsőítette és mint a magyar honvéd hősi harcait tüntette fel a »csetnikek« ellen, amely név alatt a sötét megszálló hatalom minden olyan szerbet értett, akit meg akart ölni".[108]

A szerkesztőség további tagjai közül Bencz Mihály hadifogságba esett, Blazsek Ferenc elmenekült, és Budapest ostromakor halt meg, Kollin Józsefet a partizánok bevonultatták, és mint újságírót az újonnan alakult *Slobodna Vojvodiná*hoz osztották be segédszemélyzetnek, Schaffer Márton valamelyik haláltáborban végezte életét, Tomán Sándor pedig egy észak-bácskai faluban húzta meg magát.[109] Az újságot kiadó Uránia nyomdát nacionalizálták, tulajdonosát, Kelemen Jánost távollétében megfosztották magyar nemzeti becsületétől, és négyévi kényszermunkára ítélték.[110]

Hasonló sors várt az 1941 és 1944 között működő szabadkai *Délvidéki Magyarság* munkatársaira is. A lapot betiltották, főszerkesztőjét, a szegény magyar tanulóknak internátust alapító Bogner Józsefet[111] felsőházi tagot, a 1945. május 9-én „népfelszabadító harc, a Szovjetszövetség és a szabadság-

[104] Fekete 1942: 227–238.

[105] Az 1941–1944 közötti időszak tekintetében meg kell emlékeznünk a *Híd* folyóirat köré csoportosuló baloldali, néha szélsőbaloldali ifjúság veszteségeiről is.

[106] Erről bővebben: Dévavári 2014.

[107] A katonai bíróság ítéletei 1945. január 17.

[108] Ugyanott.

[109] Tomán 2005. december 24., 25., 26.

[110] Megfosztották magyar nemzeti… 1945. július 21.

[111] Bogner József (Torda, 1907–Szabadka, 1945) felsőházi képviselő, tanár. A bánsági Tordán született, egyetemi tanulmányait Szegeden, Lipcsében és Zágrábban végezte. 1937-ben Szabadkán telepedett le, és megalapította a Prosveta diákotthont, melyben szegény sorsú magyar gimnazistáknak adott ingyenes vagy kedvezményes ellátást egyházi és magyarországi segélyekből. 1942-ben átvette a *Délvidéki Magyarság* című napilap irányítását. Vezércikkeiben nyíltan kiállt a kommunizmus ellen. Ártatlanságának tudatában nem menekült el, a háború után golyó általi halálra ítélték.

szerető népek ellen elkövetett rágalmazásokért, a fasiszta propagandáért, a megszállókkal való közreműködéséért” ítélték golyó általi halálra.[112] Tímár Ferencet, a lap tudósítóját 1944 októberében fegyveresek hurcolták el, amikor udvarukban „mađarski novinart”,[113] vagyis magyar újságírót kerestek. Ma Szabadkán a Zentai úti tömegsírban nyugszik. Magyari Domokost, az újság publicistáját ötévi kényszermunkára ítélték.[114] Meghurcolták,[115] majd öt év kényszermunkára ítélték[116] Létmányi Istvánt,[117] az újság belső munkatársát, Kisbéri János[118] újságíró pedig külföldre menekült.

Megszűnt a zombori *Délvidék* című napilap is, Illés Sándor főszerkesztő Magyarországra menekült. Megszűnt a Nagy Iván körébe tartozó jobboldali *Uj Nép*, a főszerkesztő, Radványi-Radicsevich Sándor Nyugatra menekült, s megszűnt a *Kalangya* is, a jugoszláviai magyarság legszínvonalasabb irodalmi lapja. A lap munkatársait, a padéi Kristály Istvánt 1944 októberében végezték ki a partizánok,[119] Berényi János pedig 1944 októberében lapzárta után indult haza a szabadkai utcán, de otthon hiába várták, soha többé nem látta senki.[120] Betiltották a bánsági magyarság napilapját, az 1871 óta megjelenő nagybecskereki *Torontál*t is, főszerkesztőjét, özvegy Mara Jenőnét teljes vagyonelkobzásra és három év kényszermunkára ítélték. Ezen perek megalapozottságát mutatja az is, hogy Mara elleni perben mindössze egy konkrétum, eszerint a *Torontál*

> „félrevezette a tájékozatlan nyilvánosságot a német gonosztettekkel kapcsolatban, mint például a katyni erdőben elkövetett gyilkosságokkal kapcsolatban, azon igyekezve, hogy ezeket a testvéri Szovjetunió számlájára írja…”[121]

112 A szuboticai hadbíróság ítéletei 1945. május 9.

113 Tímár Ferenc egy udvaron lakott Majtényi Mihály újságíróval. Majtényi felesége mesélte Dudás Kálmán költőnek, hogy a hozzájuk beállított fegyveresek „a magyar újságírót” keresték, de mivel férje nem volt otthon, ezért Tímárhoz küldte őket. (Matuska 1991. február 10.)

114 Ötévi kényszermunkára ítélték… 1946. június 21.

115 A magyarság nem tűri 1945. augusztus 7.

116 A patikus költő… 1946. február 11.

117 Létmányi István, írói nevén Czakó Tibor (Szabadka, 1906–Dortmund, 1969) patikus, irodalmár. Számos verset jelentetett meg a jugoszláviai magyar irodalmi folyóiratokban. Az *Új Nép* című újvidéki jobboldali lap főszerkesztője 1935 és 1942 között. 1944-ben keresték Létmányit, de ő Czakó néven először egy nagyfényi patikában kezdett el dolgozni, majd elítélték, mert „gyűlöletbe mártott tollal irkálta cikkeit”, majd miután érdeklődni kezdtek kiléte felől, Nyugat-Németországba emigrált.

118 Kisbéri János (Szilágyi, 1901–Frauenstein, 1975). A szegény sorból származó Kisbéri a két világháború közötti jugoszláviai irodalmi élet egyik alakja, tehetségét Kosztolányi Dezső fedezte fel, de művészetét nem tudta megfelelő színvonalra emelni. Több vajdasági folyóirat munkatársa *(Kalangya, Vajdasági Írás, Hétről-Hétre),* majd 1942-ben az *Új Nép* jobboldali lap felelős szerkesztője volt. 1944-ben elmenekült, és gyári munkásként dolgozott.

119 Farkas Zsuzsa 2008. április 23.

120 Herceg 1994. december 8.

121 Várady 2013.

A keletkezett űrt a jugoszláv hatóságok a *Szabad Vajdaság*, későbbi nevén a *Magyar Szó* létrehozásával próbálták pótolni,[122] de örökre elveszett az az élénk sajtóélet, amely meghatározta a délvidéki közösséget 1920 és 1944 között.

ZÁRSZÓ

1918 után a helyben maradt magyar vezetők egyfajta kontinuitást jelentettek a Magyar Királysággal. A második világháború végén a magyar vezetőket, ügyvédeket, papokat, írókat ért retorziók, valamint tömeges menekülésük következtében megsemmisült az az elit, amely korábban a délvidéki magyar önszerveződés szempontjából meghatározó volt. Jugoszláviában és az államszocialista Magyarország történetírásában is az 1944/45-ös partizánatrocitásokat, köztük a magyarok elleni megtorlásokat évtizedekig mély hallgatás vette körül. A jugoszláv történetírás vagy letagadta, vagy szükséges igazságtételként állította be a „fasiszta magyarok" és a kollektíven bűnösnek nyilvánított németek elleni megtorlásokat, ezzel marginalizálva, tisztára mosva és heroizálva az új partizánelit hatalomra kerülését. Azt is üzenve, hogy a boszszú és a megtorlás igazságos volt, az kizárólag a „háborús bűnösök" és a „nép ellenségei" ellen irányult.[123] A tanulmányból is látható, az 1944–1945 fordulóján kivégzett, meggyilkolt magyarok nem voltak háborús bűnösök. Ez kiemelten vonatkozik azon tízezrekre, akik a tanulmány keretei miatt nem kerültek tárgyalásra. Az események áldozatainak pontos száma ma is vita tárgya, azonban abban a történészek megegyeznek, hogy több tízezer áldozatról beszélhetünk. Ehhez érdemes hozzászámolni azt is, hogy magyar adatok szerint l944 és 1946 között közel 85 000 magyar került kiutasításra vagy menekült el Jugoszláviából.[124]

[122] A körülményeket jól tükrözi, hogy a *Magyar Szó* főszerkesztőjét, Keck Zsigmondot 1948-ban a hírhedt börtönszigetre, a Goli otokra küldték.

[123] A. Sajti 2023: 215.

[124] Botlik 2020: 701.

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
K28 Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály
Vajdasági Múzeum (VM)
Magyar dobozok 30. DMKSZ
Deák Leó és társai pere
Szombathelyi Ferenc és társai pere
Várady Levéltár

Publikált források

A fasiszta háború rabszolgái 1946. február 17.: A fasiszta háború rabszolgái. *Magyar Szó,* 2.

A fasiszta tömeggyilkosok… 1945. november 3.: A fasiszta tömeggyilkosok bűnére egyetlen enyhítő körülményt sem ismer a népbíróság. *Magyar Szó.*

A Felsőház is nagy lelkesedéssel… 1942. február 14.: A Felsőház is nagy lelkesedéssel üdvözölte a délvidéki területek felsőházi tagjait. *Keleti Újság,* 4.

A katonai bíróság ítéletei 1945. január 17.: A katonai bíróság ítéletei. *Szabad Vajdaság*, 2.

A magyarság jogegyenlősége… 1945. november 3.: A magyarság jogegyenlősége nem választási ígéret. *Magyar Szó,* 1.

A magyarság nem tűri 1945. augusztus 7.: A magyarság nem tűri. *Szabad Vajdaság,* 5.

A patikus költő… 1946. február 11.: A patikus költő – mint fasiszta uszító. Öt évre emelték fel a megszálló fasiszta hatóságokkal való együttműködéséért elitélt Létmányi István büntetését. *Magyar Szó,* 3.

A szuboticai hadbíróság ítéletei 1945. május 9.: A szuboticai hadbíróság ítéletei. Bogner József volt magyar képviselő halálos ítélete. *Magyar Szó,* 2.

Az elítéltek kegyelemért könyörögnek… 1946. november 1.: Az elítéltek kegyelemért könyörögnek – a vajdasági magyarság kérlelhetetlen végrehajtást követel. *Magyar Szó,* 2.

D. Z. 1989. május 17.: Búcsú Bártol Istvántól. *Magyar Szó,* 14.

Farkas Zsuzsa 2008. április 23.: A két Kristály. Egy írónk, akire sokáig nem volt tanácsos emlékeznünk. *Hét Nap,* 20–21.

Gyetvai Károly 1948. február 9.: A nép- és államellenes Tóth József lelkészt félrevezetett ifjak, elcsábított leányok és szüleik átkai mellett a népbíróság igazságos ítélete sújtja. *Magyar Szó,* 3.

Herceg János 1994. december 8.: Lapszélen. *Szabad Hét Nap,* 9.

Horthy Miklós és a magyar… 1945. február 13.: Horthy Miklós és a magyar vezetőréteg bűnei. *Szabad Vajdaság,* 2.

Két revolverrel egyszerre… 1946. június 9.: Két revolverrel egyszerre öngyilkosságot követett el báró Tallián Tibor. *Délmagyarország,* 3.

Kérdezz-felelünk 1958. november 28.: Kérdezz-felelünk, Magyar Szó, 3.

Kitől veszik el… 1945. szeptember 6.: Kitől veszik el a választójogot? *Magyar Szó,* 2.

Matuska Márton 1989. május 28.: Az Égett csárda fényes romjai. *Magyar Szó,* 11.

Matuska Márton 1991. február 10.: Negyvenöt nap negyvennégyben *Magyar Szó*, 18.

Megfosztották magyar nemzeti… 1945. július 21.: Megfosztották magyar nemzeti becsületétől Kelemen Jánost, a noviszádi „Uránia" nyomda volt tulajdonosát. *Szabad Vajdaság*, 3.

Ötévi kényszermunkára ítélték… 1946. június 21.: Ötévi kényszermunkára ítélték Magyari Domokos volt szabadkai újságírót. *Magyar Szó,* 3.

Petkovics Kálmán 1975. november 23.: A vak urna. *Magyar Szó,* 5

Temerin fekete papja… 1948. november 29.: Temerin fekete papja a népbíróság előtt. *Magyar Szó*, 2.

Tíz évre ítélték… 1945. december 7.: Tíz évre ítélték Tolnai János noviszádi tanárt népellenes bűncselekményekért. *Magyar Szó,* 3.

Tízévi börtönre ítélték… 1949. április 3.: Tízévi börtönre ítélték Piukovics zombori fasiszta főispánt. *Magyar Szó,* 4.

Tomán László 2005. december 24., 25., 26.: Háborús szenteste volt… *Magyar Szó,* 10.

Törölték a vajdasági ügyvédi kamarából… 1945. június 9.: Törölték a vajdasági ügyvédi kamarából háborús bűnösöket és a megszállók munkatársait. *Szabad Vajdaság,* 3.

Zombor búcsúja vitéz Szentendrey tábornoktól… 1941. szeptember 3.: Zombor búcsúja vitéz Szentendrey tábornoktól, a város volt katonai parancsnokától. *Délvidéki Magyarság*, 6.

Feldolgozások

A. Sajti Enikő 2004: *Impériumváltás, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, Napvilág Kiadó.

A. Sajti Enikő 2023: *„Kis Bácskából süvít a szél…" Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947,* Budapest, Kronosz Könyvkiadó.

Boarov, Dimitrije 2012: *Vajdaság politikai története.* Újvidék, Forum Könyvkiadó.

Bognár Zalán 2017: *Gulag, Gupvi, „málenkij robot". Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Budapest, Magyar Napló.

Botlik József 2020: *Nemzetünket szolgálták.* Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–1945.

Cirkl Zsuzsa, F.–Fuderer László 1998: *Bácskai Golgota.* Tóthfalu, Logos.

Čubrilović, Vasa 1994: Kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 60/12. 1043–1059.

Csorba Béla 2009: *Puskalövés nélkül. Glosszák, naplók, levelek, kisesszék.* Temerin, magánkiadás.

Csorba Béla 2011: Most már biztos. Közel hat és fél ezren vesztek oda Járekon. In Bank Barbara–Cseresnyésné Kiss Magdolna (szerk.) *Délvidéki tragédiáink 1944–1945.* Szeged, Délvidéki Mártírium 1944–1945 Alapítvány, 25–27.

Csőke Márk 2025: Deák Imre, egy elfeledett kultúrszervező. *Híd,* 2025/7–8. 117–130.

Damjanov, Jadranka (szerk.) 2023: *Így éltünk Szabadkán. Damjanovné Zimmer Sarolta emlékiratai.* Budapest–Zagreb, Bookmaker Kiadó.

Dévavári Zoltán 2014: Egy családi tragédia margójára. A Bácsmegyei Napló, a Minerva Nyomda és a Fenyves család sorsa (1941–1947). *Híd,* 2012/12. 86–93.

Dévavári Zoltán 2021: *Klikkharcok az emigrációban – Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954).* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Dévavári Zoltán 2024: Elfeledett mártírunk. Elfeledett mártírunk – Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispánsága (1941–1944). In Kincses Katalin Mária (szerk.): *VERITAS évkönyv 2023,* Budapest, VERITAS. 302–338

Dévavári Zoltán 2026: A visszacsatolt Délvidékről behívott országgyűlési képviselők és felsőházi tagok második világháborús üldözése. In: Pelyach István (szerk.): *Mártírok, hősök, áldozatok és bűnösök I. A magyar népképviseleti országgyűlések képviselőit, főrendiházi és felsőházi tagjait ért megtorlások.* Budapest, Országház Könyvkiadó. 195–222.

Dévavári Zoltán 2025: Elfeledett mártírunk II. „Megnyugtatok mindenkit, hogy ártatlan vagyok, nem kell miattam szégyenkezni” – Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispán népbírósági pere (Újvidék, 1945. október 24.–1945. november 1.) In: Kincses Katalin Márta (szerk.): *VERITAS évkönyv 2024,* Budapest, VERITAS 300–335.

Draskóczy Ede 2011: *Bizonyítás egyszerű utakon. Draskóczy Ede válogatott írásai.* Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Ehmann Imre 2004: Nyugat- és dél-bácskai papi sorsok 1944/1945. In: Csorba Béla–Matuska Márton–Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/1945 évi magyarellenes atrocitásokról.* 183–190.

Fekete Lajos 1942: A magyar sajtó. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék.* Újvidék, Uránia Kiadó. 227–238.

Forró Lajos 2007: *Jelöletlen tömegsírok. Magyarkanizsán, Martononson és Adorjánon.* Szeged, Hálózat a Szabad Információért Alapítvány.

Forró Lajos 2021: Levél a halálsorról – egy zentai polgár, Baráti István tragédiája 1944-ben. *Délvidéki Szemle,* 8/1–2., 37–48.

Forró Lajos–Molnár Tibor 2023: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. Szeged–Zenta, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára–Zentai Történelmi Levéltár.

Hegedűs László (szerk.) 1943: *A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség Évkönyve. 1942/1943.* Újvidék, Uránia Kiadó.

Galántha Gergely 2009: Adalékok a délvidéki háborús bűnösök Jugoszláviába irányuló kiadatási eljárásaihoz. *Limes*, 22/3. 177–202.

Magyar katolikus lexikon. https://lexikon.katolikus.hu/S/Szentf%C3%BCl%C3%B6p.html (letöltés dátuma: 2026. február 8.)

Mák Ferenc 2024: *A mártírok emléke. Az 1944–1945-ös délvidéki partizánvérengzés irodalmának bibliográfiája.* Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Matuska Márton 2002: Dupp Bálint, a németből lett magyar csurogi mártír. In: ugyanő: *Három mártírunk*. Szabadka, Életjel könyvek, 97–134.

Matuska Márton 2008: *Megvert pásztorunk. Adalékok Gachal János torontálvásárhelyi református püspök életrajzához.* Bácsfeketehegy, Református Keresztény Egyház.

Matuska Márton–Csorba Béla–Ribár Béla 2004: *Rémuralom a Délvidéken, Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/1945. évi magyarellenes atrocitásokról.* Újvidék, Atlantis Kiadó.

Mészáros Zoltán 2013: *A Petőfi zászlóalj és -brigád története. Parancstól parancsig.* Budapest, Pannónia Nyomda Kiadó.

Mezei Zsuzsanna 2016: A második világháború áldozatai adatbázisának forrásai a vajdasági és szerbiai levéltárakban. In: Hornyák Árpád–Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948.* Budapest, Társadalom és emlékezet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 251–262.

Nagy Tibor 2024: *Löszbe taposva. Topolya és környéke a még hidegebb napok idején.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet–Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Zenta–Topolya, 2024.

Papp Árpád 2016: *Zenélő kút. Bukovinai székelyek a Bácskában (1941–1944).* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

Pihurik Judit 2015: *Perben és haragban világháborús önmagunkkal.* Pécs, Kronosz Kiadó.

Stark Tamás 2004: A magyar történetírás az 1944 őszi délvidéki megtorlásokról. In: Csorba Béla–Matuska Márton–Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/1945 évi magyarellenes atrocitásokról.* Újvidék, Vajdasági Magyar Tudományos Társaság. 23–34.

Tolnai Ottó 2004: Meg lehet-e nyúzni egy embert? *Tiszatáj,* 58/6. 12–13.

Tolnay János 1942: *Jelentés a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség és a népművelési titkárságok 1941–42. tanévben végzett népművelési munkájáról.* Újvidék, DMKSZ.

Tóth Tamás 2016: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben In: Somorjai Ádám OSB–Zombori István: Episcopus, *Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 339–354.

Ungváry Krisztián 2025: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris Kiadó.

Várady Imre 2012: *Napló 2. (1943–1957).* Újvidék, Fórum Könyvkiadó.

Várady Tibor 2013: Ki a magyar? *Híd*, 77/1. 10–49.

Weiss Rudolf

A jugoszláviai németek 1944–1953

A Jugoszláv Királyságban végrehajtott valamennyi népszámlálás kisebbségellenes népszámlálás volt. Az 1931-es népszámlálás adatai szerint 495 000 személy tartozott a német népcsoporthoz. A népcsoport saját felmérése szerint 540 000 német élt a Jugoszláv Királyságban. Közülük 510 000 dunamelléki sváb, 30 000 szlovéniai német volt. Az 540 000 német mintegy 1200 településen élt.

1944 őszén, a kommunista hatalomátvétel kezdetén Jugoszláviában 195 000 német tartózkodott még a szülőföldjén. A kommunista hatalom a németektől minden jogot megvont, vagyonukat elkobozta, és jogfosztottá, védtelenné, valamint nemkívánatossá tette őket. A német kisebbséget ellenséges kisebbségnek minősítették. Ezt követték a kivégzések, a bántalmazások, a tömeges letartóztatások, a táborokba való internálás, a Szovjetunióba történő deportálás, a jugoszláv megsemmisítőtáborokban való meggyilkolás. Délkelet-Európa német közösségei közül a legkegyetlenebb sors a jugoszláviai német népcsoportnak jutott, s figyelembe véve a létszámát, különösen a Vajdaság területén.

A JUGOSZLÁVIAI NÉMETEK SZEREPE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

1941. április 6-án a német hadsereg és a németekkel szövetséges államok katonai egységei megtámadták Jugoszláv Királyságot. A jugoszláv hadsereg

nem tanúsított komoly ellenállást. Április 17-én, mindössze 11 nappal a német támadás után Belgrádban a jugoszláv hadsereg feltétel nélkül kapitulált. A mesterségesen létrehozott Jugoszlávia felbomlott. Ezt követően az ország felosztása következett, amelynek során a Vajdaságból Bácska Magyarországhoz került, Bánság Szerbiánál maradt, de a német katonai közigazgatás alá tartozott, Szerémség pedig Horvátország része lett. A szerémségi németség a horvátországi német népcsoport jogállásáról szóló törvény alapján autonómiát kapott, és a németek jogot nyertek saját katonai körzeti parancsnokság létrehozására. Júliusban a Milan Nedić tábornok vezette szerb kollaboráns rezsim a Bánátban és Szerbiában élő német népcsoportot jogi személyként ismerte el. A bánáti német önigazgatás területi alapon szerveződött. A német népcsoport közigazgatási szervei a bánáti német katonai közigazgatás részét képezték. A Bácska Magyarországhoz került, és a bácskai németeket a magyarországi németekhez csatolták. Bánátban a német katonákat a német származású lakosság nagy lelkesedéssel fogadta. Hasonló fogadtatásban részesült a német hadsereg Zágrábban a horvátok részéről, Szarajevóban a muszlim bosnyákok részéről, valamint Mostarban a hercegovinai horvátok részéről. A német népcsoport szervezete székhelyét a bácskai Újvidékről a bánáti Nagybecskerekre helyezte át.

A német hadsereg bánáti bevonulása után halálos kimenetelű túlkapásokról érkeztek jelentések. Több településen szerbek kivégzésére került sor, amelyekben birodalmi német katonák vagy helyi németek vettek részt. A német katonai bíróság azonnal reagált, és az ilyen személyeket börtönbüntetésre ítélte. Pancsován a német katonák megtorlásként – hét vajdasági németnek a német megszállás előtti időszakban történt kivégzése miatt – 34 szerb polgárt lőttek agyon. A bánáti zsidók nagy részét a nemzetiszocialisták a Pancsova és Torontálalmás között fekvő Stratište nevű helyre vitték, és ott kivégezték őket. A bánáti zsidók egy kisebb részét a szerémségi Zimony táborába hurcolták, majd onnan Belgrád közelébe, Jajincibe szállították, ahol kivégezték őket. A rendőri egységekben és a táborok őrségében a helyi németek egy kisebb része is szolgált. A helyi németek nagy többsége azonban megrendült és megdöbbent a zsidók üldözése és elnyomása láttán.

1941 júniusától a szerb Nedić-kormánnyal együttműködésben létrehozták a segédrendőrségi egységeket. Ezeket az egységeket Szerbiában a kommunista fegyveres alakulatok ellen vetették be. A Vajdaság területén a tagjai között németek, magyarok és szerbek is voltak.

Sok fiatal német férfi megtagadta a segédrendőrségben való szolgálatot, mivel nem akartak Bánáton kívül harcolni, ugyanakkor ennek ellenére készek voltak a helyi őrszolgálatban részt venni. Ezeket a fiatalokat a rendőrség letartóztatta, megverte, és a talpukra mért botütésekkel kínozta. A bánáti né-

metek vezetője, Sepp Janko megkísérelte egy mintegy háromezer fős bánáti ezred felállítását. Az ezrednek a rend és a biztonság fenntartását kellett volna biztosítania a Bánátban.[1]

Janko elképzelései ellenére 1942 áprilisában Bánátban az SS birodalmi vezetője, Heinrich Himmler parancsára megalakították a „Prinz Eugen" 7. SS önkéntes hegyivadász-hadosztályt. Az „önkéntes" megnevezés a nemzetközi jogi előírások megkerülését szolgálta. A jugoszláviai német népcsoport tagjait a Waffen-SS-be és a Wehrmachtba, a Harmadik Birodalom hivatalos hadseregébe toborozták. 1944-ig a Bánátban és Szerbiában 21 500 férfit soroztak be, közülük 600-an a Wehrmachtban, a többiek az SS-ben szolgáltak. Bácskában 22 125 férfi szolgált a Waffen-SS-ben, míg Horvátországban 17 538 férfi a Waffen-SS-ben és 1386 a Wehrmachtban.[2] A sorozás látszólag önkéntes volt, ám a valóságban büntetés terhe mellett történt.

KOMMUNISTA NÉPIRTÁS A JUGOSZLÁVIAI NÉMETEK ELLEN, 1944–1948

A Würzburgi Egyetem nemzetközi jogásza, prof. Dieter Blumenwitz 2001-ben egy szakvéleményben bizonyította, hogy Jugoszláviában 1944 és 1948 között az egész őshonos német lakosság ellen hozott intézkedések – amelyek a tömeges gyilkosságok mellett a kollektív kisajátítást és jogfosztást, az internálást és a kitelepítést, valamint a gyermekek kényszerű etnikai átnevelését is magukban foglalták – az ENSZ által 1948-ban elfogadott népirtás elleni nemzetközi egyezmény értelmében a népirtás tényállását valósítják meg.[3]

A népirtás megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezményben a következők állnak:

> „I. cikkely:
> A szerződő felek megerősítik, hogy a népirtás – akár békeidőben, akár háború idején követik el – a nemzetközi jog szerinti bűncselekmény, amelynek megelőzésére és megbüntetésére kötelezettséget vállalnak.

1 Sepp 1982: 214–215.
2 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung…* 1989: 40.
3 Blumenwitz 2002: 48.

II. cikkely:
A jelen egyezmény értelmében népirtásnak minősül az alábbi cselekmények bármelyike, amelyet azzal a szándékkal követnek el, hogy egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot mint olyat teljesen vagy részben megsemmisítsenek:
a) a csoport tagjainak megölése;
b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása;
c) a csoport számára olyan életfeltételek szándékos ráerőltetése, amelyek alkalmasak arra, hogy a csoport teljes vagy részleges fizikai megsemmisülését előidézzék;
d) olyan intézkedések elrendelése, amelyek a csoporton belüli születések megakadályozására irányulnak;
e) a csoport gyermekei erőszakos áthelyezése egy másik csoportba.

III. cikkely:
A következő cselekmények büntetendők:
a) népirtás;
b) összeesküvés népirtás elkövetésére;
c) a népirtás elkövetésére való közvetlen és nyilvános felbujtás;
d) a népirtás elkövetésének kísérlete;
e) részvétel a népirtásban."

Ha valaki elolvassa ezt az egyezményt, és tudja, mi történt a jugoszláviai német népcsoporttal, akkor egyértelmű következtetésre jut: Jugoszláviában 1944 és 1948 között az egész őshonos német lakosság ellen hozott intézkedések a népirtás tényállásáról tanúskodnak.

1943. november 29-én az úgynevezett AVNOJ[4] a következő határozatokat fogalmazta meg:

„I) Minden Jugoszláviában élő német nemzetiségű személy automatikusan elveszíti a jugoszláv állampolgárságát és minden polgári és állampolgári jogát.
2) Minden német nemzetiségű személy teljes ingó és ingatlan vagyona az állam által lefoglaltnak minősül, és automatikusan az állam tulajdonába megy át.
3) A német nemzetiségű személyek semmilyen jogot nem követelhetnek vagy gyakorolhatnak, és személyes vagy jogi védelmük érdekében nem fordulhatnak bíróságokhoz vagy intézményekhez."[5]

Ezt követően 1944 novemberében Belgrádban megszülettek az AVNOJ rendelkezései, amelyek az ellenséges vagyon állami tulajdonba vételéről és a német nemzetiségű személyek polgári jogainak megvonásáról szóltak.

4 AVNOJ = Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (szerbhorvátul Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) a jugoszláviai partizánháború politikai vezető szerve volt a második világháború alatt. 1942. november 26-án alakult meg Bihácsban, és kulcsszerepet játszott a Tito-féle új Jugoszlávia megalapításában, törvényhozó testületként működve. Második ülését 1943. november 29-én Jajcában tartották meg, ahol megalakították ideiglenes kormányként a Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottságot, Josip Broz Tito elnöklete alatt.

5 *Völkermord der Tito-Partisanen…* 1993:16.

1944 őszén Vajdaságot a szovjet csapatok és a partizánosztagok foglalták el. A Nyugat-Bánát 127 300 német lakosából mindössze 15%-ot evakuáltak. A bácskai népcsoport vezetősége, Franz Baschsal és Sepp Spreitzerrel az élen, a nyugat-bánáti németek sikertelen áttelepítésének tapasztalatai után október 9-én felhívást adott ki a bácskai németség evakuálására. A 179 000 bácskai német közül 50%-ot evakuáltak. A Szerémségből történő evakuálás sikeres volt: a 75 360 német lakos 80%-át sikeresen telepítették át.

A német civil lakosság Bánátból és részben Bácskából történő evakuációja azért volt sikertelen, mert a berlini nemzetiszocialista vezetés megtiltotta azt. A berlini propaganda nap mint nap azt hangoztatta, hogy a fejlesztés alatt álló csodafegyver hirtelen meg fogja fordítani a háború menetét, és hogy a Bánát és Bácska területén élő németeknek addig is tartaniuk kell a harcvonalakat, amíg ez meg nem történik. A náci Németország számára nagy jelentőséggel bírt, hogy Bánátban és Bácskában megtörténjen az aratás, és hogy a gabonát vasúti vagonokban Németországba szállítsák. Ez fontosabb volt, mint a Bánátban élő német civilek sorsa. Hogy mi vár rájuk, az már világosan látszott Nemmersdorf, egy kelet-poroszországi német falu sorsából, ahol a Vörös Hadsereg civil lakosokat mészárolt le. Berlin a Jugoszláviában élő németeket ágyútölteléknek használta, és egyáltalán nem törődött azzal, ami a Vörös Hadsereg és Tito kommunista egységeinek megérkezése után várt rájuk, noha tudatában voltak annak a kommunista döntésnek, amely már 1943-ban elrendelte, hogy Jugoszláviában rettenetes megtorlást kell végrehajtani a német lakosság ellen.

A Jugoszláviában maradt németek megtanulták, hogy Berlinnel lehet tárgyalni és véleményt cserélni, ugyanakkor a Berlinből érkező utasításokat semmilyen körülmények között nem szabad végrehajtaniuk. Érdekes volt látni a német diplomácia képviselőinek megdöbbenését, amikor a szabadkai Német Népi Szövetség képviselői ezt több beszélgetés során világosan közölték velük Szabadkán és Berlinben is. A vajdasági németek levonták történelmük tanulságait, és biztos, hogy többé soha nem válnak ágyútöltelékké egyetlen politika érdekeiért sem, és nem engedik meg, hogy bárki „hasznos idiótaként" használja őket, ahogyan azt a náci Németország tette a 20. század '30-as és '40-es éveiben.

A becslések szerint 27 000-30 000 jugoszláviai németet hurcoltak el kényeszermunkára a Szovjetunióba, akiknek 16-17%-a útközben vagy a munkatáborkban a könyörtelen viszonyok köz**ött** esett áldozatul. Vannak szerzők, akik szerint 40 000 főre tehető az elhurcolt németek száma a kommunista Jugoszláviából.[6] Mint mindig, az ilyen becsléseknél az igazság valahol a 27 000 és a 40 000 között lehet.

6 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung…* 1989: 40.

A Jugoszláviából Szovjetunióba elhurcolt németek sorsa borzasztó módon mutatja be a jugoszláviai vérengzéseket. Miután elhurcolták őket, azt hitték, a pokolba kerültek, és abban reménykedtek, hogy miután egyszer hazatérnek, otthon majd meg tudják osztani közeli hozzátartozóikkal az általuk megélt szörnyűségeket. A borzasztó ébredés számukra az volt, amikor sokan szembesültek azzal, hogy a hazatérés után nem volt már kinek elmesélni a szovjet kényszermunka nehézségeit. A jugoszláv kommunista haláltáborokban az otthon maradt anyák, csecsemők, gyerekek, hozzátartozók, rokonok embertelen módon lettek meggyilkolva a kommunista titói haláltáborokban, amelyek Európa közepén, Jugoszláviában, a második világháború befejezése után három évig, tehát még a békeidőben is működtek. Miután tudomásukra jutottak a haláltáborok borzalmai, sokan még szerencsésnek tarották magukat, mert az elhurcolás által megmenekültek a Jugoszláviában elkövetett németellenes népirtás elől.

1944 karácsonyának időszakában jelentős számú német nemzetiségű anyát deportáltak kényszermunkára a Szovjetunióba. A gyermekeket elszakították szüleiktől, és megsemmisítőtáborokba internálták. Azokat a nőket, akiket nem hurcoltak el a Szovjetunióba, gyermekeikkel együtt haláltáborokba zárták. Ennek következtében rövid időn belül több ezer árva, illetve szülői felügyelet nélkül maradt gyermek jelent meg a térségben. A rezsim számukra kötelező átnevelési programokat rendelt el, amelyek végrehajtása során a testvéreket szisztematikusan szétválasztották, és egymástól jelentős távolságra fekvő állami intézményekbe helyezték át.

Wilma Filip visszaemlékezése[7] szerint a gyermekeket később állami árvaházakba utalták, ahol véglegesen elszakították őket testvéreiktől. Az intézményekben különböző etnikai csoportokhoz tartozó gyermekekkel együtt nevelték őket, miközben az oktatás során azt közvetítették számukra, hogy minden német kollektíven a fasizmus és a bűnözés képviselője. Megtiltották számukra a német nyelv használatát, valamint azt is, hogy szüleik felől érdeklődjenek. E gyakorlat következtében a gyermekek identitásuktól való intézményes megfosztása valósult meg. Még évtizedekkel később is számos szülő próbálta a Nemzetközi Vöröskereszt és egyéb keresőszolgálatok segítségével felkutatni az internálás során eltűnt gyermekeit.

A goražđei gyermekotthonban alkalmazott kommunista nevelési gyakorlatok egyike során a gyermekeknek egy kör közepén elhelyezett, „ellenségként" megjelölt emberalakot kellett késsel megszúrniuk, amennyiben nevüket felolvasták. Az ilyen jellegű pedagógiai módszerek az ideológiai indoktrináció eszközeiként szolgáltak.

7 Filip 2002: 131–132.

A Nemzetközi Vöröskereszt tevékenységének eredményeként 2259 gyermek térhetett vissza családjához vagy hozzátartozóihoz; közülük 1541 Németországba, 647 pedig Ausztriába. Mathias Leh gajdobrei plébános további 357 gyermek megmentésében játszott szerepet.[8] Mindazonáltal több ezer gyermek a későbbiekben a volt Jugoszlávia területén élt tovább szláv identitással anélkül, hogy tudomással bírt volna német származásáról. E személyek a délszláv kommunista rezsim által végrehajtott denacionalizációs politika áldozatainak tekinthetők. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1949. évi állásfoglalása értelmében a denacionalizáció a genocídium egyik formájának minősülhet.

1945 augusztusában elfogadták a „mezőgazdasági reform és kolonizáció agráralapjáról" szóló törvényt, amelynek végrehajtása során 636 847 hektár földet koboztak el. A németektől elvett teljes földterületet a földalaphoz csatolták, és azt elsősorban a kommunista partizánoknak kellett kiosztani.

A jugoszláv belügyminisztérium 1946. júliusi határozata szerint azoktól a németektől meg lehetett vonni a jugoszláv állampolgárságot, akik 1948-ig internálótáborokban voltak, elmenekültek vagy elűzettek. Ezek az intézkedések – amelyek valójában a kommunista párt határozatai voltak – a népirtás kvázi jogi alapját képezték. Az egész német népcsoportot jogfosztottá és védtelenné nyilvánították. Ezeket a rendelkezéseket, az úgynevezett AVNOJ-határozatokat 1946. július 31-én a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság parlamentje visszamenőleges hatállyal törvényerőre emelte. Ezek a törvények tették lehetővé a népirtás végrehajtását.

A NÉPIRTÁSRÓL SZÓLÓ TANÚVALLOMÁSOK

Theresia Binder a bánáti Zichyfalváról származik, az 1996-ban alakult szabadkai székhelyű Német Népi Szövetség tagja. Az események idején 11 éves kislány volt. A Binder asszonnyal folytatott beszélgetés hangfelvétel formájában a szövetség levéltári anyagának fontos részét képezi:

> „Anyámat ugyanúgy, mint apámat, munkára fogták a faluban, miközben a nagymamám velünk, gyerekekkel a réten maradt. Itt mindannyiunknak át kellett adnunk a pénzünket és az értéktárgyainkat. Aki ezt nem akarta megtenni, azt lelőtték. A partizánok ezt teljesen egyértelművé tették számunkra. Mi, németek egyébként is meg voltunk rémülve. A legtöbben mindent odaadtak, de néhányan nem akarták önként átadni az ékszereiket. Azoktól, akik nem akarták odaadni a fülbevalójukat, letépték azt a fülükről.

8 *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien…* 1998: 288.

Ugyanígy a gyűrűket is lerángatták tulajdonosaik ujjáról. A partizánok még néhány fogoly fogait is kitépték! Este esni kezdett az eső. Azt kérdeztük magunktól, mit hoz számunkra a következő nap. Ott ültünk összekuporodva egy réten. Ezután felszólítottak bennünket, hogy menjünk a falu végén lévő szegényes házakba. A vizes ruhák addigra már rongyokként lógtak a testünkön. Az emberek mégis tolongtak, hogy tető alá jussanak. Szinte belökdöstek bennünket a házakba. Így legalább nem álltunk az esőben. Emlékszem arra, hogy egy kis padlásra másztunk fel, mert máshol nem volt hely. Ott töltöttük az éjszakát. Másnap ki kellett mennünk. »El innen, mozgás!« – kiabálták. Gyalog kellett Torontálszécsány felé mennünk. Egész nap meneteltünk, reggeltől késő éjszakáig. Éjszaka szerb falvakon haladtunk keresztül, Pálmajor és Biószeg településeken. Sötét volt, és kövekkel dobáltak bennünket. Közben kiabáltak és káromkodtak. Nem is értettünk minden szót, amit utánunk kiabáltak. De a következő falvak szláv lakosai is, amelyeken áthaladtunk, vertek és ütlegeltek bennünket. Nagyon meg voltunk rémülve. De a nagymamám, aki a holminkat – amelyek addigra már rongyoknak látszottak – továbbra is a hátán cipelte, azt mondta nekünk: »Csak kapaszkodjatok a szoknyámba, és ne engedjétek el!« Így vonultunk át a falvakon, szinte vakon. Csak az ütéseket hallottuk, amikor itt vagy ott valakit megvertek."

Katharina Weiss a banáti Törökbecséről akkoriban 16 éves lányként élte túl a vörös martalócok vérengzéseit. Tanúvallomását a Német Népi Szövetség archívumában őrzik:

„1944 októberében a fosztogatás, erőszak és kínzás minden nap napirendben volt a németek ellen. Családunkat szerb szomszédok védték, és a kommunista uralom első napjaiban egy szerb házban bújtattak bennünket. A házunkat többször kifosztották és átkutatták a partizánosztagok. Szerb szomszédunk azt mondta nekik, valószínűleg Németországba menekültünk. Ez mentség volt számunkra. Megkínozták, majd megölték ismerősünket, a Kneffely urat. A lányát, aki 17 éves volt, hetekig bestiális módon erőszakolták a partizánok. A háború után egy szerb orvos hangosan beszélt egy fogadóban a lányról és hihetetlen sebeiről a testén. Egy jelen lévő párttag így nyilatkozott: »És akkor mi van? Ő csak egy német volt!« Októberben több német és magyar férfit kínoztak egy malomban. A malom ma is áll Törökbecsén, a Beodra falu felé vezető úton. Néhány németet és magyart kezükkel fogva felakasztottak a gerendára, és éjjel-nappal verték őket. A partizánok táncoltak Koszó úr hasán. Aztán mindannyiukat lelőtték. Ezt egy magyar mondta, aki túlélte a kínzást, és akit több évre elítéltek, mert a hamis vádak szerint mint munkás a moziban, segített a náci propaganda terjesztésében. Csak ez a moziasszisztens élte túl a kínzást a malomban."

Kristina Leitenberger, szintén a Német Népi Szövetség alapító tagja, a hangfelvételt a vallomásáról az egyesület archívumában őrzik:

„Még mindig a tanyán laktunk. Több német család és néhány olyan is, akik a városból jöttek, azt hitték, hogy vidéken nyugtuk lesz. Néhány lány is tartózkodott a faluban, akik az oroszok elől akartak biztonságba kerülni. Egy magas rangú orosz tiszt jött néhány katonával, és lányt keresett, akinek vele kellett ágyba bújnia. A környezetünkben nagyon szép lányok voltak. Idősebb asszonyok megpróbálták felajánlani magukat, hogy megvédjék a fiatal lányokat attól, hogy tönkretegyék őket. De az orosz

azt mondta: »Nem, én pont ezt akarom!« A legszebb lányt bevitte a szobába, és megparancsolta, hogy senki ne lépjen be a helyiségbe. Ott megerőszakolta. Szétmarcangolta a melleit és a nyakát. Úgy hagyta ott. A szerencsétlen nem élt már sokáig. Egy nap múlva meghalt. Valószínűleg már nem tudta elviselni a fájdalmakat. Ez még azelőtt történt, hogy a táborba vittek bennünket. Más szörnyű dolgok is történtek. Már nem lehet mindenre emlékezni, mert olyan régen volt. De sok ilyen szörnyű élményt nem lehet elfelejteni, mert az emlékek nem mennek ki az ember fejéből. Régebben éjszaka is álmodtam erről. De most már nem – Isten óvjon attól, hogy ezek az álmok még egyszer visszatérjenek. Amikor egyszer a közvetlen közelünkben egy kerten mentünk keresztül, ott a házban egy asszony volt öt gyermekkel. Négy fiú és egy lány volt. Amíg élek, nem fogom elfelejteni, ami ezután történt. Először minden holmit az udvarra vittek. Ott egy máglyát csináltak a holmikból. A gyerekeket elvezették. Soha nem tudtuk meg, mi lett velük. Ezt követően az őrök kivezették az anyát a házból, és azt mondták, hogy ennek a fogolynak tetvei vannak. Ezután felgyújtották az asszonyt, és a szerencsétlen a máglyán élve elégett."

A járeki haláltáborból fennmaradt Philipp Bauer tanúvallomása[9] a két fiú áldozatról: a tizenkét éves Peter Kendlről és a Fritz nevű barátjáról, akinek a hatéves öccse a táborban éhen halt. Amikor a két fiú a táborból ki akart lopakodni, két partizán feltartóztatta, letartóztatta, és az őrházba kísérte. Egy idő múlva visszavitték őket arra a helyre, ahol elfogták őket. Itt kézmozdulatokkal azt jelezték nekik, hogy elmehetnek. Miután néhány métert megtettek, az őrök hátulról rájuk lőttek. Fritz, aki halottnak tettette magát, túlélte. A megsebesült Peter azonban felkiáltott, amikor a partizánok már távolodtak, és az anyját kezdte hívni. A visszatérő partizánok egészen közelről, fejlövéssel meggyilkolták. Jakob Sohl-Daxer is a rezsőházi táborról emlékezik:[10]

„A sarok mögül hirtelen előbukkant egy partizán, hogy elkapja az egyik fiút. Kötelet kötött a mellkasára és a hátára, és két dinnyét adott a kezébe, hogy tartsa. Aztán leengedte a fiút a nyitott kútba, hogy a lent lévő vízbe belemártva a meleg dinnyéket lehűtse, és a már lehűlteket felhozza. Egyszer elszakadt a kötél, és a fiú megfulladt. Késő tavaszra megáradt a Tisza. A falusi temetőben lévő több mint 3500 holttest a megemelkedett talajvíz miatt kezdett kiemelkedni. A kezeik és lábaik úgy álltak ki a földből, mint az ágak. Nekünk, gyerekeknek lapátot és csákányt nyomtak a kezünkbe, hogy elegyengessük a földet. Ez azt jelentette, hogy a holttestek kezeit és lábait el kellett törnünk, hogy ne álljanak ki többé a földből, és ne kelljen sok földet rájuk hordani. Csak néhány szekér földet hoztak, így a temetőt ismét feltöltötték."

A gádori megsemmisítőtáborból Anna Nyári beszámolója:[11]

„A fiatal anya, aki három kicsi gyermekével egyedül lakott egy kamrában, azt mondta a szomszéd helyiségben lévőknek, amikor a legkisebb gyermeke a halállal küzdött: »Már

9 *Verbrechen an den Deutschen…* 1998: 247.
10 Stefanovic 1999: 94.
11 *Leidensweg der Deutschen…* 1997: 557.

azt sem tudom, kiért imádkozzam, kiért gyászoljak vagy kiért sírjak először: a szeretett férjemért, aki elesett, a szüleimért, nagyszüleimért és testvéreimért, akik mind itt a táborban haltak meg vagy éheztek el, vagy a gyermekeimért. Mit akar velem az Úristen? Nem szenvedtem még eleget? A legutolsó gyermekemet is el kell engednem?« Visszatántorgott a kamrájába, és letérdelt a halálosan beteg fiú mellé. Mi a saját szobánkban álltunk, és sírtunk. Hallottuk, ahogy a gyermek nyög, és sokáig nem tudtam elaludni. Nagyon korán lehetett hajnalban, amikor felébredtem. Körülöttem mindenki még mélyen aludt. A tekintetem a szomszéd kamrába esett. A földön fekvő fiú összekulcsolta a kezét. Tudtam, mit jelent ez. Ennek az asszonynak a harmadik gyermeke is meghalt. Ő azonban nem ébresztett fel senkit; egyedül virrasztott és imádkozott. Abban a pillanatban láttam, hogy letérdelt, a szobája plafonja felé emelte a tekintetét, és hangosan beszélni kezdett. A hangja alázatosan szólt: »Uram, minden szeretteimet magadhoz vetted. Remélem, engem sem felejtesz el. Ne hagyj sokáig várakozni, kész vagyok meghalni. Csak egy kérésem van: amikor Tito egyszer meghal, engedd, hogy mindazoknak a szegény lelkei, akiket az ő parancsára halálra kínoztak és a táborokban éheztettek, vonuljanak el a halálos ágya előtt, és én a három gyermekemmel legutoljára. Csak azután haljon meg.«"

Egy állam, amely ilyen „alapkövekre" épül, már a megalakulásakor megsemmisítette saját jövőjét. Az egész képződmény, az úgynevezett „szocialista Jugoszlávia", mesterséges alkotás volt. Ezt 2013. június 13-án a belgrádi *Press* internetes újságnak adott nyilatkozatában a Nobel-díjas és volt lengyel államfő, Lech Wałęsa is megerősítette. Ezt ma Nyugat-Európában csak az úgynevezett frankfurti iskola fanatikus hívei nem képesek megérteni, valamint azok a szalonkommunisták, akiket „hatvannyolcasoknak" vagy „pezsgőkommunistáknak" is neveznek. Tito szocializmusa a nyugat-európai szélsőbaloldal számára mindmáig példaképnek számít. A jugoszláv emigráns kormány londoni alelnöke és a Demokrata Párt elnöke, Milan Grol Tito Jugoszláviájáról a következőt mondta: „Ez nem állam, hanem egy vágóhíd."[12]

AZ 1941–1948 KÖZÖTT TITO KOMMUNISTA REZSIMJE ÁLTAL ELKÖVETETT NÉPIRTÁS KÖVETKEZTÉBEN ELSZENVEDETT VESZTESÉGEK A JUGOSZLÁVIAI NÉMETSÉG KÖRÉBEN

Jugoszlávia 540 000 főt számláló német népcsoportjából 1944 októbere és 1945 áprilisa között mintegy 195 000 civil személy került a kommunista rezsim hatalma alá. 1941 júliusa és 1944 októbere között a németek lakta területeken

12 *Leidensweg der Deutschen…* 1997: 69.

partizántámadások során 1500 civilt gyilkoltak meg bestiális módon, köztük sok gyermeket.

1944 októbere és 1945 júniusa között kivégzések, kínzások és bántalmazások következtében mintegy 9500 német halt meg, köztük 1040 nő és 112 gyermek. A 170 000 internált német civil személyből különösen a haláltáborokban 51 000 ember pusztult el, köztük 5869 gyermek és 28 260 nő. A 200 000 civil személy közül legalább 64 000 vált a népirtás áldozatává. Közülük több mint 40 000 személy neve szerepel a *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien* című dokumentációs sorozat IV. kötetében. A becslések felső határa szerint a veszteségek 66 601 civil személy és 30 067 katona, vagyis összesen 96 668 személy. A becslések alsó határa szerint a veszteségek: 63 635 civil személy és 28 764 katona, vagyis összesen 92 399 személy.[13]

A KOMMUNISTA JUGOSZLÁVIÁBAN A NÉMET LAKOSSÁG ELLEN IRÁNYULÓ GENOCÍDIUM OKAI ÉS MOTIVÁCIÓS TÉNYEZŐI

A jugoszláviai német l6akosságnak történetével foglalkozó német nyelvű szakirodalom a következő strukturális okokat azonosítja:

1. a nagyszerb és a szlovén nacionalista politikai körök törekvése a szerbek és szlovének lakta földterületeket „megszabadítani" a kisebbségektől;
2. a kommunista ideológia által megkövetelt kollektív gazdálkodási rendszer földigénye, amihez kellett az óriási német földtulajdon;
3. a kommunista hatalom konszolidációjának szükségessége, amelyben a német lakosság elleni terror nyilvános demonstratív eszközként funkcionált;
4. az aktív partizánharcosok jutalmazása német tulajdonú földekkel és ingatlanokkal;
5. a német lakosság relatív gazdasági jólétéből fakadó irigység;
6. a bosszúvágy és az etnikai alapú ellenszenv.

1948-ban a megsemmisítő-, civil internáló- és munkatáborokat felszámolták. A genocídium több mint 80 000 túlélőjét hároméves kényszermunkára kötelezték, amelyet hivatalosan „szerződéses munkaviszonyként" definiáltak. Ezeket a hamis szerződéseket sokszor egészen 1953-ig is meghosszabították.

13 Sonnleitner 1990: 96.

A német lakosság anyagi javait elkobozták, és számukra megtiltották a szülőföldjükre való visszatérést. A hatóságok kijelölték számukra új lakóhelyüket, gyakran más nemzetiségi többségű területeken, ami a közösségi kohézió további gyengüléséhez vezetett.

1944 és 1948 között a német lakosság ellen irányuló genocídium zajlott, amelyet 1945-től kulturális genocídium követett. Az 1945-ben elfogadott, kulturális javakról szóló törvény alapján kizárólag a Vajdaság területén mintegy 350 000 német nyelvű könyvet semmisítettek meg vagy dolgoztak fel hulladék papírként.[14] Szemtanúk beszámolói szerint 1945–46 telén a könyvtárak a német nyelvű könyveket tüzelőanyagként használták fel. A német lakosság gyakran rendőri önkénynek volt kitéve, miközben a német nyelv használatát a nyilvános kommunikációban betiltották. A német oktatási és kulturális intézményeket már 1944 végén felszámolták. A nyelvi és kulturális identitás megőrzésének egyetlen alapegysége a család maradt.

Az 1948-as népszámlálás során Vajdaságban 31 821 személy vallotta magát német nemzetiségűnek; ez a szám 1981-re 3808 főre csökkent.[15] A kivándorlás, az asszimiláció, a németellenes propaganda, valamint a repressziótól való félelem együttesen járult hozzá e demográfiai változáshoz. A fenyegetések és a megaláztatás, és mindenekelőtt a hatóságok szervezett és kiszámított erőszaka még évekig napirenden voltak. A kommunisták és a délszláv soviniszták ezzel mindent el akartak távolítani, ami a németek jugoszláviai jelenlétére emlékeztethetett volna. A németség dehumanizálása volt a cél. A németek bűnbakká váltak. A kommunistákat félistenekként mutatták be. A történelemkönyveket elárasztották a kommunista propagandaszlogenek, a történetírást pedig túláradó hazugságok fertőzték meg. Mivel a kommunisták terror és választási manipulációk révén jutottak hatalomra, pánikszerűen féltek a demokratikus ellenzéktől, ezért a másként gondolkodókat a titkosrendőrség brutálisan és megszakítás nélkül üldözte.

Az Egyesült Államok képviselőházának 1998-as határozata megállapítja, hogy a totalitárius rendszerek – beleértve a kommunista és fasiszta diktatúrákat – mérhetetlen emberi szenvedést és jelentős társadalmi veszteségeket okoztak, miközben nem csupán az alapvető emberi jogokat sértették meg, hanem az egyének pszichés integritását is aláásták.

14 *Folksdojčeri – Veliki egzodus*... 1990: 63.

15 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung…* 1989: 270.

Hivatkozott források és feldolgozások

Blumenwitz, Dieter 2002: *Rechtsgutachten über die Verbrechen an die Deutschen in Jugoslawien 1944–1948* [Jogi szakvélemény a jugoszláviai németek ellen 1944–1948 között elkövetett bűncselekményekről]. München, Donauschwäbische Kulturstiftung.

Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa [A dunai svábok. A német betelepülés Délkelet-Európában], 1989. Sigmaringen, Innenministerium Baden-Württemberg.

Filip, Wilma 2002: *Tränen statt Brott* [Könnyek kenyér helyett]. Ulm, Gerhard Hess Verlag.

Leidensweg der Deutschen in kommunistischer Jugoslawein [A németek szenvedései a kommunista Jugoszláviában], 1997. Bd.III. München/Sindelfingen, Donauschwäbische Kulturstiftung.

Sepp, Janko1982: *Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien* [A jugoszláviai német népcsoport útja és vége]. Graz, Leopold Stocker Verlag.

Sonnleitner, Hans 1990: *Donauschwäbische Todesnot unter dem Tito-Stern* [A dunai svábok halálküzdelme Tito csillaga alatt]. München, Donauschwäbische Kulturstiftung.

Stefanovic, Nenad 1999: *Ein Volk an der Donau, Deutsche Ausgabe* [*Egy nép a Duna mentén.* Német kiadás]. München, Donauschwäbische Kulturstiftung.

Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948 [A jugoszláviai németek ellen elkövetett bűncselekmények (1944–1948)], 1998. München, Donauschwäbische Kulturstiftung.

Völkermord der Tito-Partisanen 1944–1948 [A Tito-partizánok által elkövetett népirtás (1944–1948)], 1993. Graz, Hartmann Verlag.

KÁRPÁTALJA
(SZOVJETUNIÓ)

Molnár D. Erzsébet

A Kárpátalja szovjet megszállását követő tömeges civilelhurcolások és kényszermunka társadalmi, gazdasági hatásai

Kárpátalján az 1944 őszén kezdődő szovjetizálás minden tekintetben átalakította a régió politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedését. A hatalomváltás hozta új életforma a szovjet séma lokális kivetítését jelentette az újonnan szerzett területre, és a több dimenzióban megkezdődő szovjetesítés nagymértékben hatott ki a területen élő lakosság életére. A megszállást követő időszak egyik legsúlyosabb következménye a magyar és német nemzetiségű férfilakosság tömeges, 1944 őszén bekövetkezett elhurcolása volt, de a közösségre negatív következményekkel ható intézkedésekhez tartozik az 1947-től bevezetett donbaszi munkaszolgálat is. Mind a deportálások, mind a munkaszolgálat tudatosan alkalmazott eszközök voltak, amelyek a szovjet rendszer megszilárdítását és a társadalmi viszonyok célzott átrendezését szolgálták. A szovjetizálás nem pusztán a politikai rendszer átrendeződését jelentette, hanem egy előre megtervezett, állami eszközökkel végrehajtott mélyreható társadalmi és gazdasági átalakulást is elindított. A kutatás alapvető tézise szerint a szovjet típusú államberendezkedés térségi kiterjesztése a lokális társadalmi struktúrák szisztematikus megbontásán, valamint egy új, ideológiai alapokon szerveződő rendszerspecifikus elit pozícióba helyezésén alapult. E folyamat meghatározó srtukturális elemét képezte a polgári lakosság intézményesített elhurcolása és kényszermunkára történő rendszerszintű igénybevétele. Jelen tanulmány célja bemutatni a tömeges elhurcolások társadalmi és gazdasági következményeit, különös tekintettel a demográfiai változásokra, a családi struktúrák felbomlására, valamint a gazdasági szerkezet átalakulására.

AZ 1944-ES ELHURCOLÁSOK TÖRTÉNELMI HÁTTERE

Miután 1944 októberében a szovjet hadsereg 4. Ukrán Frontja elfoglalta Kárpátalja területét, rövid időn beül megkezdődött a régió civil lakosságának elhurcolására irányuló intézkedések megvalósítása. November 12-én a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa meghozta a szigorúan titkos 0036. számú határozatot, amelyben elrendelték a területen élő 18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek összeírását, majd ezt követően külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyre történő irányítását.[1] Másnap, november 13-án Kárpátalja-szerte falragaszok jelentek meg Városparancsnokság 2. számú parancsa címmel, amely minden nagyobb településen hirdette a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság jelentkezési kötelezettségét. A parancs tartalmazta továbbá azt is, hogy abban az esetben, ha valaki nem teljesíti a parancsot, haditörvényszék elé kerül. A jelentkezés utolsó napjaként a hatóságok november 16-át jelölték meg.

A falragaszokon kívül a községekben dobszó által is hirdették a felszólítást, amely naponta többször is ki lett dobolva. Ezután megkezdődött az emberek tömeges összegyűjtése, amelynek különböző módszereit alkalmazták a szovjet hatóságok helyi képviselői. Egyes településeken igazolás átvételének indokával gyűjtötték össze az embereket, mely igazolás feljogosította őket a szabad közlekedésre a Vörös Hadsereg által „felszabadított" területen. A november 16-ig magukat regisztráltató személyek, abban a hitben, hogy csak egyszerű nyilvántartásba vételről van szó, november 18-án csak azért mentek el újra a jelentkezési helyükre, hogy visszavegyék igazolványukat. Azonban ekkor már fegyveres őrök várták őket, nem mehettek haza, nem hagyhatták el a helyi gyűjtőpontokat.[2] Más községekben – s a legtöbb helyen – a „kis", mindössze három napig tartó jóvátételi, helyreállító munka volt magyarázat. Akik ruszinnak, ukránnak vagy szlováknak vallották magukat – mivel a nemzetiséget önbevallás útján állapították meg –, vagy a Miatyánkot el tudta mondani ruszinul vagy szlovákul, kaptak igazolást, és hazamehettek. Az elhurcolások szelektív jellegét, annak statisztikai igazolhatóságát több kutatás bizonyítja.[3]

Miután a legközelebbi városparancsnokságon a környező településekről összegyűjtötték az embereket, szigorú, fegyveres katonai kísérettel gyalog indították őket útnak a szolyvai gyűjtőtáborba, amit a szovjet hatóságok építették

1 Dupka–Korszun 1997: 71–73.
2 Bognár 2012: 50.
3 Molnár D. E. 2022: 46.

ki a magyar honvédség korábbi kaszárnyájából, és annak a lágerrendszernek lett a része, melynek központja Sztarij Szamborban működött. Az első gyalogos menetoszlopokat 1944. november 18-án indították el. Annak ellenére, hogy a hivatalos parancs a 18–50 év közötti férfilakosságra vonatkozott, a gyakorlat azt mutatta, hogy – a Kárpát-medence egész területén zajló elhurcolásokhoz hasonlatosan – a szovjet fegyveres szervek Kárpátalja esetében sem tartották be a parancsban szereplő alsó és felső korhatárt, nagy számban vittek el a 18. életévüket be nem töltött fiatalkorúakat és 50 éven felüli személyeket is. A rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, hogy a legidősebb elhurcolt 1868-ban született, ami azt jelenti, hogy 1944-ben 76 éves volt.[4]

A szolyvai gyűjtőlágerben az embertelen körülmények, az éhezés, a járvány és a hideg következtében a deportáltak között aratott a halál. A szolyvai megpróbáltatásokat túlélők nagy részét kiéheztetve, átfagyva, emberi méltóságukban megalázva továbbhajtották az Uzsoki-hágón keresztül Sztarij vagy Novij Szamborba, ahol bevagonírozva őket megkezdődött a kiszállításuk a Szovjetunió (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, SZSZKSZ) különböző lágereibe, ahonnan nagy részük soha nem tért vissza. Amikor

1. illusztráció. *Az elhurcolások útvonala (szerkesztette: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István)*

4 KTÁL, F. P–14., op.1., od. zb. 216.

a szambori gyűjtő- és elosztóláger a túlzsúfoltság miatt fogadóképtelenné vált további fogolycsoportok fogadására, a szolyvai tábor túlélőit a lengyelországi Sanok felé hajtották, ahonnan marhaszállító vagonokba zsúfolva szállították őket a céllágerek felé. (1. illusztráció)

Nem a 0036. számú parancs alapján levezényelt deportálási hullám volt az egyetlen Kárpátalján. Az elhurcolások második szakasza a régió németségét sújtotta. Ennek előzménye volt a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának 7161. számú parancsa, amely a Kelet-Közép-Európában élő németség egészét érintette, és amely elrendelte a Vörös Hadsereg által „felszabadított" európai területek német etnikumú lakosainak nyilvántartásba vételét azzal a szándékkal, hogy – a Szovjetunió világháború utáni munkaerő-szükségletére hivatkozva – munkatáborokba vigyék a német nemzetiségű, munkaképes lakosokat.[5]

1944. december 16-án a németség összegyűjtése tervezetének kidolgozásával megbízott Berija benyújtotta Sztálinnak a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Magyarország területén élő 17–45 év közötti német nemzetiségű férfiak és 18–30 év közötti német nemzetiségű nők internálásának ütemtervét. Másnap, december 17-én a rendelet Csehszlovákiára vonatkozó kivonatát megkapta a kárpátaljai területet is megszálló 4. Ukrán Front parancsnoka, Ivan Jefimovics Petrov tábornok, akit utasítottak, hogy rendelkezzen a németek mozgósításáról.[6] Többségüket a Donyec-medencei szénbányákba szállították, ahol bányaüzemi munkákra fogták őket.[7] 1944. december 20-án az NKVD vezetése megküldte az útmutatót a 4. Ukrán Front hadseregparancsnokainak a helyi német lakosság internálásának megszervezésével kapcsolatban. Tájékoztatták az internálás helyi lebonyolításával megbízott személyeket, hogy össze kell gyűjteni és szovjetunióbeli munkára kell irányítani a német nemzetiségű, munkaképes 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket. A menetrendet illetően a december 23–26. közötti időszak volt kijelölve a regisztrálásukra, majd a felszólítás időpontjától számítva öt napot adtak számukra a felkészülésre.[8]

Mindennek fényében 1944. december 21-én a 4. Ukrán Front katonai tanácsa meghozta a 00520. számú határozatát a felszabadított Csehszlovákia területén tartózkodó 17–45 év közötti munkaképes német férfiak és 18–30 év közötti munkaképes német nők mobilizálásáról és internálásáról. A 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendelkezésére a Kárpátontúli Ukrajna Nép-

5 Vida 2005: 65–67.
6 Dupka 2012: 83.
7 Oficinszkij 2010a: 246.
8 Bank–Benkő–Bognár–Deák–Dupka–Köteles–Márkus–Murádin–Weiss 2015: 19.

tanácsa 1944. december 22-én körlevelet adott ki a körzeti és helyi népbizottságok számára a német nemzetiségű lakosság mozgósításáról. A körlevél is figyelmeztetett, hogy aki nem jelentkezik, azt letartóztatják, és haditörvényszék elé állítják. Az újonnan felszólítottaknak december 22–25. között kellett jelentkezniük.[9] A regisztrálás után a behívottakat hazaengedték azzal az utasítással, hogy 29-én ismét jelentkezzenek útra készen. A fiatalabbakat azzal fenyegették, hogy ha nem jelennek meg, akkor a szüleiket viszik el helyettük. Az elhurcolt németek a Donyec-medence területén lévő lágerekbe kerültek, ahol a férfiakat és nőket egyaránt szénkitermelésre és egyéb bányaüzemi munkára fogták.

Levéltári forrásokkal is igazolható adatok szerint a kárpátaljai elhurcoltak száma több mint harmincezer főre becsülhető,[10] akiknek legkevesebb az egyharmada nem élte túl a lágerbéli körülményeket és nem térhetett vissza a szülőföldjére. Azonban számtalan esetben volt rá példa, hogy az élve hazakerültek közül is sokan meghaltak a néhány nappal a hazatérést követően a lágerben szerzett betegségekben. Mindez önmagában is feltételezi a deportálások tragédiájának kollektív voltát és azt is, hogy a régióban gyakorlatilag nem volt olyan család, amely ne lett volna érintett. A hazatérő foglyok rendkívül leromlott fizikai állapotban, lesoványodva, nemritkán 38-40 kilogrammosan érkeztek meg.[11] A felismerhetetlenségig rossz állapotban hazavánszorgó túlélőket néha a saját családtagjaik sem ismerték meg.[12] A hazaérkezés után hamarosan többen meghaltak a lágerben szerzett betegségekben vagy a hirtelen jóllakottság miatt.

> „Amikor hazajöttem, vigyáztam, ne egyek sokat. Nem akartam meghalni. Aki hazajött és jóllakott, kegyetlen kínok közt halt meg."[13]

A lágerélet megrázkódtatásai mellett a túlélőket a kibeszéletlenség traumája is sújtotta, mivel a rendszer fennállásának idején nyilvánosan nem beszélhettek az elhurcolásukról, a lágerbeli körülményekről. Csak a négy fal között, szűk családi körben beszélhették ki magukból az átélt szenvedéseket, ha egyáltalán elmondták, mert arra is volt példa, hogy nem akartak a családtagoknak fájdalmat okozni, ezért inkább hallgattak, mélyen eltemetve magukban az őket ért traumát. Az elhurcolások mélyreható közvetlen és

9 KTÁL, F. P–14., op.1., od. zb. 52.
10 KTÁL, F. P–14. op. 1. od. zb. 215–232.
11 Dupka 2017: 36.
12 Bimba 2018: 92.
13 Imre Sándor túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Beregszász, 1972. A visszaemlékezés másolata a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontban található.

közvetett következményei mellett az egyik legnehezebb feladat a túlélők számára az elhurcolások alatt átélt megpróbáltatások – a szenvedés, a megaláztatás, az állandó bizonytalanságérzet, a halál folyamatos jelenléte – lélektani feldolgozása volt, ami sokuknak életük végéig sem sikerült. Egy aknaszlatinai túlélő lánya a következőképpen emlékszik vissza:

> „Az arcán mindig ott volt a szomorúság, mint a legtöbb elhurcoltnak, aki lágerben volt. Az arcukon, a lelkükben mély nyomot hagyott, azt a bánatot soha nem tudták elfelejteni. Szegény mindig azt mondta nekem, hogy rémálmaiban gyakran újraéli a lágerbéli körülményeket és bánásmódot. Mélyen belevésődött, meghatározta a további életét csakúgy, mint mindegyik sorstársának. Nem akarta magyarázni a kínzásokat, csak amit elmondott, azt tudtam átadni."[14]

A DONBASZI MUNKASZOLGÁLAT ÉS A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG

Kárpátaljának az össz-szovjet népgazdasághoz történő csatolása, illetve az 1946–1950-re tervezett negyedik ötéves tervbe való integrálása következtében a kormányrendeletek sorozatát fogadta el a terület gazdaságának újjáépítésére és fejlesztésére vonatkozóan. A fő hangsúlyt a nehézipar fejlesztésére helyezték, melyben – különös tekintettel a háború utáni újjáépítésre – fontos szerepet játszott a Donyec-medencei szénipar. Mivel a terv sikeres teljesítéséhez minél több szakemberre (szakképzett káderre), munkásra volt szükség, 1947-ben a Szovjetunió Minisztertanácsa rendeletet fogadott el köztársasági és területi szinten a szakemberek kiképzésére vonatkozóan, és kötelezték a megfelelő szintű helyi vezetést az utasítások végrehajtására. Ezzel az 1947 és 1952 közötti időszakban a kényszermunka új formát öltött. A propaganda igyekezett önkéntes tömegmozgalomként feltüntetni, azonban a kényszerítés ténye nyilvánvaló volt.[15] A Szovjetunió Minisztertanácsa elfogadta a rendeletet, megszabta a kvótát, amit a megyei, azon belül pedig a járási szerveknek teljesíteni kellett.

A munkaerőt a donyeci szénmedencébe, másképpen Donbaszra a katonaköteles korba lépett fiatalok köréből szándékozták előállítani mozgósítás révén, mely a sztálini (ma donyecki) és a vorosilovgrádi (ma luhanszki)

[14] Interjú Tóbák Klárával. Aknaszlatina, 2016. július 1. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
[15] Oficinszkij 2010b: 251.

területeken létrehozott szakipari iskolákba, ún. FZO-iskolákba[16] irányult. Az intézményeket *Az állami munkástartalékokról* című, 1940. október 2-án kelt rendelettel hozták létre a Szovjetunióban,[17] mely alapján a behívottakat az SZSZKSZ állami munkaerő-tartalékának tekintették, akik kötelesek az FZO elvégzése után a meghatározott ideig a Donyec-medencében dolgozni. A tanintézetekben néhány hónapig tartó felkészítés után a fiatalok képesítést szerezhettek a szénipari, bányászati, kohászati, építőipari szakmák területén, majd munkára fogták őket az adott szakmában. 1946-47 folyamán számos FZO-iskolát építettek a Donbasz környéki nagy bányavárosokban.[18] (2. illusztráció) Ezek az iskolák a donyecki munkaközpontokhoz tartoztak, és ide irányították a kárpátaljai fiatalokat is,[19] akiket három évig tartó munkaszolgálat letöltésére köteleztek.

2. illusztráció. *A donbaszi munkaszolgálat leggyakoribb helyszínei (szerkesztette: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István)*

A behívás, illetve a donbaszi csoportok megszervezése a terület végrehajtó bizottságának és hadügyi osztályának feladata volt.[20] 1947-ben a területi végrehajtó bizottság határozatot fogadott el a fiatalok FZO-iskolába történő

16 FZO (Fabricsno-zavodszkoje obucsenyije) – gyári-üzemi képzés.
17 Botlik 2003: 62.
18 KTÁL, F. 195., op. 23., od. zb. 59. 161. Közli: Довганич–Хланта 2003: 111.
19 Oficinszkij 2010b: 251–252.
20 KTÁL, F.P – 14., op.1., od. zb. 404.

irányításáról, és ezzel Kárpátalja területén is megkezdődött az egyre nagyobb ütemű mozgósítás.

1948-ban tovább, még nagyobb mértékben folyatódott a mozgósítás, melynek ütemtervét és körzetenkénti megoszlását a megyei tanács határozatban rögzítette. Ennek értelmében 3,5 ezer 18-19 éves fiatalt kellett mobilizálni és a Sztalinói (Donyecki) területre küldeni.[21] A szovjet vezetés figyelmeztette Kárpátalja mozgósítással foglalkozó vezetőit a határozat időben történő végrehajtásának fontosságára, és havonkénti kimutatást követelt a széniparba és a bányaépítkezésekre elküldött munkások számáról.[22] Az utasításnak megfelelően a terület körzeti hadbiztosságai kiküldték a behívókat az 1928-as korosztálynak: 500 főt a vorosilovgrádi területre, az építőiparba, további 500 főt pedig a széniparba, FZO-iskolákba irányítottak.[23]

Több visszaemlékező tanúsága szerint – behívó vagy bármilyen írásbeli felszólítás kiküldése nélkül – a katonák erőszakkal hurcolták el:

> „Megfogtak a katonák és elvittek, erővel elvittek."[24]

> „Egyszerűen reggel jöttek, kit hogy találtak, úgy vitték. Bevittek Beregszászba, a református templomudvarba. Onnan bevittek minket Munkácsra, a téglagyárba, onnan bevagoníroztak, úgy vittek – akkor Sztálinszkij oblászty volt, most Donyeck – Horlovkára."[25]

A fiatalokat gyakran mindenféle előzetes felkészítés nélkül, egyenruhába öltöztetve küldték le több száz méter mélyre a bányákba dolgozni. (3. illusztráció)

Bár az eddig feltárt levéltári dokumentumokban nem történik utalás arra vonatkozólag, hogy a munkaszolgálatra küldött fiatalok kiválasztása nemzetiségi alapon történt, a Donbaszt megjárt kárpátaljai visszaemlékezők egyöntetűen állítják, hogy községükben kizárólag a magyar nemzetiségű hadkötelesekt sújtotta az újabb szovjet intézkedés:

> „Nem vittek katonának, csak ukránokat vagy cigányt, de magyart nem. Tehát itt számolták a nemzetiséget… Magyarokat nem vittek, mert nem voltunk szerintük megbízhatók. Azért vitték a magyarokat a lágerbe is."[26]

21 KTÁl, F.195. op.1. od. zb. 78., 10–13. Közli: Довганич–Хланта 2003: 110.
22 KTÁL, F.195. op.1. od. zb. 70., 48. Közli: Довганич–Хланта 2003: 110.
23 KTÁL, F.195. op.23. od. zb. 59., 29. Közli: Довганич–Хланта 2003: 111.
24 Interjú Berényi Ernővel. Hetyen, 2005. január 14. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
25 Interjú Horváth Gyulával. Mezőgecse, 2001. július 2. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
26 Interjú nevét nem közlő volt munkaszolgálatossal. A visszaemlékezést közli: Molnár D. 2011: 49.

3. illusztráció. *Kárpátaljai fiatalok a donbaszi munkaszolgálaton (a fotó a Sass család tulajdona, másolata megtalálható a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontban)*

A magyar nemzetiség több túlélő visszaemlékezéseiben is megjelenik mint a Donyec-medencei bányamunkára való kötelezés oka:

> „Azért vittek el, mert katonakötelesek lettünk volna, de csak az ukrán nemzetiségűeket hívták be a fegyveres hadseregbe, a magyarokat, akik '25-től '28-ig születtek – '25, '26, '27 – ezt a három korosztályt vitték első transzportba Donbaszra."[27]

> „Heten mentünk tán Verbőcről el, voltak Patakról, Salánkról. És arra emlékszek, hogy Egres egy nagy falu, és onnan egy sem volt, ezek ruszinok, ruszin falu. Úgy jön ki, hogy őket akkor nem vitték, csak a magyarokat. Úgy aztán, akkor már nem szöktünk el, mert télére nem volt hova menekülni."[28]

Nem zárható ki, hogy a visszaemlékezőknek a munkaszolgálattal kapcsolatos érvelése megalapozott a velük szembeni bizalmatlanság tekintetében, hiszen a vidék addig más országhoz tartozott, ennélfogva a határsávban nem szláv etnikumú lakosság élt. Azonban az sem jelenthető ki teljes egyértelműséggel, hogy Kárpátaljáról kizárólag a magyar nemzetiségű katonaköteles korba lépett fiatalokat vitték a Donyec-medencébe, mivel az FZO-iskolák a legtöbb esetben vegyes etnikai összetételűek voltak, a munkaszolgálatosok

27 Interjú Huszti Csabával. Kígyós, 2001. május 3. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
28 Interjú Stul Ferenccel. Verbőc, 2007. április 29. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

között pedig kárpátaljai ruszin, illetve ukrán nemzetiségű személyek is fellelhetőek:

> „Ruszinok voltak Donbaszon, kárpátaljaiak."[29]

A rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, hogy – mivel a Kárpátalja területére megszabott kvóta teljesítéséből kisebb vagy nagyobb mértékben, de valamennyi járásnak ki kellett vennie a részét – a magyar többségű, illetve etnikailag vegyes összetételű közigazgatási egységekből főként vagy kizárólag a magyar nemzetiségű katonaköteles korúakat vitték, azonban a ruszinok vagy ukránok által lakott települések is érintve voltak a munkaszolgálatosok kiállítása tekintetében.[30]

A volt munkaszolgálatosok emlékezetében ezek az események több szempontból is tragédiaként jelennek meg: egyrészt, miután édesapjuk és rosszabbik esetben még idősebb bátyjuk is a „málenkij robot" áldozatává vált, őket – arra kényszerítve, hogy otthon hagyják édesanyjukat és fiatalabb testvéreiket – mint családfenntartót szintén elhurcolták.

> „Akkor is becsaptak bennünket. Mert arról volt szó – húszévesek voltunk –, hogy visznek katonának 1947-ben. És a szénbányába vittek. Én éppen egy év, hogy nem estem bele a háromnapi munkába. Nekem két bátyám halt oda. Egyik volt 19, a másik 21 éves. Egyiket halva Szolyváról édesapám küldte haza. Apám is ott volt."[31]

> „Beleestem ebbe a donbaszi menetbe, Donbaszra hordták az embereket. Jobban mondva előtte vitték a »háromnapos embereket«. Ez volt '44-ben. Akkor még én kicsi voltam, a bátyám beleesett, azt elvitték apámmal együtt. Mind a kettő odamaradt, és utána én odafejlődtem, és mivelhogy nagyobb család voltunk, engem '48 tavaszán felmentettek, de ősszel már cserez vojenkomát [a hadkiegészítő parancsnokságon keresztül – M. D. E.] akkor elvittek."[32]

A Donbaszra történő munkaerő-toborzás 1952-ig volt tapasztalható a területen. Ettől kezdve sorkatonai szolgálatra vitték a magyar nemzetiségű fiatalokat is. Arról, hogy összességében hány embert hurcoltak el és lett áldozata ennek az újabb intézkedésnek, összesítő adatok sajnos nem állnak a rendelkezésünkre. Ivan Turjanicának, a Végrehajtó Bizottság elnökének a jelentéséből

[29] Interjú Nagy Bélával. Eszeny, 2001. március 3. A hanganyag a szerző tulajdona.

[30] A mindeddig feltárt levéltári dokumentumokban szereplő munkaszolgálatosok névsora többségében magyar hangzású neveket tartalmaz. KTÁL, F. P. 2558., op.1., od. zb. 797., 134., F. P. 2558., op.1., od. zb. 1919., 152–154., 179. Közli: Довганич–Хланта 2003: 112.

[31] Interjú Máté Viktorral. Az interjút közli: Punykó 1993: 111.

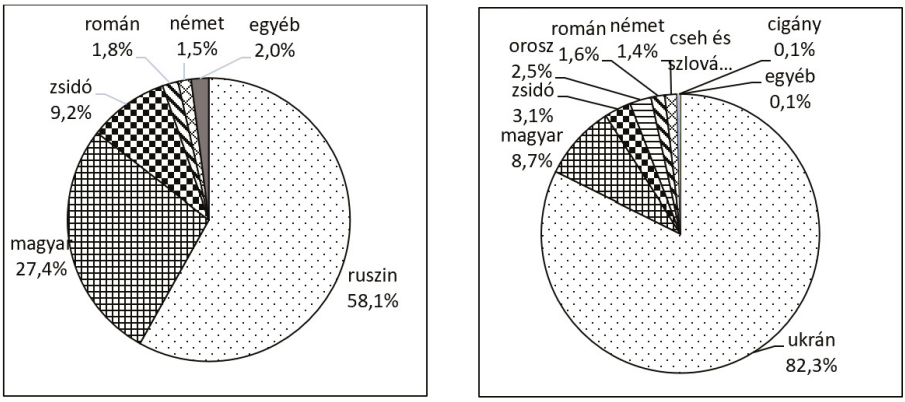
[32] Interjú Tóth Bélával. Beregszász, 2001. május 4. A hanganyag a szerző tulajdona.

az 1947–49 között mozgósítottak létszámára vonatkozó adatok találhatóak, ahol 12 ezer, Donbaszra irányított főről olvashatunk.[33]

A SZOVJET HATALOMVÁLTÁS, AZ ELHURCOLÁSOK ÉS A DONBASZI MUNKASZOLGÁLAT HATÁSA A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI SZERKEZET ÁTALAKULÁSÁRA

Kárpátalja szovjetizálásának folyamatában jelentősen átalakult a régió etnikai térszerkezete, a deportálások drasztikusan hatottak a demográfiai összetételre. Míg 1941-ben a ruszin és magyar közösségek alkották a népesség jelentős részét, az 1946-os adatok már az ukrán nemzetiség dominanciáját és a zsidóság tragikus létszámcsökkenését tükrözik. Itt jegyzendő meg, hogy a szovjet hatóságok a ruszinokat ukránként regisztrálták, a ruszin nemzetiséget nem ismerték el. Az 1946-os adatok a terror legsúlyosabb periódusát ábrázolják: a magyar lakosság lélekszáma 233 ezerről (27,4%) 66 ezerre (8,7%) zuhant, ami a deportálások, a menekülés, a háborús pusztítás együttes eredménye volt. A zsidóság tragikus eltűnése mellett megfigyelhető az orosz népesség megjelenése és dinamikus növekedése, amely a szovjet adminisztratív elit betelepítésének közvetlen következménye volt.[34] Ezzel megszűnt a korábbi többpólusú etnikai és társadalmi struktúra, ami a szovjet társadalompolitika céljainak – a homogenizálásnak, ideológiai átalakításnak – kedvezett. (4. illusztráció)

[33] KTÁL, F.P.195. op.23. od. zb. 60., 49. Közli: Довганич –Хланта 2003: 111.
[34] Molnár D. 2009: 172–173; Molnár D. 2018: 101.

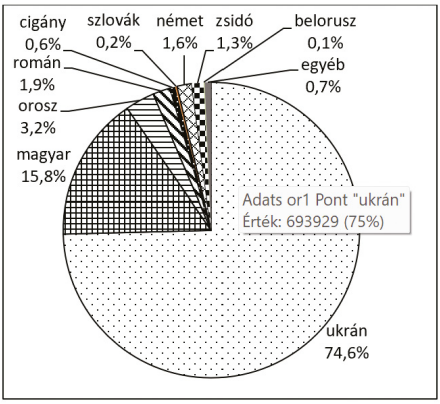

4. illusztráció. *Kárpátalja nemzetiségi összetétele az 1941-es népszámlálás és az 1946-os összeírás alapján*[35] *(Molnár D. 2009: 172–173. Molnár D. 2018: 101.).*

A szovjetizálás következményeit vizsgálva a régió etnikai összetételére vonatkozóan érdemes egy pillantást vetni az 1959-es népszámlálásra, amely az első teljes körű cenzus volt a Szovjetunióban a második világháború után. Az 1959-es kimutatás a teljes népesség növekedése mellett a szovjet korszakra jellemző új demográfiai helyzetet rögzíti. A magyar közösség részben visszaépült (146 247 fő), ami egyrészt a lágert túlélők hazatérésének tudható be, másrészt annak, hogy az 1946-os állapotokhoz képest 1959-ben már többen merték vállalni magyarságukat. Az ukrán–orosz túlsúly rögzült a térségben. (5. illusztráció)

A kárpátaljai magyar férfilakosság deportálása nemcsak jelentős létszámcsökkenést okozott, hanem a térség társadalmi elitjének szándékos felszámolását is eredményezte, emellett pedig súlyos munkaerőhiányt idézett elő az érintett közösségekben. A férfimunkaerő nélkül maradt települések nehéz helyzetéről tanúskodnak az elhurcoltak szabadon bocsátásának ügyében

[35] Az 1946-os összeírás már a szovjet hatalomátvételt követően, Kárpátalja annektálása után készült. Nem klasszikus népszámlálás volt, hanem adminisztratív összeírás, amely kevésbé egységes módszertannal készült, mint egy népszámlálás. Az összeírás célja a háború utáni népességvesztés felmérése, a lakosság politikai és etnikai felmérése, valamint a szovjet közigazgatás megszervezése volt. A nemzetiséget már nem anyanyelv, hanem nemzetiségi besorolás alapján állapították meg. Az adatok torzulását több tényező is okozza: a „málenkij robot", a holokauszt következményei, a politikai nyomás, melynek következtében többen nem merték vállalni magyar nemzetiségüket. Ezért az 1946-os összeírás inkább becslés jellegű, és sok kutató óvatosan használja. (Molnár D. 2009, 172–173.; Molnár D. 2018: 101.)

5. illusztráció. *Kárpátalja nemzetiségi összetétele az 1959-es népszámlálás alapján (Molnár D. 2018: 108.).*

írt kérvények, amelyeket az elhurcoltak itthon maradt hozzátartozói írtak a helyi hatóságokhoz vagy a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsához[36] címezve. Ezekben a kérvényekben a deportáltak ártatlansága mellett az az ellehetetlenített helyzetet is hangsúlyozzák, amibe a falvak kerültek annak okán, hogy nem maradt, aki elvégezze az aktuális munkálatokat.[37] Jellemző példa a kérelmek tekintetben a Nagyberegi[38] Községi Népbizottság kérvénye, amelynek fogalmazói, az alábbi 6 pontba szedve, leginkább a munkaerőhiányra hivatkozva indokolják a férfiak hazaengedésének szükségességét:

> „1. A katonai alakulatoknak szükségük van emberekre a falunk közelében lévő hidak építéséhez.
> 2. Az ő erejük hiányzik a fasiszták által lerombolt épületek helyreállításához.
> 3. Emberekre van szükség az erdőkitermeléshez a falunk közelében elterülő erdőkből.
> 4. Nem tudjuk nélkülük ellátni katonai munkakötelezettségünket, nincs, aki alkatrészeket gyártson a szekerekbe.
> 5. Falunk területén van egy malom, amely öt községnek őröl. Jelenleg nincs jó malmosunk.
> 6. Eljön az ideje, és nem lesz kinek a földet megművelni, ősszel nem vetettünk és most sem tudunk. Ez nagy kárára lesz az államnak is.

36 KTÁL, F.P–14., op.1., od. zb. 204–210.
37 KTÁL, F. P–14. op.1. od. zb. 82.
38 Magyarlakta falu Ukrajnában, Kárpátalján, a Beregszászi járásban. Beregszásztól 10-11 km-re, a Borzsa folyó jobb partján található.

> Ha orvosolnák kérésünket, mi magunk is el tudnánk végezni minden felsorolt munkát. Kérésünk teljesítése érdekében még hangsúlyozzuk, hogy nagyon sok embert elvittek, figyelmen kívül hagyva, hogy ki is volt, ezek az emberek egyszerű mezőgazdasági és erdőmunkások voltak."[39]

Néhány településről az emberek kétségbeesésükben Budapesttől és a magyar kormányszervektől kértek segítséget és közbenjárást.[40] Ezek a kérvények szintén alátámasztják a korabeli szemtanúk azon állításait, miszerint az aktuális munkálatokat az otthon maradt nők és a nagyobb gyermekek próbálták elvégezni:

> „Visket[41] 1944. nov. 27-én érte az a nagyon szomorú sors, hogy csaknem minden 18–50 éves magyar férfit orosz táborokba hajtottak. A kötelességteljesítés alól sohasem húzódott el a viski magyarság, háborús kötelességének most is eleget tett. Az elhurcolt férfiakat – az itthoni sok-sok megpróbáltatás között is – csendes reménységgel helyettesítették a közeli viszontlátás reményében a gyenge nők és gyermekek."[42]

Megjegyzendő, hogy dálnoki Miklós Béla, az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke nemegyszer kísérelt meg közbenjárni a szovjet vezetésnél az elhurcoltak hazaengedése érdekében. Az 1944. december 26-án, illetve az 1945. január 7-én kelt levelében is szót emelt a polgári lakosság tömeges elhurcolása ellen, kitérve a Kárpátalját is érintő deportálásokra, azonban a szovjetek a magyar kormányszervek kérésére sem engedték el a foglyokat, sőt az elhurcolások tovább folytatódtak.[43]

Az uralkodó állapotokat és a kétségbeesett próbálkozásokat jól szemléltetik azok a helyi népbizottsági tagok által írt jelentések, amelyek arról tanúskodnak, hogy a járási bizottság hivatali épülete mindennap várakozó nők százaival van tele, akik sírnak vagy kiabálnak, és addig nem akarják elhagyni a helyiséget, amíg a népbizottság tagjai levelet nem írnak az illetékeseknek az elhurcolt férfiak hazaengedése ügyében:

> „A járási bizottság minden nap várakozó nők százaival van tele. Ezek az elhurcoltak hozzátartozói, akik látván, hogy nem akarok kérvényt írni, kiabálnak és sírnak. Kérem, ezt az ügyet mihamarabb tisztázni és engem erről tájékoztatni. Állandó jelenlétük miatt nem tudunk nyugodtan dolgozni, mert még el sem akarják hagyni a hivatalt, hiába magyarázom, hogy nem tehetek eleget kérésüknek."[44]

39 Csatáry 1991: 80.
40 Stark 2010: 249.
41 Nagyközség Ukrajnában, Kárpátalján, a Huszti járásban. Huszttól 20 km-re délkeletre, a Tisza völgyében, a Marangos-patak partján fekszik.
42 Stark 2006: 57.
43 Bognár 2009: 57–58.
44 Csatáry 1991: 80.

Az elhurcolások a családfő elvesztése okán ugyanakkor családszerkezeti válságot is jelentettek. A fent említett kérvények és visszaemlékezések őrzik a társadalmi tragédia lenyomatait. Jellemzővé váltak az olyan családmodellek, amelyekben meghatározóvá vált a nők, gyakran sokgyermekes édesanyák családfenntartó szerepe, akik sokszor minden erőfeszítésük ellenére sem tudtak élelmet tenni az asztalra:

> „A legjobban mindig az fájt, ha a gyermekek ennivalót kértek, és nem tudtam adni nekik."[45]

A nagyobb gyerekek bevonása a gazdálkodásba, a háztáji munkálatokba mindennapos volt, akár úgy is, hogy a gyermeknek félbe kellett szakítania tanulmányait.

> „Volt, hogy úgy műveltük a földet, hogy a járomba fogott tehénnek fogni kellett a szarvát, de közben a gép hol előre, hol hátraráncigált engem. Tizenkét éves gyerekként már javában dolgoztam. […] Gyerekként az ökröket alig tudtuk befogni."[46]

A családfenntartóvá vált nőknek úgy kellett megbirkózniuk a rájuk szakadt teendőkkel, és úgy kellett talpon maradniuk a szovjet hatalomváltás és az elhurcolások következtében kialakult új élethelyzetben, hogy a családtagok elvesztése okozta traumát nem volt idejük és lehetőségük feldolgozni.[47]

A deportálások következtében megtizedelt és megfélemlített közösségre a szovjetizálás következő lépcsőfokaiban a hatalom könnyűszerrel erőltette rá a szovjet gazdasági modellt. A gazdasági szerkezetváltás és a társadalmi átalakulás Kárpátalján is – akárcsak Európa más, szovjetek által uralt területén – kéz a kézben járt.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az elhurcolások – folyamatában és következményeiben – több dimenzióban, gazdasági és társadalmi összefüggéseiben is érintették a közösséget. A keletkezett vákuumot a Szovjetunió belső területeiről érkezett, ideológiailag megbízható orosz és ukrán káderekkel töltötték be. A mobilitási csatornákat kizárólag a párthűség nyitotta meg, gyakran a helyi szegényparasztságból kiemelt aktivisták számára. Az 1944 utáni elhurcolások nem csupán emberi tragédiát, hanem társadalomszerkezeti fordulópontot jelentettek Kárpátalja történetében. A deportálások kiüresítették a helyi középrétegeket, elősegítették a szovjet társadalmi modell bevezetését, és hosszú távon hozzájárultak a térség etnikai és kulturális homogenizálásához. A szovjet hatalom így az erőszak és a társadalmi

45 Bagu 2004: 102.
46 Mádi 2019: 109–110.
47 Bagu 2004: 103–104.

mobilizáció kombinációjával építette ki új, ideológiailag megbízható társadalmát. Az elhurcolások tehát nem elszigetelt események voltak, hanem a rendszerváltás tudatos eszközei a Szovjetunió peremterületein. Az 1944 és 1953 közötti folyamatok elemzése megerősíti, hogy az elhurcolások és a gazdasági kényszerintézkedések nem elszigetelt incidensek, hanem a szovjet államrendszer koherens eszközei voltak a peremterületek pacifikálására. Az 1944-es év egy olyan visszafordíthatatlan társadalomszerkezeti fordulópontot jelölt ki Kárpátalja történetében, amely a helyi középrétegek megsemmisítésével és az elitcserével évtizedekre meghatározta a régió fejlődési lehetőségeit. A korszak tehát nem csupán hatalmi átrendeződést, hanem a hagyományos társadalmi rend szisztematikus felszámolását hozta el.

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

Kárpataljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

F. P–14., op.1., od. zb. 52.

F. P–14., op.1., od. zb. 82.

F. P–14., op.1., od. zb. 204–210.

F. P–14., op.1., od. zb. 215–232.

F. P –14., op.1., od. zb. 404.

Interjúk, visszaemlékezések

Imre Sándor túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Beregszász, 1972. A visszaemlékezés másolata a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontban található.

Interjú Berényi Ernővel. Hetyen, 2005. január 14. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Horváth Gyulával. Mezőgecse, 2001. július 2. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Huszti Csabával. Kígyós, 2001. május 3. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Nagy Bélával. Eszeny, 2001. március 3. A hanganyag a szerző tulajdona.

Interjú Stul Ferenccel. Verbőc, 2007. április 29. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Tóbák Klárával. Aknaszlatina, 2016. július 1. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Tóth Bélával. Beregszász, 2001. május 4. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Publikált források

Bagu Balázs 2004: *Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Dupka György–Korszun Alekszej 1997: *A „málenykij robot" dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Dupka György (összeáll.) 2017: *Egy eltűnt férfigeneráció nyomában a GUPVI–GULAG kárpátaljai túlélőinek vallomásaiból. Eltitkolt, múltidéző emlékezet a szovjetizálás időszakából, 1944–1990*. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó.

Punykó Mária 1993: *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei kárpátaljai népi elbeszélésekben*. Debrecen, Győrffy István Néprajzi Egyesület.

Vida István (szerk.) 2005: Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Budapest, Gondolat Kiadó.

Feldolgozások

Bimba Brigitta 2018: Az otthon maradt nők sorsa az 1944-es őszi elhurcolás időszakában. In: Dupka György–Zubánics László (szerk.): *„Nevük élni fog nemzedékről nemzedékre…" Múltidézés a Kárpát-medencében: szovjet katonai megtorlás, Gulág- és Gupvi-táborok, áldozatok, emlékhelyek*. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó. 83–95.

Bognár Zalán 2009: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944–45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: Bognár Zalán (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt…" Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot"-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre. 13–72.

Bognár Zalán 2012: A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása a Szovjetunióba. *Orpheus Noster* IV/2. 46–60.

Bognár Zalán–Márkus Bea (szerk.) 2015: *„Itt volt a végállomás." Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

Botlik József 2003: *A hűség csapdájában. Kovács Vilmos (1927–1977) emlékének*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Csatáry György 1991: Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagainak tükrében. In: Barta Zoltán (szerk.): *Évgyűrűk '90. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány*. Ungvár, Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1991. 79–82.

Dupka György 2012: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946.)* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Mádi Bianka 2019: Ugocsa-vidéki népcsoportok internálásának folyamata. In: Dupka György (szerk.): *„Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot." Gulág–Gupvi-kutatók nemzetközi fóruma 2018*. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó. 105–120.

Molnár D. Erzsébet 2011: A szovjet rendszer kiépítésének korszaka a kárpátaljai magyarság kollektív emlékezetében. *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom* V./3. 42–59.

Molnár D. Erzsébet 2020: Kárpátaljai családok a „málenkij robot" árnyékában. In: Bali János–Deáky Zita–Vámos Gabriella (szerk.): *Családok a kitelepítések árnyékában*. Budapest, ELTE BTK. 45–56.

Molnár D. István 2009: A népességszám történeti alakulása. In: Baranyi Béla (szerk.): *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11.* Pécs–Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialog Campus Kiadó. 164–174.

Molnár D. István 2018: *Perifériáról perifériára: Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig.* Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram.

Oficinszkij, Román 2010a: Etnikai tisztogatások. In: Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. 246–247.

Oficinszkij, Román, 2010b: Munkaerő-toborzás a Donbászra. In: Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. 251–252.

Stark Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus Kiadó.

Stark Tamás 2010*:* „Budapest felé fordultak védelemért…" In: Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. 247–251.

Довганич О. Д.–Хланта О. В. 2003: Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах. Різак, І.М. (ред.кол. під кер.) *Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Ужгород, ВАТ «Видавництво Закарпаття». [Dovhanych, O. D.–Khlanta, O. V. 2003: Peresliduvannia molodi za vtechi zi shkil FZN ta za antyradiansku propahandu u viiskovykh chastynakh. Rizak, I. M. (red. kol. pid ker.). *Reabilitovani istoriieiu. Zakarpatska oblast*. Uzhhorod, VAT «Vydavnytstvo Zakarpattia».; Dovhanyics, O. D.–Hlantá, O. V. 2003: A fiatalok üldözése az FZO-iskolákból való szökésekért és a katonai egységekben folytatott szovjetellenes propaganda miatt. In: Rizak, I. M. (szerk.): *Rehabilitálva a történelem által*. Kárpátalja. Ungvár, „Kárpátalja Kiadó" Rt.]

Dupka György

A szovjet társadalomszerkezet-átalakítás folyamata Kárpátalján, különös tekintettel a magyar[1] és a német kisebbségre (1944–1956)

A HORTHY-RENDSZER FELSZÁMOLÁSA KÁRPÁTALJÁN A SZOVJET HADERŐ KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

Kárpátalján a hat-hét évig tartó Horthy-rendszer felszámolása akkor kezdődött, amikor a 4. Ukrán Front csapatai 1944. október végén a szovjet dokumentumokban már „Kárpátontúli Ukrajnának" is nevezett földrajzi egységet bekebelezték. A front hátországát védő NKVD-egységek az állambiztonsági tisztek irányításával hozzáláttak a „moszkvai forgatókönyv" alapján a szovjet típusú társadalom erőszakos, diktatórikus rendszerének a bevezetésére.

A kommunista ideológiával telített programban elsősorban az NKVD hadifogolytáborainak antifasiszta tanfolyamain[2] kiképzett magyar, ruszin, német és más nemzetiségű (a rabság alól felmentett) hadifoglyokat, azaz politikai és társadalmi aktivistákat vetettek be, akik az NKVD utasításait hajtották végre a helyi lakosság között. Hatásukra sok esetben a megtévesztett helyi szláv népcsoportok képviselői is velük együtt aktívan közreműködtek.

1 A szerző előadásának szerkesztett változatában a kárpátaljai németek tragédiájával foglalkozik, mivel kutatótársa, Molnár D. Erzsébet történész (PhD) a kárpátaljai magyarság szenvedéstörténetét elemezte.

2 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 5/a sz. ügyirat: 58.

A szovjet vezetők az elsődleges dokumentumokban Kárpátalját az általuk felszabadított Csehszlovákia részének, egy ideig „Podkarpatszka Rusznak" tekintették.[3] Sőt, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa az NKVD operatív tisztjein keresztül a településeken működő helyőrségi parancsnokokat arra utasította, hogy a Kárpátaljára érkezett csehszlovák kormánybiztossal, az általa kinevezett helyi közigazgatási szervekkel tartsák a kapcsolatot. Az együttműködés kimondottan a katonai szempontból fontos ügyekre korlátozódott. Például nem gátolták az önkéntesek toborzását a csehszlovák hadsereg részére.

Az 1944. október 28-tól a Huszton székelő Csehszlovák Köztársaság kormánymegbízotti hivatala által november 7-én kiadott körlevélben[4] foglaltak alapján – a szovjet helyőrségi katonai parancsnokok egyetértésével és támogatásával – tartóztatták le az úgynevezett „viszályt keltő" német ügynököket, a Horthy-korszakban „az 1938. szeptember 29. után kormányzati tisztséget betöltött és közügyekkel foglalkozó", főleg magyar, német és más nemzetiségű kollaboráns személyeket. A letartóztatandók körébe sorolták a leleplezett besúgókat, „a fasiszta szervezetek (Nyilaskeresztes Párt, Fajvédő Szervezet, Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség)" egykori tagjait. Az elfogatóparancs vonatkozott „a Nemzetvédelmi Kereszt kitüntetettjeire, a Volksbund, a Levente, a Szics, a Kurtyák–Bródy–Fenczik Párt, az SS, SA, Gestapo szervezetek tagjaira, továbbá mindazokra", akik cseh- és szovjetellenes tevékenységet fejtettek ki.

A szovjet és csehszlovák felek között ez a kezdeti bizalomra épülő katonai együttműködés Kárpátalján közel egy hónapig tartott. Miután a Moszkva irányelveit megtestesítő 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának segítő közreműködésével a magyar- és németlakta településeket a katonaköteles férfiaktól 1944. november 18-tól kezdve megtisztították, a védő fegyverek árnyékában Ivan Turjanica pártvezér és moszkovita párttársai szervezésében Munkácson, november 26-án megtartották a Kárpátontúli Ukrajna Népbizottságainak Első Kongresszusát.[5] A Kárpátalja nem minden települését képviselő, sebtében kiválasztott küldöttség tagjai megszavazták Kárpátontúli Ukrajna Szovjet Ukrajnával való újraegyesítését, és kiadták a csehszlovák államból való kiválását kimondó kiáltványát (manifesztumát).[6] Erről 1944. december 5-én a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának nevében, Ivan Turjanica elnök és a Néptanács tagjainak aláírásával értesítést[7] küldtek az 1940–1945 között

3 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 7/a sz. ügyirat: 65.
4 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 9. sz. ügyirat: 68–69.
5 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 75. sz. ügyirat: 174–176.
6 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 76. sz. ügyirat: 176–178.
7 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 80. sz. ügyirat: 182–183.

londoni emigrációban tartózkodó dr. Edvard Benešnek, a Csehszlovák Köztársaság elnökének.

A kormány hallgatólagos beleegyezésével Němec František (1898–1963) kormánybiztos a hivatalával és beosztottjaival a szlovákiai Besztercebányára menekült. Egyik jelentésében kudarcát nyíltan beismerte, ezért a lakosság akarata ellenére a továbbiakban „Podkarpatszka Ukrajnában" kormány megbízotti tevékenységének nem látja értelmét. Beismerte: a Turjanicáék által alaposan megszervezett, „a Szovjetunióhoz csatlakozásért indított mozgalom a jelenlegi szakaszában népinek és spontánnak minősíthető."[8] Ezzel kapcsolatosan a csehszlovák szervek részéről felvetett „bizonyos mulasztásokról" is kifejtette őszinte gondolatait, majd a felmerült problémák megoldásának lehetőségeiről a Csehszlovák Köztársaság elnökét és kormányát részletesen tájékoztatta.

A szovjet vezetőknek sikerült kemény és következetes diplomáciai nyomásgyakorlással, valamint szemfényvesztő taktikákkal, kiagyalt ideológiai eszközök alkalmazásával – a szövetségeseket megkerülve – rávenni a csehszlovák kormányt arra, hogy az 1919. szeptember 10-i saint-germaini békeszerződés értelmében birtokukba került Podkarpatszka Ruszról a Szovjetunió javára lemondjanak. Ez végül – látszatkeltő huzavona után – hivatalos államközi szerződés folytán 1945. június 29-én megtörtént.[9] Cserébe a Kremltől többek között azt kérték, hogy Csehszlovákia területéről a németek teljes körű és a magyarok részleges kitelepítésébe egyezzen bele.

Abban az időben erős német- és magyarellenesség uralta a vezető szovjet pártpolitikai és katonai köröket is. A szláv népek úgynevezett „életterének védelme" és a „fasiszta szemléletű", „szlávellenes elemek" kiiktatása érdekében az NKVD által vezetett tisztogatási akció több hullámban zajlott le.

8 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 101. sz. ügyirat: 203–204.

9 Lásd a szerződés magyar fordítását: Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 32. sz. ügyirat: 104. – 1945. június 29. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és a Csehszlovák Köztársaság által Kárpátontúli Ukrajnáról kötött szerződés. Aláírói a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnökségének megbízásából: V. Molotov; a Csehszlovák Köztársaság elnökének megbízásából: Zd. Fierlinger, V. Clementis.

A NÉMETEK MEGBÜNTETÉSÉT ALKALMAZÓ AKCIÓK

Az NKVD,[10] az MVD,[11], valamint a KGB[12] és más szovjet hivatalos szervek 1944–1991 között keletkezett több mint 220 ügyiratának[13] döntő többsége a német nemzetiségűek többirányú megbüntetésének ügyeivel foglalkozik: a „kollektív felelősség elvének" alkalmazásával, a vádlottak padjára kényszerítéssel, a halálra, illetve Gulag-rabságra ítéléssel. A vádlottak zömét a szovjetellenesnek minősített Volksbund-tagok, az anyanyelvi kultúrájukat terjesztő német patrióták, valamint az SS-csapatokba önként jelentkezők tették ki. Az MGB-t[14] felváltó KGB operatív tisztjei a helyi német értelmiség megfigyelésével és az országból való kiüldözésükkel a Szovjetunió összeomlásáig foglalkoztak.

A magyarok mellett a németek kollektív megtorlását a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-ei ülésén hozott 0036-os sz. határozata rendelte el. Ehhez mellékelték a sebtében, november 13-án kiadott „városparancsnokság 2. számú parancsát".

Egy másik NKVD-utasítás leszögezte: a magyar és német nemzetiségű egyéneket azért kell letartóztatni, mert „magyar, német bandita- és diverziós csoportok aktivizálódásának lehetőségével kell számolni". Ezekhez hasonló sok más a paranccsal indult be az NKVD és a SZMERS[15] gyilkos, népirtó gépezete. A német és magyar lakosság megszűrését, izolálását, a kiemelt személyek begyűjtését, letartóztatását, internálását szigorúan végrehajtották.

Megjegyzendő, az NKVD-tisztek a német lakosság számának felmérése idején azzal a ténnyel szembesültek, hogy sokan a visszavonuló német csapatok védelmében elmenekültek vagy ismeretlen településeken húztak meg magukat, mások elbujdostak. Ezért az 1944. november 14–16-án lezajlott első regisztráláskor csupán 115 német nemzetiségű személyt vettek nyilvántartásba. 1944. november 18–21-én került sor a második regisztrálásra. A kimutatásban további 48 német szerepelt.[16]

10 NKVD (Narodnij Komisszariat vnutrennyih gyel) – Belügyi Népbiztosság.

11 MVD (Minyisztyersztvo vnutrennyih gyel) – Belügyminisztérium.

12 KGB (Komityet goszudarsztvennoj bezopasznasztyi) – Állambiztonsági Bizottság.

13 Forrás: lásd a Korszun 2012 és a Korszun–Kosztyó–Toma 2022 levéltári iratok és dokumentumok ukránul és magyarul publikált gyűjteményeit.

14 MGB (Minyisztyersztvo goszudarsztvennoj bezopasznasztyi) – Állambiztonsági Minisztérium.

15 SZMERS/GUKR „Szmers" – Kémelhárítási Főcsoportfőnökség, oroszul: a *Szmerty Spionam!* – Halál a kémekre! kifejezés rövidítése, szovjet katonai kémelhárítás, Glavnaja Upravlenyija vojennaj kontrazvedki „Szmers".

16 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 79. sz. ügyirat: 180–182.

Egy további irat szerint az NKVD és a SZMERS egységei mintegy száz településen november 16. és december 16. között hajtóvadászatot indítottak, ennek eredményeként már 367 német személyt kutattak fel. Ők is a perecsenyi gyűjtőpontra és a szolyvai gyűjtőtáborba kerültek.[17]

Az 1944. december 17-i, Petrov hadseregtábornak küldött Fagyejev-jelentés külön kitért arra, hogy

> „december 13-án és 14-én az NKVD-osztagok Szolyva, Munkács, Ilosva, Nagyszőlős, Huszt és Rahó körzetében akciót hajtottak végre a 18 és 50 év közötti németek (férfiak) elkülönítésére. Az akció eredményeként 292 főt különítettek el és irányítottak hadifogoly-gyűjtőhelyekre."[18]

A letartóztatott és lágerbe irányított 22 951 főből – az elemzett jelentések alapján – igazoltan 429 német nemzetiségű volt.

Az 1945. január 3-i állapot szerint[19] a front mögötti lágerekben a 17 987 internált közül 358 fő német nemzetiségű személyt is fogva tartottak. Ebből az FPPL[20] 22 Szamborban 266 fő, az SZPV–1[21] Novoszelicában 9 fő, az SZPV–2 Szolyvában 58 fő, az SZPV–3 Szniában 8 fő, az SZPV–90 Homonnában 13 fő, az SZPV–66. számúban 1 és a PPV[22] Perecsenyben 3 fő német került nyilvántartásba. Ha a két utóbbi összesítő adatot (427, majd 358 fő) összevetjük, akkor kiderül, 71 fő hiány mutatkozik. Feltehetően ők is a szolyvai lágerben kitört flekktífusz áldozatai lettek.

A KÁRPÁTALJAI NÉMETEK MOZGÓSÍTÁSA ÉS INTERNÁLÁSA

1944. december 16-án Joszif Sztálin, az Állami Védelmi Bizottság (ÁVB) elnöke aláírta a 7161. számú határozatot. Ennek 23791. és 23792. sorszámú, szigorúan titkos kivonatát[23] 1944. december 17-én Petrov hadseregtábornok, a 4. Ukrán Front parancsnoka is megkapta, hogy a Csehszlovákiában, ezen belül pedig a Kárpátalján élő munkaképes németek mozgósítását és internálását záros

17 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 85. sz. ügyirat: 186–187.
18 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 88. sz. ügyirat: 192.
19 Dupka–Korszun 1997: 76.
20 FPPL – (Frontavaja prijamna-pereszilacsnij láger) – Front melletti átvevő-továbbító tábor.
21 SZPV – (Szbornij punkt vojennoplennih) – Hadifogoly-gyűjtőállomások.
22 PPV – (Peredatocsnij punkt vojennoplennih) – Hadifogoly-átvevőállomások.
23 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 18. sz. ügyirat: 79–80.

határidőn belül szervezze meg. Öt napon belül, december 21-én a 4. Ukrán Front Parancsnokságának operatív ügyintézése is felgyorsult, és a helyi viszonyokat is figyelembe véve a nevezett, 17 pontból álló határozat[24] végrehajtásával a korábban említett Fagyejev vezérőrnagyot, a hátországvédelmi NKVD-csapatok parancsnokát bízták meg, akinek jogában állt a „mozgósítás elkerülését megkísérlőket és családtagjaikat" is letartóztatni és hadbíróság elé állítani. A megszabott határidő szerint december 25-éig a Katonai Tanácsnak köteles volt jelentést tenni a megtett intézkedéseiről.

A frontparancsnokság által kiadott, a német lakosság részleges mozgósítását előirányzó határozatát Ivan Turjanica, a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának elnöke azonnal felkarolta, és a nevezett tárgykörben december 21-én körlevéllel[25] fordult a körzeti és helyi népi bizottságokhoz, hogy az NKVD-csapatokkal együttműködve, közösen szervezzék meg december 22-étől 25-éig terjedő időszakban a részleges mozgósítás alá eső személyek összeírását.

Megjegyzendő, hogy a Front Katonai Tanácsa 1944. november 13-án kelt, 0036. sz. határozata alapján „kiemelt" helyi német férfiak legalább már 35 napja a szolyvai, a szambori és más front mögötti lágerekben sínylődtek. Egy részük már járványos betegségben és végkimerülésben elpusztulhatott a front mögötti gyűjtő- és továbbítóállomásokon, a másik részük elkülönítőbarakkokban, hadifogolykórházban tartózkodott, vagy már kiszállításra került a Szovjetunió távoli vidékeire. A németlakta települések jóformán kiürültek,[26] aki tehette, lakhelyét hátrahagyva, életét féltve elmenekült, a munkaképteleneken kívül csekély számú 17-18 éves fiatal, valamint a 18 és 30 év közötti nő tartózkodott. [27]

A 88. Kárpáti Határőrezred képviseletében Avramcsuk alezredes, ezredparancsnok és Hizsnyak százados, az ezred törzsparancsnoka a kárpátaljai munkaképes németek nyilvántartásba vételéről és összegyűjtésének eredményeiről 1945. január 6-án készített terjedelmes jelentést,[28] amelyet Fagyejev vezérőrnagynak, a 4. Ukrán Front Hátországvédelmi NKVD-csapatok parancsnokának küldtek el. Az ezred által felügyelt Rahói, Técsői, Huszti,

[24] Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 20. sz. ügyirat: 82–84, 99. sz. ügyirat: 202.

[25] Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 21. sz. ügyirat: 84–85, 91. sz. ügyirat: 195, 95. sz. ügyirat: 199, 957. sz. ügyirat: 200.

[26] Georg Melika kutatási eredményeiből tudjuk, hogy az evakuálás 1944. szeptember–október folyamán a kárpátaljai német lakosság kétharmadát érintette. Több mint 2000 menekült új hazát talált Németországban, Ausztriában és az Amerikai Egyesült Államokban. Lásd Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 442. sz. ügyirat: 653, 456. sz. ügyirat: 683–686.

[27] Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 89. sz. ügyirat: 192–194.

[28] Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 117. sz. ügyirat: 217–219.

Nagyszőlősi, Beregszászi, Csapi, Ilosvai, Munkácsi, Szolyvai körzetekben 1944. november 24. és 1945. január 4. között a munkaképes németek előállításával 36 tiszt, 73 tiszthelyettes és 239 sorkatona foglalkozott. Mindent összevetve hihetetlenül hangzik, de 348 kirendelt szovjet katonát vontak be a csupán 217 munkaképes német nő és férfi internálásának lebonyolításába.

Közben Fagyejev vezérőrnagy a hozzá beérkezett információs anyagok alapján 1945. január 9-én helyzetösszegző jelentést küldött közvetlen felettesének, L. Mehlisz vezérezredesnek a Front Katonai Tanácsa tagjának a munkaképes németekre vonatkozó, az ÁVB által 1944. december 16-án kiadott 7161. számú, valamint a Front Katonai Tanácsa által 1944. december 21-én elfogadott 00520. számú határozatok végrehajtásáról. A kijelölt 14 körzetben – tehát a munkácsi, szolyvai, huszti, técsői, beregszászi, csapi, terebesi, perecsenyi, rahói, homonnai, nagyszőlősi, ilosvai, ungvári és nagybereznai körzetben – december 21. és 27. között 301 személyt regisztráltak, azaz 60 férfit és 241 nőt vettek nyilvántartásba.

1945. január 2-án a körzetekből a gyűjtőállomásokon összesen 215 személy, 49 férfi és 166 nő jelent meg. A munkácsi, szolyvai, técsői, nagyszőlősi és ilosvai körzetekből összesen 36 fő (10 férfi és 26 nő) nem jelent meg. Az időben foganatosított razziáknak köszönhetően mintegy 70 főt a gyűjtőállomásokra kísértek. A jelentés kitér arra is, hogy a mozgósítás elől elrejtőzött, illetve a csehszlovák hadtestbe önkéntesként beiratkozott

> „személyek körözése folyamatban van. A 215 személyt szállító szerelvény 1945. január 7-én a volóci vasútállomásról útnak indult a célállomás felé."[29]

A hiányos NKVD-statisztikák miatt máig pontosan nem tudjuk a „málenkij robotra" elhurcolt németek végleges számát. A táborokban elhunytakról szintén nem találtunk adatokat. A kárpátaljai levéltári források szerint egy év elteltével a kárpátaljai megyei hatóságokhoz sorra érkeztek azok a folyamodványok, amelyekben a 7161. számú rendelet alapján a „málenkij robotra" elhurcoltak hozzátartozói kérték férjük, feleségük, lányuk és fiuk munkatáborokból (munkaszázadokból) való szabadon engedését. Az ilyen tartalmú folyamodványok egyikének a szerzője a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának elnöke, Ivan Turjanica, aki 1944. október 19-én a gorlovkai női munkatábor parancsnokságától kérelmezte az 1945 januárjától az ott dolgozó Wisinger Varvara (Munkácsváralja, 1922.) munkatáborból való szabadon bocsátását, illetve „a hazatérésre jogosító engedély kiállítását". Kérését azzal indokolta, hogy

[29] Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 120. sz. ügyirat: 222–223.

> „a nevezett apja, Wisinger József 1922 óta a tagja a kommunista pártnak, Kárpátontúli Ukrajna német–magyar megszállása alatt Borbála lányával együtt a népnek az idegen kapitalista megszállók uralma alóli felszabadításán munkálkodott".[30]

A következő ügyiraban a huszti lakosok 1946. július 20-án intéztek kérelmet Ivan Turjanicához, amelyben segítséget kértek az 1944 decemberében a Szovjetunió Védelmi Bizottságának 7161. számú parancsa alapján a Szovjetunió hátországában való munkavégzésre „mozgósított" és „internált" gyermekeik szabadon bocsáttatásához.[31]

A Kárpátaljai Területi Levéltár iratcsomóiból további folyamodványok is előkerültek. Az első 1946. július 31-én, a második augusztus 2-án, a harmadik szeptember 2-án keletkezett. A dokumentumokat közreadó Olekszij Korszun megjegyzése szerint:

> „Az emberek a legkülönbözőbb módon próbálták indokolni kérelmüket, eljutva a német hovatartozásuk megtagadásáig, ami, természetesen, a helyben kialakult politikai helyzet diktálta kényszer következménye és az a remény, hogy ily módon ki tudják eszközölni gyermekeik szabadon bocsátását. A hatalommal szemben tanúsított kettős mérce megszokott jelenséggé vált, és megszokott elemét képezte a szovjet valóságnak."[32]

A RENDKÍVÜLI BÍRÓSÁGON (1944–1946) A VÁDLOTTAK PADJÁRA KERÜLT NÉMETEK

A 4. Ukrán Fronthoz tartozó NKVD-csapatok, SZMERS-egységek szakértőinek javaslatára a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa létrehozta a Rendkívüli Bíróságot, amely a néptanács mellett kezdte el működését. Az 1944. december 18-án kelt, 22. számú kormányrendelet[33] sokak tragédiáját okozta. Ez a bíróság – a Néptanács nevében – bárkit elítélhetett, aki a csehszlovák vagy magyar rendszerben bármilyen pozíciót betöltött, függetlenül a viselkedésétől és a tetteitől. A rendelet leszögezte, a bíróság ítélete ellen

30 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 213. sz. ügyirat: 350.
31 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 236. sz. ügyirat: 338.
32 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 236. sz. ügyirat: 377.
33 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 19. sz. ügyirat: 80–82. *Visznik Narodnoji Radi Zakarpatszkoji Ukrajini,* 1944. grudnya 30. 1–2. [*Ukrajna Néptanácsának Közlönye,* Ungvár, 1944. december 30. 1–2.]

„fellebbezésnek nincs helye. A golyó általi halált kimondó ítéletet Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa hagyja jóvá”.[34]

Az ungvári Rendkívüli Bíróság Vaszil Ruszin jogi végzettség nélküli partizánparancsnok vezetésével 1945–1946 folyamán működött. Főügyésszé Ivan Andráskót nevezték ki. A testület 1945. február 4. és 1946. január 28. között 82 ítéletet hozott, 14 német személyre golyó általi halálbüntetést szabott ki (lásd az 1. táblázatot). Kegyelemben senki nem részesült, a kivégzéseket Ungváron hajtották végre. Az áldozatok földi maradványait titokban, a város Kapos utcai temetőjében, jeltelen sírokban hantolták el.

1. táblázat. *A Rendkívüli Bíróság által 1945 januárja és decembere között halálra ítélt és kivégzett kárpátaljai német patrióták* névsora (a szerző saját szerkesztése)*

№	Név	Születési év	Lakhely	Foglalkozás	Kivégzés napja	Rehabilitálták
1.	CZIPF János	1891	Perecseny	munkás	1945. VI. 01.	1991
2.	ERHARDT (Erhat) Mátyás	1907	Szolyva	munkás	1945. V. 10.	1991
3.	HELM Ferenc	1901	Munkács	kereskedő	1945. II. 08.	1991
4.	KASZTNER Gusztáv	1907	Beregszász	elárusító	1946. V. 20.	1991
5.	KÉK Eduard	1921	Munkács	munkás	1945. XI. 16.	1991
6.	PILLER József		Pósaháza/ Munkács	kőműves	1945. VI. 16. Kivégzés előtt öngyilkos lett	1990
7.	SCHNELZER József	1926	Szolyva	munkás	1945. VI. 01.	1991
8.	STEFANSZKIJ Sándor	1909	Pósaháza/ Munkács	kőműves	1945. VII. 24.	1990
9.	STULLER Mihály	1922	Szolyva	tisztviselő	1945. V. 10.	1991
10.	SUBINEC Ferenc	1918	Szinyicseve	gazdálkodó	1945. XI. 16.	1991
11.	SZER Antal	1900	Ungvár	gépkocsivezető	1945. VI. 22.	n. a.
12.	SZUP József	1897	Németkucsova	gazdálkodó	1945. VI. 22.	1992
13.	TÓBIS Ágoston	1884	Szolyva	erdész	1945. XII. 18.	1991
14.	WEINRAUCH József	1909	Huszt	munkás	1945. VI. 22.	1991

* A nevüket a Szolyvai Emlékparkban a kárpátaljai kivégzett patrióták gránittáblájára felvésték.

34 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 19. sz. ügyirat: 82.

A németek által lakott kárpátaljai településeken a SZMERS és az NKVD külön egységet állított fel, amely a szovjetellenes szervezetnek minősített Volksbundba belépett tagok és az SS-csapatokban szolgálatot vállalt önkéntesek felkutatásával és felelősségre vonásával foglalkozott. A továbbiakban letartóztatott 64 volksbundistából egy főt 25 évre, kilenc személyt 20, másik kilenc főt 15, hatot 10, nyolcat 8, húszat 5, hatot 4, ötöt 3, kettőt 2, míg egy főt 1 évre, valamint egy személyt 6 hónap szabadságvesztésre ítéltek. Egyeseket vagyonelkobzással, polgári jogköre gyakorlásának eltiltásával sújtottak. Valamennyiüket 1990–1992-ben rehabilitálták.[35]

KATONAI TÖRVÉNYSZÉKEK IS ÍTÉLKEZTEK A NÉMETEK FÖLÖTT

Az ungvári Rendkívüli Bíróság mellett a 8. Légideszant Hadsereg Bírósága, a 18. hadsereg 128-as hegyivadász gárdahadosztályának ítélőszéke, továbbá a 38. hadsereg törvényszéke is ítélkezett a németek fölött. Az idevonatkozó aktákból azt is megtudjuk, hogy a halálos ítéletek jóváhagyásával, a kegyelmi kérvények elbírálásával a Szovjetunió Igazságügyi Népbiztossága és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöksége is foglalkozott. Valójában a halálos ítéleteket a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának vezetői hagyták helyben.

Az 1945 januárja és augusztusa között halálra ítélt és kivégzett kilenc áldozat között német nemzetiségű is volt, Franz József (Beregnagyalmás/Jablunyiv, Munkácsi járás, 1908) gazdálkodó személyében. A tényállás szerint Franz József „a községben működő népi milícia képviselőivel szembeni elégedetlenségének adott hangot, és még ugyanazon napon, 1944. 07. 24-én 17:00 órakor, amikor a portája előtt elhaladt a népi milícia képviselője, elővette a házában rejtegetett magyar gyártmányú puskát, és az udvaráról néhányszor rálőtt vele az utóbbira, a terrorista cselekmény azonban, tőle független okok miatt, nem valósult meg. Franz ezenkívül a határőrcsapatok általi őrizetbe vétele során ellenállást tanúsított, és Makusev vöröskatonát megütötte."[36]

A 4. Ukrán Front Haditörvényszéke, Mjasznyikov vezérőrnagy elnökletével, Franzot golyó általi halálra ítélte. 1944. december 30-án keltezett és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnökségének és a Szovjetunió Igazságügyi

[35] Dupka 2025.

[36] AUSZBU ZO, Fond 7., od. zb. 5449-sz., 5449-sz, p. 1. Eredeti gépírás.

Népbiztosságának címzett kegyelmi kérvényében Franz József büntetésének enyhítését kérte. Itt olvasható indoklása:

> „Nem vagyok a Vörös Hadsereg ellensége, a feleségem is orosz, és négy gyermekem van. Részeg voltam, és nem tudtam, mit teszek. Soha többé nem csinálok ilyet. Még egyszer kérem, hogy kegyelmezzenek nekem."[37]

Az akta utolsó irata 1945. január 10-én keltezett. Ebben A. Mjasznyikov vezérőrnagyot, a 4. Ukrán Front Hadbírósága elnökét Franz József halálos ítéletének végrehajtásáról értesítik. Dubrovszkij ezredes, a 4. Ukrán Front SZMERS Katonai Kémelhárításának parancsnokhelyettese és Limar őrnagy, a 4. Ukrán Front SZMERS Katonai Kémelhárításának parancsnoka a következőket jelentette:

> „Tájékoztatásul közöljük, hogy a Légi Hadsereg hadbíróságának 1944. december 30-án kelt, Franz Joszif Filipovics elítélt halálbüntetését elrendelő ítéletét 1945. január 9-én Ungváron végrehajtották."[38]

Franz Józsefet a rendszerváltozás után, a hatályos ukrán törvények értelmében, 1992-ben rehabilitálták.[39] Emlékezete: nevét a Szolyvai Emlékparkban található, a kárpátaljai kivégzett patriótáknak emléket állító gránittáblára felvették.

Számos német Gulag-rab nevét találtuk meg az MVSZ[40] Határőr Hadseregének Kárpátaljai Körzeti Hadbírósága (más néven: Belügyminisztérium Kárpátontúli Körzeti Határőrcsapatainak Haditörvényszéke) 250 ismert ítélethozatalának listájában. Ezen 25 főt (köztük három nőt) német nemzetiségű személyként tüntettek fel. Négy főt – köztük két nőt – 6, egy nőt 7, három főt 8, tizenöt főt 10 és két főt 25 évre ítéltek.

A Lvovi Körzeti Hadbíróság az elemzett iratok szerint két magyarországi német nemzetiségű, Kárpátaljára költözött személy ügyével is foglalkozott.

Az MVSZ Határőr Hadseregének Kijevi Körzeti Hadbírósága a szovjet hadseregbe besorozott kárpátaljaiak egyes politikai tartalmú ügyeiben is koncepciós döntést hozott. A munkácsi származású Langbauer Leonyid[41] (1926) német nemzetiségű sorkatonát 1949. május 28-án szovjetellenes tevékenység miatt 10 évet kapott. 1955. január 21-én ez a testület korábbi bírói döntését 5 év szabadságvesztésre mérsékelte.

37 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 105. sz. ügyirat: 206–207.
38 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 214. sz. ügyirat.
39 Федака 2003: 711.
40 Az orosz belügyminisztérium ukrán nyelvű rövidítése, az MVSZ már az önálló Ukrajnában létezett.
41 Федака 2003: 438.

Az NKVD/KGB a kárpátaljai német származású személyek elítéltetésébe a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (SZSZKSZ) Állambiztonsági Minisztériuma Különleges Tanácsát is bevonta. Az ítélőszék a német Semerat Herman (Lužice u Šternberka, Csehország, 1921) beregszászi munkást szovjetellenes tevékenység vádjával és a Volksbund-tagság miatt 1948. december 11-én 25 évre ítélte. 1990-ben rehabilitálták.[42]

Az adatok szerint a „szovjetellenes tevékenység vádjával" német nemzetiségű nőt is felelősségre vontak Ticska Katalin (Németmokra/Nyemecka Mokra, 1899) bükköspataki gazdálkodó személyében. Őt 1949. január 29-én 10 évre ítélték. 1991-ben rehabilitálták.[43]

Csucsvár János (Zsófiafalva/Szofija, 1909) zsófiafalvai gazdálkodót szintén a Volksbund-tagság miatt 1948. február 14-én 5 évi szabadságvesztésre ítélték. 1994-ben rehabilitálták.[44]

Olyan esetekre is fény derült, amikor a letartóztatott személyek ügyében a nyomozást megszüntették, mégsem nyerték vissza szabadságukat, munkatáborba kerültek. Például Kaincz Borbála (1919) munkácsi német származású lakost a SZMERS nyomozói 1945 tavaszán tartóztatták le, és német kémnek nyilvánították. Majd a vád alaptalannak bizonyult. Mint nemkívánatos személyt a gorlovkai szénbányába kényszermunkára küldték. 1952 tavaszán szabadult.

A 0016. SZÁMÚ PARANCS A SZOVJETELLENES TISZTSÉGVISELŐK BEGYŰJTÉSÉRŐL

Sztálin támogatásával Berija belügyi népbiztos állította össze és küldte meg a frontok katonai tanácsainak az SZSZKSZ NKVD №0016. 1945. január 11-én kelt rendeletét.[45]

Ez a rendelet a kárpátaljai lakosság további „megtisztítását" célozta, illetve az 1938–1944 között bármilyen funkciót, tisztséget betöltött vezetők, német és magyar párti aktivisták lakosság köréből való kiemelését is előirányozta.

42 Федака 2003: 632.

43 Федака 2003: 676.

44 Федака 2003: 744.

45 Kárpátalján a megyei rehabilitációs bizottság és Korszun Olekszij bizottsági szóvivő többszöri kérésére az NKVD-rendelet (1945. 01. 16. №0016) „minősítésének megszüntetése" máig nem történt meg, nem kutatható. Azonban a rendelet végrehajtásával kapcsolatos, az értekezletben is említett NKVD-jelentések titkosságát feloldották.

A nagyszabású műveletet a 4. Ukrán Front NKVD–SZMERS-egységei hajtották végre.

Az 1945 januárjától április 15-éig lebonyolított, több elfoglalt országot, illetve a front mögötti hátországot is érintő akcióról Berija belügyi népbiztos szigorúan titkos beszámolót[46] küldött a Szovjetunió legfelsőbb vezetőinek, köztük Sztálinnak, Molotovnak, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (SZKP KB) Politikai Bizottsága és a GKO (Goszodarsztvennij Komitet Oboroni, magyarul: Állami Védelmi Bizottság) tagjainak.

A jelentés adatai szerint az NKVD-egységek összesen 215 540 főt tartóztattak le. A fogvatartottak nemzetiségi megoszlása: 138 200 német, 38 660 lengyel, 3200 magyar, 1130 szlovák, 390 olasz, 27 880 a Szovjetunió állampolgára (orosz, ukrán, fehérorosz, litván, lett, kazah és egyéb nemzetiségű).

A fogságba kerültek további sorsára vonatkozó adatok: a 225 540 kiszűrt főből 148 540 főt az NKVD táboraiba küldtek, további 62 000 fő az NKVD frontvonal mögötti börtöneiben, lágereiben vizsgálati fogságban volt. A letartóztatási akció közben, a legközelebbi gyűjtőtáborig elindított gyalogmenetben 5000 fő meghalt.

A jelentéstevő többek között azt is megjegyzi, hogy a fogva tartott embereknek csak a fele alkalmas kényszermunkára, a másik fele öreg, időskorú, fizikai munkára már nem fogható. A munkaképes állományból 25 ezer „átvilágított" főt a szovjet munkatáborokba vezényeltek, akik a szénbányászatban, a nehéziparban, a színesfémkohászatban, különböző építkezéseken dolgoztak.

A munkára alkalmatlanok további sorsáról is döntöttek: csak azok nyerhették vissza szabadságukat személyre vonatkozóan, akikre az NKVD, a SZMERS kihallgatótisztjei terhelő bizonyítékokat nem találtak. A többiek ügyét rögtönbíráskodási eljárásra a katonai bíróság hatáskörébe utalták.

HATÁROZAT A NÉMET ÉS MAGYAR CSALÁDOK KÉNYSZERKITELEPÍTÉSÉRŐL

A szovjet hatalom kárpátaljai németekkel szemben elkövetett legnagyobb gaztette 1946–1947-ben történt. A Korszun-iratgyűjtemény szerint 1946. március 30-án Berija „az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területén élő németek és szovjetellenes elemek Tyumenyi területre való kitelepítésének célszerűségéről"

46 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 29. sz. ügyirat: 97–99.

küldött jelentést Sztálinnak.[47] Ez volt a jelentés megnevezése, azonban a dokumentum tartalmát máig nem lehet megismerni, mivel titkosítását nem oldották fel.

Az említett Berija-jelentést megelőzően a németekkel szemben táplált „érzelmi kirohanásnak" is nevezte Olekszij Korszun történész Ivan Turjanicának, a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa elnökének a szovjet csapatok bevonulása előtt Németországba és a vele szomszédos országokba menekült, majd onnan visszatérő kárpátaljai németek 1945. augusztus 4-én végrehajtott kitelepítésére vonatkozó határozatát. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy közvetlenül kapcsolódik a németek (mintegy 700 család) 1946 márciusában végrehajtott deportálásához a Tyumenyi területre. Korszun szerint

> „felmerül azonban a kérdés, hogy vajon hova is szándékozta Turjanica kitelepíteni ezeket a németeket és magyarokat[48] 1945 augusztusában, amikor már Kárpátontúli Ukrajna Csehszlovákiától majdnem függetlenített terület volt, a szovjet állammal való »újraegyesítése« még nem történt meg, mindeközben a saját határain kívül nem rendelkezett semmilyen fennhatósággal. Ez a mai napig »történelmi rejtély…«"[49]

A SZU Belügyminisztériumának 1946. január 15-i, №1034-es, illetve 1946. február 24-én kelt №1-2749-es belső rendelete alapján történtek a kitelepítések. A munkácsi Kovács Lóránd visszaemlékezése szerint 1946. március 13-án családjával 1217 kitelepített személy társaságában Munkácsról, az itteni „német nyelvszigetről" tehervagonban indultak Szibéria felé, az úton senki sem halt meg.

A Tyumenyi területi úgynevezett 15. számú „erdei táborba", majd a Jarkovói járási Isovkára került, és a túlélésért küzdöttek, a rideg szibériai telet is kibírtak. A kijelölt területeken

> „a szorgos németek az új lakóhelyükön is faházakat építettek maguknak, családot alapítottak, és alkalmazkodtak az ott élő népekhez".[50]

Valamint:

> „A munkások heteken keresztül családjuktól elszakítva éltek az eldugott, poloskától hemzsegő barakkokban. […] A gyengék és betegek Schadrichába, a családjukhoz mentek meghalni. A koporsókat az üres barakkokból levágott öreg deszkákból szegelték össze. A halottakat a közeli erdőben temették el. A temető azonban nem volt körülkerítve. […] Számos család az utóbbi években a magas gyerekszám miatt teheneket tartott, amelyeket télen föld alatti bunkerben helyeztek el, hogy túléljék a nagy

47 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 228. sz. ügyirat: 369.
48 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 34. sz. ügyirat: 106.
49 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 33. sz. ügyirat: 105, 36. sz. ügyirat: 110.
50 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 419. sz. ügyirat: 607.

hideget. Nagyon nehéz volt a hosszú telekre takarmányt szerezni, mert az erdei tisztásokon vagy a mocsaras területekről termesztett szénától alig adott tejet a tehén. A túlélésre volt éppen elegendő."[51]

Kovács Lóránd feljegyzése szerint 1946-tól 1960-ig az éhínség, a kor vagy baleset miatt az 1217 személyből 206 ember veszítette életét, illetve tűnt el. A száműzetésük helyszínén 167 házasságot kötöttek, 1960-ig 364 gyerek született. Az első hullámban sokan a tiltás ellenére 1959–1960 folyamán tértek haza, Kárpátaljára. A többiek 1960-tól 1985-ig ott éltek, dolgoztak, majd hatósági engedéllyel visszatérhettek. 1992-ig még nyolc család maradt Artamonovóban. A száműzetésből visszatértek közül senki nem táplált gyűlöletet az ott élő emberek iránt, mert a legtöbben elődjeik áttelepítése vagy internálása után kerültek a Tyumenyi területre.[52]

Kizman Zoltán, a munkácsi német szervezet alapító-elnökének közlése szerint közel 3000 kárpátaljai németet, köztük népes családokat Szibériába (Tyumenyi terület) és Kazahsztánba telepítettek, ahol embertelen körülmények közepette dolgoztak, és közülük sokan elpusztultak.

Csak 1959. szeptember 19-én született Kárpátalján olyan hatósági jelentés, amely kérvényezte, hogy az illetékes hatóságok engedélyezzék, hogy a Tyumenyi területről visszatérő kényszerkitelepített személyek Kárpátalján bejelentkezhessenek, és eredeti lakhelyükön élhessenek.[53] Az 1959. szeptember 17-én a BM Kárpátontúli Területi Igazgatósága jelentésében szereplő érvényes adatok szerint a Tyumenyi területről visszatért és Munkácson (57 fő), a Munkácsi járásban (59 fő), továbbá a Szolyvai (121 fő), a Técsői (38 fő), a Volóci (10 fő) és az Ilosvai (9 fő) járásban letelepedett német nemzetiségű személyek létszáma 294 fő. Munkácson ebből 57 fő: családok száma – 15, felnőtt – 41 fő, gyermek – 16 fő, nyugdíjas 2 fő.[54]

Az 1959. szeptember 19-ei jelentéshez mellékelt jegyzék 78 családfő családi és utónevét, lakhelyét, a családtagok számát sorolja fel, akik a Tyumenyi területről visszatértek, és Munkács, Felsőkerepec, Pósaháza, Bárdháza, Németkucsova, Alsókerepec, Kendereske, Kirovo, Szolyva, Bányafalu, Dunkófalva, Kékesfüred, Dercen, Bustyaháza, Taracköz, Dombó, Királymező, Vezérszállás, Dubi és más településen letelepedtek.[55]

51 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 42. sz. ügyirat: 611.
52 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 423. sz. ügyirat: 615–616.
53 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 368. sz. ügyirat: 517–519.
54 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 369. sz. ügyirat: 519–520, 370. sz. ügyirat: 521–523.
55 Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 370. sz. ügyirat: 521–523, 371. sz. ügyirat: 523–526, 372. sz. ügyirat: 526-527, 373. sz. ügyirat: 527–530, 374. sz. ügyirat: 530-533, 375. sz. ügyirat: 533–535.

1974-ben végül megadták a többieknek is a visszatérési és letelepedési hivatalos engedélyt, azonban létszámuk erősen megfogyatkozott. Akik nem kaptak kárpátaljai tartózkodási engedélyt, azok Odesszában, Moldáviában próbáltak szerencsét. A Tyumenyből visszatérők közül több százan az 1980-as évektől a Német Demokratikus Köztársaságba utazhattak, illetve családegyesítés folytán letelepedési engedélyt kaptak.[56]

Ezenkívül azt is érdemes megjegyezni, hogy a Szovjetunió Belügyminisztériumának 1946. április 20-án kiadott, 97. számú irányelve értelmében 6 éves időtartamra számos, nyilvántartásba vett, Németországból visszatelepült volksbundistát, önkéntesként az SS vagy a német hadsereg valamelyik egységénél szolgált egyént is szibériai, távol-keleti és más térségbeli kényszerlakhelyre, illetve száműzetésre irányítottak.[57] A területi belügyi archívumokban, az állami és a nemzetbiztonsági levéltárakban a velük kapcsolatos iratok eltűntek, sorsuk gyakorlatilag tudatosan feledésre van ítélve.

Az 1944–1950 közötti időszakban a sztálini korszakban kiagyalt és végrehajtott etnikai tisztogatás okozta a németek szembetűnő fogyását, teljesen szétverték a német közösségeket. 1946–1970 között csak a Kárpátaljai Területi Bíróság által elítélt 543 személy közel fele német nemzetiségű volt. A szovjet állambiztonsági szervek áldozataivá gyakran ártatlan, jóhiszemű emberek váltak. A GULAG-rabok nagy részének a további sorsa ismeretlen.

Az erőteljes, német lakosságot ért genocídium, kitelepítés és egyéb szovjet pártintézkedések következtében a második világháború után 10 869 lakos tűnt el Kárpátaljáról. Jelentős részük a sztálini retorzió áldozata lett.

KITEKINTÉS A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁNI KORSZAKRA

A Szovjetunió felbomlása, illetve Ukrajna függetlenné válása után a németek eddigi fogyását lassú gyarapodás váltotta fel, mivel egyre többen vallot-

[56] Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 449. sz. ügyirat: 669, 450. sz. ügyirat: 671, 454. sz. ügyirat: 680–681.

[57] Korszun–Kosztyó–Toma 2022: 381–382. sz. ügyirat: 411–412, 271. sz. ügyirat: 411–412, 276. sz. ügyirat: 416–417, 280. sz. ügyirat: 420–421, 281. sz. ügyirat: 422, 283. sz. ügyirat: 424–425, 294. sz. ügyirat: 433–435, 329. sz. ügyirat: 478-479, 332. sz. ügyirat: 482, 334. sz. ügyirat: 484–485, 335. sz. ügyirat: 485–486, 338. sz. ügyirat: 488–489, 341. sz. ügyirat: 489, 343. sz. ügyirat: 491, 357. sz. ügyirat: 506, 359. sz. ügyirat: 507, 364. sz. ügyirat: 512–513.

ták magukat németnek. A németek száma 1989-ben 3478 fő volt, ami 0,3%. Tizenkét év alatt a növekedés 102%, azaz 82 fővel gyarapodott a számuk.[58] (2. táblázat)

2. táblázat. *A német népszaporulat dinamikájának változása az elmúlt száz esztendőben (a szerző szerkesztése a népszámlálási adatok alapján; Dupka 2011)*

Év	Kárpátalja lakossága	Német nemzetiségűek száma	Százalékarány
1910	597 062	63 653 (12 914)	10,66
1921	606 568	10 460 (10 674)	1,72
1930	725 357	13 249 (12 713)	1,83
1941	852 546	13 244	1,55
1946	755 900	2398	0,32
1959	920 173	3504	0,38
1970	1 056 799	4230	0,40
1979	1 155 759	3746	0,32
1989	1 245 618	3478	0,28
2001	1 254 614	3582	0,29
Összes német Ukrajnában (2001)	*48 457 000*	*33 300*	*0,07*

Nyelvszigeteket alkotva és szórványban Munkácson 1592 (1,9%), a Munkácsi járásban 846 (0,8%), a Técsői járásban 286 (0,2%), a Szolyvai járásban 366 (0,7%) német él. A települések közül szórványban élnek Pósaháza (Pavsin, Munkács része), Várpalánka (Palanok, Munkács része), Királymező (Uszty-Csorna), Técső (Tyacsiv), Németmokra (Nyimecka Mokra), Alsóschönborn (Nove Szelo), Kékesfüred (Szinyak), Bárdháza (Borogyivka), Németkucsova (Kucsava), Felsőkerepec (Verhnyij Koropec), Beregleányfalva (Lalovo) falvakban, a szolyvai, ilosvai és a rahói járás egyes helységeiben.

A függetlenné vált Ukrajnában újra önmagára talált a német közösség. A legutóbbi népszámlálás idején Ukrajna területén több mint 33 ezren vallották magukat németnek. Az Ungvári Nemzeti Egyetemen már évtizedek óta működik német tanszék, ahol a hallgatók német nyelv és irodalom szakos,

[58] Dupka 2011: 82.

illetve német filológusi diplomát szerezhetnek. A tanszék tanárainak irányításával tudományos kutatómunkát fejtenek ki a kárpátaljai németek múltjával és jelenével kapcsolatosan. Az 1993–2000 között hivatalosan bejegyzett és működő 11 német kulturális, felvilágosító tevékenységet folytató civil szervezetből két megyei, kilenc járási és városi státusú.[59] 2024-ben az orosz–ukrán háború miatt már csak négy szervezett működött és tartott fenn vasárnapi iskolát.

Több évtizedes érdekvédelmi, művelődési tevékenységet tud felmutatni a munkácsi kárpátaljai németek „Wiedergeburt" (Újjászületés) Szövetsége (1990, alapító-elnöke: Kizman Zoltán). A szervezet tevékenyen foglalkozik a terület szórványban élő német lakosságának művelődési, szociális és gazdasági helyzetének problémáival, különböző anyagokat gyűjt, programokat szervez, hogy a nemzetközi szervezetektől, különösen Németország vallási szervezeteitől támogatásokat kapjon. A Kárpátalján a nyolc németlakta településen német nyelvű szertartásokat tartanak, részben Németországból érkezett római katolikus önkéntes papok közreműködésével.

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTAL)

Ukrán Biztonsági Szolgálata Kárpátaljai Levéltára (AUSZBU ZO)

Szolyvai Emlékpark Archívuma (SZEP)

Korabeli sajtó

Visznik Narodnoji Radi Zakarpatszkoji Ukrajini, 1944. grudnya 30. 1–2. [*Ukrajna Néptanácsának Közlönye,* Ungvár, 1944. december 30. 1–2.]

Publikált források

Korszun, Olekszij–Kosztyó Gyula–Toma Katalin (szerk.) 2022: *A Kárpátaljai magyarok és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Levéltári iratok és dokumentumok.* Szerk. Olekszij Korszun–Kosztyó Gyula–Toma Katalin. Budapest–Ungvár, Budapest Főváros Levéltára, Nemzeti Emlékezet Bizottsága–Kárpáti Kiadó.

[59] Dupka 2011: 83.

Korszun, Olekszij (szerk.) 2012: „Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–*1945 рр.*" Архівні документи і матеріали. *[A Kárpátaljai magyarok és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Levéltári iratok és dokumentumok.]* Ужгород, Видавництво Закарпаття.

Федака, Д. М. (szerk.) 2003: *Реабілітовані історією.* Закарпатська область *[A történelem rehabilitálta. Kárpáton túli terület].* Ужгород, ВАТ Видавництво „Закарпаття".

Feldolgozások

Dupka György 2025: *Kárpátaljai politikai elítéltek, Gulag-rabok, Mártírok panteonja 1944–1970. „Én Istenem, a keresztet vállainkról vedd le!" Történeti áttekintés, adattár, dokumentáció. Monográfia.* Kárpátaljai Magyar Könyvek 318. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékpark Alapítvány–Intermix Kiadó. https://kmmi.org.ua/konyvtar/konyvek/reszletes/karpataljai-politikai-eliteltek-gulag-rabok-martirok-panteonja-1944-1970 (letöltés: 2026. 08. 26.)

Dupka György 2011: *Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseletek Kárpátalján. Hatásvizsgálatok.* Kárpátaljai Magyar Könyvek 208. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2011. https://mek.oszk.hu/12300/12394/12394.pdf (letöltés: 2026. 08. 26.)

Dupka György–Korszun, Alekszij 1997: *A „málenykij robot" dokumentumokban.* Kárpátaljai Magyar Könyvek 83. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. https://vmek.oszk.hu/23800/23835/23835.pdf (letöltés: 2026. 08. 26.)

FELVIDÉK
(CSEHSZLOVÁKIA)

Cservenka Ferdinánd

A felvidéki magyarok és németek deportálása a Szovjetunió GUPVI- és GULAG-lágereibe

ELŐZMÉNYEK

Csehszlovákiában már 1945 elejétől azok a nézetek erősödtek meg, amelyek sürgették a háború okozta károk megtérítését. A legnagyobb bűnösöknek a német és magyar nemzetiségű személyeket, illetve a náci Németországgal és a Jozef Tiso[1] vezette Szlovák Köztársaság rendszerével együttműködő cseheket és szlovákokat tekintették. A csehszlovák politikai vezetés célja – Edvard Beneš[2] elnökkel az élen – az állam „németektől és magyaroktól való megtisztítása" volt. Az 1945. április 5-én meghirdetett kassai kormányprogram VIII. fejezete kimondta a „kollektív bűnösség elvét" a német és magyar nemzetiségűekkel szemben. Ez a tény egyúttal megerősítette, hogy

1 Tiso, Jozef (1887–1947) szlovák római katolikus pap, politikus. 1927 és 1929 között Csehszlovákia egészségügyi minisztere, 1938-tól Hlinka Szlovák Néppártjának (Hlinkova slovenská ľudová strana, HSĽS) elnöke volt. 1938 októberétől a Csehszlovákián belül működő autonóm Szlovákia, majd az 1939. március 14-én kikiáltott független Szlovák Köztársaság miniszterelnöke volt, majd 1939 októberétől az önálló szlovák állam köztársasági elnöke lett. 1945 márciusában Bajorországba menekült, ahol az amerikai biztonsági szervek egy kolostorban rátaláltak, és kiadták a csehszlovák hatóságoknak. A csehszlovák népbíróság halálos ítélete alapján 1947-ben kivégezték. Bognár 1996: 430–431.

2 Beneš, Edvard (1884–1948) cseh politikus. 1935-től 1938-ig a Csehszlovák Köztársaság elnöke, 1940-től a londoni csehszlovák emigráns kormány elnöke volt. 1945 májusában hazatért Prágába, majd 1946-tól 1948-ig ismét a Csehszlovák Köztársaság elnöki tisztét töltötte be. Bognár 1997: 84.

ezeket a nemzeti kisebbségeket az ország területéről deportálni kell.[3] 1945. május 9-én Beneš elnök Pozsonyban nyíltan kijelentette, hogy a csehek és a szlovákok

> „a németekkel és a magyarokkal együtt az eddigi viszonyok között nem tudnak és nem is fognak egy államban együtt élni. E háború után nem lesznek többé olyan kisebbségi jogok, mint amelyek az első világháború utáni régi rendszer szellemében fogantak. Miután mindenkit megbüntettek, a németek és magyarok nagy többségének el kell hagyniuk ezt az országot."[4]

1944–1945-ben a szovjet hatóságok a mai Szlovákia területén is folytatták a civilek elhurcolását a szovjetunióbeli lágerekbe. A deportálás a „málenkij robot"[5] ürügyén történt. Az elhurcolások tekintetében három fő szempontot határozhatunk meg:

1. Tömeges elhurcolás. Elsősorban a Felső-Bodrogköz és Nagykapos környéki Ung-vidék falvait és városait érintette, de kiterjedt a Szepsi járás településeire is.
2. Néhány települést érintő nagyobb létszámú elhurcolás. Ez a gömöri régió néhány települését érintette.
3. Kisebb csoportok vagy egyének elhurcolása. Főként a mai Szlovákia nyugati területén elhelyezkedő városokra, falvakra terjedt ki.[6]

A Szovjetunió Állami Védelmi Bizottságának (továbbiakban: ÁVB) 1944. július 30-i határozata alapján az 1. és 2. Ukrán Frontok érintkezési pontján létrehozták a 4. Ukrán Frontot, amelynek célja Kárpátalja elfoglalása és megszállása volt. Az új szovjet hadseregcsoport élére Petrov[7] vezérezredest nevezték ki.[8]

3 Košický vládní program: 10., https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2021/04/labyrint-1945-Kosicky-vladni-program.pdf (letöltés: 2025. 12. 07.)

4 *Čas* (1945. május 12.) II. 19. 2. https://adt.arcanum.com/hu/view/Cas_1945_05/?pg=31&layout=s (letöltés: 2025. 12. 07.)

5 Jelentése: „kicsi munka", „kicsi robot", eredetileg „málenykája rabóta". Az orosz „rabóta" a magyarban „robot"-ra változott, mivel ennek a szónak volt értelme a középkortól. Bognár 2018: 19.

6 Simon 2017: 167.

7 Petrov, Ivan Jefremovics (1896–1958) szovjet tábornok. 1941 októberétől az önálló Tengermelléki Hadsereg parancsnoka. 1942-től – majd kisebb megszakítással – 1943 májusától az Észak-kaukázusi Front parancsnokaként tevékenykedett. 1943 decemberében ismét az önálló Tengermelléki Hadsereg élére került. 1944. február 4-én Sztálin leváltotta, és hadseregtábornokból vezérezredessé fokozta le. 1944 áprilisától a 2. Belorusz Front, 1944. augusztus 3-tól pedig az újonnan létrehozott 4. Ukrán Front parancsnoka lett. A sikeres kárpáti hadműveletekért ismét hadseregtábornokká léptették elő. 1945. március 26-án Sztálin ismét leváltotta, és az 1. Ukrán Front parancsnoki törzsének főnökévé nevezte ki. Részt vett Berlin ostromában is. Tóth 1996: 357.

8 Dupka 2020: 45–46.

CIVILEK TÖMEGES ELHURCOLÁSA A 0036-OS PARANCS ALAPJÁN

1944. november 12-én a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa elfogadta a 0036. számú, szigorúan titkos parancsot. Ez a dokumentum 9 pontból állt, és előírta a „kollektív bűnösség és büntetés elvének" alkalmazását. A parancsot Petrov hadseregtábornokkal együtt Lev Zaharovics Mehlisz vezérezredes is aláírta.[9] A parancs értelmében Kárpátalján, csonka Bereg megyében, valamint a mai Szlovákia keleti részén a 18 és 50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfiaknak kötelező volt jelentkezniük. A korhatárt számos esetben nem vették figyelembe, sőt egyes településeken már a kidoboláskor a 18 és 60 év közötti férfilakosságot is felszólították a jelentkezésre.[10] November 13-án Kárpátalja városaiban már falragaszokat is kifüggesztettek. Ezeken a falragaszokon a „Városparancsnokság 2. számú parancsa" volt látható, amely tulajdonképpen a 0036-os parancs lakosság számára készült változata volt. A parancs 4. pontja értelmében az utasításnak nem engedelmeskedő személyekre letartóztatás és haditörvényszék várt.[11] A tömeges letartóztatásokat és elhurcolásokat az NKVD,[12] a SZMERS,[13] illetve az egyes partizánalakulatok 1944 novemberétől egészen 1945 januárjáig folytatták.[14] A Kárpátalja területéről történő elhurcolások a Bodrogközre, az Ung-vidékre és a Felső-Tisza vidékére is kiterjedtek.[15] A 0036-os parancs alapján történt elhurcolás valójában az etnikai tisztogatás egyik formája volt. Szorgalmazói és támogatói a trianoni Magyarországhoz hozzácsatolt részeken a szomszédos államok vezetői voltak. Az Északkeleti-Kárpátok irányából dél, valamint délkelet felé előrenyomuló szovjet csapatok és a csehszlovák hadtest feladata volt, hogy a Felvidéket megtisztítsák a német és magyar nemzetiségű lakosoktól. A csehszlovák hadtest 1944. október 6-i lapjában a következő szöveg szerepelt:

> „[…] megtisztítani Szlovákiát teljesen minden betolakodótól és árulótól […] Csak most kezdődik a Köztársaság megtisztítása a németektől, magyaroktól, árulóktól."[16]

9 Dupka 2020: 53.
10 Molnár D. 2015: 97.
11 Bognár 2018: 80–82.
12 Jelentése: Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel=Belügyi Népbiztosság. Sipos 1996: 329.
13 Jelentése: Szmerty Spionam=Halál a kémekre! Szovjet katonai hírszerző és kémelhárító szervezet. Bognár 2017: 113.
14 Bognár 2017: 107.
15 Stark 2017: 29.
16 Bognár 2017: 103–104.

A Petrov hadseregtábornok vezette 4. Ukrán Front katonái 1944. november 24-én Csap irányából léptek a Bodrogköz területére. Az előrenyomuló harcoló alakulatok után két-három nappal később megjelentek az NKVD osztagai is, amelyek megkezdték a férfiak összegyűjtését és elhurcolását. 1944 decemberében az illetékes szovjet hatóságok mintegy 2500-3000 magyar nemzetiségű férfit hurcoltak el „málenkij robot" ürügyén a mai Szlovákia délkeleti és keleti részén fekvő településekről (Felső-Bodrogköz és környéke, Ung-vidék). A kelet-, délkelet-felvidéki tömeges elhurcolás két szakaszban történt. Az első szakasz 1944. december 1-jétől december 6-ig, a második szakasz december 6-tól egészen karácsonyig tartott.[17] A felső-bodrogközi településekről történő deportálások az első hullámban 17 községet érintettek. Kistárkány, Nagytárkány, Ágcsernyő, Bély, Kisdobra, Kisgéres,[18] Nagygéres, Királyhelmec, Lelesz, Bodrogszerdahely voltak az első – a vasútvonal menti 3 km-es sávban található – települések, amelyeket az elhurcolások érintették. A férfiak összegyűjtése és elhurcolása 1944. december 6-a után is folytatódott.[19]

1944. december 12-től az Ung-vidék településein is kezdetét vették a tömeges elhurcolások. Az emberek összegyűjtésére már kijelölt településeken került sor. A felső-bodrogközi és az Ung-vidéki településekről elhurcoltak többségét a belorussziai boriszovi és a Donyec-medencében található makejevkai, kramatorszki, sztalinói és a jenakijevói táborokba szállították.[20]

Az elhurcolások úgy történtek, hogy az adott településen reggel kihirdették a „háromnapos munkára" való felszólítást, ezután megkezdték a férfiak összegyűjtését, akiket mozik, iskolák épületébe, pincehelyiségekbe zártak be. Néhány óra múlva erőltetett menetben keleti irányba hajtották az embereket.[21] A felső-bodrogközi Kistárkányban a megszállás után négy nappal hirdették ki a „málenkij robotra" történő felszólítást, amelyet Kovács Tibor[22] kéziratában a következőképpen jegyzett le:

17 Dobos 2017: 84–85.

18 A halálozási arány tekintetében Kisgéres község szenvedte el a legnagyobb arányú veszteséget a felvidéki települések közül. A meglévő adatok szerint a faluból 170 főt hurcoltak el, közülük 104 fő hunyt el (61%). Dobos 2017: 100.

19 Lukáč 2017: 198–199.

20 Lukáč 2017: 203–204.

21 Dobos 2017: 87.

22 Kistárkányi lakos, akit 1944-ben „málenkij robot" ürügyén hurcoltak el. Sztarij Szamborból a csehszlovák állampolgársági bizonyítványának és némi szlovák nyelvtudásának köszönhetően térhetett haza. A kéziratát Szabó Barnabás emlékei alapján folytatta. Lukács 2017: 77.

> „A negyedik nap összeverbuválódott a híres tanács Lucza János vezetésével, aki a frontról került haza, mint őrmester szolgált a hadseregben. A tanács döntése alapján 18-tól 60 éves korig jelentkezni kellett a csapi állomáson eltakarítási munkára. Természetesen, aki csak tehette, ment, már csak kíváncsiságból is, meg nem akart ellenszegülni a parancsnak."[23]

Kovács Tibor a következőképpen írt az út nehézségeir**ő**l:

> „Hideg, ködös volt az idő. Nagyon fáztunk. Kibírhatatlan volt ez az állapot. Éhesek, szomjasak, fáradtak voltunk. Sóhajtoztunk, csak már odaérnénk ahhoz a helyhez, ahol dolgozni fogunk. Az idősebbek a halálukat kérték a jó Istentől."[24]

Az elhurcolások két szakasza között eltérések voltak, amelyek abban mutatkoztak meg, hogy a második hullámban elhurcoltak esetében gyakoribbak voltak a megállások, valamint az elhunytak száma is kisebb volt. Időközben az elhurcolások üteme is lelassult az elosztótáborok és a vasúti szállítási vonalak túlzsúfoltsága miatt.[25]

A Felső-Bodrogköz településeiről elhurcoltak a 2. számú szolyvai gyűjtőtáborba kerültek.[26] A szolyvai gyűjtőtáborban történő tartózkodás után az elhurcoltakat a 22. számú szambori elosztótáborba hajtották.[27] Szolyváról két útvonal vezetett a Sztarij Szambor-i átmeneti elosztótáborba:

1. Volóc–Vereckei-hág**ó**–Turka–Sztarij Szambor (rövidebb útvonal);
2. Perecseny–Nagyberezna–Malomrét–Uzsoki-hágó–Turka–Sztarij Szambor (hosszabb útvonal).[28]

Az Ung-vidék településeiről elhurcoltak a garanyi és a szinnai lágereket megjárva az Uzsoki-hágón keresztül érkeztek meg a szambori elosztótátorba.[29] Innen indították el a transzportokat. A vasúti szállítás során 50-80, de akár 100 embert is bezsúfoltak a vagonokba, sőt néha előfordult, hogy a szállítás több hétig is eltartott. A legyengült és beteg foglyok közül többen ivóvíz- és élelmiszerhiány miatt vesztették életüket.[30]

Az Ung-vidéki Mokcsakerész településről elhurcolt Géczi Lajos így írta le az út nehézségeit:

23 Lukács 2017: 73.
24 Lukács 2017: 75.
25 Dobos 2017: 89–90.
26 Lukács 2017: 74–75.
27 Dupka 2020: 150.
28 Bognár 2017: 109.
29 Simon 2017: 168.
30 Köteles 2021: 160.

> „Ellátásunk rendszertelen volt. Naponta egyszer, ha valahol megálltunk, tíz kenyeret adtak be, és mindenki kapott egy evőkanál kristálycukrot. […] Igen nagy gyötrelmet okozott a vízhiány. Az említett vételezés óta nem engedték megtölteni a kulacsokat, csajkákat."[31]

A Kassáról nyugatra fekvő Szepsi városából és a környező falvakból elhurcoltak összegyűjtése Kassán történt, ezután gépjárművekkel a sanoki lágerbe vitték az embereket, majd innen vasúton a Kaukázus környéki ólombányákba szállították őket.[32]

A felső-bodrogközi, Ung-vidéki és Szepsi környékéről történő elhurcolásoknál egyfajta tervszerűséget figyelhetünk meg, ugyanis sorra vették a térség magyar (és német) többségű városait és falvait, az elhurcoltak nagy valószínűség szerint csupán férfiak lehettek, illetve voltak.

TÖMEGES DEPORTÁLÁS A 00520-AS PARANCS ALAPJÁN

A 2. Ukrán Front egységeitől északra, északkeletre a 4. Ukrán Front alakulatai helyezkedtek el. 1944. november 29-én az 1. Ukrán Front balszárnyán elhelyezkedő szovjet 38. hadsereg a 4. Ukrán Front alárendeltségébe került. Az utóbbi, megerősített szovjet hadseregcsoport 26 hadosztályból és néhány önálló alakulatból, mintegy 140 ezer főből (köztük volt az 1. csehszlovák hadtest több mint 8000 katonája) állt. Velük szemben a német 1. páncéloshadsereg, a német 8. hadsereg és a magyar 1. hadsereg erői helyezkedtek el. A 4. Ukrán Front alakulatai a Duklai-hágón keresztül komoly veszteségek árán átjutva – a kemény harcok és a hegyvidéki terepviszonyok miatt – csupán lassan haladtak előre nyugati irányban. Eperjes 1945. január 19-én, Lőcse 1945. január 27-én, Poprád és Késmárk 1945. január 28-án került a támadók kezére.[33] A szovjet hadseregcsoport által elfoglalt csehszlovákiai területen – az ÁVB 7161. határozata értelmében – a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. december 21-én kiadta a 00520-as számú parancsot, amely a német származásúak kényszermunkára hurcolását jelentette. Mivel a parancs új elemeket is tartalmazott, ezáltal némileg eltért a 2. és 3. Ukrán Front által ki-

31 Géczi 1992: 43, 45.
32 Simon 2017: 168.
33 Segeš–Dangl–Čaplovič–Bystrický–Štaigl–Štefanský–Purdek 2015: 414, 423–424.

adott 0060-as számú parancstól.[34] A front átvonulása után a harcoló szovjet és csehszlovák csapatok mögött 1945. február elejétől megjelentek az NKVD alakulatai, és megkezdték az emberek összegyűjtését és elhurcolását a szovjetunióbeli lágerekbe.[35] Ez a parancs elsősorban a Szepességben[36] élő német nemzetiségűeket érintette. A parancs alapján jelentős számban deportáltak civileket a szepességi településekről, mint például Késmárk, Poprád, Lőcse (az egykori Szepes vármegye székhelye), Komlóskert,[37] Ólubló, Szepesbéla, Gnézda, Podolin. A lágerekbe elhurcoltak – nők és férfiak – száma ebben a térségben több mint 600 fő volt.[38] A deportáltakat a mai Lengyelországon keresztül szállították a Szovjetunió területére. Mária Moščovičová (született Neupauerová), akit 1945 februárjában deportáltak, így emlékezett vissza az elhurcolás borzalmaira:

> „A katonák váratlanul betörtek az emberek otthonába, akik szerepeltek a listájukon. Ha valakit, aki szerepelt a listán, nem találtak otthon, megfenyegették a szüleit, hogy gyorsan keressék meg, mert különben baj lesz. Amint mondták, nem mennek el, amíg mindenkit el nem visznek. Ha nem találták otthon a listán szereplő fiút vagy lányt, akkor az anyát vagy az apát vitték el. A parancs egyértelmű volt."[39]

Helena Bendíková (született Faltičková) a következőképpen beszélt a történtekről:

> „Apám, Pavol Feltičko egy volt azok közül, akiket 1945 februárjában a szovjet Belügyi Népbiztosság, az NKVD elhurcolt. Anyám nyolc hónapja terhes volt, harmadik gyermekét várta. A helyi iskolába gyűjtötték össze őket. Tizenegy éves voltam akkor, szinte semmit sem értettem. Az emberek a plébánia előtti utcán gyűltek össze, sírtak, a nők kezeiket tördelték. Aztán mindenkit (az összegyűjtött embereket) sorba állították, és elvitték valahová… Egy hónap múlva megszületett a kishúgunk. Nagyon örültünk neki, de szomorúak voltunk, hogy apánk nem tud róla. Otthon, apánk nélkül, úgy kellett boldogulnunk, ahogy tudtunk."[40]

34 Bognár 2018: 98.

35 Krafčíková 2014: 122.

36 A Szepesség területe a Lőcse-Lublói-hegységtől nyugatra az Alacsony-Tátráig terjed. Északról a Magas-Tátra, déli irányból pedig a Gömör–Szepesi-érchegység határolja.

37 A Krafčíková könyvében szereplő adatok szerint a Komlóskertről elhurcolni kívánt személyek listáján 37 férfi és 5 lány neve szerepelt. Krafčíková 2014: 122.

38 A szlovák nyelvű adatbázis szerint a legfrissebb adatok alapján Késmárkról 159 főt, Poprádról 154 főt, Lőcséről 77 főt, Komlóskertről (Chmeľnica) 46 főt, Ólublóról (Stará Ľubovňa) 41 főt, Szepesbéláról (Spišská Belá) 40 főt, Gnézdáról (Hniezdne) 19 főt, Podolinról (Podolínec) 17 főt hurcoltak el. Természetesen még számos szepességi települést érintett a „málenkij robot" ürügyén történő elhurcolás. Obetekommunizmu.sk, https://www.obetekomunizmu.sk/map/slovakia (letöltés: 2026. 02. 20.)

39 Krafčíková 2014: 122. (fordította a szerző)

40 Krafčíková 2014: 128. (fordította a szerző).

Mária Moščovičová így emlékezett vissza az út nehézségeire:

> „Gyalog mentünk Lublóváralján (Podsadek) keresztül Ólubló (Stará Ľubovňa) felé, és onnan Piwnicznába, Lengyelországba. Kint melegebb lett, így az út olvadó hóval volt borítva. Térdig gázoltunk ebben a nedves latyakban. Az úton helyenként nagy pocsolyák is voltak."[41]

1945 februárjában egy „málenkij robot" ürügyén elhurcolt komlóskerti lakos, Andrej Lang a következőképpen beszélt a tábori körülményekről:

> „A táborban élő férfiak az erdőben vagy a bányában dolgoztak. Mi, komlóskerti férfiak szinte mindannyian az erdőben dolgoztunk. Amikor megérkeztünk az erdőbe, a katonák azonnal kijelölték a területet, ahol dolgoznunk kellett, úgy, hogy minden sarokban lehúzták a fa kérgét (körülbelül négyzet alakúra), és azt mondták nekünk: »Csak a kijelölt területen mozoghattok. Aki elhagyja ezt a területet, meghal.«"[42]

POLGÁRI SZEMÉLYEK TÖMEGES ELHURCOLÁSA A 0060-AS PARANCS ALAPJÁN

Az érintett – a mai Szlovákia területén található – gömöri településeken (Vámosbalog [Nagybalog], Abafalva, Uzapanyit és Sajószentkirály) is kötelezték a lakosokat, hogy a „málenkij robot" ürügyén történő felszólításra megjelenjenek. A lakosságot azzal hitegették, hogy csupán pár napos munkára viszik el őket,[43] amelyből azonban többéves fogság lett. A fentiekben felsorolt falvakból történő deportálások különböztek a felső-bodrogközi és Ung-vidéki elhurcolásoktól. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy míg az utóbbiak esetében sorra vették a falvakat, addig a gömöri települések esetében nem ez történt. A négy említett település egymástól távolabb fekszik, és a közöttük elhelyezkedő magyar falvakat a tömeges elhurcolások egyáltalán nem is érintették.

A gömöri régió településeit a Malinovszkij[44] marsall irányította 2. Ukrán Front alakulatai foglalták el. A térség központja, Rimaszombat 1944. decem-

41 Krafčíková 2014: 123. (fordította a szerző).

42 Krafčíková 2014: 125. (fordította a szerző).

43 Lehotai 2018: 19.

44 Rogyion Jakovlevics Malinovszkij (1881–1967) szovjet tábornok. 1941 májusától a szovjet 48. lövészhadtest parancsnoka volt. 1942-ben a 2. gárdahadsereg parancsnoka a sztálingrádi csatában. 1943 februárjától frontparancsnok az ukrajnai hadműveletekben. 1944 májusától a 2. Ukrán Front parancsnoka lett, majd marsallá léptették elő. 1944–45-ben hadseregcsoportja élén részt vett a magyarországi hadműveletekben. 1945 júliusától a Bajkálontúli Front parancsno-

ber 21-én került a szovjetek kezére. A mai Szlovákia területéhez tartozó gömöri régiót, valamint a tőle keletre található Rozsnyót és környékét a 2. Ukrán Front alárendeltségébe tartozó szovjet 27. és 40. hadsereg vette birtokba. A Vörös Hadsereg csapatai északnyugati, nyugati irányban haladtak előre. 1945. január második felében a szovjet 27. hadsereg átcsoportosítása miatt az 53. és részben a 40. hadsereg alakulatait vezényelték a térségbe.[45]

1944. december 22-én a 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa kiadta a 0060. számú parancsát. A parancs kimondta, hogy „az összes német származású munkaképes személy" számára kötelező közmunkára jelentkezni a kijelölt helyen és időpontban. A parancs értelmében a korhatár a férfiak esetében 17–45 év, a nőknél pedig 18–30 év volt.[46] A gömöri régióból történő elhurcolásoknak létezett egy második hulláma is, amely az Ózdtól keletre elterülő településeket érintette (például Serényfalva, Kelemér), illetve az ezektől északabbra fekvő, a mai Szlovákia területén található Abafalvát és Sajószentkirályt. A deportáltak között voltak a Vámosbalogról és Uzapanyitról elhurcolt polgári személyek is. Az időbeli különbség a két deportálási hullám között azzal magyarázható, hogy a német lakosság kényszermunkára történő elhurcolása során a meghatározott létszámot tartani kellett. A német nemzetiségű, származású lakosok elhurcolása esetében meghatározott keretszámok betartása lehetetlen volt, ezért a parancs hatályát kiterjesztették a magyar nemzetiségű civil lakosságra is.[47]

A gömöri településekről tömegesen elhurcolt civileket gyalogmenetben Miskolcra hajtották, ahol bevagonírozták őket, majd Debrecenen, Nagyváradon és Foksányon keresztül a Donyec-medence (Donbasz) bányavidékére szállították.[48] A vámosbalogi Tóth Pataj István így emlékezett vissza az emberek összegyűjtésére és elhurcolására:

> „Hallottuk a kisbíró dobszólóját és a fenyegető hirdetést. Óvatosságból édesapám ment el a Majoros-házhoz, és ott tartották. Üzentek, hogy menjek őt kiváltani. El is mentem, összeszedtem a meleg ruhát és az egyheti élelmet, odaértem, jelentkeztem, de apámnak is maradnia kellett. Velünk tette meg a háromnapos utat Miskolcra, bevagonírozáskor azonban elengedték, öregnek ítélték. Szerencse, hogy így történt, mert ő nem bírta volna ki az ottani szenvedéseket."[49]

kaként Mandzsúriában legyőzte a japán Kvantung-hadsereget. A második világháború után továbbra is magas katonai pozíciót töltött be. 1957-től haláláig a Szovjetunió honvédelmi minisztere volt. Tóth 1996: 296.

45 Segeš–Dangl–Čaplovič–Bystrický–Štaigl–Štefanský–Purdek 2015: 428, 435.

46 Bognár 2018: 98.

47 Nagy 2017: 34.

48 Simon 2017: 169.

49 Koós 2006: 50.

A mai Szlovákia gömöri régiójában fekvő településekről tömegesen elhurcolt magyar nemzetiségűek számát Simon Attila történész körülbelül 200 főre teszi.[50] Kutatásai szerint itt alkalmi eseményekre került sor, amelyek során egy-egy szovjet katonai parancsnok döntése játszhatott kulcsszerepet, néhány gömöri település esetében pedig létszám-kiegészítés alapján történhetett a civilek elhurcolása.[51]

Lehotai Aladár helytörténész szerint az Uzapanyit községtől keletebbre fekvő településekről főként német nemzetiségű vagy német hangzású neve által németnek vélt személyeket hurcoltak el, míg utánuk a megszabott létszám betartása miatt létszám-kiegészítés ürügyeként a magyar nemzetiségűeket is deportálták.[52] Véleményem szerint a gömöri településekről deportáltakat a 0060. számú parancs értelmében németként hurcolták el, függetlenül attól, hogy magyar nemzetiségűek voltak. Ezt az érvet az a tény is alátámasztja, hogy az ezekről a településekről elhurcoltak között jelentős számban találhatók nők is, amit a Lehotai Aladár által közölt lista,[53] a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának irataiban megtalálható listák (Vámosbalog [Nagybalog],[54] Abafalva,[55] Uzapanyit[56] és Sajószentkirály),[57] valamint a cirill betűs, orosz nyelvű kartonokon szereplő adatok is megerősítenek. A kartonok jelentős részén a deportáltak internált fogoly státuszát is feltüntetik. A felső-bodrogközi, Ung-vidéki elhurcolások és a gömöri régió néhány településéről történő deportálások közötti különbségek abban is megmutatkoznak, hogy az előbbi tájegység esetében nemcsak férfiak, hanem nők elhurcolására is sor került.

50 Simon 2017: 177.

51 Simon 2017: 168–169.

52 Lehotai 2018: 15.

53 Lehotai 2018: 225–231.

54 A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának (továbbiakban: KÜMH) iratai szerint a településről elhurcoltak száma 131 fő (88 férfi, 43 nő). MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 1. doboz, 25.406/1945.

55 A községből elhurcoltak száma a KÜMH iratai alapján 81 fő (50 férfi, 31 nő). MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 180. doboz, 173.096/1945.

56 A KÜMH iratai szerint a településről deportáltak száma 17 fő (10 férfi, 7 nő). MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 13. doboz, 25.407/1945.

57 A községből elhurcoltak száma a KÜMH iratai alapján 22 fő (11 férfi, 11, nő). MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 180. doboz, 172.497/1945.

MAGYAR ÉS NÉMET NEMZETISÉGŰ CIVILEK ELHURCOLÁSA A MAI SZLOVÁKIA NYUGATI ÉS DÉLNYUGATI RÉGIÓIBÓL

A Felvidék nyugati területeiről történő elhurcolásokról nagyon kevés információval rendelkezünk. Ezt megerősíti az a tény, hogy ez a régió az 1945. évi elhurcolások tekintetében egyáltalán nem kutatott, valamint itt elsősorban egyének, kisebb létszámú csoportok elhurcolására került sor. Pozsony, Köbölkút és Udvard települések tekintetében van némi információnk „málenkij robot" ürügyén történő felvidéki magyar, illetve német nemzetiségűek elhurcolásáról.[58] A kutatás során a Magyar Nemzeti Levéltár közel hétszázezres adatbázisában található kartonok, illetve a fogságban elhunytakkal foglalkozó Hadtörténeti Intézet és Múzeum több mint 60 ezer főt tartalmazó adatbázisa nyújthat segítséget. Listák hiányában nagyon nehéz pontosan megállapítani, hogy ezek a személyek civilként vagy katonaként kerültek fogságba. A mai Szlovákia nyugati, délnyugati területéről elhurcoltak esetében feltételezhető, hogy létszám-kiegészítés vagy katonai, illetve politikai döntés játszhatott szerepet.

ÉLET A LÁGEREKBEN

A táborokban nyomorúságos, sőt számos esetben katasztrofális körülmények uralkodtak. Az étel silány volt, a foglyok borsó-, kukorica- vagy marharépalevest kaptak eleségként, elvétve burizst és 20 dkg kenyeret. A levest benzines- vagy olajoshordókban készítették el.[59] Kovács Tibor a következőképpen jegyezte le a történteket:

> „Bablevest adtak, itt úgy készítették, hogy nagy benzineshordókban vizet főztek egy kevés babbal. Mikor felfőtt a víz, akkor kezdték osztani. Itt történt meg a baj. Az embereknek nem volt edényük, nem tudták mibe kivenni a reggelit. Konzervesdobozokat keresgéltek az udvaron, találtak is, amit már az előttük lévők használtak. Rozsdásak és piszkosak voltak. Kicsit kimosták, és ebbe vették ki a levest."[60]

58 Bognár 2018: 803, 816, 828.
59 Bognár 2017: 108.
60 Lukács 2017: 75.

Nagy Jenő így emlékezett vissza a szolyvai táborban töltött fogságára:

> „Itt, Szolyván már a harmadik napon beosztottak a szanitécekhez. Egyik napon a holttesteket pakoltuk a szekérre, a másik napon ástuk a gödröket, hantoltunk. Két lovas fogat hordta szünet nélkül a halottakat a láger melletti, parknyi nagyságú temetőhelyre. Egy gödörbe húsznál több holtat is beletuszkoltak […].”[61]

A járvány miatt naponta mintegy 100-120 fogoly hunyt el, akiket jelöletlen tömegsírokban temettek el.[62]

Géczi Lajos így emlékezett vissza a szambori elosztótáborra:

> „[…] Megérkeztünk Szamborba. Nemsokára egy hatalmas fogolytábor szögesdrót kerítése előtt álltunk. Ez már nem kastélyból lágerrá züllött képződmény volt, hanem igazi, hamisítatlan láger. Háromszoros drótkerítés övezte óriási térség terült el előttünk, a sarkokon őrtornyok, bennük golyószórók „védték” a tábort, belül pedig hosszú barakkok várták az érkezőket.”[63]

A lágerekben nagyon sokan vesztették életüket, akiket társaik temettek el. Szabó Barnabás következőképpen emlékezett vissza az elhunytak temetésére:

> „A halottakat le kellett öltöztetni meztelenre. Kihordani a szánkóra, amelyre 20 halott fért rá egyszerre. A megpakolt szánkót az erdő szélére kellett húzni, és ott megástuk a sírokat, és beletemettük a halottakat. Nagyon nehéz munka volt, mivel rokonokat, ismerősöket, barátokat, falubelieket kellett így eltemetni. A sírás fogott el bennünket…”[64]

A FELVIDÉKRŐL ELHURCOLTAK HAZATÉRÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI

A lágerek foglyainak hazatérésével kapcsolatban az időközben megváltozott határokra visszavezethető okokból különbségek adódtak, ugyanis több elhurcolt személy lakhelye már más ország területéhez tartozott. A csehszlovákiai magyar nemzetiségű elhurcoltak hazatérését a csehszlovák hatóságok egyre inkább igyekeztek akadályozni, mi több, a csehszlovák államhatalom

61 Dupka 2020: 147–148.
62 Köteles 2021: 160.
63 Géczi 1992: 36.
64 Lukács 2017: 79.

kategorikusan megtiltotta a szabadon bocsátásukat. A csehszlovák nemzetvédelmi minisztériumnak a Külügyminisztériumhoz küldött 1945. évi 108. számú jegyzéke szerint:

> „[…] kérjük […], hogy a Külügyminisztérium hozza a szovjet szervek tudomására, hogy csupán cseheket és szlovákokat fogadtunk, de azokat nem, akik mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkeznek. Ilyen jogcímre hivatkozva főként németeket és magyarokat küldenek, akiket nem szabad repatriálni."[65]

A szambori elosztótáborban a felvidéki magyar nemzetiségűek körében adódott egy apró lehetőség a szabadulásra, amely szerint korábbi csehszlovák állampolgárként jelentkezhettek a Szovjetunió mellett harcoló csehszlovák alakulatokhoz. Ennek feltétele volt a szlovák nyelv ismerete, így ez a lehetőség csupán néhány magyar nemzetiségű fogoly számára adatott meg.[66] A szovjet és cseh szervek célja az volt, hogy megakadályozzák felvételüket, ugyanis csak szláv – ruszin, ukrán, szlovák, cseh – és zsidó nemzetiségűek jelentkezését fogadták el. A szláv nyelvtudás alapját a Miatyánk imádság elmondásával ellenőrizték. A szabadulás lehetősége csak a szlovák vagy esetleg cseh és ruszin nyelven jól beszélőket érinthette.[67]

A mai Szlovákia területéről deportált magyar nemzetiségűek sorsa a magyarországi és kárpátaljai elhurcoltakétól elsősorban a hazatérés időpontjában és módjában tért el. A kárpátaljai magyarok hazatérése már 1945 őszén kezdetét vette. A magyar kormány is szorgalmazta a fogva tartott állampolgárainak hazatérését, a csehszlovák vezetés azonban folyamatosan akadályozta magyar nemzetiségű polgárainak visszatérését szülőföldjükre. Az egyes jogfosztó intézkedések – a csehszlovák–magyar lakosságcsere, a magyar nemzetiségű felvidékiek Csehországba történő deportálása, a reszlovakizálás – is ezt a tényt erősítik meg. A csehszlovák vezetés a hazatérés lehetőségének kérdését összekapcsolta a zsarolásként működtetett reszlovakizációval.[68] A szülőföldjükre visszatérni akaró felvidéki magyaroknak úgynevezett „megbízhatósági vizsgálaton" kellett átesniük.[69]

A repatriálást 1949. április végén hivatalosan is befejezetté nyilvánították. A csehszlovák illetőségű, fogságból hazatérőket elsősorban a szovjet és román katonák által őrzött máramarosszigeti elosztó- és gyűjtőtáborba, a volt magyar laktanyába szállították. Néhány napi ott-tartózkodás után a hazatérőket vasúti kocsikra rakták, ezután pedig a szovjet–csehszlovák, illetve

65 Dobos 2017: 91–92.
66 Dobos 2017: 90.
67 Köteles 2021: 160.
68 Simon 2017: 175.
69 Dobos 2017: 95.

a szovjet–magyar határállomásra szállították. A csehszlovák hatóságok több héten át várakoztatták, majd részletes kihallgatásoknak vetették alá őket. Ezután indulhattak Csap–Tiszacsernyő irányába.[70] A mai Szlovákia területéről elhurcoltak jelentős része a reszlovakizáció kényszerét megkerülve inkább magyar állampolgárnak vallotta magát, hogy Debrecenbe érkezésük után a határon átszökve visszatérjen szülőföldjére. A Szovjetunió lágereiből hazaérkezőkre újabb megpróbáltatások vártak, ugyanis a csehszlovák hivatalos szervek a volt magyar katonákat, főként a civilként hadifogoly vagy internált státuszban elhurcoltakat potenciálisan megbízhatatlannak tekintették. Szabadulásuk után figyelmeztették és megfenyegették őket, hogy elhurcolásukról, illetve fogva tartásuk körülményeiről nem beszélhetnek senkinek, különben büntetés vár rájuk.[71]

Az elhurcolt felvidéki magyar nemzetiségűek számára tehát két lehetőség adódott:

1. A reszlovakizáció kényszerének és a „megbízhatósági vizsgálatnak" eleget tenni, és hazatérni.
2. Kitérni a „megbízhatósági vizsgálat" alól, magyar állampolgárnak vallani magukat, majd átszökni a csehszlovák–magyar határon.

A MAI SZLOVÁKIA TERÜLETÉRŐL ELHURCOLTAK SZÁMADATAI

Simon Attila munkájában a Szovjetunió munkatáboraiba „málenkij robot" ürügyén elhurcolt felvidéki magyarok számát 3500-4000 főre teszi. Ebből a Felső-Bodrogközből és az Ung-vidékről elhurcoltak száma több mint 2500 fő, a Szepsi járásból körülbelül 600 fő, a gömöri régióból mintegy 200 fő volt.[72] A mai Szlovákia nyugati, délnyugati régióiból elhurcoltak száma – ahogy már korábban is utaltam rá – nehezen megállapítható, inkább csupán becslés.

A Felvidékről történt elhurcolások több mint 100 települést érintettek.[73] Az elhurcoltak túlnyomó többségét magyar, illetve német nemzetiségűek adták. Az elhurcolt személyek beazonosításában, valamint a számadatok pontosításban – a Magyarország által az Orosz Állami Hadilevéltártól

70 Köteles 2021: 168.
71 Köteles 2021: 170.
72 Simon 2017: 177–178.
73 Bognár 2018: 777–832.

megvásárolt – a Magyar Nemzeti Levéltár birtokában lévő közel hétszázezres adatbázis[74] és a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának adatbázisa nyújthat segítséget. A szovjet lágerekben elhunytak nevének és adatainak megismerésében az Oroszországi Föderáció részéről a hadisírokat gondozó Vojennije Memoriáli Társaság által 1999-ben a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeumnak átadott több mint 60 ezer adatsort tartalmazó adatbázis segíthet.[75] A szovjet lágerekből hazaérkezőkről a Népjóléti Minisztériumnak küldött névjegyzékekből és a debreceni Hadifogoly-átvevő Bizottság kézzel írt nyilvántartásaiból elkészített – több mint 152 ezer rekordot tartalmazó – adatbázisból[76] kaphatunk információkat. Ez utóbbi adatbázis az 1946 és 1949 között nyilvántartásba vett hazaérkezőket tartalmazza. Itt találhatóak meg a szovjet fogságból Csehszlovákiába hazatért magyar nemzetiségű személyeknek az adatai is, akik Magyarországon keresztül – a csehszlovák hatóságokat és ezáltal a „megbízhatósági vizsgálatokat" megkerülve – tértek vissza szülőföldjükre.

A számadatok a mai Szlovákia területéről elhurcoltak esetében is igen eltérőek (lásd az 1. táblázatot). Ez azt bizonyítja, hogy az elhurcolt személyek beazonosítása nehézkes, ugyanis a számadatok számos esetben logikátlanok is. Példaként említve, az elhurcoltak száma nem lehet kisebb, mint az elhunytak, illetve hazatérők száma. A „málenkij robot" ürügyén történő deportálások esetében az is megtörtént, hogy az egyes személyek nem a lakóhelyükön estek fogságba, hanem ahol éppen az adott időben dolgoztak, tartózkodtak. Több esetben ilyenkor az illető elhurcolt személyt mindkét településen besorolták a fogságba vetettek közé.

74 Szovjet táborok magyar foglyai (MNL, Adatbázisokonline.hu), https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai (letöltés: 2025. 12. 23.)

75 Elhurcolva – Távol a hazától. Magyar katonák szovjet fogságban 1941–1955 (HM HIM, Katonakagulágon.hu), https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis (letöltés: 2025. 12. 16.)

76 A Szovjetunióból hazatért hadifoglyok névjegyzéke (MNL, Adatbázisokonline.hu), https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio (letöltés: 2025. 12. 20.)

1. táblázat. *A mai Szlovákia területéről elhurcolt felvidéki magyarok és németek számadatai tájegységek szerint*

Felső-Bodrogköz[77]	Ung-vidék[78]	Szepsi és környéke[79]	Szepesség[80]	Gömöri régió[81]	Felvidék nyugati, délnyugati része[82]	Összesen[83]
több mint 1577 fő	több mint 654 fő	körülbelül 600 fő	több mint 600 fő	több mint 227 fő	mintegy 200-700 fő	mintegy 3800-4400 fő

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.)

Korabeli sajtó

Čas (1945. 05. 12.) II. 19., https://adt.arcanum.com/hu/view/Cas_1945_05/?pg=31&layout=s (letöltés: 2025. 12. 07.)

Dokumentumok

Košický vládní program, https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2021/04/labyrint-1945-Kosicky-vladni-program.pdf (letöltés: 2025. 12. 17.)

Online levéltári adatbázisok

A Szovjetunióból hazatért hadifoglyok névjegyzéke (MNL, Adatbázisokonline.hu), https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio (letöltés: 2025. 12. 20.)

Szovjet táborok magyar foglyai (MNL, Adatbázisokonline.hu), https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai (letöltés: 2025. 12. 23.)

77 Dobos 2017: 100.
78 Dobos 2017: 101.
79 Simon 2017: 177.
80 Obetekommunizmu.sk, https://www.obetekomunizmu.sk/map/slovakia (letöltés: 2026. 02. 20.)
81 Elsősorban négy olyan település (Vámosbalog [Nagybalog], Abafalva, Sajószentkirály, Uzapanyit) számadatai alapozzák meg ezt a mennyiséget, ahonnan „málenkij robot" ürügyén nagyobb létszámban hurcoltak el civileket. Lehotai 2018: 225–231.
82 Simon 2017: 177.
83 Simon 2017: 178.

Elhurcolva – Távol a hazától. Magyar katonák szovjet fogságban 1941–1955 (HM HIM, Katonákagulágon.hu), https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis (letöltés: 2025. 12. 16.)

Obetekommunizmu.sk, https://www.obetekomunizmu.sk (letöltés: 2026. 02. 20.)

Feldolgozások

Bognár Zalán 1997: Beneš, Edvard. In: Sipos Péter–Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó. 84.

Bognár Zalán 2017: *GULAG, GUPVI, „málenkij robot". Magyarok a szovjet lágerbirodalomban.* Budapest, Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány.

Bognár Zalán 2018: *„Málenkij robot". A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története.* Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Kairosz Kiadó.

Bognár Zalán 1996: Tiso, Jozef. In: Sipos Péter–Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, Petit Real Könyvkiadó. 430–431.

Dobos Ferenc 2017: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málenkij robot" a kelet-szlovákiai Bodrogközben és Ung-vidéken. In: Dunajszky Rácz Éva–Horváth Károly (szerk.): *A kelet-felvidéki magyarság holokausztja.* Királyhelmec, Lórántffy Zsuzsanna a Bodrogköz Fejlesztéséért Társulás. 82–101.

Dupka György 2020: *A kárpátaljai magyarság, németség elhallgatott tragédiája, 1944–1946.* Budapest–Ungvár, Intermix Kiadó.

Géczi Lajos 1992: *Civilek hadifogságban.* Bratislava, Madách.

Koós István 2006: *Nagybalogi tragédiák.* [Veľký Blh], Rákóczi Szövetség Balogvölgyi Helyi Szervezete.

Köteles László 2021: A „málenkij robotra" elhurcolt szlovákiai magyarság, 1944–1953. In: *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20.* Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 151–174.

Krafčíková, Marta 2014: *Utekali, aby zostali. Rozprávanie o minulosti pre súčasnosť.* Chmeľnica, Rímskokatolická cirkev, farnosť.

Lehotai Aladár 2018: *„Málenkij robot". Gömöriek a szovjet lágerekben. Tetves, szénporos Oroszország.* Pozsony, Hagyományok és Értékek Polgári Társulás – SNM-A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma.

Lukács Gábor 2017: A kistárkányi civil férfilakosság elhurcolásának kálváriája – visszaemlékezések az „egy kis munkára". In: Dunajszky Rácz Éva–Horváth Károly (szerk.): *A kelet-felvidéki magyarság holokausztja.* Királyhelmec, Lórántffy Zsuzsanna a Bodrogköz Fejlesztéséért Társulás. 70–81.

Lukáč Gábor 2017: Felső-Bodrogköz civil férfilakosságának legnagyobb áldozati vesztesége a 20. században. In: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, málenkij robot, GULÁG. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiba (1944–1953).* Beregszász–Ungvár, „RIK-U" Kiadó. 193–207.

Molnár D. Erzsébet 2015: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiban (1944–1953).* Doktori (PhD-) értekezés. Debreceni Egyetem.

Nagy Péter 2017: *Távol a szülőföldtől. Ózd vidékiek szovjet fogságban.* Ózd, Ózdi Német Nemzetiségi Önkormányzat.

Segeš, Vladimír–Dangl, Vojtech–Čaplovič, Miloslav–Bystrický, Jozef–Štaigl, Jan–Štefanský, Michal–Purdek, Imrich 2015: *Vojenské dejiny Slovenska a Slovákov.* Praha, OTTOVO NAKLADATELSTVÍ.

Simon Attila 2017: Málenkij robot és a csehszlovák nemzetállami tervek. In Kiss Réka–Simon István (szerk.): *Gulag-Gupvi. A szovjet fogság Európában.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 163–179.

Sipos Péter 1996: NKVD. In Ravasz István–Sipos Péter: 1996 (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság, Petit Real Könyvkiadó. 329.

Stark Tamás 2017: „…munkaszolgálatra való igénybevételük céljából". Magyar civilek elhurcolása a Szovjetunióba. In: Dunajszky Rácz Éva–Horváth Károly (szerk.): *A kelet-felvidéki magyarság holokausztja.* Királyhelmec, Lórántffy Zsuzsanna a Bodrogköz Fejlesztéséért Társulás. 25–38.

Tóth Sándor 1996: Malinovszkij, Rodion. In: Sipos Péter–Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, Petit Real Könyvkiadó. 296.

Tóth Sándor 1996: Petrov, Iván. In: Sipos Péter–Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, Petit Real Könyvkiadó. 357.

Popély Árpád

A magyar és német kisebbség Csehszlovákiában a szovjet térnyerés árnyékában (1945–1949)

A második világháború győztes nagyhatalmai a háborús felelősséget részben a közép- és kelet-európai térség német kisebbségeire hárították, ezért a háború a kisebbségi jogok leértékelődését és a korábbi nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer felszámolását is eredményezte. A háború utáni kisebbségellenes légkört a szovjet befolyás alá kerülő országokban – a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió gyakorlatától is inspirálva – a kisebbségek nélküli homogén nemzetállamok létrehozására, a kisebbségi lakosság kitelepítésére vagy kölcsönös kicserélésére használták ki. Mindez elsősorban a térség német lakosságát sújtotta, akik közül több mint 10 milliónak kellett elhagynia több évszázados lakóhelyét. Csehszlovákia azonban a német mellett az ország magyar kisebbségét is kollektív bűnösként kezelte, s nemcsak német, hanem teljes magyar lakossága kitelepítésére is törekedett.

A nem szláv kisebbségek kitelepítésének gondolatát az Edvard Beneš által vezetett londoni csehszlovák emigráció fogalmazta meg. Beneš 1941 februárjában kidolgozott tervezetében még német és magyar vonatkozásban is bizonyos határkiigazítással s a határkiigazítások után hátramaradó kisebbségi lakosság kölcsönös kicserélésével számolt.[1] Tervei azonban a háború előrehaladtával, Németország háborús vereségének egyre valószínűbbé válásával fokozatosan radikalizálódtak, s a határmódosítással kombinált részleges népcserére vonatkozó elképzeléseket idővel a német és magyar kisebbség területi változások nélküli, teljes kitelepítésének szándéka váltotta fel.

1 Szarka 2005: 13.

A több mint 3 milliós német kisebbség háború utáni kitelepítéséhez Beneš már 1942–1943 folyamán megkapta a szövetséges nagyhatalmak, az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió elvi hozzájárulását. A szlovákiai magyarság kitelepítésének gondolatával 1943. decemberi moszkvai látogatása során állt elő, amikor a Sztálinnal és Molotovval folytatott tárgyalásain felvetette, hogy a magyarok kitelepítését a magyarországi szlovákokért való kicserélésükkel, vagyis egyfajta lakosságcserével is össze lehetne kötni.[2] A szovjet vezetők egyetértésüket fejezték ki Beneš elképzeléseivel, s a Szovjetunió ezt követően a cseh–szlovák nemzetállami törekvések, illetve a német és a magyar kisebbség kitelepítésének első számú támogatójává vált.

A Klement Gottwald által vezetett moszkvai kommunista emigráció és a honi szlovák ellenállás kezdetben nem rendelkezett kiforrott állásponttal a magyar és a német kisebbség jövendő sorsával kapcsolatban, Beneš moszkvai útját követően azonban mindkettő átvette a londoni emigráns kormány elképzeléseit. Az első magyar- és németellenes jogfosztó rendelkezések megalkotására nem is kellett a háború végéig várni, azok már 1944 őszén, a szlovák nemzeti felkelés idején megszülettek. A későbbi kisebbségellenes intézkedések alapdokumentumává és hivatkozási forrásává váló 1945. április 5-i kassai kormányprogram megszövegezése pedig már egyenesen a kommunisták nevéhez fűződött, akik azt ráadásul nem is Kassán, hanem még Moszkvában fogalmazták meg.

A kormányprogram közzétételét követően elnöki dekrétumok, kormány- és szlovák nemzeti tanácsi rendeletek sokasága látott napvilágot, amelyek következtében a németek és a magyarok a teljes jog- és létbizonytalanság állapotába kerültek. A kisebbségellenes jogalkotást Edvard Beneš elnöki dekrétumai szimbolizálják, aki részben már a londoni emigrációjában, majd hazatérését követően, az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. októberi megalakulásáig összesen 143 elnöki dekrétumot adott ki. A dekrétumok között voltak a csehszlovák állam újjáépítését biztosító jogszabályok, de voltak közöttük a szláv nemzetállam megteremtését célzó, az ország német és magyar lakosságát gyakorlatilag törvényen kívüli állapotba helyező dekrétumok is. A német és magyar lakosságra nézve az 1945. augusztus 2-án kiadott 33. és az október 25-i 108. sz. dekrétum járt a legsúlyosabb következményekkel. Az előbbi a teljes német és magyar kisebbséget megfosztotta csehszlovák állampolgárságától, az utóbbi pedig a németek és a magyarok minden ingó és ingatlan vagyonának kártérítés nélküli elkobzásáról rendelkezett.[3]

[2] Vö. Gulyás 1993.

[3] A két dekrétumot magyar fordításban közli Popély–Šutaj–Szarka 2007: 166–167, 216–227.

A magyarellenes jogalkotást ugyanakkor téves volna a Beneš-dekrétumokkal azonosítani, hiszen Szlovákiában, ahol a dekrétumok egy része ráadásul érvénybe sem lépett, a magyarság jogfosztását elsősorban a pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanács rendeletei szabályozták. A különböző jogszabályok kimondták többek között a magyar köz-, majd magánalkalmazottak elbocsátását az állásukból, nyugdíjuk és szociális járulékuk megvonását, a magyarok kizárását a politikai pártokból, a korábbi önkormányzatokat felváltó nemzeti bizottságokból, az egyetemekről és a főiskolákról. A magyarok választójogát megvonták, iskoláikat bezárták, betiltották magyar könyvek és újságok kiadását és behozatalát, a magyar nyelv használatát a közhivatalokban és az egyházi szertartásokon, rádiókészüléket sem birtokolhattak, s több helyütt betiltották és büntették a magyar nyelv nyilvános helyen való használatát is.

A csehországi német lakosságot még a magyaroknál is szigorúbb intézkedésekkel sújtották. A helyi hatóságok sok helyütt megkülönböztető „N" betűs fehér karszalag viselésére kötelezték őket, korlátozták a szabad mozgásukat, bizonyos időközökre kijárási tilalmat vezettek be a számukra, az üzletekben csak meghatározott időközökben vásárolhattak, telefonbeszélgetést nem folytathattak, nem használhatták a nyilvános közlekedési eszközöket, tiltották számukra színházak, filmszínházak, vendéglők, fürdők és kulturális rendezvények látogatását. Az élelmiszerjegyekből a cseheknél korlátozottabb számban részesülhettek, a belügyminiszter 1945. május 22-i hirdetménye pedig még a németekkel történő házasságkötés lehetőségét is korlátozta.[4] A megkülönböztető jelzés viselésének kötelezővé tétele felmerült Pozsonyban is, ahol a városi nemzeti bizottság 1945 júniusában határozatot hozott a város német és magyar lakosságának a megjelöléséről, ennek a megvalósításáról azonban a kedvezőtlen nemzetközi visszhangtól tartva végül lemondtak.[5]

A magyar- és németellenes jogalkotással párhuzamosan megtörténtek a két kisebbség kitelepítésének előkészületei is. A csehországi szudétanémetek ún. vad elűzése 1945 májusában, az új hatalom berendezkedését követően azonnal megkezdődött. Ennek során néhány hónap alatt mintegy 700 ezer németet toloncoltak ki Németország és Ausztria szovjet megszállási övezetébe, miközben több tízezren a pogromjellegű atrocitások áldozatává váltak. Miután a német lakosság kitelepítését a potsdami konferencia szabályozta, 1946 folyamán további 2,2 millió németet telepítettek át, immár rendezettebb

4 Staněk 1991: 80–83.

5 AMB, NV 1945 – 1950, inv. č. 1. Zápisnica napísaná na 18. plenárnom zasadnutí Národného výboru, konanom dňa 8. júna 1945 [Jegyzőkönyv a Nemzeti Bizottság 1945. június 8-án tartott 18. plenáris üléséről]; Zápisnica napísaná na 20. plenárnom zasadnutí Národného výboru, konanom dňa 22. júna 1945 [Jegyzőkönyv a Nemzeti Bizottság 1945. június 22-én tartott 20. plenáris üléséről].

körülmények között, Németország szovjet és amerikai megszállási övezetébe. A csehországi szudétanémetek száma így 1947-re az egykori több mint 3 millióról 240 ezerre, a szlovákiai németeké pedig 155 ezerről 25-30 ezerre csökkent.[6]

A csehországi németek kitelepítésének legvéresebb epizódja az ún. brünni (brnói) halálmenet volt, amely során 1945. május 31-től kezdődően Brünn 53 ezer német lakosából 27 ezret, gyerekeket, asszonyokat, öregeket minimális ingósággal gyalogmenetben indítottak útnak Ausztria felé. Oda azonban csupán mintegy 15 ezren érkeztek meg. Néhány ezren különböző táborokban maradtak, míg mintegy kétezren útközben bizonyíthatóan életüket vesztették az embertelen bánásmód és az éhezés következtében. A német becslések ennél is magasabb, 4–8 ezer közötti halálos áldozatról szólnak.[7] A szudétanémetekkel szembeni atrocitások közül meg kell említeni az 1945. július 31-i aussigi (Ústí nad Labem-i) pogromot, amelyben a hadsereg és a biztonsági erők is részt vettek. A helyi fegyverraktár felrobbanását követően a város német civil lakosai közül a cseh szakirodalom szerint 80-100, a német szerint mintegy 220 személy vált a pogromjellegű megtorlás áldozatává.[8]

Szlovákiában a németekkel és magyarokkal szemben nem történtek hasonló méretű atrocitások. A velük szembeni legnagyobb tömegmészárlásra a morvaországi Přerov melletti Svéd sáncoknál került sor, ahol az 1945. június 18-áról 19-ére virradó éjszaka 267, otthonába visszatérni szándékozó, főként német és magyar nemzetiségű dobsinai menekültet mészároltak le a 17. pozsonyi gyalogezred katonái.[9] Ugyanez a katonai egység mészárolta le 1945. július 13–17. között Pozsony mellett, a pozsonyligetfalui árokrendszer területén azt a 90 felvidéki magyar leventét, akiket a szovjet hadsereg adott át a ligetfalui határőrizeti ponton a csehszlovák hadsereg katonáinak.[10]

Előfordultak ugyanakkor olyan esetek is, hogy a szovjet hadsereg megjelenése, illetve jelenléte mérséklően hatott a magyarellenes intézkedésekre. Amikor a szovjet haderő birtokba vette az egyes felvidéki településeket, a hatalmat eredendően a helyi lakosoknak, főleg a kommunistáknak adta át, akik a magyarlakta területeken értelemszerűen magyarok voltak, s majd csak a szlovák szervek megérkezése után váltották fel őket szlovák közigazgatási bizottságokkal és komisszárokkal. 1944 novemberében Királyhelmecen ráadásul egyenesen magyar járási nemzeti tanács alakult, amely eleinte

6 A csehországi szudétanémetek, illetve a szlovákiai kárpáti németek kitelepítéséről lásd Kaplan 1993: 182–214; Staněk 1991; Kováč 2001; Gabzdilová-Olejníková–Olejník 2004: 93–147.

7 A brünni halálmenetre lásd Hertl–Pillwein–Schneider 1998.

8 Az aussigi pogromra lásd Steinkamp 2003.

9 Az áldozatok névsorát közli Udvardy 2022: 518–539.

10 Udvardy 2022.

a járás magyar megyeközpontjával, Sátoraljaújhellyel tartotta a kapcsolatot.[11] A szovjet hadseregnek volt köszönhető az is, hogy Komáromban egészen 1945. június végéig fennmaradhattak a magyar iskolák. Amikor ugyanis a szlovák hatóságok június 6-án elrendelték a magyar iskolák bezárását, a szovjet városparancsnok közbenjárására június 9-én engedélyezték az újbóli megnyitásukat, így azokban gyakorlatilag a tanév végéig tovább folyhatott a magyar nyelvű oktatás.[12]

1945 tavaszán a csehországihoz hasonló folyamat vette kezdetét a felvidéki területeken is, vagyis a helyi hatóságok itt is kísérletet tettek a magyar és a német lakosság egyoldalú kitoloncolására. Kassán már 1945 márciusában és áprilisában több ezer magyar családot kényszerítettek arra, hogy – legfeljebb 50 kilogrammos kézipoggyásszal – hagyja el az ország területét, Pozsonyból pedig 1945. május elején megkezdték a magyarok és németek internálását a pozsonyligetfalui internálótáborba. A magyarok és németek internálását indokoló végzés szerint, mivel kétségtelen, hogy az érintettek magyar (vagy német) nemzetiségűek, „tartózkodásuk Pozsony város területén az államérdekre való tekintettel nemkívánatos". A kassaihoz és pozsonyihoz hasonló események nem kerülték el a többi magyarlakta várost sem. A helyi hatóságok a magyar lakosságot több helyütt hirdetményekben szólították fel, hogy „önként" távozzon Magyarországra, mert ellenkező esetben „hivatalból" lesz kiutasítva Csehszlovákiából.[13]

Szlovákia-szerte megkezdődött a Magyarország trianoni területéről 1938 után beköltözött magyarok letartóztatása, internálása és kitoloncolása is. Csehszlovák adatok szerint 1945 májusában és júniusában néhány hét leforgása alatt több mint 31 ezer magyart toloncoltak át a magyar határon.[14] Miután azonban az őshonos magyar lakosság kitelepítésének ügye nagyhatalmi jóváhagyás hiányában még mindig nyitott kérdés volt, a csehszlovák kormány a győztes nagyhatalmak 1945. július 17-én kezdődő potsdami konferenciája előtt újból megpróbálta megszerezni jóváhagyásukat nemcsak a német, hanem a magyar lakosság kitelepítéséhez is.

Az 1945. augusztus 2-án véget ért potsdami konferencia záródokumentuma azonban csupán a német kisebbség kitelepítéséhez járult hozzá, a magyar lakosság egyoldalú kitelepítéséhez Csehszlovákia nem kapta meg a nagyhatalmi jóváhagyást. A csehszlovák kormánynak a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság melletti képviselője, Dalibor M. Krno ezt követően,

11 Jablonický 1965: 372–378.
12 Tóth 1995: 292, 299.
13 Popély–Simon 2020. 217, 233.
14 Jablonický 1965. 398.

1945. szeptember 3-án hivatalosan is kezdeményezte a magyar kormánynál, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat egy lakosságcsere-egyezmény megkötéséről. Krno a Gyöngyösi János magyar külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során kijelentette, hogy a magyar lakosság kitelepítésére a csehszlovák tervek szerint két lépésben kerülne sor: egy részüket a lakosságcsere keretében, a többieket pedig egyoldalúan telepítenék át Magyarországra. Gyöngyösi ezzel szemben határozottan elutasította mind az egyoldalú kitelepítést, mind a kényszerű lakosságcserét, mondván, hogy annak során 600 ezer magyart kellene kicserélni 60 ezer szlovákért. Véleménye szerint ilyen aránytalan cserénél a népcserének egyúttal területcserét is kellene jelentenie, ha tehát

> „Szlovákia a magyaroktól jövőjének biztonsága érdekében meg akar szabadulni […], akkor csupán a határt kell megfelelően kiigazítani, és nincs szükség arra, hogy embertelenül a lakosok százezreit mozdítsák ki helyéről."[15]

A magyar kormány azonban végül mégis rákényszerült a tárgyalások felvételére és a lakosságcsere-egyezmény aláírására. A csehszlovák, illetve szlovák hatóságok ugyanis 1945 őszén azzal a nem titkolt szándékkal kezdték meg a magyar lakosság országon belüli széttelepítését, vagyis csehországi deportálását, hogy rákényszerítsék Magyarországot a lakosságcsere elfogadására. A lakosságcsere-egyezményt ilyen körülmények között a csehszlovák fél által diktált feltételek mellett írták alá, amelyek közül a legsérelmesebb az volt, hogy amíg a magyarországi szlovákok önként jelentkezhettek a Csehszlovákiába való áttelepülésre, addig a csehszlovák fél szabad kezet kapott az áttelepítendő magyarok kiválasztására.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény aláírására 1946. február 27-én került sor Budapesten. A Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter által aláírt egyezmény V. cikkelye lehetővé tette a csehszlovák kormány számára, hogy annyi szlovákiai magyart telepítsen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák (és cseh) önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre. A magyar félnek ezenkívül az egyezmény VIII. cikkelyében vállalnia kellett azt is, hogy a kölcsönösségen alapuló népcserén túlmenően átveszi a szlovák népbíróságok által háborús bűnösnek minősített magyarokat is.[16]

A Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok kiválasztását a Szlovák Telepítési Hivatal (SZTH) irányította, amely az áttelepítendők kijelölésénél töb-

[15] MNL OL, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 31. d., 32.250/1945. Miniszter úr beszélgetése Krno követtel csehszlovák kérdésekben.

[16] A lakosságcsere-egyezmény szövegét közli Popély–Šutaj–Szarka 2007: 232–238.

bek között a vagyoni, a területi, a politikai és a vallási szempontot vette figyelembe. Amint azt Ján Čech, az SZTH elnöke a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének 1946. március 18-i ülésén megfogalmazta, elsősorban a szlovákiai magyarság vagyonosabb rétegeit, vagyis a jómódú városi polgárságot és földműveseket, valamint az értelmiséget telepítenék át Magyarországra, miközben a fő cél a magyar etnikai terület három vagy négy részre történő feldarabolása lesz.[17] Azt még nem tudjuk, hogy az érintettek vallási hovatartozása mennyit nyomott a latban, mindenesetre tény, hogy mind az áttelepítésre kijelöltek, mind pedig az áttelepítettek között felülreprezentáltak voltak a református vallásúak. Mindebben a református egyház „magyar egyházként" való számontartása mellett nem elhanyagolható szerepet játszhatott az a tény, hogy a reformátusok számos településen módosabbak voltak a más hitfelekezethez tartozóknál.[18]

Csehszlovákiának a lakosságcsere-egyezmény értelmében hat hónap állt rendelkezésére az áttelepítendő szlovákiai magyarok kiválasztására és névjegyzékeik átadására. A csehszlovák kormány a határidő lejárta előtti napon, 1946. augusztus 26-án át is nyújtotta a magyar kormánynak az áttelepítésre kijelölt magyarok három névjegyzékét, amelyek közül az első a paritásos csere keretében, a második és harmadik pedig a nagy, illetve kis háborús bűnösként áttelepítendők listáját tartalmazta. A lakosságcserét magyar részről irányító Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság adatai szerint a lakosságcsere-egyezmény V. cikkelye alapján a paritásos csere keretében áttelepítésre kijelölt magyarok száma 106 398, az egyezmény VIII. cikkelye alapján áttelepítendő ún. nagy háborús bűnösöké családtagokkal együtt 73 187, az ún. kis háborús bűnösként áttelepítendőké pedig ugyancsak családtagokkal együtt 1927 volt. Csehszlovákia tehát a lakosságcsere-egyezmény hatályán belül összességében 181 512 magyar, a szlovákiai magyarság közel egyharmadának áttelepítését tervezte Magyarországra.[19]

A csehszlovák fél a lakosságcserét már 1946 szeptemberében el szándékozott volna indítani, a magyar kormány azonban a felvidéki magyarság tömegeinek vád alá helyezése, háborús bűnössé nyilvánítása és az áttelepítendők közé történő paritáson felüli besorolása miatt hosszú ideig nem járult hozzá annak megindításához. A végül 1947 áprilisában meginduló népcsere – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – 1948 decemberéig tartott. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 1949. január 20-án kelt zárójelentése szerint 71 787

17 SNA, ÚP SNR, 3. d., Zápisnica zasadnutia Predsedníctva SNR zo dňa 18. marca 1946. [Jegyzőkönyv az SZNT elnökségének 1946. március 18-i üléséről].

18 Somogyi 2017: 154–156.

19 MNL OL XIX-A-15-a, 117. d. Kimutatás a lakosságcsere-egyezmény alapján áttelepítésre kijelölt személyekről. Szám szerinti járási kimutatás.

magyarországi szlovák települt át Csehszlovákiába, velük szemben pedig 89 660 szlovákiai magyart telepítettek át Magyarországra.[20] Ettől némileg eltérő adatokat közöl a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság 1949. január 27-i zárójelentése, amely szerint a Csehszlovákiába áttelepülő magyarországi szlovákok száma 71 215, a Magyarországra áttelepített szlovákiai magyaroké pedig 87 839 volt.[21]

A lakosságcsere mellett a szlovákiai magyarság számának csökkentését célozta a magyar lakosság közmunka ürügyén végrehajtott csehországi deportálása, valamint az ún. reszlovakizációs kampány is. A csehországi deportálást, vagy ahogyan hivatalosan nevezték, a „munkaerő-toborzást" a hárommillió szudétanémet kitelepítése miatt előállt csehországi munkaerőhiánnyal indokolták, valójában azonban sokkal inkább szolgálta a lakosságcserétől ódzkodó Magyarországgal szembeni nyomásgyakorlást és a magyarlakta területek elszlovákosítását, mint a munkaerő biztosítását a cseh országrészek számára. Az akciót az általános munkakötelezettségről rendelkező 88/1945. számú elnöki dekrétumra hivatkozva hajtották végre. Az 1945. október 1-jén kelt dekrétum elvileg nemzetiségi megkülönböztetés nélküli közmunkarendelet volt, amely szerint a háború okozta károk helyreállítása céljából közmunkára lehetett kötelezni minden 16 és 55 év közötti férfit, illetve 18 és 45 év közötti nőt. A munka időtartamát egy évben határozta meg, amely indokolt esetben legfeljebb hat hónappal meghosszabbítható.[22]

A deportálás két hullámban zajlott. 1945. október 25-én kezdődő első hulláma december 4-ig tartott, leállítására pedig csupán azt követően került sor, hogy december 3-án Prágában megkezdődtek a lakosságcsere-egyezmény megkötését célzó csehszlovák–magyar tárgyalások. A hivatalos csehszlovák adatok szerint a közel másfél hónap alatt a Szlovák Telepítési Hivatal összesen 9247 magyart szállított Cseh- és Morvaországba. A deportálásoknak ezt az első hullámát elsősorban az különbözteti meg az egy évvel későbbi másodiktól, hogy ekkor még „csupán" munkaképes férfiakat köteleztek a csehországi munkára, akik ráadásul a karácsony közeledtével haza is térhettek az otthonukba.[23]

A deportálások második, az előbbinél jóval nagyobb tömegeket érintő s kíméletlenebbül végrehajtott szakasza a tervek szerint mintegy 250 ezer szlovákiai magyart érintett volna. Megindítására a prágai kormány 1946. novem-

[20] MNL OL XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 53. d., 1691/pol-1949. Az áttelepítés befejezéséről szóló statisztika.

[21] SNA, ÚP SNR, 311. d. Konečná správa o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946–1948 [Zárójelentés a CSÁB magyarországi tevékenységéről 1946–1948]; a lakosságcserére bővebben Vadkerty 1999.

[22] A dekrétumot magyar fordításban közli Popély–Šutaj–Szarka 2007: 200–207.

[23] Az 1945. őszi deportálásokra lásd Vadkerty 1996: 11–16.

ber 5-i jóváhagyása alapján, azt követően került sor, hogy Magyarország nem járult hozzá a lakosságcsere 1946. szeptemberi megkezdéséhez, sem pedig a 200 ezer szlovákiai magyarnak a párizsi békekonferencián Csehszlovákia által felvetett egyoldalú áttelepítéséhez.[24]

A karhatalmi erők igénybevételével végrehajtott, 1946. november 17-én kezdődő „toborzás" a következőképpen zajlott: a kiszemelt települést katonai egységek zárták körül, majd elrendelték a kijárási és a csoportosulási tilalmat. A kijelölt családoknak kézbesítették a csehországi munkaszolgálatukról rendelkező végzést, valamint a magukkal vihető tárgyak, élelmiszerek és állatállomány jegyzékét tartalmazó utasítást. A családokat, ha a községnek volt vasútállomása, akkor onnan, ha nem volt, akkor katonai tehergépkocsikon a legközelebbi vasútállomásra szállítva szigorú őrizet alatt marhavagonokban indították útnak Csehországba. Az elszállítás a mínusz 20-25 °C körüli hidegben is általában fűtetlen vagonokban történt.[25]

A deportálások s azok végrehajtásának a háborús időkre emlékeztető módja érthetően pánikhangulatot idézett elő a magyar lakosság körében. A deportálás szörnyűségeit látva, s azt tapasztalva, hogy a magyarországi áttelepítésre kijelölteket nem viszik Csehországba, a magyarok tömegesen ostromolták meg a pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatalt, a meghatalmazott közbenjárását kérve áttelepítésük elintézése érdekében. Az érintett települések lakosságának egy része elmenekült, a magyar határhoz közel eső falvak lakói pedig ösztönszerűen Magyarországon kerestek menedéket. A deportálást végrehajtó katonaság az ellenszegülőkkel vagy menekülőkkel szemben több alkalommal fegyvert is használt. A legnagyobb visszhangot kiváltó eset 1946. november 19-én a csallóközi Gutoron történt, ahol a falu lakossága, miután azt tapasztalta, hogy a szomszédos Szemet község lakóit megkötözve és véresen viszik keresztül a falujukon, csónakokon igyekezett átmenekülni a Duna magyar oldalára. A Duna védőgátján cirkáló csehszlovák határőrség a menekülőkre tüzet nyitott, s lelőtte a 48 éves Sindler Ferencet, aki a helyszínen életét vesztette.[26]

A magyar, különösen pedig a magyarországi történeti szakirodalom a mai napig tényként kezeli, hogy a deportáltakat Cseh- és Morvaország határ menti területeire, a németek kitelepítése után üresen maradt ún. Szudéta-vidékre szállították. A korabeli dokumentumok bizonysága szerint ugyanakkor a deportáltak többségét nem a szudétanémet iparvidéken, hanem a cseh- és

24 NA ČR, ÚV KSČ, 100/24, sv. 141, a. j. 1494, Zápis 35. schůze třetí vlády, konané dne 5. listopadu 1946. [Feljegyzés a harmadik kormány 1946. november 5-én tartott 35. üléséről].

25 *A szlovákiai magyarok deportálása* 1947.

26 Uo. 18.

morvaországi nagybirtokokon, cseh nagygazdáknál helyezték el. Ugyanezt támasztották alá a pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatal megfigyelései, amely 1947. május 2-án például a következőket jelentette a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság számára: „Kivétel nélkül mezőgazdasági vidéken vannak elhelyezve, részben nagy uradalmakban, részben kisebb gazdaságokban. A Szudéta-vidéken ezekből a magyarokból nincsenek, vagy csak elenyésző csekély számban. Ezekre a vidékekre ugyanis csehek és szlovákok mentek, akik tulajdont kaptak ott a német vagyonból. Legsűrűbben az Elbamenti-síkságon vannak magyarjaink, a határvidék felé számuk fokozatosan csökken."[27]

A magyar lakosság többszázezres méretű csehországi széttelepítésére végül nem került sor, mivel Csehszlovákia és Magyarország időközben megegyezett a lakosságcseréről folytatott tárgyalások újrafelvételében, majd pedig a népcsere megindításában, aminek eredményeként a csehszlovák hatóságok 1947. február 22-én leállították az akciót. A több mint három hónapig tartó második deportálási hullám során a hivatalos csehszlovák adatok szerint 41 666 magyart telepítettek át Cseh- és Morvaországba. Az erőszakkal elhurcoltakon kívül további 2489 magyar állítólag önként települt át a cseh országrészekbe, 1946–1947 telén tehát összesen 44 155 magyar került át Szlovákiából Cseh- és Morvaországba.[28] Különböző magyar becslések ugyanakkor ennél is jóval magasabbra, 60 és 100 ezer közöttire becsülik a Csehországba hurcolt magyarok számát.[29]

A magyarlakta országrészek etnikai összetételének mesterséges megváltoztatását szolgálta a Július Viktory szlovák belügyi megbízott 1946. június 17-i hirdetményével útjára indított ún. reszlovakizációs, vagyis visszaszlovákosítási kampány is. A reszlovakizáció hivatalosan megfogalmazott célja az volt, hogy a múltban elmagyarosodott vagy elmagyarosított szlovákok számára lehetővé tegyék visszatérésüket az „anyanemzet" soraiba, gyakorlati megvalósítása során azonban a magyarlakta területek elszlovákosításának egyik eszköze lett belőle.

Az önkéntesnek hirdetett akció szervezői ugyanis a magyar lakosságot választás elé állították: a reszlovakizálóknak állampolgárságuk visszaadását, a vagyonelkobzás és kitelepítés alóli mentesülésüket ígérték, a reszlovakizációt elutasítókat ugyanakkor vagyonuk elkobzásával és kitelepítéssel fenyegették. Amint azt a reszlovakizációs kampányba tevékenyen bekapcsolódó Szlovák Liga nevű társadalmi szervezet falragaszokon terjesztett egyik felhívása megfogalmazta:

[27] MNL OL, XIX-A-15-a, 11. d. Szlovákiai magyarok deportálása.
[28] SNA, ÚV KSS, 2195. d., 518/3.
[29] A deportálásokra bővebben Vadkerty 1996.

> „Napokon belül megkérdeznek benneteket az összeíró biztosok, hogy milyen nemzetiségűek vagytok. Szlovákok vagy magyarok? Válasszatok! Egyenrangú csehszlovák állampolgárok akartok-e lenni, avagy állampolgárság nélküliek! Békességet akartok-e, vagyonbiztonságot, avagy bizonytalanságot, amelybe sorsotok nemsokára beletaszít!"[30]

A megfélemlített, s nemcsak lelki nyomásnak, hanem a helyi hatóságok részéről gyakran fizikai kényszernek is kitett magyar lakosság nagy része engedett a nyomásnak, és kényszerűségből szlováknak vallotta magát. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a reszlovakizáció eredménye a 200 ezer magyar jelentkezésével számoló legmerészebb elképzeléseket is messze felülmúlta. Az akciót irányító Reszlovakizációs Bizottság – 1949-ben kelt zárójelentése szerint – összességében 449 914 személy kérvényével foglalkozott. Közülük 83 739 személyt, akik már az 1930. évi népszámlálás során is szlovák nemzetiségűnek vallották magukat, soron kívül szlováknak minősített, s az érintetteket nem is sorolta a reszlovakizáltak közé. A fennmaradó 366 175 személy közül további 284 814 személy kérvényét bírálta el pozitívan, vagyis nyilvánított szlovák nemzetiségűnek.[31]

Azon személyek számára, akiknek reszlovakizációs kérelmét elfogadták, a szlovák nemzetiséget igazoló végzések átadása 1947 őszén kezdődött meg. A végzéseket általában ünnepélyes keretek között, a települések főterén vagy kultúrházában, szlovák politikusok részvételével megtartott rendezvények keretében adták át a reszlovakizáltaknak, akik egy hűségfogadalmat is kötelesek voltak letenni. Ennek a szövege a következő volt:

> „Önként visszatérve a szlovák nemzet kebelére, amelyből származom, s amelyből a mostoha sors a múltban kiszakított, ünnepélyesen fogadom, hogy a szlovák nemzethez és a Csehszlovák Köztársasághoz hű maradok, s hogy mindig és mindenhol hűségesen fogok dolgozni szlovák nemzetem jóléte és felemelkedése érdekében."[32]

A csehszlovákiai magyarság 1948-ban, paradox módon azzal párhuzamosan kapta vissza csehszlovák állampolgárságát és állampolgári jogait, hogy a berendezkedő kommunista diktatúra felszámolta az ország demokratikus intézményrendszerét. A csehszlovák kommunisták ugyanis a Magyarországgal és a magyar kisebbséggel szembeni politikájukat kénytelenek voltak alárendelni a nemzetállami törekvéseket korábban erőteljesen támogató, ekkor azonban már a Csehszlovákia és Magyarország közötti viszony rendezését szorgalmazó Szovjetunió megváltozott érdekeinek. A Szovjetuniónak

30 Popély 2014: 87–88.
31 Uo. 100.
32 Popély–Simon 2020: 249.; a reszlovakizációra bővebben Vadkerty 1993.

a kérdés iránti érdeklődését jelezte, hogy a prágai szovjet követség első titkára 1948. május 11-én még a csehszlovák külügyminisztériumba is ellátogatott azzal a céllal, hogy a magyar kisebbség helyzetéről tájékozódjon. A látogatásból a csehszlovák fél azt szűrte le, hogy a Szovjetunió nem óhajtja az ellentétek továbbélését, s jó néven venné a magyar kisebbség helyzetének és a csehszlovák–magyar kapcsolatoknak a rendezését.[33]

A magyar lakosság többsége 1948–1949 fordulóján visszakapta csehszlovák állampolgárságát és elkobzott vagyonának egy részét, 1948 végén leállították a lakosságcserét és a reszlovakizációt, 1949 első hónapjaiban pedig visszatérhettek otthonaikba a Csehországba deportált magyarok is. Engedélyezték egy magyar nyelvű sajtótermék, az *Új Szó* megjelentetését, egy magyar kulturális szervezet, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (Csemadok) létrehozását, s 1948 őszén újraindulhatott a három éve szünetelő magyar nyelvű oktatás is.[34]

A csehszlovákiai németek jogfosztása párhuzamosan történt a magyarokéval, társadalmi integrációjuk azonban több mint egyéves késéssel, a Német Demokratikus Köztársaság 1949. októberi megalakulását követően vette kezdetét. 1949 novemberében bizonyos megszorításokkal lehetővé tették számukra csehszlovák állampolgárságuk visszaszerzését, a lehetőséggel azonban egy részük különböző okok miatt nem élt, így 1951–1952 fordulóján még mindig 40 ezer volt az állampolgárság nélküli németek száma. A kérdés rendezetlensége végül 1953 áprilisában egy olyan törvény elfogadására késztette a nemzetgyűlést, amely értelmében azok a németek, akik lakóhelye a Csehszlovák Köztársaság területén volt, s nem voltak más állam állampolgárai, a törvényből adódóan automatikusan csehszlovák állampolgárokká váltak anélkül, hogy ezt kérvényezniük kellett volna.[35]

A csehszlovákiai németek száma a kitelepítésük következtében a korábbi töredékére esett vissza. A német kisebbség gyakorlatilag szórványkisebbséggé vált, s teljes egészében marginalizálódott. Lélekszáma a kisebbségi intézményi hálózat és az anyanyelvi oktatás hiánya, folyamatos kivándorlása, valamint egyre kedvezőtlenebb demográfiai összetétele miatt folyamatosan csökkent, s a 20. század végére Csehországban 50 ezer alá, Szlovákiában 5 ezer főre süllyedt.

A magyar kisebbség felszámolását ezzel szemben nem sikerült megvalósítani. A Csehországba deportáltak 1949-ben visszatérhettek az otthonaikba,

[33] Popély 2014: 142–143.

[34] A magyar kisebbség helyzetében bekövetkezett változásra részletesebben lásd Kaplan 1993: 143–162.; Popély 2016.

[35] Popély 2016: 106–107.

s idővel a reszlovakizáltak is ismét magyarnak vallhatták magukat. A háború utáni egyes népszámlálások így továbbra is több mint félmillió magyart mutattak ki Szlovákiában.[36] A közel százezer magyar Magyarországra telepítésével, valamint nagyszámú szlovák telepes letelepítésével ugyanakkor sikerült jelentősen átalakítani számos, korábban színtiszta magyar település és régió etnikai arculatát. A telepítések ráadásul gyökeresen átrendezték a magyar kisebbség társadalom- és művelődésszerkezetét is, a lakosságcsere ugyanis csaknem teljes egészében felszámolta az értelmiségét, a városi polgárságát, valamint a falusi nagy- és középbirtokosságát.

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

Archív mesta Bratislavy [Pozsonyi Városi Levéltár] (AMB)

Národný výbor v Bratislave 1945–1950 [Pozsonyi Nemzeti Bizottság 1945–1950] (NV 1945 – 1950)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j, Külügyminisztérium TÜK-iratai 1945–1964

XIX-A-15-a, Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság

Národní archiv České republiky [Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára] (NA ČR)

Ústřední výbor Komunistické strany Československa [Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága] (ÚV KSČ)

Slovenský národný archív [Szlovák Nemzeti Levéltár] (SNA)

Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady [Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségi Hivatala] (ÚP SNR)

Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska [Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága] (ÚV KSS)

Publikált források

A szlovákiai magyarok deportálása 1947: Budapest, Magyar Külügyi Társaság.

Gulyás László (ford. és s. a. r.) 1993: *Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov-megbeszélések dokumentumai*. Szeged, JATE Történész Diákkör.

Hertl, Hans–Pillwein, Erich–Schneider, Helmut u. a. 1998: *Der „Brünner Todesmarsch" 1945. Die Vertreibung und Mißhandlung der Deutschen aus Brünn.*

[36] Az egyetlen kivételt a háború utáni első, 1950. évi népszámlálás jelentette, amely során a reszlovakizált magyar lakosság egy része még szlováknak vallotta magát, így a népszámlálás csupán 354 ezer magyart mutatott ki Szlovákiában.

Eine Dokumentation. [A „brünni halálmenet" 1945. A brünni németek elűzése és bántalmazása. Dokumentáció.] Schwäbisch Gmünd, BHB-Verlag.

Popély Árpád–Simon Attila (szerk.) 2020: *„Akaratunk ellenére…": Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Popély Árpád–Šutaj, Štefan–Szarka László (szerk.) 2007: *Beneš-dekrétumok és a magyarkérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor.

Tóth László (összeáll.) 1995: *„Hívebb emlékezésül…" Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948*. Pozsony, Kalligram.

Feldolgozások

Gabzdilová-Olejníková, Soňa–Olejník, Milan 2004: *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. [A kárpáti németek Szlovákiában a második világháborútól 1953-ig] Bratislava, Spoločenskovedný ústav SAV – SNM-Múzeum kultúry karpatských Nemcov.

Jablonický, Jozef 1965: *Slovensko na prelome*. [Szlovákia fordulóponton] Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry.

Kaplan, Karel 1993: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony, Kalligram.

Kováč, Dušan 2001: *Vysídlenie Nemcov zo Slovenska (1944 – 1953)*. [A németek kitelepítése Szlovákiából (1944–1953)] Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Popély Árpád 2014: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Popély Árpád 2016: A magyar lakosság felemás integrációja Csehszlovákiában (1948–1950). *Pro Minoritate* Nyár. 94–107.

Somogyi Alfréd 2017: Amikor (kollektív) bűn volt magyarnak lenni a Felvidéken. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologica Reformatia Transylvanica* 62/1. 140–157.

Staněk, Tomáš 1991: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. [A németek kitelepítése Csehszlovákiából 1945–1947] Praha, Academia – Naše vojsko.

Steinkamp, Peter: Aussig 1945. In Ueberschär, Gerd R. (Hrsg.) 2003: *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. [A borzalom helyszínei. Bűncselekmények a második világháborúban] Darmstadt, Primus, 12–18.

Szarka László 2005: A kollektív bűnösség elve a szlovákiai magyar kisebbséget sújtó jogszabályokban 1944 és 1949 között. In Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, 7–32.

Udvardy Zoltán 2022: *Sóval hintették be. Pozsonyligetfalu – egy népirtás története*. Budapest, Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány.

Vadkerty Katalin 1993: *A reszlovakizáció*. Pozsony, Kalligram.Vadkerty Katalin 1996: *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945–1948 között*. Pozsony, Kalligram.

Vadkerty Katalin 1999: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony, Kalligram.

A TÁRSADALOMSZERKEZET-ÁTALAKÍTÁS JOGI, TÁRSADALOM-LÉLEKTANI ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI ASPEKTUSAI

Horváth Attila

Jogi és jogon kívüli eszközök a kommunista hatalomváltás szolgálatában

A Moszkvából Magyarországra küldött kommunista vezetők kész tervekkel érkeztek. Ennek a lényege a következő volt: minél rövidebb időn belül fel kell számolni a demokratikus intézményrendszert, az alkotmányos biztosítékokat, az alapjogokat, és bevezetni a szovjet típusú diktatúrát. Ezt a folyamatot, amely 1945-től az ötvenes évek közepéig tartott, nevezték a kortársak szalámitaktikának. A szalámitaktika kifejezést állítólag Pfeiffer Zoltán találta ki, amikor a koalíciós korszak politikai elemzését végezte, és közben egy szalámit szeletelt.[1]

SZOVJET MEGSZÁLLÁS

A szovjet hadsereg – Sztálin utasítását követve – nem felszabadítóként jött Magyarországra.[2] Erről tanúskodott a szovjet hivatalos szóhasználat is: még a Budapest elfoglalásáért kiadott érem hátoldalán is a „bevétel" szó szerepelt.

1 Fejtő 2007: 174.

2 Márai Sándor szemtanúként az alábbi módon vélekedett: „Sokak számára, a nácik üldözöttjei számára ez a fiatal orosz egyféle szabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt." Lásd: Márai 2006: 12.

(Ezzel szemben Prága esetében a „felszabadulás" kifejezést használták.) Sztálin kijelentése, amit Milován Gyilásznak[3] mondott:

> „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges."[4]

*Így tört*ént Magyarországgal is. A szovjet katonai megszállás időszaka a következő szakaszokra osztható:

Harcoló csapatok

1944. szeptember 22-étől 1945. április 11-éig Magyarország kettős katonai megszállás alatt állt. Folyamatos hadszíntér, harcoló hadseregek összeütközéseinek a terepe volt. Már ebben a szakaszban elkezdődtek a szovjet hatóság részéről a megtorló akciók, illetve azok az intézkedések, amelyek a totális diktatúra kiépítését készítették elő.[5]

Szovjet katonai megszállás (1945. január 2.–1947. szeptember 15.)

A fegyverszünetet Magyarországnak minden megjegyzés és feltétel nélkül alá kellett írnia. (Az 1945. évi V. tc.-vel törvénybe is iktatták.) Ennek alapján Magyarországon, a békeszerződés aláírásáig, a szovjet hadsereg állományából egy ún. Szövetséges Ellenőrző Bizottságot hoztak létre, amely ellenőrizte a fegyverszüneti feltételek végrehajtását. A szovjet megszálló hatóság hatáskörrel rendelkezett a kormány tagjai, illetve a köztársasági elnök kinevezése vonatkozásában. A pártok működésének, az újságok kiadásának, a rádióállomások, a posta, a távíró-, a távbeszélő-szolgáltatás működtetésének ellenőrzése, a ki- és beutazások engedélyezése terén. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szerteágazó feladatait, több százezer megszálló katona közreműködésével, központi, kerületi, megyei, városi és üzemi hálózattal, emellett Vorosilov hatalmas irodájának segítségével tudta ellátni, mely 700-800 fővel működött. Még hírszerző- és igazgatóapparátussal is rendelkezett. Különbö-

[3] Milován Gyilász (1911–1995): jugoszláv kommunista politikus, publicista. 1954-től szembefordult a Tito-féle politikai vezetéssel, 1957-ben bebörtönözték, 1965-ben amnesztiával szabadult.
[4] Đilas 1989: 105.
[5] Révai 1991: 12.

ző osztályokat, szakszervezeteket, intézményeket állítottak fel, amelyek meghatározott gazdasági, politikai területeket ellenőriztek. A hatalmas hadsereg és apparátus költségeinek fedezetét a magyar államnak kellett állnia, amely 1945–1946-ban meghaladta a nemzeti jövedelem 30%-át. Mindemellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság operatív módon is beavatkozott a magyarországi viszonyokba. Kiterjesztették a magyar állampolgárokra a szovjet büntető törvénykönyvet, és a hírhedt 58. cikkely alapján tömegesen tartóztattak le és ítéltek el ártatlan embereket (például Páter Kiss Szalézt[6] halálra ítélték és kivégezték, Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt főtitkárát 1947. február 25-én letartóztatták, és 25 év gulágon letöltendő szabadságvesztésre ítélték.

Az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartására szükséges katonai egységek (1947. szeptember 15.–1955. május 15.)

A párizsi békeszerződés révén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hivatalosan megszűnt, és Magyarország elvileg visszanyerte önállóságát. Valójában az ország katonai megszállása tovább folytatódott, hiszen a békeszerződés 22. cikkelyének első bekezdése szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatálybalépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathat Magyarországon, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel az összeköttetést.[7]

Varsói Szerződés

Az *„Államszerződés a független és demokratikus Ausztria visszaállításáról"* című okmányt Bécsben, 1955. május 15-én írta alá az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria külügyminisztere. Az osztrák államszerződés kimondta:

> „A Szövetséges és Társult Hatalmak haderőit […] a jelen szerződés hatálybalépésétől számított 90 napon belül – amennyiben ez lehetséges – Ausztriából ki kell vonni."[8]

6 Páter Kiss Szaléz László (1904–1946): kapisztránus szerzetes, tanár, népszerű hitszónok. A Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség alapítója. A gyónási titok vértanúja. A Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke halálra ítélte, és kivégeztette.

7 Halmosy 1985: 84.

8 Halmosy 1985: 300.

Ennek következtében a szovjet hadsereget Magyarország területéről is ki kellett volna vonni. Ezt megelőzendő, az osztrák államszerződés életbelépése előtt egy nappal a Szovjetunió – Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és Románia részvételével – 20 évre szóló barátsági, együttműködési és kötelező segítségnyújtási szerződést írt alá Varsóban. A sietségre azért volt szükség, hogy továbbra is igazolják a szovjet megszállás jogosságát, bár erről a Varsói Szerződés külön nem rendelkezett.

A Varsói Szerződést a szocialista országok hadseregei Szovjetuniónak való alárendeltségét biztosító katonai-politikai eszközeként hozták létre, ennek jeleként a szervezeten belül a szovjet tisztek foglaltak el minden fontosabb vezető pozíciót. Egyetlen hadműveleti szempontból jelentősebb beosztásba sem került kelet-európai főtiszt. A tagállamok fegyveres erőinek főparancsnoka névleg az egyes tagországok honvédelmi minisztere, de hatásköre mindössze arra terjedt ki, hogy az egyesített főparancsnokság utasításait közvetítse saját honvédelmi minisztériumának.[9] Valamennyi intézmény közül tehát a hadsereg volt az, amelyet leginkább integráltak a szovjet szisztémába.[10]

KONCEPCIÓS PEREK ÉS PEREN KÍVÜLI ELJÁRÁSOK

A kommunista vezetők a büntetőjogot eszközként használva[11] – mintha polgárháborús helyzet lenne[12] – 1963-ig leszámoltak a vélt vagy valódi ellenfeleikkel. A totális diktatúra elveinek megfelelően olyanokat is letartóztattak, akik nem politizáltak, nem fordultak szembe a hatalommal, sőt még leghűségesebb híveik közül is sokakat halálra ítéltek vagy bebörtönöztek.[13] Azt akar-

[9] Gati 1991: 160.

[10] Érdekes, hogy a szerződés eredeti példányát csak orosz, lengyel, cseh és német nyelven adták ki. Az albánokat, bolgárokat, románokat és a magyarokat nem méltatták arra, hogy az általuk is aláírt dokumentumoknak saját nyelvükön is legyen hivatalos (autentikus) szövege.

[11] Kádár Miklós büntetőjogi tankönyvében „harci eszköznek" nevezte a büntetőjogot. Lásd Kádár 10.

[12] Schmidt 2002: 73, 77–78.

[13] Rajk Lászlót például, aki belügyminiszterként minden fenntartás nélkül végrehajtotta Rákosi Mátyás utasításait, kivégezték. Kádár Jánost, aki átvette tőle a minisztériumot, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Hegedüs András, aki 1955. április. 18.–1956. október 24. között miniszterelnök volt, erről az alábbiakat nyilatkozta: „Rendkívüli módon éreztük, és mindegyikünk tulajdonképpen félt attól, hogy ő maga is bekerül a represszionak ebbe a szövevényébe. Én nagyon sokszor kifejtettem már, hogy nem volt olyan ember a vezetésben, azt hiszem még Rákosi sem kivétel, aki ne tudta volna, hogy ellene bármikor indítható koncepciós per, mert az életnek mindig vannak olyan fehér foltjai vagy fekete pontjai, amelyikre fölépíthető olyan

ták elérni, hogy mindenkit félelemben tartsanak. Ezt az elvet Nyikolaj Krilenko,[14] a Szovjet Igazságügyi Népbiztosság vezetője fogalmazta meg:

> „Nemcsak a bűnösöket kell kivégeznünk. Az ártatlanok kivégzése még nagyobb hatást fog gyakorolni a tömegekre."[15]

Az általános félelem légkörében bárkit letartóztathattak és elítélhettek, de senki sem mondhatta azt, hogy a hatóság esetleg tévedne.

Sztálin – Leninre hivatkozva[16] – az „osztályharc éleződésének dialektikus elméletével" magyarázta, hogy húsz évvel a hatalomátvétel után még mindig nem konszolidálódott a helyzet, hanem még totálisabbá vált a terror:

> „…minél jobban haladunk előre, minél több sikerünk lesz, annál jobban fognak dühöngeni a szétzúzott, kizsákmányoló osztályok maradványai, annál inkább folyamodnak majd a harc élesebb formájához, annál inkább igyekeznek majd ártani a szovjet államnak, annál inkább nyúlnak majd a legkétségbeesettebb harci eszközhöz, mint a pusztulásra kárhozottak végső eszközeihez. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a szétzúzott osztályok maradványai a Szovjetunióban nincsenek egyedül. Közvetlen támogatást kapnak a Szovjetunió határain túl élő ellenségeinktől. Míg az osztályharc egyik vége a Szovjetunió határain belül fejti ki hatását, addig a másik vége a bennünket körülvevő polgári államok területére húzódik át."[17]

Magyarországon Rákosi Mátyás is – a szovjet mintának megfelelően – az alábbi instrukciókat adta az állami és a pártvezetésnek:

> „…ha bajok vannak, lehetetlen, hogy ne legyen benne az ellenség keze […] és attól sem félünk, hogy mindenki gyanús lesz, aki él […], ami itt történni fog, hogy nagy lesz a gyanakvás, az nem baj…], inkább mélyebben kell vágni, de alaposan, hogy ne maradjon benn a gyökere. Ahol a fát vágják, ott a forgács is hullik."[18]

koncepció, mint mondjuk a Rajk-ügyben, vagy Kállai Gyula ügyében, vagy a Schiffer Pál ügyében fölépült." Idézi Gulyás J.– Gulyás Gy. 1989: 261.

14 Krilenko, Ny. V. (1885–1938): meghatározó szerepet játszott a szovjet jogszolgáltatás és büntetőjog kidolgozásában. 1938-ban egy koncepciós perben elítélték, és agyonlőtték.

15 Idézi Pipes 2004: 323. Krilenkót mindenfajta bírósági eljárás nélkül tartóztatták le és lőtték agyon. Lásd Medvegyev 1989: 475.

16 Lenin ugyanerről a kérdésről az alábbiakat nyilatkozta: „Az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba egész történelmi korszak. Amíg ez a korszak be nem fejeződik, a kizsákmányolók okvetlenül megőrzik reményüket a restaurációra, és ebből a reményből restaurációs kísérletet tesznek. A megdöntött kizsákmányolók, akik megdöntésüket nem várták, nem hittek benne, még csak gondolni sem akartak rá, az első komoly vereség után megtízszerezett energiával, dühödt szenvedéllyel, százszorosan felfokozott gyűlölettel vetik magukat a harcba a tőlük elvett »paradicsom« visszaszerzéséért." Lásd Lenin 1949: 439.

17 Lenin–Sztálin 1950: 710–711.

18 Solt 1996: 296.

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének 1949. június 11-i ülésén (ahol éppen Rajk Lászlónak és társainak az ügyéről volt szó) így folytatta: „…ezt csinálták a Szovjetunióban is. Az emberek szörnyülködtek, de ez volt a helyes módszer…", ezért „…kicsit mélyebben vágjuk ki az üszkös részt, inkább, mint hogy benne maradjon a méreganyag".[19]

A sztálini elveknek megfelelően Magyarországon is egyre bővült a likvidálandók listája: felkerültek rá a „reakciósok", a volt uralkodó osztály tagjai, az úri-keresztény középosztály tagjai, a kulákok, a közép- és gazdagparasztok, a malomtulajdonosok, az „ingadozó" középparasztok, az „úri bitangok", a gyárosok, a kispolgárok, a bürokraták, a gyanús értelmiségiek, a papok, a klerikális reakció tagjai, a bürokraták, az imperialisták ügynökei, a munkát kerülő lumpenproletárok, a trockisták, a titóisták, a cionisták, a kozmopoliták, a nacionalisták, a Szovjetunió és a béketábor ellenségei, a munkásosztályt eláruló „álfasiszta" szociáldemokraták stb.[20]

Az ártatlanul elítéltek számáról az összehasonlító adatok adhatnak némi támpontot: az utolsó békeévben, 1938-ban feljelentettek 336 000 személyt, vádat emeltek 193 000 fő ellen, elítéltek 94 000 főt. A sztálini büntetőpolitika egyik reprezentáns évében, 1952-ben feljelentettek 403 000 személyt, vádat emeltek 202 000 fő ellen, elítéltek 145 000 főt.

A totális terrorra jellemző, hogy 1950–1953-ben kétmillió ember ellen folyt valamilyen eljárás, egymilliót állítottak bíróság elé, 380 ezret ítéltek el. (Az adatok összegzését nehezíti, hogy egy ember ellen több eljárást is indítottak.) 1953-ban 1 300 000 emberről gyűjtött adatok szerepeltek a rendőrségi nyilvántartásokban, mindezeknek a jelentéseknek a jelentős részét az addigra beszervezett 40 000 besúgó gyűjtötte össze. 1945 és 1953 között 220 000 embert internáltak. 1953-ban 40 734 főt ítéltek szabadságvesztésre. Ez az ország lakosságának 0,42%-a. Ekkor már a közel kétszáz börtön és internálótábor tömve volt. Bár minden cellába jóval több elítéltet zártak, mint amennyire azokat eredetileg tervezték,[21] még így is sokaknak várniuk kellett arra, hogy elkezdhessék büntetésük letöltését. Csak az 1946. évi VII. tv. alapján közel 500 embert ítéltek halálra.[22]

19 Solt 1996: 296.

20 Bihari 2005: 94–95.

21 Az ország börtöneinek befogadóképességét 21 865 főre tervezték.

22 Zinner 2006: 10.

A TERMŐFÖLD ELKOBZÁSA

A falusi életmóddal és a paraszti gazdálkodással a kommunista eszmerendszer mindig is szemben állt. Az európai falu több volt, mint puszta gazdasági kategória, egyfajta élelmiszer-termelési rendszer. Évezredek során szerves fejlődés révén alakult ki, önálló civilizációként, saját gazdasági berendezkedéssel, a földművelés különböző fajtáival, saját erkölcseivel, esztétikájával és művészetével. A parasztság hagyományosan tulajdonosként gazdálkodott, a maga ura révén nagy fokú önállósághoz, autonómiához kötődött. Az önállóan meghozott gazdasági döntések egy sajátos öntudatot alakítottak ki bennük.[23] A földbirtok megszerzésének módja, megművelésének minősége határozta meg a társadalomban elfoglalt helyüket. Azoknak a paraszti rétegeknek, amelyek nem rendelkeztek földbirtokkal, a legfőbb vágya volt birtokos paraszttá válni.[24] Szorgalommal és ügyességgel a falu szegényebb rétegeiből is lehetett valaki megbecsült gazdaember. A falunak saját vallása is volt, az ősi földművelési kultuszokat magába szívó kereszténység. Jellegzetes az ünnepek sorrendje, amelyek körülölelik az egész évet, és átfedik a keresztény szertartásokat.

Már Marx is érezte, hogy ebben a közegben fog legkevésbé hatni a tanítása, ezért gyűlölettel és megvetéssel tekintett a falura, a „vidéki élet idiotizmusáról" beszélt, a parasztot „egy zsák krumplinak" nevezte. A *Kommunista kiáltvány*ban az alábbi sorsot szánták a parasztságnak:

> „8. Mindenkire kiterjedő egyenlő munkakötelezettség, ipari hadseregek alakítása, főként a mezőgazdaság számára. 9. A mezőgazdaság és az ipar egyesítése, rendszabályok a falu és a város közötti különbség fokozatos megszüntetésére."[25]

Engels szerint:

> „…a parasztok a létező legtompább agyú emberfajta…"[26]

23 Kovách 2003: 41.
24 Molnár 2000: 508.
25 Marx–Engels 1957: 69.
26 Löw 1999: 54.

A bolsevikok még nagyobb gyűlölettel gondoltak a parasztságra. Buharin szerint:

> „A paraszt kapzsi, és ha tulajdonhoz jut, állandóan vagyonának növelésére törekszik, ami nem férhet össze a szocialista rendszerrel."[27]

Már az 1945-ös földosztást is a szovjet megszálló hatóságok és a kommunista párt nem a gazdasági racionalitás, hanem a rövid távú politikai érdekeknek megfelelően bonyolította le.[28] A földreformrendeletet a Vörös Hadsereg nyomdájában nyomták ki, katonai teherautón hordták szét, és a plakátokon azt hirdették, hogy a földet a kommunista párt adta. Az Ideiglenes Kormány utólag fogadta el a már kinyomtatott rendeletet (a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földművesek földhöz juttatásáról szóló 600/1945. ME sz. rendeletet).[29] A nagy fokú sietséget az indokolta, hogy a szovjet hadsereg a földosztással próbálta a Dunántúlon még harcoló magyar katonákat szembefordítani a német csapatokkal. A kommunista párt pedig népszerűséget remélt, ezért a kisgazdapárt javaslatát félresöpörve nem szakemberek közreműködésével és csak szegényparasztoknak, a földigénylőkből alakult bizottságok révén (tehát az érdekeltekre bízva a végrehajtást), az ellenérdekeltek képviseletének és a bírósági jogorvoslat lehetőségének teljes kizárásával hajtották végre a rendeletet. Így a birtokok felosztása rendkívül gyorsan – sok helyen néhány óra alatt, legfeljebb egy-két hetet igénybe véve – történt meg.

A kormányrendelet alapján az 1000 hold feletti birtokokat elkobozták, a 100 hold feletti „úri" és a 200 hold feletti „paraszti" birtokokat pedig kárpótlással vették el. (Természetesen ezt a kárpótlást soha nem fizették ki.) Az erdőket, legelőket, nádasokat állami vagy szövetkezeti tulajdonba vették, a földigénylőknek a szántókat, kerteket, réteket és a szőlő egy részét osztották ki. Kerék Mihály számításai szerint földosztás révén mintegy 350-400 ezer családot lehetne életképes családi birtokhoz juttatni.[30] Ehhez képest 1945-ben a földosztás céljára igénybe vett 5,6 millió hold földnek csak 58%-át osztották ki 642 ezer igénylő között.[31] A juttatott föld minimum 3 hold, maximum 15 hold lehetett. A kommunista párt révén földet osztottak a teljesen nincsteleneknek is, akiknek jó része nem értett a földműveléshez. A jogosultságról is

27 Mihelics 1935: 38.

28 Földesi 2009: 206. Még a magyar kommunisták is a „mi kegyetlen nyomásunkra" fogtak hozzá a földreform elindításához – írta Vorosilov, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője 1945 tavaszán a feleségének. Lásd Kun 1997: 16.

29 Az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1945. évi VI. tv.-vel utólag „törvényesítette" ezt az eljárást.

30 Kerék 1939: 402.

31 Az 1920-as Nagyatádi Szabó István-féle földreform során 1,3 millió hold földet osztottak ki.

a földigénylő bizottságok döntöttek. A földhöz juttatottaknak a földért megváltási árat kellett fizetni, amely körülbelül 5 éves haszonbérlet összegének felelt meg. A korábbi föld nélküliek 20 évi, a törpe- és kisbirtokosok 10 évi részletfizetési kedvezményt kaptak.

A legvitatottabb esetek az elkobzásból eredtek, hiszen a 600/1945. ME sz. rendeletet teljes földelkobzásra ítélte a „hazaárulókat", a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetőket, a Volksbund tagjait és a „háborús és népellenes bűnösöket". Mivel még ekkor a bírósági ítéletek nem születtek meg, ezeket a kategóriákat a földosztó bizottságok (akik maguknak is osztottak földet) sokszor önkényesen állapították meg. A jogbizonytalanságot még tovább fokozta a Nagy Imre vezette Földművelésügyi Minisztérium által kiadott tájékoztató, amely arra is felhatalmazta a földigénylő bizottságokat, hogy azoktól is vegyék el a földbirtokát, „akik akár a háború előtt, akár a háború alatt népellenes magatartásukkal hírhedtek és gyűlöltek lettek a nép szemében."[32] Utólag pedig hiába derült ki valakiről, hogy ártatlan volt, az elkobzott földjét nem kapta vissza. Az 1946. évi IX. tv. 29.§-a még azt is deklarálta, hogy a földreform végrehajtásából származó károkért a végrehajtásban részt vett szervekkel szemben kártérítési igényt érvényesíteni nem lehet.

A juttatott föld nagyságát tekintve, a szovjet földdekrétumhoz hasonlóan úgy rendelkeztek, hogy az egy igényjogosultnak adott föld nem lehet nagyobb annál, mint amelyet „egy földművescsalád meg tud művelni." Így aztán átlagosan 5,1 hold földet osztottak ki annak ellenére, hogy Magyarországon akkoriban a 10 holdnál kisebb birtokosok többnyire még saját szükségleteiket sem tudták kielégíteni.[33] A kommunista párt azonban nem volt érdekelt egy erős kisbirtokos osztály kialakításában, így a „kertmagyarországról" szőtt álmok meghiúsultak. Az új földbirtokosok lelkesedése sem tudta feledtetni, hogy sokaknak hiányzott a szaktudása.[34] Az újonnan földhöz jutottak 17%-a egyáltalán nem értett a mezőgazdasághoz.[35] Nem volt gépük, vetőmagjuk, igásállatuk. Nem kaptak hitelt[36] gépesítésre, telepítésre. Hiányoztak a házhelyek (75 ezer tanyát alapítottak), az utak, az infrastrukturális és egyéb feltételek. A sok életképtelen törpebirtok mellett elenyésztek a középbirtokok is.[37] A föld nélkül maradt százezrek pedig sokkal rosszabb

32 Tájékoztató 1945.

33 Ekkora területük 1848 előtt a zselléreknek volt.

34 Emiatt jelentős területű szőlők, gyümölcsösök és zöldségültetvények pusztultak el.

35 Honvári 2013: 98.

36 A harmincas években közzétett földreform-elgondolások 4-5 milliárd pengőre becsülték a földreform tőkeszükségletét.

37 Hegedűs 1989: 121.; Kovács 1990: 263.; Nagy 1990: 1. köt., 146.; Gyarmathy 1991: 64.

helyzetbe kerültek, mint 1945 előtt, hiszen már nem volt hova elszegődni dolgozni.[38]

Az 1945-ös földosztás tehát törvénytelen módon és irracionális körülmények között zajlott le. Még a legkirívóbb törvénytelenségeket sem lehetett a bíróságok előtt orvosolni. Bizonyossá vált, hogy ebben az új világban a magántulajdon szentsége többé nem létezik.

1948-tól a kommunista párt már a sztálini szövetkezeti modellt kezdte szervezni. Előtte ezt az országgyűlési választások miatt az utolsó pillanatig tagadta.[39] 1948. november 27-én a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége ülésén hangzott el Rákosi Mátyásnak minden korábbi taktikázást elvető hírhedt mondata:

> „Nekünk ezt a kérdést 3-4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90 százaléka rendes szocialista társasművelésben művelje a földjét."[40]

Természetesen a termelőszövetkezetnek nevezett intézmény valójában nem a tagok önkéntes társulása, új, autonóm szervezet lett, hanem szovjet típusú kolhoz. Nem a gazdasági észszerűség, hanem a hatalom centralizációja és a parasztság magántulajdonának, önállóságának megszüntetése és bérmunkási státuszba való lesüllyesztése volt tehát a cél. Bár a szövetkezeteket a hivatalos propaganda a tagok önkéntes társulásaként definiálta, az agrárproletárok egy részét leszámítva nagyon kevesen voltak hajlandók önként belépni a termelőszövetkezetekbe, így a kényszerítőeszközök széles tárházát kezdték alkalmazni. Ezért a szovjet minta alapján elővették a kulákság mítoszát. A kicsit tehetősebbeket, vállalkozó kedvűeket, szorgalmasabbakat, szerencsésebbeket próbálták ilyen módon szembeállítani a kevésbé tehetősebbekkel, nincstelenekkel. Az irigységre, önzésre apelláltak. A „gazdag

38 Belényi 2009: 82.

39 Húsz nappal az 1947-es választások előtt Révai József hatalmas vezércikket írt a *Szabad Nép*be: „Ha a kommunisták győznek, suttogják a gaz rágalmazók, jön a kolhoz! Vége az egyéni parasztgazdaságnak, a paraszti magántulajdonnak. Ha a kommunisták győznek a választáson, terjesztik a gaz bitangok, akkor felszántják a mezsgyét, egy nyájba terelik a parasztokat. […] A kolhoz orosz szó, közös gazdálkodást jelent a föld közös megművelésére. De abból, hogy kolhoz kell a szovjet parasztnak, nem következik, hogy kell a magyar parasztnak is. A magyar paraszt múltja, szokásai, hagyományai mások, mint az orosz paraszté. Minden nép a saját ízlése szerint keresi a boldogulás útját, ezt mi, kommunisták tudjuk és méltányoljuk a legjobban. Balgák, őrültek volnánk, ha nem vennénk számba, hogy a mi parasztságunk az egyéni gazdaság megszilárdítása útján akar boldogulni. A mi kommunista pártunk parasztpárt is. Valljuk, meg kell szilárdítani a paraszti magántulajdont. Aki a kolhozmesével izgat a kommunisták ellen, az a reakció ügynöke, a farkas, akármilyen bárányбőrbe bújik is." Lásd *Szabad Nép*, 1947. augusztus 19. 1.

40 Idézi Orbán 1972: 72.

parasztság" likvidálása révén próbálták a falu meghatározó személyeit, az egyházközségek világi vezetőit, a községi hitelszervezetek, a beszerző- és értékesítőszövetkezetek, a tejszövetkezetek meghatározó tagjait, a Hangya irányítóit és számos társadalmi szervezet igazgatóit egzisztenciájuktól, sokszor szabadságuktól is megfosztani. A szegényparasztokat is érzékenyen érintette a gazdagabb parasztokkal szembeni fellépés, hiszen addig bérmunkát tudtak náluk vállalni. A taktika lényege tehát éppen ez volt, egymással szembefordítani a különböző rétegeket és a szegényparasztokat, akiket megfosztottak szellemi vezetőiktől, példaképeiktől, munkaadóiktól, s ezután beléptetni a termelőszövetkezetekbe.

A MAGÁNTULAJDON FELSZÁMOLÁSA

Magyarországon, a szovjet példa alapján, 1945-től, a nagyobb hatalomkoncentráció érdekében[41] tilos önhatalommal végrehajtott jogtalan vagyonelkobzás történt. A történeti szakirodalom még az utóbbi években is az 1945 és 1952 között lezajlott, példátlan méretű vagyonelkobzást „államosításnak" nevezi. Valójában az államosítás a Magyar Magánjogi Törvényjavaslat 432. §-a szerint is csak közérdekből és teljes kártalanítás mellett történhetett. A kommunista párt vezetésével végrehajtott jogtalan vagyonelkobzást semmilyen közgazdasági vagy szociális érv nem indokolta, hiszen az állampolgároktól szinte minden termelővagyont, minden értékesebb ingatlant és ingót elvettek. Mindez törvénytelen eszközökkel történt, és a tulajdonosok semmiféle kártalanításra nem tarthattak igényt. (Bár néhány jogszabályban történt erre utalás.)

Nemzetgyűlés határozatával állami tulajdonba vették a szénbányákat és a hozzájuk tartozó villamos erőműveket. (Az 1946. évi XIII. tc.-kel és az 23.550/1946. MT sz. rendelettel utólagosan „törvényesítették".) 1947. május 28-án a Gazdasági Főtanács határozatával, illetve egy másnapi kormányrendelettel, valamint az 1947. évi XXX. törvénnyel államosították a bankokat, illetve az érdekeltségi körükbe tartozó ipari és kereskedelmi vállalatokat. 1948. június 16-án államosították az egyházi iskolákat. 1948. szeptember 24-én, az 1949. évi 20. sz. tvr.-tel, államosították a 10 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket, beleértve a külföldiek tulajdonát is. A gazdaság után jött a nem termelő szféra: az egyházi javak, apáca- és szerzetesrendek, karitatív szervezetek vagyona, egyesületek, társadalmi szervezetek, pártok vagyona,

41 Bibó 1986: 66–67.

nyugdíjpénztárak, biztosítóintézetek, betegsegélyezők vagyona, az egészségügy, tudományos és kulturális intézmények, a községi és a városi önkormányzati tulajdon államosítása stb.[42]

Az 1949. évi XX. tv., a Magyar Népköztársaság Alkotmánya 7. §-a szerint „a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy szövetkezetek tulajdonában van."[43] (Hogy mi tartozik a „zömbe", azt önkényesen állapították meg.) Egy évvel később egy minisztertanácsi rendelet kimondta, hogy „a közületi ingatlanok az állam tulajdonában állanak" (244/190. [X. 1.] MT sz. rendelet). (Egyes adatok szerint a magántulajdon 1945 előtt a nemzeti vagyon 60%-át tette ki, a közösségi tulajdon: községi, közalapítványi, egyesületi stb. 28,34%-át, az állami tulajdon pedig kb. 10%-át.)[44]

1950. július 28-án hirdették ki az 1950. évi 25. sz. tvr.-t a közforgalmú gyógyszertárak állami tulajdonba vételéről. Az 1952. évi 4. sz. tvr. az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről intézkedett. E jogszabály alapján csak Budapesten közel 36 500 ingatlan került államosítási listára.[45] Sorra államosították a közlekedési eszközöket is. Még a szekérfuvarozókkal is ez történt.[46] Vidéken emiatt 1952-re már alig akadt olyan fuvarozó, aki munkát tudott vagy mert volna vállalni.[47]

Az államosítások kiterjedtek a külföldiek tulajdonára is, kivéve persze a szovjet állam tulajdonait, hiszen a Szovjetunió nem számított külföldinek!

Az államosításnak nevezett akciók tehát valójában jogtalan elkobzások, rekvirálások voltak, amelyek révén évtizedek egyéni szorgalmának eredményei egyik napról a másikra megsemmisültek, s ezzel az egész társadalom az állam hatalmába került. A korábban szabad tulajdonosok is proleta-

42 Lenkovics 1991: 44.

43 Vö. 1949. évi XX. tv. 6. §.

44 Fellner 1929: 74.

45 Az állampárt vezetői már korábban gondoskodtak magukról. Egymás után „kommunizálták el" maguknak a jobbnál jobb villákat. Rákosi Mátyásnak több háza is volt, Gerő Ernő felesége a kiköltöztetett tulajdonosok ingóságára is igényt tartott. Péter Gábor délelőtt kinézett magának egy rózsadombi villát a Gábor Áron úton, délután már deportálták a tulajdonosokat. Ezután sokáig rivalizáltak Kádár Jánossal, hogy melyikük háza és kertje van jobban felszerelve. Hasonlóan szerzett magának házat Kovács István, a budapesti pártbizottság titkára is. Nagy Imre a rózsadombi Orsó utcában egy tehetős zsidó kereskedő villáját kapta, amit a kor egyik építészzsenije, Kozma Lajos tervezett. Apró Antal sem bánta, hogy a nyilasok által egy zsidó családtól elvett villába költözött be. Pető László, az ÁVH ezredese Gróf Bethlen István egykori villájának egy részét kapta meg. A nómenklatúra tagjai az Elhagyott Javak Kormánybiztosságától még bútorokat, értékes műtárgyakat és egyéb ingóságokat igényelhettek. Lukács György pl. könyveket kapott (lásd Elhagyott Javak Kormánybiztossága 1950), míg Kossa István komplett ezüst étkészletet, lásd Sulyok 2004: 108.

46 Frisnyák 2011: 18.

47 MNL M-KS-276. f. 95. cs. 162. ö. e.

rizálódtak. Nemcsak a nagy- és középpolgári tulajdont számolták fel, hanem a kispolgári, kisvállalkozói tulajdont is. Az egy segéddel dolgozó városi borbély, cipész, az alkalmazott nélküli falusi szatócs, a kovács, a magánfuvaros és számos más szakma gyakorlója mind-mind áldozatául esett a civil társadalom kifosztásának. A magyar kisipar, amely még a világháború éveiben is az ipari termelés egynegyedét állította elő, és az ipari munkások 40%-át alkalmazta, egyik évről a másikra elsorvadt. Ennek következményeként a szocialista szektor a lakosság alapvető javító-szolgáltató igényét nem tudta kielégíteni. Lényeges változásra csak 1980-tól kerülhetett sor, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kimondta, hogy hatályon kívül kell helyezni azokat a rendeleteket, előírásokat, amelyek a kisipar tevékenységét indokolatlanul gátolták.[48] Ezután újra virágzásnak indult a kisipar,[49] de jellemző módon a tevékenységük mindig a legalitás határán mozgott. Igazából sohasem lehetett tudni, hogy mikor következik be egy olyan politikai fordulat, amely újra államosítani fogja a kisipart.[50]

Az államosításnak nevezett intézkedésekkel tehát az állampolgároktól lényegében minden vagyonalapú jövedelemforrást és ezzel a polgárosodás anyagi bázisát elvették. Mindez jelentős vagyonvesztéssel, pusztulással járt együtt. A tényleges fizikai vagyontárgyak elvesztése mellett megszüntették a tulajdonosi gondolkodást, az anyagi érdekeltséget és minden, a magántulajdon eszméjéhez kapcsolódó motivációt.

A TÖBBPÁRTRENDSZER FELSZÁMOLÁSA

A párizsi békeszerződés előírta minden fasiszta és náci párt betiltását (1947. évi XVIII. tv. a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában). Magyarországon a szélsőjobboldali pártok betiltása már 1945-ben értelemszerűen megtörtént. A pártalapítást és az egyesülési jogot azonban törvényben nem szabályozták. Egyes pártok alakulására, választásokon való elindulására a Szövetséges Ellenőrző Bizottság adhatott engedélyt. 1949-re azonban az ún. szalámitaktika révén az összes konkurens pártot likvidálták.[51] A Szociáldemokrata Párttal pedig egyesültek, valójában bekebelezték a tagságát. A párt új nevét – Magyar Dolgozók Pártja – Sztálin

48 Vass 1983: 1113.
49 Kellér Dezső humorista találó elnevezésével a „maszek".
50 Lásd erről részletesen: Lenkovics 1983.
51 Izsák. 1992: 61.

adta, azzal az indoklással, hogy ne egyenlősítsék a munkásokat és a parasztokat.[52]

Az 1945-ös nemzetgyűlési választásokon 57%-ot szerző Független Kisgazdapártot a köztársaság-ellenes összeesküvésnek nevezett koncepciós perek sorozatával lehetetlenítették el, hiszen elvesztette főtitkárát, Kovács Bélát, miniszterelnökét, Nagy Ferencet, köztársasági elnökét, Tildy Zoltánt, házelnökét, Varga Bélát és több tucat képviselőjét.[53] Sulyok Dezső Magyar Szabadság Pártját betiltották,[54] a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Pártot választási csalás hamis vádjával oszlatták fel,[55] Barankovics István Demokrata Néppártját pedig a Mindszenty József elleni koncepciós perrel likvidálták.[56] A Szociáldemokrata Pártot pedig egyesülésnek nevezett akció révén bekebelezte a Magyar Dolgozók Pártja. A megmaradt, már egyébként is teljesen jellegtelenné vált pártokat (Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Független Magyar Demokrata Párt, Magyar Radikális Párt) beolvasztották az újonnan létrehozott Magyar Függetlenségi Népfrontba,[57] ami gyakorlatilag ezeknek a pártoknak a felszámolását jelentette.[58] Az 1947-ben megválasztott képviselők közül sokan börtönbe kerültek vagy emigrációba kényszerültek.[59]

Az egyes pártok likvidálásában nagy segítséget nyújtottak azok, akiket a kommunista párt titokban beszervezett. Őket akkoriban kriptokommunistáknak nevezték. Nyers Rezső egy interjúban elmondta, hogy amikor tagja volt a Politikai Bizottságnak, akkor látta a beszervezett kommunisták névso-

52 Rákosi 1997: 503.

53 Csicsery-Rónay–Cserenyey 1998; Szekér 2017.

54 Szerencsés 2009: 154.

55 Szerencsés–Földesi 2003: 217.

56 Szakolczai–Szabó 2011: 93.

57 Magyar Függetlenségi Népfront 1949. február 1-jén jött létre Rákosi Mátyás vezetésével. Révai József a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének márciusi ülésén erről így nyilatkozott: „A népfront szükséges a mai fejlődési szakaszban, elkerülhetetlen és ezért helyes, de átmeneti jellegű alakulat, amely átmenete, közbenső lépcsőfok a polgári demokratikus többpártrendszertől a proletárdiktatúra egypártrendszere felé […], transzmisszió, összekötő áttétel a munkásosztály és a többi dolgozó rétegek között, de áttétel az adott helyzetben, amikor a mi proletárállamunk még nem haladta túl, nem vetkőzte le teljesen a polgári demokratikus maradványokat." Lásd Szabó 1977: 170.

58 Gábor 2001: 277.

59 Pl. a Demokrata Néppárt 71 képviselőjéből 12-en emigráltak, 34-et pedig börtönbe zártak vagy internáltak. Matheovits Ferenc összesen 19 és fél évet ült börtönben. A többieknek is különböző zaklatásokat kellett elszenvedniük.

rát.[60] A Nemzeti Parasztpártból Erdei Ferenc,[61] Veres Péter,[62] a Kisgazdapártból Dobi István, Ortutay Gyula,[63] Barcs Sándor,[64] Bognár József,[65] Dinnyés Lajos,[66] a Szociáldemokrata Pártból pedig mindenekelőtt Marosán György.[67]

60 Huszár 2004: 163.

61 Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, kommunista politikus. A törvénytelenségek idején, 1944. decembertől 1945. november 15-éig belügyminiszter, a padlássöprések idején földművelésügyi miniszter. 1956-ban a szovjetek letartóztatták, és fizikailag bántalmazták. Az 1959-cel kezdődő téeszesítés egyik irányítójaként tevékenykedett.

62 Veres Péter (1897–1970) író, kommunista politikus. 1919-ben belépett a kommunista pártba. A 30-as évek végén viszont az Imrédy Béla vezette szélsőjobboldali mozgalomhoz csatlakozott. Honvédelmi minisztersége (1947–1948) után, 1954-től országgyűlési képviselő, a Hazafias Népfront (HNF) Országos Tanácsa elnökségének tagja és a Magyar Írók Szövetségének elnöke. 1957 után haláláig országgyűlési képviselő.

63 Ortutay Gyula (1910–1978) néprajzkutató, kisgazda, majd kommunista politikus. 1945. január közepétől a Magyar Rádiót és a Magyar Távirati Irodát integráló Magyar Központi Híradó elnöki tisztét töltötte be. 1954-től a HNF Országos Tanácsának tagja, 1957–1964 között a HNF főtitkára, majd alelnöke haláláig (1978). 1957–1963 között az ország legnagyobb egyetemének (ELTE Budapest) rektora s egyben a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja. 1967-től a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének s emellett 1970-től az Országgyűlés kulturális bizottságának elnöke haláláig. Belépési nyilatkozatának fakszimile kiadását közölte: Lénárd 2008: 263.

64 Barcs Sándor (1912–2010) előbb kisgazda, majd kommunista politikus, labdarúgó-sporttisztviselő, újságíró. 1948–1949 között a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKgP) alelnöke. 1949-ben népbíró a Rajk-perben. 1950-től 1980-ig a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatója, 1948–1950 között a Magyar Rádió elnöke. 1950 és 1963 között a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége (MÚOSZ) elnöke.

65 Bognár József (1917–1996) kisgazda, majd kommunista politikus. 1947 és 1949 között Budapest polgármestere, közgazdász, miniszter, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1949–1956 között belkereskedelmi miniszter, 1949–1952 között a Népgazdasági Tanács, 1954–1956-ban a HNF Országos Tanácsának tagja. 1956-ban előbb külkereskedelmi miniszter, majd Nagy Imre kormányában miniszterelnök-helyettes.

66 Dinnyés Lajos (1901–1961) kisgazda, majd kommunista politikus. 1947–1948-ban miniszterelnök.

67 Marosán György (1908–1992) péksegéd, előbb szociáldemokrata, majd kommunista politikus, 1945 augusztusáig országos titkár, majd 1947-ig vezető titkár a Szociáldemokrata Pártban (SZDP). 1948–1949-ben az MDP Budapesti Pártbizottságának első titkára volt, ezt követően 1950 augusztusáig könnyűipari miniszter, majd letartóztatták. Szabadulása után visszatért a párt legfelső vezetésébe. 1957 februárjában gyakorlatilag Kádár Jánosnak, az állampárt első emberének helyettese lett. Mivel kritizálta Kádár János politikáját, minden tisztségéből leváltották.

AZ EMBERI JOGOK RADIKÁLIS KORLÁTOZÁSA

A marxizmus klasszikusainak nem volt emberi jogi koncepciója. Arra hivatkoztak, hogy ha megvalósul a kommunizmus, akkor elhal az állam és a jog, így az egész kérdésfeltevés feleslegessé válik. Amikor Marx egyes írásaiban a sajtószabadság mellett szólalt fel, azt csak taktikai lépésként, az ún. burzsoá állam kritikájaként tette. *A zsidókérdéshez* (1844) című művében például kifejezetten az emberi jogokat relativizáló gondolatokat fejtett ki:

> „Az úgynevezett emberi jogok egyike sem megy túl tehát az önző emberen, az emberen mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagában, magánérdekében és magánönkényébe visszahúzódó, s a közösségtől elkülönült egyénen."[68]

Marx nem rokonszenvezett a civil társadalommal sem, azt zavaró tényezőnek minősítette az osztályharcról szóló elméletében. Ebben segítségére volt a német nyelv sajátossága is, ahol a civil társadalomra ugyanazt a kifejezést használják, mint a kapitalistára: „bürgerliche Gesellschaft".[69]

Marx és Engels közösen írt művükben, *A Szent Család*ban (1844) teljes mértékben megtagadták az emberi jogokat:

> „[...] tehát az emberi jogok nem szabadítják meg az embereket a vallástól, hanem megadják nekik a vallásszabadságot, nem szabadítják meg a tulajdontól, hanem megszerzik nekik a tulajdon szabadságát, nem szabadítják meg a szerzés szennyétől, hanem ellenkezőleg, megadják nekik az iparszabadságot."[70]

Marx *Feuerbach-tézisek* (1845) című tanulmányában le is vonta végső következtetését, mely szerint nem létezik az államtól független, elidegeníthetetlen emberi jog.[71]

A szovjet típusú diktatúra nem engedhette meg, hogy alattvalói polgárként önálló, még az államhatalmat is korlátozó emberi jogokkal rendelkezzenek. Ezen a téren a legkisebb engedmény is képes lett volna mozgásba hozni az eltitkolt elégedetlenséget, éppen ezért a diktatúrákban az emberi jogok érvényesülése már fogalmilag is kizárt. Sztálin az általa irányított államok lakóit „csavaroknak" tekintette, melyek egy nagy gépezet részei, amelyet természetesen ők irányítanak. A hivatalos szocialista jogelmélet elvetette az emberi jogok természetjogi megalapozását, amely az emberi jogoknak tértől

68 Marx–Engels 1957: 367.
69 Molnár 2000: 53.
70 Idézi Löw 1991: 51.
71 Andrássy 1989: 102.

és időtől független, egyetemes jelleget tulajdonított. Magyarországon az emberi jogokról kialakított hivatalos álláspontot Szabó Imre Visinszkij „szocialista normativizmusnak" nevezett elmélete alapján megfogalmazott tételei határozták meg – egészen 1989-ig.[72] Eszerint az emberi jogok forrása az adott termelési viszony (a szocialista állam gazdasági és társadalmi rendje), hiszen az alakítja ki a politikai felépítményt, az alkotmányos szabályokat.[73] A szocializmus jogpozitivizmusa a korabeli gyakorlatias felfogásnak megfelelően olyan elméleten alapult, amely a legjobban megfelelt a diktatórikus államberendezkedésnek. Eszerint az állampolgári jogokat az állam adományozza, és azokat bármikor vissza is vonhatja. Nemcsak a természetjogi megalapozást vetették el, hanem óvatosan tartózkodtak mindenfajta általános deklarációtól. Az 1972-es alkotmánymódosításig az emberi jogi terminológia helyett az állampolgári jog kifejezést használták. Az ilyen módon „államosított jogokat" relativizálták, és csak az állam által előírt és engedélyezett mértékben engedték őket érvényesülni. Megfordították a természetjogi elvből kiinduló szabályt: a „mindent szabad, ami nem tilos" helyett a „csak azt szabad, ami konkrétan megengedett" elvet alkalmazták. Mindezt azzal indokolták, hogy mivel már a „nép" gyakorolja a hatalmat, nincs antagonisztikus ellentét az állampolgár és az állam között, így a jogi szabályozás elveszítette a jelentőségét, és bőven elegendőek a „politikai garanciák".

Az alkotmány nem rendelkezett arról, hogy az állami és a társadalmi szervek kötelesek tiszteletben tartani az emberi jogokat. Ezzel szemben a magyar alkotmány egyáltalán nem foglalkozott a bírósághoz fordulás, a bírói meghallgatás, valamint a jogorvoslat lehetőségével. Miközben sok más területen a jogszabályok túltengése volt a jellemző, addig az alkotmányban deklaratív módon felsorolt emberi jogok törvényi szabályozására vagy nem került sor, vagy pedig csak nagyon sokára[74] (pl. az 1986-os sajtótörvényben [1986. évi II. tv.]), bár az 1956. évi 1. sz. országgyűlési határozat erről rendelkezett. Mivel nem deklarálták, hogy az emberi jogokat még törvénnyel sem lehet korlátozni, ezek a törvények, törvényerejű rendeletek sokkal szűkebben értelmezték az emberi jogokat, mint ahogy azt az alkotmányban meghatározták (lásd pl. az egyesülési jogról szóló 1981. évi 29. tvr.-t).

Az alapvető állampolgári jogokat igyekeztek relativizálni: kimondták, hogy az állam a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot, az egyesülési jogot és egyéb szabadságjogokat „a dolgozók érdekeinek megfelelően

72 Szabó 1978.
73 Beér 1951: 366.; Holló 1979: 41–42.
74 Zlinszky 1996: 51.

biztosítja" (55., 56., 58. §). Az 1972-es alkotmánymódosítás e kategória helyett általános elvként mondta ki (54. § (2) bekezdés):

> „A Magyar Népköztársaságban az állampolgári jogokat a szocialista társadalom érdekeivel összhangban kell gyakorolni, a jogok gyakorlása elválaszthatatlan az állampolgári kötelességek teljesítésétől."

Mindezek jogilag értelmezhetetlen fogalmak. A közhatalmat gyakorló szervre bízták a politikai mérlegelés lehetőségét.

A VALLÁSSZABADSÁG KORLÁTOZÁSA, AZ EGYHÁZAK ÜLDÖZÉSE

A marxizmus klasszikusai engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek a vallás és az egyházakkal szemben. Marx elfogultságára jellemző, hogy 1847-ben nagy tetszéssel olvasta Georg Friedrich Daumer *Die Geheimnisse des christlichen Altertums* című munkáját. Londoni beszédében a német munkásoknak az alábbiakat mondta:

> „Deumer bebizonyítja, hogy a keresztények valójában gyilkoltak embereket, s az úrvacsorán emberhúst ettek és vért ittak. Ez magyarázza meg, hogy a rómaiak, akik pedig minden vallási szektát megtűrtek, miért üldözték a keresztényeket."[75]

Marx szerint a vallásos hit egyet jelent a kizsákmányolt emberek által kitalált, valójában nem létező Istenhez való menekvéssel, amely passzivitásra késztet, ezért „ópium" az emberek számára.[76] A vallások azért hirdetik a mennyországot, hogy ezzel az elnyomás alatt szenvedő embereknek földöntúli vigaszt adjanak. A túlvilágra irányítják az emberek tekintetét, mondván: viseljétek el az igazságtalanságokat a földön, majd boldogok lesztek a mennyben. Ezért a vallás fenntartja a társadalmi igazságtalanságot, és elfeledteti az emberrel, hogy a földi társadalmat igazságosabbá kell tenni.

[75] Idézi: Wheen 2004: 58. (Daumer egyébként 1858-ban megtagadta nézeteit, és katolikus lett.)

[76] „A vallás a nép ópiuma!" – írta Marx *A hegeli jogfilozófia kritikája* című művében. Lásd: Marx–Engels 1957: 378. Ekkoriban terjedt el, hogy műtéteknél fájdalomcsillapításra ópiumot használnak. A konkrét kifejezés valószínűleg Heinétől származott, aki így írt: „Áldott legyen ez a találmány! Áldott legyen a vallás, amely a szenvedő emberiség keserű kelyhébe néhány édes, altató csöppet kevert, szellemi ópiumot, néhány csöpp szeretetet, hitet és reményt." Lásd Heine 1967: 374.

Az egyházak vezetői összeforrtak a társadalom gazdag, hatalmon lévő rétegeivel, és egész vallási tanításukkal a hatalmon lévők érdekeit képviselik.

Lenin még ennél is durvábban fogalmazott:

> „A vallás a nép ópiuma – Marxnak ez a mondása a marxizmus egész világnézetének sarkköve a vallás kérdésében. A marxizmus szerint minden mai vallás és egyház, mindennemű vallási szervezet mindenkor a burzsoá reakció szerve, amely a kizsákmányolás védelmére és a munkásosztály elkábítására szolgál."[77]

A két világháború között Magyarországon virágzott a vallási élet. Sok új plébánia, templom épült, elsősorban a nagyvárosok felduzzadt lakóterületein. Számos intézmény jött létre a mindennapi vallásgyakorlat révén: lelkileg elmélyült mozgalmak, egyesületek, rendszeres lelkigyakorlatok. Neves írók, szónokok, lelkigyakorlat- és népmisszió-vezetők járták az országot, az ún. történelmi egyházak iskolái, intézményei pedig meghatározó szerepet töltöttek be az ország kulturális életében. Csak a katolikus egyháznak két központi és több vidéki napilapja, tizennyolc hetilapja, huszonöt havi és időszaki folyóirata volt.[78]

Rákosi Mátyás 1945 júniusában, Moszkvában az Össz-szövetségi Kommunista (Bolsevik) Párt – 1952-től a Szovjetunió Kommunista Pártja – Központi Bizottságának nemzetközi tájékoztatási osztályán tartott előadásában külön megemlítette a katolikus egyházat:

> „Ez egy hatalmas szervezet. Mi elsősorban ez ellen harcolunk, […] nem félünk tőlük."[79]

A katolikus egyházzal szembeni politikai és rendőri akciókat szorosan összehangolták.[80] Kádár János vallásról és egyházakról kialakított véleménye (legalábbis kezdetben) nem sokban különbözött Rákosiétól. 1958. június 10-én a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának ülésén az alábbi instrukciókat adta a pártvezetésnek:

> „Meg kell érteni, hogy mi a klerikalizmus ellen tűzzel, vassal, golyószóróval és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkás-paraszt uralom. Ők ezt egyébként már tapasztalatból tudják is. A közvélemény számára azonban világos nézetet kell teremteni […]. Lehet, hogy a klerikalizmus ellen harcolni kell még 5 évig, és a vallásos világnézet ellen még két generáción át."[81]

77 Lenin 1980: 88.
78 Tomka 2005: 22.
79 Rákosi Mátyás előadása Moszkvában, 1945 júniusában. Közli Póth 1999: 222.
80 Révai 1991: 53.
81 MNL OL M-KS 288. f. 5. csop. 83. ő. e.

Az egyházakkal és a hívekkel szemben kegyetlen terrort alkalmaztak: minden negyedik pap és szerzetes szabadságvesztést, internálást szenvedett el, vagy lágerbe hurcolták őket. Az agyonkínzott, kivégzett, megkínzott papok száma meghaladta a százat. A csehszlovákiai, romániai, keletnémet vagy lengyel katolikus egyházhoz képest a magyart érte a legádázabb üldözés.[82]

Elvették az egyházak anyagi forrásait, iskoláit, kórházait, szociális intézményeit, és teljesen kiszorították őket a közéletből, a vallásos világnézetű pártokat, egyesületeket, mozgalmakat betiltották. Feloszlatták a szerzetesrendeket, korlátozták, cenzúrázták, illetve manipulálták[83] az egyházi sajtót és könyvkiadást. A hitoktatást igyekeztek a minimálisra csökkenteni, a hitéletet pedig annak eltűnéséig a templomok falai közé szorították vissza.

A kommunista vezetés célja egyértelmű volt: igyekeztek a lehető legrövidebb időn belül, lehetőleg húsz év leforgása alatt felszámolni az egyházakat és két generáció alatt a teljes vallásosságot.[84] Minderre azért volt szükség, hogy létrejöhessen az ateista társadalom, ahol hinni csak a pártban és annak „tévedhetetlen" vezetőiben lehet.

Az egyházak elleni intézkedések közül az első az Ideiglenes Nemzeti Kormány földrendelete (600/1945. ME. sz. rendelet) volt,[85] mely a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról szólt. Az egyházak birtoka nem magánbirtoknak, hanem célvagyonnak számított, amelynek rendeltetése a közhasznú-közcélú intézmények fenntartása volt, ezért nem lehetett volna a magánvagyonokkal azonos elbírálás alá venni. A kilenc évszázad alatt különböző adományokból összegyűlt földbirtokok jövedelme fedezte a templomok, rendházak, iskolák, nevelőintézetek, kórházak, szegényházak és más, közcélokat is szolgáló intézmények fenntartását.

A földreform kétszeresen sújtotta a református egyházat, hiszen tagságának 80%-a falun élt, így személyükben a potenciális egyházfenntartók tömegei váltak nincstelenné, másrészt elvesztette egyházi földvagyonállományát is. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kimutatása szerint a református egyháztól kisajátított földvagyon 52 872 kat. hold, amelynek jövedelme 2 014 054 Ft. A római katolikus egyháztól kisajátított földvagyon 699 195 kat. hold, amelynek jövedelme 22 498 930 Ft. Az evangélikus kisajátított egyházi földvagyon 12 249 kat. hold, amelynek jövedelme 439 030 Ft.[86]

82 Tabajdi–Ungváry 2008: 287.

83 Fodorné 2006: 134.

84 Nyikita Hruscsov, az SZKP első titkára még 1960-ban is így nyilatkozott: „25 év múlva minden vallás el fog tűnni a Szovjetunióból. Egyetlenegy papot hagyunk meg mutatóba, hogy a jövő generáció tudja, hogy néztek ki." Idézi Szabó 2006: 27.

85 Kormos 1983: 276.

86 Fodorné 2006: 56–57.

A katolikus egyháztól elvett és államosított földterület nagyobb része erdő és rét volt, ezek állami nagygazdaságokká váltak. Ugyanez történt a mintagazdaságokkal is. A megmaradt- kisebb telek-szántó-szőlő területeket tagosították, felosztották a földművesek között, 1950 után azonban a termelőszövetkezetek legnagyobb része újra nagyparcellás gazdaság lett. A katolikus egyház földbirtokaiból tehát a földreformrendelettel ellentétesen állandó nagybirtok és tsz-nagyparcella lett (98 százalék), és mindössze két százalék került a kisbirtokos parasztság tulajdonába.[87]

Az 1947. évi XXXIII. tv. megszüntette a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti különbségeket, de nem az elismerteket emelte fel a bevett vallások szintjére, hanem fordítva: lefele nivellálva mondta ki az egyenlőségüket. Megszüntették pl. az egyházi adó állami ügyintézését. A kommunista vezetők úgy gondolták, hogy így a hívek kevesebb egyházi adót fognak befizetni. Nem rendezték az addigi „tűrt" kategóriába tartozó kisebb vallási közösségek helyzetét. Továbbra is maradtak el nem ismert vallásfelekezetek, mint például a Jehova Tanúi, az Üdvhadsereg és különböző pünkösdista csoportok, amelyeket semmilyen jogszabály nem védett.

Az „egyenjogúsítás" így csak azokra a felekezetekre vonatkozott, amelyek 1947-ig megkapták az elismert státust, azaz a baptista és a metodista egyház, valamint az iszlám vallás. (A baptista felekezet elismerése a 77.092/1905. VKM. sz. körrendelettel történt meg. A metodista egyházat a 120.000/1947. II. VKM. sz. rendelettel ismerték el. Az 1916. évi XVII. tc. elismerte ugyan az iszlám vallást, a gyülekezet azonban a második világháború előtt megszűnt, így az iszlám vallást 1988-ban nyilvánították törvényesen elismert vallásfelekezetté.)

Az egyházi iskolák államosítását az MKP vezetői zaklatásokkal, koncepciós perekkel és hatalmas méretű propaganda-hadjárattal készítették elő. Az ÁVO egyházi iskolákat sújtó házkutatásai és razziái egymást követték 1946–1947-ben. Ezen alkalmakkor a nyomozók által elrejtett fegyvert és tiltott anyagokat „találtak" az „összeesküvőknél," a letartóztatott diákokból pedig terhelő vallomást vertek ki.[88] A sajtó agresszív hangon vádaskodott, és erélyes rendszabályokat követelt a „reakció fészkei" ellen.[89] Többtucatnyi

[87] Turányi 1984: 692.

[88] A bajai akciót az ÁVO rosszul hangolta össze a sajtóval. A bajai ciszterciek gimnáziumában talált fegyverekről és összeesküvőkről szóló tudósítás előbb jelent meg a *Szabad Nép*ben, mielőtt az akcióra sort kerítettek volna. Lásd: Badál 2012: 245.

[89] Kiszely 2000: 101–103.

koncepciós pert kezdeményeztek,[90] amelyek közül a legnagyobb szabású az ún. Pócspetri-ügy volt.

Így született meg az 1948. évi XXXIII. tv. az iskolák államosításáról: elrendelték a nem állami iskolák (ezek szinte kivétel nélkül egyházi iskolák voltak) és a velük összefüggő tanulóotthonok, továbbá óvodák, a hozzájuk tartozó felszerelések, berendezések és a fenntartásukat szolgáló célvagyon államosítását. 6505 iskolát vettek el, ebből 5407 általános és népiskola, 98 tanítóiskola és líceum, 113 pedig gimnázium volt, és közel 18 ezer pedagógus került állami státuszba. Sárközy Pál pannonhalmi főapáthelyettes számításai szerint 2689 szerzetes-tanár, tanítónő és óvónő maradt munka és fizetés nélkül. Az iskolák mellett államosították a kórházakat, az árvaházakat, a szociális és nevelőotthonokat, sőt a temetőket is. Ezen intézkedések nyomán elenyészővé vált az egyházak közéleti szerepe. Az egyházi oktatás megszüntetésével máig ható csapást mértek az egyházakra és a nemzeti kultúrára. Az evangelizáció lehetetlenné vált, és sérült a szülők természetes joga gyermekeik valláserkölcsi neveltetésére, hiszen több millió gyermeket kényszerítettek ateista iskolákba.

Az ÁVH 1950. június 7-én és 9-én, majd 18-án és 19-én éjjel a 11 ezer magyarországi szerzetes és szerzetesnővér közül 3500 főt törvénytelenül letartóztatott. Fél órát kaptak arra, hogy a legszükségesebb holmijukat magukhoz vegyék (25 kg-os csomag), majd veszélyes bűnözőkhöz hasonlóan zárt teherautókon távoli tömegszállásokra internálták őket. A püspöki kart az elhurcoltak szabadon bocsátásával kényszerítették az egyezmény aláírására.

Az állam és egyház közötti egyezmény aláírása után két nappal, 1950. szeptember 1-jén Darvas József közoktatásügyi miniszter az alábbi levelet intézte Grősz József kalocsai érsekhez:

> „I. A férfi és női szerzetesrendek legfontosabb feladatait (tanítás, betegápolás, segélygondozás, jótékonyság gyakorlása stb.) a nép állama látja el, és így a szerzetesrendek feleslegessé váltak, a Magyar Népköztársaság megvonja működési engedélyüket,[91] kivéve azokét a szerzetesekét, amelyeknek tagjai az állam által engedélyezett katolikus egyházi iskolákban tanítani fognak.
>
> […]
>
> 9. Mindezen rendszabályok megfelelő előkészítését és végrehajtását 3 hónap alatt kell elvégezni."[92]

[90] Lénárd Ödönt 1948-ban azért tartóztatták le és ítélték el, mert arra figyelmeztetett, hogy utoljára Hitler államosította az iskolákat. Lásd Lénárd 2008: 13.

[91] Erre a kormánynak még a korabeli alkotmány szerint sem lett volna joga. Egyébiránt szerzetesrendet csak az az egyházi hatóság számolhat fel, amelyik azt megalapította.

[92] Gergely 1985: 115–118.

Az 1950. szeptember 7-én kelt 1950. évi 34. sz. tvr. megvonta a szerzetesrendek „működési engedélyét", ezzel bekövetkezett, amitől a magyar püspöki kar már a nyilas hatalomátvételkor is tartott.[93]

A MUNKAVÁLLALÓK JOGAINAK KORLÁTOZÁSA

Az államosításokat részben azért hajtották végre, hogy szinte minden munkavállaló az állam alkalmazottja legyen. A szovjet típusú diktatúrának eddig kevésbé elemzett technikája arra épült, hogy a munkavállaló többségében kiszolgáltatott helyzetben van a munkaadójával szemben. A magántulajdonra épülő piacgazdaságban az állam a munkajogi szabályok révén védi a munkavállalókat. Kógens szabályokkal igyekeznek biztosítani a dolgozók jogait. A szocialista országokban azonban az állam lett a kizárólagos munkaadó és egyben munkaügyi bíró is. (Mint a földesúr a jobbágyával szemben az úriszéken.) Ezért szinte minden egyéni és kollektív jogot megvontak a munkavállalóktól. A termelést egyfajta hadigazdaságként fogták fel, ahol engedelmes harcosként kell minden beosztottnak dolgoznia.[94] Míg a piacgazdaságban a bérmunkás legalább munkaadót választhatott, addig a szovjet típusú diktatúrában az összes munkavállalónak – általános munkakötelezettség mellett – ugyanaz lett a munkaadója. Így az államigazgatás rendelkezhetett a munkavállalók felett, hiszen az állami vállalat tulajdonképpen az igazgatás legalsó adminisztratív szerve lett,[95] az igazgató pedig az állam alkalmazottja. Mindebből az következett, hogy a munkajog végképp elvált a magánjogtól, és az államigazgatási jognak a munkavállalókra kiterjesztett szabályrendszerévé vált. Ennek megfelelően a munkaügyi viták is kikerültek a bíróságok hatásköréből, s a munkaügyi döntőbizottságok joghatósága alá tartoztak.[96]

A vállalatok személyzeti osztályai folyamatosan ellenőrizték a munkavállalókat. Nemcsak a munkakönyvet őrizték, hanem minden egyes dolgozóról ún. káderlapot vezettek. Ide beírták a munkához való hozzáálláson túl a világnézetre vonatkozó adatokat (pl. reakciós, templomba járó) magánéletére

93 Már az egyesületek 1946. nyári feloszlatásakor is akadt arra példa, hogy néhány „túlbuzgó" hatóság a szerzetesközösségek felszámolására is kísérletet tett. Pápán a helyi rendőrség államvédelmi osztálya a ferences világi harmadrend tagjait például többször is zaklatta.

94 A munka világa leginkább a hadigazdálkodásra kezdett hasonlítani. Ez a szakkifejezésekben is tükröződött: „munka frontja", „széncsata", „munkaerő-tartalék", „munkaerő-állomás", „munkaerő-kiképzés", „önkényes kilépés" – mind a katonai jelleget hangsúlyozta.

95 Ficzere 1970: 87.

96 Rúzs Molnár 2003: 22.

vonatkozó megjegyzéseket. Figyelemmel kísérték, hogy a munkavállaló mivel tölti a szabadidejét, hogyan viselkedik a vállalati üdülőben, milyen a családi állapota.[97]

Hivatkozott források és feldolgozások

Levéltári források

MNL OL M-KS 288. fond, 5. csoport, 83. őrzési egység.

Publikált források

Elhagyott Javak Kormánybiztossága 1950: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának könyvkiutalása Lukács György részére, 1946–1950. [kézirat], Budapest, Real-ms.mtak.hu,* http://real-ms.mtak.hu/22187/1/Lukacs_kez_70_958.pdf (letöltés: 2026. 09. 01.)

Földművelésügyi Minisztérium 1945: Tájékoztató a községi földigénylő bizottságok hatásköréről és működéséről. [Budapest], a Földművelésügyi Minisztérium kiadványa.

Đilas, Milovan 1989: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető Kiadó.

Halmosy Dénes (szerk.) 1985: *Nemzetközi szerződések, 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat Könyvkiadó.

Hegedűs András 1989: *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú* [készítette: Zsille Zoltán]. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó.

Huszár Tibor 2004: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Kovács Imre 1990: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda.

Lenin, V. I.–Sztálin, J. V. 1950: *Párt és pártépítés*. Budapest, Szikra Kiadó.

Lenin, V. I. 1949: *Válogatott művek*. 2. köt., Budapest, Szikra Kiadó.

Lenin, V. I. 1980: *A propagandáról és az agitációról*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Marx, Karl–Engels, Friedrich 1980: *A Kommunista Párt kiáltványa*. Budapest–Uzsgorod.

Marx, Karl–Engels, Friedrich 1957: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 1. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Nagy Ferenc 1990: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Roska István (szerk.) 1986: *A Varsói Szerződés szervezete, 1955–1985. Dokumentumok*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Solt Pál (főszerk.) 1996: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

[97] Belényi 2009: 149.

Sulyok Dezső 2004: *Két éjszaka nappal nélkül.* Budapest, Éghajlat Könyvkiadó.

Tájékoztató 1945: Tájékoztató a községi földigénylő bizottságok hatásköréről és működéséről. Budapest, A Földművelésügyi Minisztérium kiadványa.

Vass Henrik 1983: (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai (1975–1980).* Budapest, Kossuth Kiadó.

Feldolgozások

Andrássy György 1989: Marx és az emberi jogok. *In: Társadalmi Szemle,* 198944/8–9. 102–108.

Badál Ede Álmos 2012: *Endrédy Vendel – a ciszterci pedagógus és mártírsorsú zirci apát.* Budapest, Zirci Ciszterci Apátság–Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium.

Beér János (szerk.) 1951: (szerk.): *Magyar alkotmányjog.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában: az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Szeged, Belvedere Meridionale.

Bibó István 1986: *Válogatott tanulmányok 1971–1979,* 3. köt. Budapest, Gondolat Kiadó.

Bihari Mihály 2005: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok.* Budapest, Osiris Kiadó.

Csicsery-Rónay István–Cserenyey Géza 1998: *Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* Budapest, 1956-os Intézet.

Fejtő Ferenc 2007: *Budapesttől Párizsig, Párizstól Budapestig: visszaemlékezések és beszélgetések.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Fellner Frigyes 1929: *Csonka Magyarország nemzeti vagyona.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Ficzere Lajos 1970: *Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Fodorné Nagy Sarolta 2006: *Történelmi lecke.* Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest–Nagykőrös.

Földesi Margit 2009: *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága.* Budapest, Kairosz Kiadó.

Frisnyák Zsuzsa 2011: *Közlekedés, politika, 1945–1989.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Gábor Róbert 2001: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948.* Budapest, Századvég.

Gati, Charles 1991: *Füstbe ment tömb.* Budapest, Századvég Kiadó.

Gergely Jenő 1985: *A katolikus egyház Magyarországon, 1944–1971.* Budapest, Kossuth Kiadó.

Gulyás János–Gulyás Gyula 1989: *Törvénysértés nélkül. A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai.* Budapest, Láng Kiadó.

Gyarmathy Zsigmond 1991: Az 1945. évi földreformtörvény végrehajtásának néhány sajátos vonása Szabolcs-Szatmár és Bereg megyében. *Szabolcs-Szatmári Szemle,* 26/1. 63–70.

Heine, Heinrich 1967: *Vallás és filozófia: három tanulmány.* Budapest, Magyar Helikon.

Holló András 1979: Állampolgári jogok Magyarországon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Honvári János 2013: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Győr, Universitas-Győr Kft.

Izsák Lajos 1992: A polgári pártok felszámolása és az egypártrendszer létrehozása Magyarországon. *Történelmi Szemle,* 34/1–2. 61–93.

Kádár Miklós 1953: *Magyar büntetőjog. Általános Rész*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Kerék Mihály 1939: *A magyar földkérdés*. Budapest, Mefhosz Könyvkiadó.

Kiszely Gábor 2000: ÁVH: egy terrorszervezet története. Budapest, Korona Kiadó.

Kormos László 1983: A református egyház a magyar politikai életben. In Bartha Tibor–Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867–1978 közötti történetéből*. Budapest, Református Zsinati Iroda.

Kovách Imre 2003: A magyar társadalom „paraszttalanítása" – európai összehasonlításban. *Századvég,* új folyam/2. 41–65.

Kun Miklós 1997 (1997. június 7.): „Micsoda összeszokott, derék társaság." *Magyar Nemzet,* 60/131. 16.

Lénárd Ödön 2008: *Erő az erőtlenségben*. Budapest, Kairosz Kiadó.

Lenkovics Barnabás 1983: *A szocialista vállalkozási formák polgári jogi kérdései*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet.

Lenkovics Barnabás 1991: *Tulajdonjogi rendszerváltozás*. Budapest, Kandidátusi értekezés.

Löw, Konrad 1999: *A kommunista ideológia vörös könyve. Marx és Engels – A terror atyjai*. Budapest, XX. Század Intézet.

Márai Sándor 1991: *Föld, föld!...* Budapest, Akadémiai Kiadó-Helikon Kiadó.

Márai Sándor 2006: *A forradalom előérzete. 1956 Márai Sándor írásainak tükrében*. Budapest, Helikon Kiadó.

Medvegyev, Roy 1989: Cél és eszköz viszonya a szocialista forradalomban. *Világosság,* 30/6. 472–477.

Mihelics Vid 1935: *A szociális kérdés és a szocializmus*. Budapest, Kellner Nyomda.

Molnár Mária 2000: Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Molnár Miklós 1995: Mit kezdhet a történész a civil társadalommal? *Társadalmi Szemle,* 50/1. 51–56.

Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás (1945–1961)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pipes, Richard 2004: *A kommunizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Póth Piroska: *Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában*. In: Múltunk, 1999/4.

Révai Valéria (szerk.) 1991: *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest, Zrínyi Könyvkiadó.

Rúzs Molnár Krisztina 2003: *A munkaügyi viták rendezése Magyarországon*. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis Acta juridica et politica.

Schmidt, Carl 2002: *A háború és az ellenség fogalmainak viszonyáról.* In: Schmidt, Carl: *A politika fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok.* Budapest, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor.

Szabó Bálint (szerk.) 1977: *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Szabó Imre 1978: *Az emberi jogok.* Budapest, Akadémiai Könyvkiadó–Zrínyi.

Szabó László 2006: A szocializmus hatása az egyházi misszióra 2. *ATF Szemle*, 7/2. 26–34.

Szakolczai György–Szabó Róbert 2011: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956.* Budapest, Gondolat.

Szekér Nóra 2017: *Titkos társaság.* A *Magyar Testvéri Közösség története.* Budapest, Jaffa Kiadó.

Szerencsés Károly 2009: *A nemzeti demokráciáért – Sulyok Dezső.* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár.

Szerencsés Károly–Földesi Margit 2003: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán.* Budapest.

Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián 2008: *Elhallgatott múlt: a pártállam és a belügy: a politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990.* Budapest, Corvina Kiadó.

Tomka Ferenc 2005: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Budapest, Szent István Társulat.

Turányi László (szerk.) 1984: *Magyar Katolikus Almanach.* Budapest, Szent István Társulat.

Wheen, Francis 2004: *Karl Marx.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Zinner Tibor 2006: Minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja. *Jogtörténeti Szemle,* 8/3. 8–14.

Zlinszky János 1996: *Menschenrechte in der ungarischen Verfassunng. Ea Bolzano, 1994. Okt. I Diritti Umani – Tra Guistizia Oggettiva e Positvismo negli Ordinamenti Guiridici Europei e cura di Danilo Castellano Institut International d'Etudes Européennes Antonio Rosmini.* Bolsano.

Mirnics Zsuzsanna–Kövi Zsuzsanna

Generációk között öröklődő sebek: a transzgenerációs traumaátadás pszichológiai és társadalmi összefüggései

Transzgenerációs, kollektív és társadalmi traumák

A trauma olyan megrázó esemény, amely túlmutat a mindennapi tapasztalatok keretein, és súlyosan fenyegeti az egyén testi-lelki egyensúlyát.[1] Következményei az élet számos területét érinthetik: hatással lehetnek a mentális egészségre, az énhatékonyság érzésére, a stresszel való megküzdésre, valamint a szoros személyes kapcsolatok működésére. A traumát átélt személyeknél gyakran alakul ki tartósan fenyegetett világkép, fokozott bizalmatlanság, pesszimizmus és a jövőtől való szorongás. A pszichés következmények között leggyakrabban a poszttraumás stressz zavar (PTSD), különböző szorongásos zavarok, depresszió, pszichotikus állapotok, valamint a szerhasználati problémák különböző formái jelennek meg.[2]

A kollektív trauma olyan súlyosan megterhelő pszichés esemény, amely egy nagyobb embercsoportot, akár egy teljes nemzeti vagy etnikai közösséget érint. Ilyen lehet például egy természeti katasztrófa, terrorcselekmény, háború, népirtás vagy kényszerű kitelepítés.[3] A pszichológiai szakirodalom meggyőző bizonyítékokat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy nemcsak a közvetlenül traumatizált személyek, hanem gyermekeik is az átlagosnál nagyobb arányban mutathatnak pszichopatológiai tüneteket; ezt a jelenséget transzgenerációs traumaátadásnak nevezik.[4] Kutatások szerint társadalmi traumák

1 Bóna 2015: 123.
2 Doucet–Rovers 2010: 93–94.
3 Hirschberger–Ein-Dor 2022: 108.
4 Solomon–Zerach 2020: 65.

(például a 2001. szeptember 11-i terrortámadások) túlélőinek gyermekeinél az átlagpopulációnál gyakrabban jelentkeztek a poszttraumás stressz zavar tünetei,[5] a pszichoszomatikus panaszok,[6] valamint különböző viselkedési és érzelemszabályozási problémák.[7] Ezek a jelenségek nem magyarázhatók pusztán az érintett gyermekek aktuális életkörülményeivel,[8] ami a trauma intergenerációs hatására utal. A jelenséget jól szemlélteti a következő esetrészlet.

Judith gyermekkorában gyakran érezte, hogy az édesanyja retteg a kutyáktól, az idegen férfiaktól és mindentől, ami ismeretlen. Az anya éjszaka égve hagyta a villanyt; ha váratlanul csengettek, kést rejtett a zsebébe, és megparancsolta a kislányának, hogy bújjon be az ágy alá. Nem mindig volt ez így. Judith nagyszülei szerint az anyja fiatal korában bátor volt, élénk, a családi vasárnapi ebédeken mindig kifejezte a véleményét, és megvédte az igazát. Egy idő után azonban elhallgatott, visszahúzódott. A rokonság úgy gondolta, a házasság majd „megyógyítja", így aztán egy szelíd, türelmes férjet választottak neki. A félelmek azonban a házasságkötés és Judith születése után is megmaradtak. A kislány anélkül, hogy tudta volna, átvette anyja szinte minden szorongását: félt a férfiaktól, az idegenektől, sőt néha még saját, szeretetteljes apjától is. Ötévesen terápiába került, ami 1949-ben rendkívüli döntés volt. A pszichológusnál újra és újra egy jellegzetes témát játszott el. Henger alakú fadarabokat próbált beerőltetni kis méretű lyukakba, aztán pedig úgy rendezett el egy babaházat, hogy senki se hatolhasson be, és biztonságban legyen benne a „mama"-bábu. Szavak nélkül fejezte ki azt, amit nem tudott kimondani: egy erőszakos cselekmény emlékét. Évtizedek múltán Judithnak a haldokló édesanyja elsuttogott egy titkot.

„Tizenöt éves voltam, amikor megerőszakoltak."

Judith számára – aki akkoriban már gyakorló pszichológus volt – minden összeállt: a hallgatás, a kés a zsebben, a kalapálójáték és a babaház, amelyet olyannyira védett. Mindezek több generáción átívelő traumák lenyomatai voltak. [9]

5 Yehuda és mtsai. 2005: 4115.
6 El-Khalil–Tudor–nedelcea 2025: 8.; Kostova–Matanova 2024: 4.
7 Adshead–Guthrie 2015: 167.
8 Payne–Brooks 2019: 2.
9 Alpert 2015: 296–299.

A TRANSZGENERÁCIÓS TRAUMAÁTADÁS ELMÉLETEI

A transzgenerációs traumaátadásra többféle magyarázat létezik. A kutatások egyre több bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a traumák több generáción keresztül biológiai és neuroendokrinszinten is érzékenyíthetik az utódokat. Az egyik fontos mechanizmus a stressz-válasz rendszerek – különösen a hipotalamusz-hipofízis-mellékvese tengely (HPA-tengely) – működésének módosulása, amely a traumatizált szülők gyermekeinél fokozott vagy torzult stresszreakciókhoz vezethet.[10] Állatkísérletek is alátámasztják ezt a jelenséget: kimutatták, hogy patkányok negatív tapasztalatai – például averzív ingerrel társított szagok – a következő nemzedékben tanulás nélkül is félelmi reakciót válthatnak ki; illetve bizonyos körülmények között adaptív működésmódokat is eredményezhetnek, például fokozott ellenállást az éhezéssel szemben.[11] Humán vizsgálatok hasonlóan azt mutatják, hogy a traumák hatása részben biológiai csatornákon adódhat át.[12] A 9/11-es terrortámadás által érintett populációban, az esemény idején várandós anyák gyermekeinél, egyéves korukban megmérték a nyál kortizolszintjét. Azoknál a gyermekeknél, akiknek édesanyjánál PTSD alakult ki, az átlagosnál alacsonyabb kortizolszintet mértek; a legalacsonyabb értékeket azoknál találták, akiknek az anyja az esemény idején a terhesség harmadik trimeszterében járt. Az eredmények arra utalnak, hogy a pszichés traumák tartós változásokat idézhetnek elő a szervezet neuroendokrin szabályozásában.[13]

Az evolúciós nézőpont képviselői a népirtás többgenerációs hatását elemezték. Úgy vélték, a súlyos agresszió túlélőinek pszichológiai profilja az erőszak érthető következményeit tükrözi, a többgenerációs hatások pedig egyfajta természetes szelekciónak is tekinthetők.[14] A traumák hatására létrejövő szorongó-ambivalens kötődés például fokozott éberséggel (hipervigilanciával) jár, ami rövid távú kapcsolatok sorozatát eredményezi, mindez pedig együttesen szinte akadályozza a párkapcsolati elköteleződést. Belsky magyarázata szerint bármilyen furcsának is hat, háborús konfliktusok esetén ez lehet egy adaptív stratégia is, hiszen háborúban a férfiak életesélyei csökkennek, és az, hogy a nők különböző partnerektől vállalnak gyereket, növelheti a gének túlélési esélyeit. Hasonlóan, a háború okozta szorongások generá-

10 Bowers–Yehuda 2016: 235.
11 Dias–Ressler 2014: 89.
12 Allbaugh és mtsai. 2024: 224.
13 Yehuda–Lehrner 2018: 243.
14 Simpson–Belsky 2008: 108.

ciók közötti átadása a nőknél alázatos viselkedést eredményez, a férfiaknál pedig agresszív megnyilvánulásokat; ami adott társadalmi időszakon belül, „transzgenerációs tanulásként", szintén a túlélést szolgálja.

A transzgenerációs traumaátadás lélektani magyarázatainak egyik fókusza a szülői magatartás.[15] A gyermekekre nézve általánosan igaz, hogy hajlamosak utánozni szüleik érzelmi reakcióit, akár adaptívak ezek, akár nem.[16] Ennek megfelelően érzelmi és viselkedési problémáik szinte „reprodukálhatják" a szülők esetleges poszttraumás stressz zavarát.[17] A traumatizált szülő énképe gyakran nagymértékben a trauma élménye köré szerveződik, miközben a gyermeke empátiás úton igyekszik ráhangolódni a szülő érzelmi állapotára.[18] Ennek következtében a gyermekben is kialakulhatnak a traumához kapcsolódó érzelmi reakciók és viselkedésminták.[19] A szakirodalom ugyanakkor arra is rámutat, hogy e modellkövetés egyénenként eltérő formában és mértékben valósul meg.

A traumák által érintett személyek családjában a parentifikáció jelensége is igen gyakori.[20] A katonaviselt vagy fizikailag sérült apák ugyanis sok esetben nemcsak a családfői, kenyérkereső funkciójuk ellátására képtelenek, de gyermekeik érzelmi támaszaként sem tudnak működni. Feleségük anyai szerepe következésképp túlterheltté válik, a szülői és családi feladatok nagy része rájuk hárul. Ebben a diszfunkcionális családi rendszerben a gyermekek nem jutnak megfelelő szülői mintákhoz. Nemcsak gyermekkoruk speciális időszaka hiányozhat, de túl korán vállalnak felnőttkötelességeket is, súlyosan terhelt szüleik tevőleges és érzelmi támaszaivá válhatnak.[21] Korai életkortól családi nyomás érheti őket abban az irányban, hogy tegyék félre személyes vágyaikat és igényeiket, ehelyett a szüleikkel törődjenek, helyettük gondoskodjanak a családjuk jövőjéről, fennmaradásáról.[22]

A pszichológus szerzők közt egyetértés van a tekintetben, hogy a transzgenerációs traumaátadásban a szülői kommunikációnak kiemelten fontos a szerepe. Egyes holokaussztúlélők családi körben „megszállottan" újra és újra felidézték megrázó háborús élményeiket;[23] az életszerű beszámolók pedig félelmekkel terhelték túl a gyermekeiket.[24] A kutatások megállapították, hogy

15 Bowe–Thomas–Mackey 2025: 3–4.
16 Solomon–Zerach 2020: 68.
17 Allbaugh és mtsai. 2024: 224; Keleynikov és mtsai. 2025.
18 George–Park–Chaudoir 2016: 91.
19 Giannakopoulos és mtsai. 2025: 1.
20 Berkes – Pikó 2025: 1638–1639.
21 Dariotis és mtsai. 2023; Berkes–Pikó 2025: 1628–1629.
22 Hooper és mtsai. 2014: 37–46.
23 Danieli és mtsai. 2016: 103.
24 Johns–Brown–Cromer 2022: 1499–1500

szülők valószínűbben kommunikáltak súlyos traumáikról olyankor, amikor erős stressz érte őket,[25] ezáltal a gyermekek is főként stresszhelyzetben voltak kitéve ennek a károsító, félelemkeltő mintázatnak. Sok túlélőt az motiválja a nehéz emlékek megosztására, hogy „életleckéket tanítson", próbálja átadni a túlélés módjait egyes súlyosan megterhelő körülmények esetén.[26] Mindehhez azonban az a rejtett üzenet is társul, hogy a rettenetes, extrém módon terhelő események bármikor megtörténhetnek, és „fel kell rájuk készülni". Ancharoff és munkatársai leírnak egy esetet, amikor egy hadviselt édesapa megígérte a gyermekének, hogy a csúszda alján elkapja, de aztán szándékosan nem tette meg, „hogy a gyermek megértse: csak magára számíthat, senkiben ne bízzon."[27] Hasonlóan, Klain[28] a volt Jugoszlávia területein figyelte meg, hogy a délszláv háborút túlélő szülők az egykor támadó etnikai csoport(ok) iránt tudatosan gyűlöletet és bosszúvágyat „tanítottak" gyermekeiknek. Az ilyen jellegű diszfunkcionális szülői attitűdök hozzájárulhatnak az agresszió generációkon átívelő továbbadásához.

Legalább ugyanennyire megterhelő azonban a gyermekek számára az is, ha a családban teljesen hiányzik a traumákról való kommunikáció. A traumát övező hallgatás gyakran szorongás, megmagyarázhatatlan bűntudat és szégyen formájában árnyékolja be a családi rendszert.[29] A családi titkok, valamint a túlélők ehhez társuló intenzív nonverbális reakciói – például lefagyás, sírás, regresszív viselkedés vagy erős félelmi reakciók – láttán a gyermekek érzékelik, hogy valamilyen rettenetes dolog történt, de nem kapnak magyarázatot, hogy miről is van szó.[30] Ilyen esetekben a trauma reprezentációja a gyermekek automatikus, nem verbális, zsigeri (implicit) memóriájában rögzül.[31] A legvalószínűbb következmény az lesz, hogy az érintett gyermekek újra meg újra, szinte megszállottan próbálják fantáziájukkal kitölteni a családtörténet hiányzó részeit; fenyegető események képét vizionálva.

A szülő pszichés traumája a szülő-gyermek kötődés minőségét is befolyásolhatja. Amikor a gyermekek biztonságérzete fenyegetést él át, természetes módon aktiválódnak kötődési viselkedéseik: fizikai és érzelmi értelemben is az édesanyjukhoz fordulnak vigaszért és stabilitásért.[32] Amennyiben a gondozó érzékenyen reagál ezekre a szükségletekre, a gyermek fokozatosan ké-

25 Ghasemi és mtsai. 2025.
26 Vollhardt és mtsai. 2024: 57.
27 Ancharoff–Munroe–Fisher 1998: 265.
28 Klain 1998: 288–290.
29 Orvos-Tóth 2023: 163–181; Orvos-Tóth 2025: 116–117; Van der Kolk 2014: 400–402.
30 Kevers és mtsai. 2024: 23–24.
31 Wolynn 2017: 10–50.
32 Schachner–Shaver–Mikulincer 2005: 141–142.

pessé válik arra, hogy stresszhelyzetben önállóan is szabályozza érzelmeit.[33] A feldolgozatlan szülői trauma azonban megzavarhatja ezt a folyamatot. A traumatizált anyáknak nehezebb érzékenyen reagálniuk csecsemőjük jelzéseire, ami növeli a bizonytalan kötődés kialakulásának kockázatát.[34] A bizonytalan kötődési típusok intergenerációs ismétlődését számos kutatás igazolta.[35] A holokaussztúlélők gyermekeinél több vizsgálat írt le kedvezőtlen, például dezorganizált és szorongó-ambivalens kötődési mintát.[36] Hasonló jelenséget figyeltek meg háborús tapasztalatokkal terhelt palesztin anyák esetében is, akik beszámolóik szerint nehezen tudtak biztonságot nyújtani gyermekeiknek, miközben ők maguk sem élték meg azt.[37] Számos kutatás arra is rámutatott, hogy a PTSD-vel járó érzelmi lefagyás, „zsibbadtság" (disszociáció) jelensége következtében a traumatizált anyákat a gyermekeik elhanyagolónak, érzelmileg kiszámíthatatlannak vagy „jelen nem levőnek" érzékelhetik, alapvető kötődési élményük tehát gyakran ambivalens vagy negatív.[38]

A pszichodinamikus magyarázatok arra a folyamatra is rámutatnak, amelynek során a traumatizált szülő szenvedése egy részét a gyermekére közvetíti. E megközelítés szerint a terhelt szülő haragját, tehetetlenségét vagy szomorúságát – azaz sérült önképének elemeit – a gyermekre vetítheti, mintha benne látná viszont a saját sérülékeny részét.[39] A 9/11-es terrortámadás következtében a várandós anyák egy része a férjét is elveszítette. Ez a speciális csoport nehezen volt képes meggyászolni a hirtelen bekövetkezett súlyos veszteséget, és erős elhagyatottságérzésről számolt be.[40] Gyermekeik – a projektív identifikáció mechanizmusán keresztül – mintegy „átvehették" édesanyjuk sérülékenységének egy részét. Életük kezdetétől együtt éltek a családjuk súlyos károsodásának tapasztalatával, sőt édesanyjuk által „pszichéjükbe építették" az agresszor „belső képét" is.[41]

Abraham és Torok[42] az úgynevezett endokriptikus azonosulás fogalmával írták le ezt a jelenséget. Megfigyeléseik szerint a társadalmi traumák túlélőinek gyermekei olykor úgy viselkednek, mintha a traumatikus események velük történtek volna meg: a szülő számára kimondhatatlan vagy elfogadhatatlan érzések tudattalanul „átkerülhetnek" a gyermek pszichéjébe,

33 Fonagy és mtsai. 2022: 31–143.
34 Madigan és mtsai. 2006: 90–92; Cooke és mtsai. 2019: 27; Enlow és mtsai. 2012: 1005.
35 Verhage és mtsai. 2016: 337–340; Özcan és mtsai. 2016: 2357–2358.
36 Dashorst és mtsai. 2019: 6.
37 Sousa–El-Zuhairi–Siddiqi 2020: 227–237.
38 Dozio és mtsai. 2020: 5.
39 Kostova–Matanova 2024: 2.
40 Pierce–Bergman 2006: 555–557.
41 Beebe és mtsai. 2020: 3, 20.
42 Abraham–Torok 2005: 3–15.

aki így mintegy hordozójává válik a szülő feldolgozatlan fájdalmának.[42] Boszormenyi-Nagy[43] mindezt azzal egészíti ki, hogy a gyermekek gyakran tudattalan „küldetéseket" is kapnak a családi rendszerben: feladatuk lehet a traumák következményeinek enyhítése, a családi egyensúly helyreállítása vagy az igazságosság érzésének újrateremtése. Sok esetben annak reményében vállalják magukra a „családi gyógyító" szerepét, hogy a generációkon át felhalmozódott terhek csökkenhetnek.[44] Ilyen helyzetet mutat be a következő esetrészlet.

Nándor 50 éves cégvezető, aki apja vállalkozását vitte tovább. Életét áthatja a felelősség, a kontroll és a teljesítménykényszer. Anyja domináns, szigorú, apja érzelmileg távolságtartó volt. Felnövekedése során szüleitől erős kötelességtudatot, általános kontrollt, állandó készenlétet, bizalmatlanságot tanult. Vagyoni kötődése nagyon erős, hiszen kitelepített sváb családjától „mindent elvettek"; ez beleégett az egész családja világképébe. Párkapcsolata mindvégig ambivalensen alakult, mivel élettársa, aki autonóm nő volt, és akit nem tudott „birtokolni", egyszerre inspiráló és fenyegető érzéseket keltett benne. Terápiája kezdetén tíz éve küzdött libidócsökkenéssel és mély kapcsolati elégedetlenséggel. Nándor életét mélyen megrázta az is, amikor szívproblémája miatt műtétre került sor. Sokáig halálfélelemmel küzdött, és azt fantáziálta, hogy ha kiesik a munkából, nem tudja segíteni a szüleit, és minden összeomlik körülötte. A terápiában is minden lelki kérdést bizalmatlanul, erőltetetten, egyedül akart megoldani. Látszat-együttműködés, dacos ellenállás és érzelmi gátoltság jellemezte; segítséget kért, de közben rendre eltolta azt. Nándor lelki problémái az állandó túlterheltségéből és extrém kontrolligényéből fakadtak. Nem egyszerűen a saját életét élte, hanem több generáción át halmozódó traumákból fakadó küldetést folytatott: az volt a „feladata", hogy helyreállítsa sorsüldözött családja vagyoni egyensúlyát, hordozza el a terheit, gyógyítsa be a sérelmeit. Terápiás szempontból az volt a kulcskérdés, hogy képes lesz-e leválasztani saját identitását a családi túlélő-narratíváról.

A transzgenerációs traumaátadás a közösség szintjén is megragadható. A generációkon át öröklődő sebeket jelentősen befolyásolja az adott társadalom hivatalosan elfogadott traumanarratívája.[45] A társadalmi kontextus keretet ad az egyéni tapasztalatok értelmezéséhez: Észak-Írország politikai történelmében például a politikai erőszakhoz kapcsolódó PTSD előfordulása lényegesen magasabb, mint a politikai erőszak által nem érintett populációkban. Érthető tehát, hogy ebben az országban általánosnak számít az erőszа-

43 Boszormenyi-Nagy 2014: 155,174, 177.
44 Kizilhan–Noll-Hussong 2021: 12.
45 Hirschberger 2018.

kos cselekmények miatti aggódás.[46] A traumát túlélők társadalmi szintű elismerése – például emlékművek, megemlékezések vagy hagyományok ápolása révén – támogathatja a pszichés regenerációt, és részben ellensúlyozhatja az egyéni és családi szinten működő negatív hatásokat. Ezzel szemben a traumák társadalmi tagadása, a túlélők fájdalmának relativizálása vagy az áldozathibáztatás egész közösségek szintjén jelentősen hátráltathatja a felépülést. A diktatórikus, az emberi szenvedésre érzéketlen hatalmi struktúrák és az elhúzódó társadalmi konfliktusok tovább nehezítik a családok veszteségfeldolgozását, és fokozzák pszichés terheltségüket. A bulgáriai török kisebbség helyzete jól illusztrálja, mennyire káros a traumák társadalmi szintű tagadása. Az 1984–1989 közötti asszimilációs politika által a totalitárius rezsim kényszerrel megváltoztatta a kisebbség tagjainak muszlim/török nevét, korlátozta anyanyelvük használatát és hagyományaik gyakorlását, egyeseket bebörtönzött és megkínzott.[47] Ez a történelmi időszak számos elhallgatott történetet és családi titkot hagyott maga után, amelyek pszichés következményei a későbbi generációkat is érintik[48].

TRANSZGENERÁCIÓS TRAUMA ÉS TÁRSADALMI IDENTITÁS

Vamık Volkan[49] analitikus szociálpszichológus a nemzeti-etnikai identitás komplex szemléletét vallja. A szerző ismerteti azokat a csoportszintű, többnyire tudattalan pszichológiai folyamatokat, amelyek jelentőséggel bírnak nemcsak a nemzeti-etnikai identitás szempontjából, de a transzgenerációs trauma vonatkozásában is. A nagycsoport-identitást a sátor metaforájával írja le, amelyben egy népcsoport „lakik", és amelynek a vezető az oszlopa. Társadalmi krízisek (háborúk, természeti katasztrófák, járványok) idején a „sátorlakók" a vezető köré csoportosulva nagy energiákkal „próbálják kifeszítve tartani a ponyvát", tehát együtt, népcsoportként megmaradni. A nemzeti-etnikai identitást hét „szál" alkotja, melyek közül az első a közös kulturális tapasztalatok csoportja, ide tartoznak a megszokott ételek, jellegzetes hétköznapi tárgyak, eredettörténet, népdalok, történelmi szempontból releváns

46 Muldoon és mtsai. 2021.
47 Trupia 2022: 48.
48 Kostova–Matanova 2024: 2.
49 Volkan 1997: 19-30, 36-50.

helyek és kulturális emlékek. A második szálat a kulturális szimbólumok adják, ezek a közös identitás jelképei (például a címer, a zászló és egyéb szimbólumok). A harmadik szál adott népcsoport meghatározó személyiségeit, „hőseit" érinti, legyen szó államférfiakról, feltalálókról, írókról, költőkről (a magyarság esetében pl. Széchenyi, Petőfi és mások). Különös jelentőséggel bírnak a transzformatív vezetők, ők képviselik a negyedik identitáselemet (pl. nemzetközi viszonylatban Gandhi vagy Atatürk, magyar viszonylatban István király volt ilyen jellegzetes személy). Az ötödik identitáselemben összegződik a más kulturális csoportokkal kapcsolatos általános történelmi tapasztalat (pl. a magyarság esetében a törökökkel, lengyelekkel, oroszokkal kapcsolatos kollektív élménycsomag). A nemzeti-etnikai csoportoknak vannak ún. „választott dicsőségeik" is, olyan fordulópontok, amelyek történelmi büszkeség forrásai lehetnek; ezek alkotják a hatodik identitáselemet (pl. a nándorfehérvári győzelem, amelynek emlékét ma is őrzi a déli harangszó). Tanulmányunk vonatkozásában viszont legfontosabb az ún. „választott traumák" aspektusa (a hetedik szál),[50] ide tartoznak egy nemzeti-etnikai csoport közös sérelmei, mindenkit általánosan érintő tragikus, fájdalmas történelmi tapasztalatai. Volkan értelmezésében a kollektív traumák történetét és azok érzelmi tartalmát a szocializáció során, más kulturális tapasztalatokkal együtt sajátítjuk el, és ezzel együtt felmenőinktől „megbízások", „delegálások", a túlélés esetleges módjait bemutató „életleckék" is érkeznek hozzánk. E folyamatban tehát nem maga a trauma adódik át, hanem a történelmi események nagycsoport-szintű reprezentációja, amely nemcsak a családokon, de adott kulturális csoport közös énképén is nyomot hagy (áldozat vs. agresszor, győztes vs. vesztes, sérült vs. hősies, és így tovább). A népcsoport „választott traumája" minden érzelmi terhével együtt is az élete egyik kötőanyagát jelenti; azonosságtudatának része, egyes esetekben döntései fontos mozgatórugója. A választott trauma reprezentációja azáltal is különleges, hogy hosszú ideig nyugvóponton maradhat, de egy új történelmi szituációban, újabb megterhelő események vagy gyűlöletkeltés hatására bármikor reaktiválódhat, radikálisan átszínezheti a népcsoport általános beállítódását, a családok hiedelemrendszerét, a politikai vezetők döntéseit. Különösen igaz ez arra az esetre, amikor a trauma lezáratlan, és következményei a jelenbe is átnyúlnak. A magyarság esetében kollektív traumának számít a trianoni döntés, amelynek hatásai ma is érintenek bennünket; ez a történelmi esemény a családtörténet függvényében eltérően felkavaró, így az aktuális társadalmi események interpretációja során akár megosztó hatása is lehet.

[50] Volkan 1997: 36–50.

Volkan elmélete tehát arra világít rá, hogy a kollektív traumák nem csupán történelmi eseményekként léteznek, hanem a nagycsoport-identitás részévé válva generációkon át hatnak az egyének gondolkodására, érzelmi világára és viselkedési mintáira. A társadalmi szinten kialakuló „választott traumák" a családi szocializáción keresztül személyes történetekké formálódnak, és gyakran olyan implicit „megbízások" formájában jelennek meg, amelyek meghatározzák a következő generációk identitását és életstratégiáit. A nagycsoport-szintű reprezentációk így egyéni pszichológiai folyamatokban öltenek testet. E dinamika működését jól szemlélteti Volkan egyik ismert klinikai esete[51] (Animal Killer), amelyben a háborús trauma és annak családi feldolgozatlansága több generáción keresztül formálta az identitást és az életvezetést.

A történet főhőse, Peter negyvenes éveiben járó, grandiózus, impulzív férfi volt, aki egy fegyvergyártó cégnél dolgozott. Kezdetben terapeutájával is gőgösen és lekezelően viselkedett; még azt is nehezen ismerte be, hogy lelki problémája van. Lassanként derült ki, hogy ismétlődő megszégyenülési szituációk miatt kért segítséget. Többször is utalt vietnámi háborús múltjára, időnként meg is félemlítette az analitikusát („könnyedén el tudna bánni vele a harctéren"), mindeközben fenntartotta az erős ember látszatát, és nem volt hajlandó részletesen beszélni a lelki terheiről. Számos grandiózus fantáziát osztott meg, ezek közt meghatározóak voltak a státusszal, hatalommal kapcsolatos témák. A terapeuta azonban egy idő múlva éles szemmel megfigyelte, hogy bár ezt tagadta, Petert eléggé túlterhelték a háborús témákra vonatkozó kérdései. Ilyenkor mintha „kikapcsolt volna az agya" (disszociált). Egyre világosabbá vált, hogy a kliens problémájának legalább egyik része a háborús terheltsége. A harctéri témákhoz valamivel közelebb jutva az is kiderült, hogy Peter katonaidentitása erősen követte édesapja mintáját. Apja, Gregory a csendes-óceáni hadszíntéren szolgált; részt vett a bataani „halálmenetelésben", és japán hadifogságba került. Az ottani szenvedéseit – fiához hasonlóan – általánosan titkolta, azonban viselkedéséből, különösen gyermeke iránti bánásmódjából arra lehetett következtetni, hogy a maga módján meg akart szabadulni a terhelő emlékektől. Gregorynak két, szinte egymásnak ellentmondó, mélyen szimbolikus szokása volt: egyrészről rendszeresen vadászott, kipreparált zsákmányait egy trófeaterembe gyűjtötte, és hosszú órákig bámulta őket, másrészről felépített egy különleges madárházat, amelyben kismadarakat nevelt. Minden kismadárnak megszámozta a rekeszét, és a lábukra is egy számot erősített azzal a céllal, hogy amennyiben véletlenül kiesnének, a megfelelő helyre tudja őket visszatenni. A madárház

[51] Volkan 2014: 7–31.

ezáltal hasonló volt egy „jó fogolytáborhoz", ahol a lakók nem halhattak meg, mert Gregory gondos odafigyeléssel megmentette őket. Ez a két szokás szimbolizálta „győztes", agresszív személyiségrészét és a rejtegetett, megviselt, sérült énjét.

A fia, Peter iránti viszonyban Gregory nem volt olyan együttérző, mint a madarakkal. Erősnek mutatta magát, csodálta a hatalmat, és hirdette az agresszió fontosságát. Fiát arra próbálta nevelni, hogy legyen kíméletlen; korai serdülőkorától vadászni vitte, ahol helikopterből ejtették el a zsákmányt. Peter nagyon ritkán látta őt az érzelmeit kifejezni, mert az „gyengeség" lett volna, csak az apja cselekedeteiből következtetett rá, hogy a személyiségének kedvesebb oldala is lehet. Nem kérdezhetett apjától a háborúról: Gregory tagadott, hallgatott, és kizárólag a tetteivel kommunikált. Így aztán amikor felnőtt, Peter is a keménységet, a versengést, a siker értékét képviselte. Terápiája kezdetén úgy élt, ahogyan ezt a családja várta tőle. Vadászott, akár az apja, sikeres volt, és kíméletlen, munkahelyén hatalomra tört, katonaként gondolkodás nélkül a „hazáját szolgálta". Grandiózus fantáziái, gőgös viselkedése mögött azonban érzelmi szempontból üres volt az élete. Szinte mellékszál volt számára a saját történetében, hogy megnősült, és gyermeket vállalt; így a családtagjai iránt nem érzett közelséget. Amikor aztán több alkalommal részeg állapotban megszégyenült, az élete tetszetős homlokzata leomlott, és feltette magában a kérdést: mi lehet az, ami mégsem működik? Több évig tartó terápiája során azt a kérdést mérlegelte, hogy – túl a családi modellen – ki ő valójában, és hogyan is akarná élni az életét. Önismereti folyamata végén már sokkal több örömöt élt át a hozzátartozói körében, munkahelyet váltott, és az apjától örökölt trófeatermet is lebontotta.

A TRANSZGENERÁCIÓS TRAUMÁK KEZELÉSE

A transzgenerációs traumák feldolgozása a pszichoterápiás gyakorlat egyik fontos és összetett feladata. Az elmúlt évtizedek kutatásai és klinikai tapasztalatai egyaránt rámutattak arra, hogy a családtörténetben jelen lévő, gyakran feldolgozatlan traumatikus élményekkel való munka sajátos megközelítést, speciális pszichodinamikai ismereteket, valamint tudatosan megválasztott terápiás technikákat igényel. A generációkon át öröklődő érzelmi mintázatok, hiedelmek és viselkedésformák feltárása és feldolgozása napjainkban a pszichoterápiás folyamat egyik kiemelt feladatává válik.

A transzgenerációs traumák kezelésének kérdésében a magyar pszichoterápiás gyakorlatban meghatározó jelentőségű Orvos-Tóth Noémi munkássá-

ga.[52] A szerző több könyvében is módszertani iránymutatást ad arra vonatkozóan, miként lehet egyéni és családi szinten dolgozni a több generáción át öröklődő, gyakran társadalmi traumákból fakadó negatív mintázatokkal, működésmódokkal. Hangsúlyozza, hogy a pszichoterápiás folyamatban – vagy más önismereti munka során – első lépésként láthatóvá és tudatossá kell tenni a családtörténet diszfunkcionális, kártékony elemeit. Ezt követi a családi mintákhoz kapcsolódó érzelmek átélése és szabad kifejezése, majd – amennyiben lehetséges – a családtörténet megterhelő eseményeinek több szempontú, szimbolikus feldolgozása.[53]

A családtörténet feltárása és a múlt narratív rekonstrukciója során fokozatosan kirajzolódnak a meg nem gyászolt súlyos veszteségek, a meghatározó szégyenélmények, valamint a felmenők sorsa és a jelenben megjelenő diszfunkcionális működés közötti összefüggések. A traumát övező hallgatás, az úgynevezett „narratív hiány"[54] felszámolása szintén fontos lépés a terápiás folyamatban. Az elhallgatott történetek feltárását hatékonyan segítheti a családfakészítés,[55] melynek során gyakran felszínre kerülnek korábban elfeledettnek vélt, csak implicit módon jelen lévő, mindazonáltal erőteljesen ható családi események.[56] A narratív rekonstrukció eredményeként a kliens élettörténete tágabb történelmi és társadalmi kontextusba ágyazódik,[57] ami lehetővé teheti a családi szinten akár nagyon megterhelő szülői viselkedések mélyebb megértését is. A családtörténet újraértelmezése révén a kliens árnyaltabb és realisztikusabb képet alakít ki saját sorsáról és a családjáéról; tudatosítja erőforrásait, csökkenhet egyes családtagok iránti torzított idealizálása vagy démonizálása.[58] Speciális intervenciós eszközt jelenthet a felmenőkhöz intézett levél,[59] amely teret ad az addig kimondatlan érzelmek kifejezésének. A szakirodalom arra is rámutat, hogy a transzgenerációs traumák feldolgozásában hatékonyan alkalmazhatók a testorientált traumaterápiás megközelítések. Az olyan módszerek, mint az EMDR vagy a *brainspotting,* mérsékelhetik a traumához kapcsolódó automatikus idegrendszeri reakciómintákat, például az inadekvát érzelmeket vagy a túlzott éberséget.[60] A testi és idegrendszeri folyamatokra irányuló

52 Orvos-Tóth 2023: 6–257; Orvos-Tóth 2025: 2–192.
53 Orvos-Tóth 2023: 240–244; Orvos-Tóth 2025: 142–154.
54 Van der Kolk–Fisler 1995: 507–512.
55 Chrzastowski 2011: 159–165.
56 McGoldrick és mtsai. 2020: 225–257.
57 Schützenberger 2016: 17–26.
58 Orvos-Tóth 2023: 56–63; Chrzastowski 2011: 640–641.
59 Dadomo és mtsai. 2016: 1–2, 10–12.
60 Wright és mtsai. 2024: 4–5; Talbot–De la Salle–Jaworska 2023: 283–284.

terápiás munka által újraszerveződhetnek az érzelemszabályozás – akár évtizedeken át is ható – diszfunkcionális mintái.[61]

Amikor a családtörténet főbb összefüggései már tudatosulnak, és a kliens érzelmi szabályozása valamelyest stabilizálódik, a belső kapcsolati reprezentációk átdolgozására is lehetőség nyílik. A korrektív imagináció a transzgenerációs traumák feldolgozásának egyik kiemelten fontos módszere;[62] különösen súlyosabb, klinikai szintű pszichés zavarok esetében. Ez az élményközpontú technika lehetővé teszi, hogy a kliens képzeletben a felmenőivel találkozhasson, korrigálva a hozzájuk fűződő belső kapcsolati viszonyulását. Ennek a fantáziára épülő technikának a célja nem elsősorban a történeti „igazság" rekonstruálása, hanem az egyén belső szabadságának növelése, vagyis annak elősegítése, hogy saját családtörténetében megtalálja a maga helyét és szerepét. [63] A következő eset[64] jól szemlélteti a korrektív imagináció alkalmazását a transzgenerációs traumafeldolgozásban, valamint a terápiás változás folyamatát.

Vlada harminchat éves, kétgyermekes anya volt. Bár szerette gyermekeit, gyakran indulatosan és bántó módon kiabált velük, amit később erős önvád követett; ilyenkor önsértő viselkedéssel büntette magát. Párkapcsolata instabil volt: partnerétől érzelmileg és anyagilag is függött, ugyanakkor gyakran fenyegetőzött a kapcsolat megszakításával.

A terápiás folyamat során feltárult, hogy Vlada egy robbanékony, kritikus és fizikailag bántalmazó anya mellett nőtt fel. Az anya viselkedésének hátterében saját gyermekkori traumája állt: családja politikai üldöztetés áldozata volt. A terapeuta az imaginációs átírás technikáját alkalmazta. Relaxált állapotban Vlada elképzelte édesanyja gyermekkori bántalmazását – tehát nem a saját traumáját, hanem az előző generációét. A terapeuta ezt követően képzeletben „belépett" a jelenetbe, és védelmet, valamint érzelmi támogatást nyújtott a bántalmazott gyermeknek, „kis Mirkának" (Vlada édesanyjának). Ez az élmény új, biztonságos érzelmi tapasztalatot hozott létre Vlada számára az anyai trauma kapcsán.

A terápia későbbi szakaszában Vlada az öngondoskodás képességének fejlesztésén dolgozott, valamint megerősítette saját „egészséges felnőtt" működésmódját. A folyamat végén képzeletbeli párbeszédet folytatott édesanyja felnőttkori alakjával: kifejezte felé a transzgenerációs érzelmi terhek okozta fájdalmat, ugyanakkor együttérzését és háláját is meg tudta fogalmazni.

61 Van der Asdonk és mtsai. 2022: 4–5, 8; Mevissen és mtsai. 2020: 2–3.
62 Prasko és mtsai. 2025: 97–98.
63 Orvos-Tóth 2023: 194–196.
64 Prasko és mtsai. 2025: 103–104.

Az intervenciók hatására kapcsolatai megtartóbbá váltak, érzelmi instabilitása pedig jelentősen csökkent.

A társadalmi traumák – és ezáltal a transzgenerációs traumák – feldolgozását az is elősegíti, ha az egyéni intervenciókat közösségi emlékezeti formák kísérik: évfordulókhoz kapcsolódó megemlékezések, közösségi rítusok, emlékhelyek gondozása, újonnan kialakított társadalmi szimbólumok.[65] Magyarországon ilyen emlékhely például a *Cipők a Duna-parton* vagy a Terror Háza Múzeum. A felmenőkkel való szimbolikus „békekötést" közösen végzett tiszteletadó rítusok támogathatják – például emlékművek felkeresése, sírok rendbetétele, gyertyák vagy koszorúk elhelyezése –, amelyek kollektív emlékezeti keretet, megerősítő közösségi mintákat adnak a múlt feldolgozásához.[66] Hasonló funkciót tölthetnek be a családi emléktárgyak és „ereklyék" is, amelyek szimbolikus módon őrzik a felmenők jelenlétét a családtörténetben.[67] Amikor a múlt feldolgozása közösségi tapasztalattá válik, gyakran könnyebben oldódik a traumákhoz kapcsolódó szorongás.[68] Ugyanakkor az egyéni változás általában közösségi feldolgozás hiányában sem marad izolált: idővel szükségszerűen hatást gyakorol a tágabb családi és társas kapcsolati rendszerre.

A transzgenerációs önismereti munka középpontjában a családi gyökerek megismerésén keresztül az identitás megerősítése áll; ezért mindenki számára általánosan hasznos és javasolt.[69] Halmozott traumákkal terhelt családtörténet esetén pedig a transzgenerációs önismereti munka nem csupán jótékony hatású, hanem gyakran szükségszerű is. A gyökértelenséget, az identitás fragmentáltságának élményét sok esetben csak a transzgenerációs önismereti munka tudja feloldani.[70] Aki ezt az utat választja, nemcsak a családi sérülések mélyebb megértésére kap lehetőséget. A befektetett energiája azáltal is megtérül, hogy korábban rejtett családi erőforrásokhoz és értékekhez férhet hozzá, reziliensebbé válhat, és a pszichés fejlődés új irányaira találhat rá.[71]

65 Volkan 1997: 39–40.
66 Eyerman 2019: 7–8.
67 Gloyn és mtsai. 2018: 158–159.
68 Volkan 1997: 39.
69 Orvos-Tóth 2023: 227–231; Orvos-Tóth 2025: 194–196.
70 Volkan 2001: 87–88.
71 Fortuna és mtsai. 2022: 237.

Hivatkozott feldolgozások

Önálló könyvek

Abraham, Nicholas–Torok, Maria 2005: *The Wolf Man's magic word: A cryptonymy.* Minneapolis, University of Minnesota Press.

Boszormenyi-Nagy, Ivan 2014: *Foundations of contextual therapy: Collected papers.* London, Routledge.

Eyerman, Ron 2019: *Memory, trauma, and identity.* New York, Palgrave Macmillan.

Fonagy, Peter–Gergely, György–Jurist, Elliot L. et al. 2022: *Affektusszabályozás, mentalizáció és a szelf kialakulása*. Budapest, Oriold és Társai Kiadó.

Hooper, Lisa M.–L'Abate, Luciano et al. 2014: *Models of psychopathology: Generational processes and relational roles*. New York, Springer.

McGoldrick, Monica–Gerson, Randy–Petry, Sueli 2020: *Genograms: Assessment and treatment*. New York, W. W. Norton.

Orvos-Tóth, Noémi 2023: *Szabad akarat.* Budapest, Jelenkor Kiadó.

Orvos-Tóth, Noémi 2025: *Örökölt sors.* Budapest, Jelenkor Kiadó.

Schützenberger, Anne Ancelin 2016: *Ős-szindróma: Transzgenerációs pszichoterápia és a családfa rejtett kötelékei.* Budapest, Park Kiadó.

Van der Kolk, Bessel 2014: *The body keeps the score*. London, Penguin.

Volkan, Vamık D. 1997: *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism.* New York, Farrar, Straus and Giroux.

Volkan, Vamık D. 2014: *Animal killer.* London, Routledge.

Wolynn, Mark. 2017: *It didn't start with you*. London, Penguin.

Könyvben megjelent tanulmányok, fejezetek

Ancharoff, Michelle R.–Munroe, James F.–Fisher, Lisa M. 1998: The legacy of combat trauma: Clinical implications of intergenerational transmission. In Danieli, Yael (ed.): *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York, Springer. 257–276.

Bóna, Adrien 2015: A krízis lélektana. In: Gyöngyösiné K. E.–Sz. Makó H. (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó. 123–138.

Klain, Eduard 1998: Intergenerational aspects of the conflict in the former Yugoslavia. In: Danieli, Y. (ed.): *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York, Springer. 277–285.

Simpson J. A.–Belsky, J. 2008: Attachment theory within a modern evolutionary framework. In: Cassidy J.–Shaver, P. R. (eds.): *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications*. 2nd ed. New York, The Guilford Press. 131–157.

Folyóiratban/évkönyvben/újságban megjelent tanulmányok és cikkek

Adshead, Gwen–Guthrie, Elspeth 2015: The role of attachment in medically unexplained symptoms and long-term illness. *BJPsych Advances* 21/3. 167–174.

Allbaugh, Lucy J.–George, Grace et al. 2024: Children of trauma survivors: Influences of parental posttraumatic stress and child-perceived parenting. *Journal of Affective Disorders*. 354. 224–231.

Alpert, Judith L. 2015: Enduring mothers, enduring knowledge: On rape and history. *Contemporary Psychoanalysis* 51/2. 296–311.

Beebe, Beatrice–Hoven, Christina W. et al. 2020: Urgent engagement in 9/11 pregnant widows and their infants: Transmission of trauma. *Infancy* 25/2. 165–189.

Berkes, Istvan–Piko, Bettina 2025: A double-edged sword: A scoping review of the mental health aspects of parentification. *International Journal of Mental Health Promotion* 27/11. 1627–1643.

Bowe, Crysta–Thomas, Cate–Mackey, Patricia 2025: Perspective to practice. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 22/3. 321.

Bowers Mallory E.–Yehuda, Rachel 2016: Intergenerational transmission of stress in humans. *Neuropsychopharmacology* 41/1. 232–244.

Chrzastowski, Szymon K. 2011: A narrative perspective on genograms: Revisiting classical family therapy methods. *Family Process* 50/2. 159–174.

Cooke, Jessica E.–Racine, Nicole et al. 2019: Maternal adverse childhood experiences, attachment style, and mental health: Pathways of transmission to child behavior problems. *Child Abuse & Neglect* 93. 27–37.

Danieli, Yael 2016: Trauma and the transmission of trauma across generations. *Journal of Child & Adolescent Trauma* 9/2. 93–108.

Dadomo, Harold–Grecucci, Alessandro et al. 2016: Schema therapy for emotional dysregulation: Theoretical implication and clinical applications. *Frontiers in Psychology* 7.

Dariotis, Jacinda K.–Chen, Frances R. et al. 2023: Parentification vulnerability, reactivity, resilience, and thriving: A mixed methods systematic literature review. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 20. 6197. https://www.mdpi.com/1660-4601/20/13/6197 (letöltés: 2026. 03. 08.)

Dashorst, Patricia–Mooren, Trudy M. et al. 2019: Intergenerational consequences of the Holocaust on offspring mental health: A systematic review of associated factors and mechanisms. *European Journal of Psychotraumatology* 10/1. 1654065.

Dias, Brian G.–Ressler, Kerry J. 2014: Parental olfactory experience influences behavior and neural structure in subsequent generations. *Nature Neuroscience* 17/1. 89–96.

Doucet, Isabelle–Rovers, Mark 2010: Generational trauma, attachment, and spiritual/religious interventions. *Journal of Loss and Trauma* 15/2. 93–105.

Dozio, Elizabetta–Feldman, Marion et al. 2020: The transgenerational transmission of trauma: The effects of maternal PTSD in mother–infant interactions. *Frontiers in Psychiatry* 11. 480690.

El-Khalil, C.-Tudor, D. C.–Nedelcea, C. 2025: Impact of intergenerational trauma on second-generation descendants: A systematic review. *BMC Psychology* 13/1.

Enlow, Michelle Bousquet–Egeland, Byron. et al. 2012**:** Interpersonal trauma exposure and cognitive development in children to age 8 years: A longitudinal study. *Journal of Epidemiology and Community Health* 66/11. 1005–1010.

Fortuna, Lisa R.–Londoño Tobón, A. et al. 2022: Focusing on racial, historical and intergenerational trauma, and resilience: A paradigm to better serving children and families. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America* 31/2. 237–250.

George, Login S.–Park, Crystal L.–Chaudoir, Stephenie R. 2016: Trauma centrality and PTSD symptoms. *Personality and Individual Differences* 99. 70–76.

Ghasemi, Fatemeh–Valizadeh, Fatemeh et al. 2025: The relationship between maternal emotional self-disclosure and children's anxiety in the post-COVID-19 era. *BMC Psychiatry* 25/1. 381. ResearchGate.com (letöltés: 2026. 03. 08.)

Giannakopoulos, Georgios–Zaravinos-Tsakos, Foivos et al. 2025: Unraveling youth trauma and parental influence after twin earthquakes. *Healthcare* 13/11. 1249.

Gloyn, Elizabeth–Crewe, Vicky–King, Laura–Woodham, Anna 2018: The ties that bind: Materiality, identity, and the life course in the „things" families keep. *Journal of Family History* 43/2. 157–176.

Hirschberger, Gilad 2018: Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology* 9. 1441. https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2018.01441/full (letöltés: 2026.03.10.)

Johns, Aviva N.–Brown, Laura S.–Cromer, Lisa De Marni 2022: Examining intergenerational transmission of Holocaust trauma as it relates to Jewish identity, communication type, and mental well-being. *Journal of Traumatic Stress* 35/5. 1497–1507.

Keleynikov, Mor–Cohen, Noga et al. 2025: Parental PTSD and children's well-being during wartime: The role of interpersonal emotion regulation. *International Journal on Child Maltreatment: Research, Policy and Practice*. ResearchGate.com (letöltés dátuma 2026. 03. 07.)

Kevers, Ruth–De Smet, Sophie et al. 2024: Silencing or silent transmission? An exploratory study on trauma communication in Kurdish refugee families. *Family Process* 63/4. 2324–2346.

Kizilhan, Jan Ilhan–Noll-Hussong, Michael–Wenzel, Thomas 2021: Transgenerational Transmission of Trauma across Three Generations of Alevi Kurds. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19/1: 81.

Kostova, Zlatomira 2021: Reflective parenting and child development. *Frontiers in Psychology* 12. 724996.

Kostova, Zlatomira–Matanova, Vanya L. 2024: Transgenerational trauma and attachment. *Frontiers in Psychology* 15. 1332661.

Madigan, Sheri–Bakermans-Kranenburg, Marian J. et al. 2006: Unresolved states of mind, anomalous parental behavior, and disorganized attachment: A review

and meta-analysis of a transmission gap. *Attachment & Human Development* 8/2. 89–111.

Mevissen, Liesbeth–Ooms-Evers, Marjolein et al. 2020: Feasibility and potential effectiveness of an intensive trauma-focused treatment programme for families with PTSD and mild intellectual disability. *European Journal of Psychotraumatology* 11/1. 1777809.

Muldoon, Orla T.–Lowe, Robert D. et al. 2021: Personal and political: Post-traumatic stress through the lens of social identity, power, and politics. *Political Psychology* 42/3. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8247337/ (letöltés: 2026. 03. 10.)

Özcan, Neslihan K.–Boyacioğlu, Nur E. et al. 2016: The relationship between attachment styles and childhood trauma: A transgenerational perspective – a controlled study of patients with psychiatric disorders. *Journal of Clinical Nursing* 25/15–16. 2357–2366.

Payne, H.–Brooks, S. D. 2019: Medically unexplained symptoms and attachment theory: The BodyMind approach. *Frontiers in Psychology* 10. 1818.

Pierce, Miriam–Bergman, Anni 2006: Intergenerational transmission of trauma. *International Journal of Psychoanalysis* 87/6. 555–557.

Prasko, Jan–Vanek, Jakub et al. 2025: Transgenerational trauma and schema therapy: Imagery rescripting and chairwork in practice. *Neuroendocrinology Letters* 46/2.

Schachner, Dory A.–Shaver, Philip R.–Mikulincer, Mario 2005: Patterns of nonverbal behavior. *Journal of Nonverbal Behavior* 29. 141–169.

Solomon, Z.–Zerach, G. 2020: The intergenerational transmission of trauma: When children bear their father's traumatic past. *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de l'Adolescence* 68/2. 65–75

Sousa, Cindy–El-Zuhairi, Mona–Siddiqi, Manahil 2020: „The utmost strength I can bear": Strategies and psychological costs of mothering within political violence. *Feminism & Psychology* 30/2. 227–247.

Talbot, Jeanne–De la Salle, Sara–Jaworska, Natalia 2023: A paradigm shift in trauma treatment: Converging evidence for a novel adaptation of eye movement desensitization and reprocessing (EMDR). *Canadian Journal of Psychiatry* 68/4. 283–285.

Trupia, Francesco F. 2022: What would have been my name? The post-memory of the „generation after" the Revival Process in Bulgaria. *Contemporary Southeastern Europe* 9/1. 47–64.

Yehuda, Rachel–Engel, Stephanie Mulherin et al. 2005: Transgenerational effects of posttraumatic stress disorder in babies of mothers exposed to the World Trade Center attacks during pregnancy. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism* 90/7. 4115–4118.

Yehuda, Rachel–Lehrner, Amy 2018: Intergenerational transmission of trauma effects. *World Psychiatry* 17/3. 243–257.

Van der Asdonk, Sabine–Kesarlal, Ashwina R. et al. 2022: Testing an attachment- and trauma-informed intervention approach for parents and young children after interparental violence: Protocol for a randomized controlled trial. *Trials* 23. 973.

Van der Kolk, Bessel A.–Fisler, Rita 1995: Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: Overview and exploratory study. *Journal of Traumatic Stress* 8/4. 505–525.

Verhage, Marije L.–Schuengel, Carlo et al. 2016: Narrowing the transmission gap: A synthesis of three decades of research on intergenerational transmission of attachment. *Psychological Bulletin* 142/4. 337–366.

Volkan, Vamık. D. 2001: Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis* 34/1. 79–97.

Vollhardt, Johanna Ray–Konuscevski, Trina et al. 2024: Never again: Lessons of genocide in survivor testimonies from the Holocaust, Nanjing massacre and Rwandan genocide. *European Journal of Social Psychology* 54/7. 1577–1592.

Wright, Simonne Lesley–Karyotaki, Eirini et al. 2024: EMDR v. other psychological therapies for PTSD: A systematic review and individual participant data meta-analysis. *Psychological Medicine* 54/8. 1580–1588.

Matkovits-Kretz Eleonóra

Utak a gyökerekhez

Elhallgatott közös, német–magyar múltunk nyomában

Egyesületünk egyik fő célja volt a magyarországi németség múltjának kutatása, eközben akadtunk rá a tabutémára, a második világháború alatti orosz fogság tényére, az oroszországi lágerekbe hurcoltak tragikus történetére.[1] Dr. Füzes Miklós pécsi levéltáros emlékeztetett erre bennünket, és beszélt először a „málenkij robotról".[2] Miután egyesületünk legtöbb tagja, családja vagy rokonai révén magyarországi német származása miatt érintett volt, nemcsak a málenkij robotban, hanem az elűztetésben, a jogfosztottságban, a vagyonuk és földterületük elkobzásában, úgy gondoltuk, megtaláltuk a német nemzetiségi iskolaalapítás (1991) kezdeményezése utáni legfőbb témánkat, a második világháború utáni elhallgatott múlt egyik tabutémáját, az oroszországi lágerekbe hurcoltak történetét.

Miközben saját múltunkat kutattuk, óhatatlanul szembesültünk a határon túli magyarok és németek hasonló sorsával. A magyarság és a németség története összefonódott ezekben az években. A származás miatti kollektív büntetés mind a két népcsoportot sújtotta.

Logónk egy fának a gyökere. Jelmondatunk:

> „A múlt erős gyökér, jelen és jövő belőle él."

1 Bognár 2009.

2 A későbbi „málenkij robot" kutatások alapjául szolgált értékes könyve: Füzes 1990.

Ehhez tartjuk magunkat programjaink során. Fő célunkká vált a magyarországi németség elhallgatott múltjának megismerése.

A konferencián kivetített fotók azokat a Szovjetunió utódállamaiban tett és határon túli útjainkat örökítették meg, amelyekre a múltban történtek feltárása és nyilvánosságra hozása céljából utaztunk. Előadásomban viszont a megszerzett dokumentumok, számok, adatok tudományos értékű ismertetése helyett útjaink érzelmi hatását, az ottani emberekkel való találkozások élményét, a benyomásainkat szeretném megosztani Önökkel.

Az „Utak a gyökerekhez" projekt kutató- és emlékúti részét 2008-ban indítottuk. Az Európai Uniónál megjelent az Európa Polgárokért Program, azon belül az Aktív Európai Emlékezet Alprogram, ahol pályázni lehetett a nácizmus és a sztálinizmus áldozatainak emlékét megőrző projektekre külföldi helyszíneken is.

Első utunkat ekkor szerveztük meg a volt Szovjetunió egyik lágerterületére, a Donyec-medencébe, 2009. június 26-tól július 4-ig.[3] A felkeresett láger- és temetőhelyeken az emlékkeresztek többségét és az emléktáblákat is a Német Hadisírgondozó Népi Szövetség (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge) állította, de volt olyan is, a brjankai emlékmű, amely Szunai Miklós magyar vállalkozó anyagi támogatásával készült el. Az emlékmű gránitköveibe felvésték a második világháború után elhunyt magyar hadifoglyok és polgári áldozatok nevét.

A Donyeck megyében felkeresett települések: Donyeck/Sztalino, Makajevka, Ilovajszk, Sirokoje/Szpartak, Zugresz, Sahtyorszk/Katik, Kontarnoje, Gorlovka. Luganszk /Vorosilovgrád megyében: Sztahanov/Kagyijevka, Lutugino, Uszpenka, Perevalszk/Parkommuna, Krasznij Lucs, Novij Donbász.

Kontarnojéban mintha megállt volna az idő. Olyan bányalejáratot találtunk, amit az 1940-es években is használhattak, és amit megdöbbenésünkre ma is működtetnek a bányával együtt. A lejárat előtt koporsószerű fémládák voltak, drótkötélen ebben húzták be és ki a bányászokat. Miután magánterület volt, nem engedélyezték a fényképezést; természetesen titokban megörökítettük a látottakat.

Kontarnojéban mi magunk állítottunk emléket az itt eltemetettek sírja fölé. Találtunk egy nagyobb méretű követ, arra vésünk rá egy keresztet. Miért éppen ide? Mert itt Magyarországról elhurcolt asszonyokat temettek el, akiknek a szálláshelyük a völgyben volt, melyet gátszakadás után hirtelen öntött el a víz. Nem tudtak elmenekülni, sokan meghaltak. Ezt a tragikus történetet a helybeliek is ismerték, és azt a területet, ahová eltemették a halottakat, nem

[3] Bakura–Dupka–Kovács–Kovács E.–Molnár D.–Tóth 2009: 74–77, 78–91, 92–102.

1. *Lidijevka bányaterület temetője, kb. 2000 katona és polgári személy hamvaival (fotó: Dupka György)*

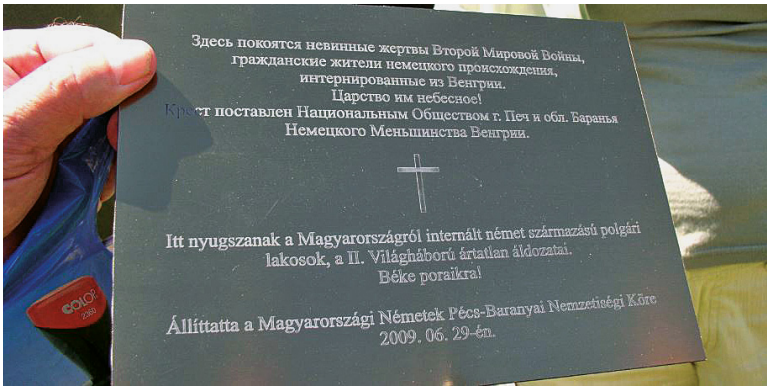
2. *Bányabejárat Kontarnojében (Pécsi Német Kör archívuma)*

építették be, kerítés nélkül is kegyelettel megőrizték. Kontarnojében a ruszin származású polgármesternek átadtunk egy hazulról hozott emléktáblát, és pénzt hagytunk egy nagy méretű fakereszt felállítására. Ehhez a kontarnojei tragédiához tartozik még egy megható történet. Évekkel később egy Olga nevű hölgy keresett bennünket telefonon. Elmondta, hogy ő most költözött a településre, hallotta a magyarországi foglyok történetét. Elhatározta, hogy

ide egy márvány emlékművet fog felállítani. Nem azért keresett minket, hogy erre mi adjunk pénzt, ezt ő a saját pénzéből készítteti el. Csak tájékoztatni akart bennünket. Mi megígértük, hogy a felavatására elmegyünk. Biztosak vagyunk abban, hogy meg is valósította volna, de megkezdődött az orosz–ukrán háború, és Olgától további hír nem érkezett. Feltételezem, hogy semmi nem maradt már ezekből az általunk még látott területekből, településről, temetőről.

3. *Emlékkő Kontarnojében (Pécsi Német Kör archívuma)*

4. *A Kontarnojében hagyott emléktáblánk (Pécsi Német Kör archívuma)*

Útjaink során rengeteg megható történettel találkoztunk. Az utak haszna a megtalált helyszínek, a begyűjtött dokumentumok mellett a helyi emberekkel, történetekkel való találkozás érzelmi oldala volt. A tragikus tör-

ténetek és a borzasztó emlékek felidézése mellett szívmelengető volt, ahogy a helyi emberek fogadtak bennünket. Ahogy kísértek bennünket, ahogy meséltek nekünk, ezek feledhetetlen élményekké váltak.

A keresztanyám, aki szintén volt szovjet fogságban, mindig azt mondta, hogy „jó ember az orosz, hidd el nekem, én a mai napig hálás vagyok nekik". Akkor úgy gondoltam, hogy kényszerű okokból mondja ezt, amikor viszont idejöttünk, és ezeken a lágerterületeken találkoztunk az itt élő egyszerű orosz emberekkel, akkor hazamenve azt mondtam a keresztanyámnak, hogy igaza volt.

A Donyec-medencében a fő munkaterület a szénbánya volt, ahol nemcsak a férfiakat, hanem igen nagy számban dolgoztatták a női foglyokat is. Az *Örök tél* című film betekintést enged a lágeréletbe, hogy milyen körülmények között foglalkoztatták őket, milyen borzalmakat kellett átélniük. A Donyec-medence felszínén, a bányák közelében lévő hatalmas domb nagyságú halmok mind meddőhányók, amelyek érzékeltetik, hogy töméntelen mennyiségű kőszenet hordtak fel a föld mélyéből.

A Donyec-medencében nemcsak bányákban dolgoztak, hanem például gépgyárakban is. A Gorlovkai Gépgyárba beengedtek bennünket, ahol megnéztünk egy gyártörténeti kiállítást, amely a gyár alapításától kezdődően a mai napig tartalmaz dokumentum- és fotóanyagot. Annak az időszaknak a bemutatása azonban teljesen hiányzik a kiállításból, amikor a második

5. *Csoportkép a Gorlovkai Gépgyár előtt (Pécsi Német Kör archívuma)*

világháború után itt foglyok dolgoztak, köztük magyarországiak is. Ez a korszak nem létezik a gyár történetében.

Krasznij Lucs hírhedt lágervilága több száz magyar honfitársunk életét követelte. A helyi történész nagyon érdekes történetet mesélt el egy emléktábla előtt. Szinte szégyenkezve mondta, hogy a tábla szövege szerint ezt a bányát a háború idején a németek berobbantották, nem törődve azzal, hogy lent bányászok dolgoznak. Az igazság viszont ezzel szemben az, hogy az oroszok robbantották be. Jöttek a németek, és hogy ne tudjanak szenet bányászni – amely szükséges volt az utánpótlást szállító mozdonyok fűtéséhez –, ezért ők maguk robbantották be, nem törődve azzal, hogy a honfitársaik lent vannak a mélyben. Ez a történet emlékeztet a katyńire. A gyilkosságokat az oroszok követték el, de a németeket vádolták a cselekedettel.

A lágertemetőkben megemlékezéseket tartottunk. A legtöbb területen a lágerépületek és a temetők már nem voltak fellelhetők, azonban Havasi János segítségével mindig megtaláltuk, hogy hol volt vagy hol lehetett a keresett láger vagy temető. Irminóban két fiatal geresdlaki útitársunk, Gárdonyi Adrienn és Szikszai Nikolett emlékezett meg a falujukból elhurcoltakról. Hazulról a túlélők által küldött földet hoztak. Egyikük nagymamája a kertjében szedte azzal, „hogyha megtaláljátok, hogy én hol voltam, akkor ezt tegyétek ki az ottani temetőbe." Miután nem találtuk meg a fával, bozóttal benőtt területen a sírhelyeket, a lányok egy fán helyezték el a földet tartalmazó kis zacskót és a helyben vásárolt virágot.

Szpartak, ma Sirokoje lágerében raboskodtak tolnai, baranyai és bácskai elhurcoltak, közöttük Havasi János édesanyja is. Az egyik barakképület romjánál nemzeti színű szalaggal átkötött eredeti rabkenyeret hagytunk az ablakpárkányon. A kenyér Havasi János édesanyjáé volt, aki a fogságból, ahol alig kaptak ennivalót, hazahozott három szelet kenyeret, amit a halála után talált meg a család egy kis kendőbe csomagolva a szekrény aljában. János elhozott egyet, nemzeti színű szalaggal átkötöttük, és ezt hagytuk ott a lágerépületnél.

Uszpenkában, a fogolytemetőben van egy sírkő. Itt is megható élményben, történetben volt részünk. A Magyarországról „málenkij robotra" elhurcolt

6. *Rabkenyér Havasi János lágert megjárt édesanyjától (fotó: Havasi János)*

lánytestvérpár közül az egyik meghalt. Testvére az életmentő nagykendőjét vágta ketté és adta el, hogy sírkövet állíthasson testvére emlékére. Amikor itt álltunk, odajött egy idősebb házaspár, és kérdezték, mit keresünk itt. Elmondtuk, hogy miért jöttünk. Nagyon megörültek, hogy végre eljött valaki ehhez a fogolytemetőhöz. Ők már sokszor mondták a hatóságoknak, hogy van itt egy megjelölt magyar sír, de senki nem jelentkezett.

A feleség hazaszaladt, visszatért sóval, kenyérrel és vodkával, hogy közösen emlékezzünk az itt eltemetett halottakra. A férj elmesélte, hogy ő német apától származik, az édesanyja orosz volt, de miután német volt az apja, elvették az anyjától, árvaházba vitték, ott nevelkedett fel. Beszélt arról is, hogy van valaki, aki mindig idehajtja a teheneit, de ő elhajtja őket. Ha kiről a sírkő, ő odamegy, és visszaállítja.

7. *Uszpenka, tor a halottak emlékére (fotó: Dupka György)*

Uszpenkában egy romos tégla lágerépületnél a Békés megyei elhurcoltakra emlékeztünk, akik a ma orosz területen található Sahtiban és Novosahtiban raboskodtak. Oda vízum hiányában nem tudtunk átmenni. Nem messze ettől az épülettől egy lakott barakképület állt, ott egy idős asszony hajolt ki

a faerkélyről, és ránk köszönt. Havasi János[4] és Debreceni Mihály kezdtek el vele beszélgetni, ők tudtak oroszul. A beszélgetés során a néni lenézett ránk, és látta köztünk a fiatal lányokat. A következőket mondta:

> „Ilyen fiatalok voltak azok is, akik itt raboskodtak, akik itt dolgoztak. Azt üzenem nekik, ha még élnek, akkor az Isten áldja meg őket."

8. *Uszpenka barakképülete a 90 éves szemtanúval (fotó: Havasi János)*

2012. június 30.-július 10-éig az uráli kutatóútra sikerült újból EACEA-támogatást kapnunk. Nagyon nagy szerencsénk volt, mert kiváló kísérőnk, Vlagyimir Motrevics jekatyerinburgi professzor 35 helyszínre vitt el bennünket Perm, Szverdlovszk és Cseljabinszk megyében, ahol temetők és lágerhelyek voltak.[5] A németek által állított emlékkeresztek, emléktáblák mellett magyar emlékműveket is láttunk.[6] A területeket a professzor kutatja és gondozza.

4 Havasi 2009. Lásd még Havasi János egy másik írását a Donyec-medencét megjárt, rabszolgamunkára kényszerített édesanyja szomorú történetéről: Havasi 2013.

5 Dupka 2013: 5–19.

6 2012-ben, a Pécsi Német Kör uráli kegyeleti utazásáról készített filmet lásd Havasi–Jurkovics 2012.

9. *Cseremsanka, emlékhely az egykori uráli lágertemető helyén (fotó: Fuchs Andrea)*

Ezen utunk során mentünk el Baskíriába is (Ufa, Balanovo, Demszkoje, Isimbaj, Oktyabrszkij, Urusszu, Sztarije Tujmazi). E lágerhelyek közül számomra a legfontosabb Oktyabrszkij volt, ahol málenkij robotosként anyám több évet töltött el. A fűrésztelep deszkapalánkjánál megemlékeztünk a Baranyából elhurcolt málenkij robotosokról.

Felkerestük Sztárije Tujmazit is, melyről Berghoffer Róbert volt német származású kényszermunkás írt *Tabu* című könyvében.[7]

A második uráli, Baskíriát és Tatárföldet érintő kutatóutunkra 2016. június 24. és július 2. között került sor, melyet a 70. emlékévben[8] az emlékbizottság támogatott, a többi, 2016 és 2017 közötti, szovjet lágerterületekre irányuló kutatóútjainkkal együtt.

A baskíriai Oktyabrszkijban Baranya vármegyéből többen is voltak. A visszaemlékezők történetei alapján az ott végzett munkákról több információnk van, ezeket a helyeket megkerestük. Kőolajvezeték helyét ásták, vasúti síneket állítottak helyre, dolgoztak fatelepen, utat építettek, és hidat Baskíria és Tatárföld között, az Ik folyó felett. Dolgoztak a bugulmai alabástrombányában. A fehér színű kőzetet ledarálták, ebből téglák készültek. Oktyabrszkij

7 Berghoffer 2010.
8 Matkovits–Kretz 2016: 45–60.

a foglyok ottani tartózkodása idején még falu volt. Ma már város. Ottjártunkkor ünnepelte 70. évfordulóját, ami egybeesett a málenkij robotra elhurcolás 70. évfordulójával. Szerettünk volna a polgármesterrel arról beszélni, hogy a város felépítésében magyar foglyok is segédkeztek. Emlékezzünk meg erről közösen. Ettől teljesen elzárkózott, a titkárnőjével üzente, itt nem voltak foglyok, itt nem volt láger.

10. *Tatár Köztársaság (Tatárföld, Tatársztán), a bugulmai alabástrombányánál, 2016 (fotó: Bognár Zalán)*

2012. évi látogatásunkkor a városi múzeumban említették, nincs semmiféle tárgyi emlékük, dokumentumuk arról az időszakról, amikor itt külföldi civil és hadifoglyokat őrző lágerek voltak. Természetesen *oral history*-forrásokból tudták, nemcsak a múzeumban dolgozók, hanem azok is, akikre rákérdeztünk, akikkel beszélgettünk.

2016-ban szakkönyvet, dokumentumanyagot vittünk, amelyet szerettünk volna átadni. A múzeum igazgatónője felhívott bennünket azzal, hogy megtiltották neki, hogy fogadjon minket és átvegyen tőlünk bármit is. Megoldási javaslata a következő volt: ha veszünk belépőjegyet a múzeumba, akkor

ő nem mondhatja azt, hogy nem engedi be azokat, akik érvényes belépővel rendelkeznek. Ha a múzeum anyagának bővítésére szakkönyveket, archív anyagokat hoztunk adományként, ő azt nem utasíthatja vissza. Terveztünk előadásokat is, hogy elmondjuk, amit mi az itteni GUPVI-lágerekről megtudtunk a túlélőktől, ő pedig azt tanácsolta, ezt úgy tegyük meg, hogy bemutatkozunk a megjelenteknek, és amit előadásként terveztünk, így mondjuk el. A város vezetése megtiltotta azt is, hogy emlékművet állítsunk az itteni foglyok emlékére. Erre a volgai németek – akikkel már előző utunk során találkoztunk – javasoltak megoldást: helyezzük el az ő temetőjükben az emlékművet, amit az itt élő, félig magyar származású Jurij Lapsin, a baranyai Ságyról származó Arnold János fia készített. Dupka György tanácsára pópát is hívatott az emlékmű felszentelésére, „mert ha valamit felszentelnek, azt tiszteletben tartják, nem fogják lerombolni". Egy fiatal pópa jött, aki úgy meglocsolta, hogy szinte vizes lett az egész emlékmű.[9]

11. *Oktyabrszkij Mulhin–I temető. Emlékműavatás a volgai németekkel (fotó: Csomos István)*

9 Dupka 2021: 23–46.

A csecsenföldi kutató- és emlékutat 2016. augusztus 15. és 27. között sikerült megvalósítani.[10] A Groznij melletti Andrejevszkaja Dolina településen megemlékeztünk a lágertemetőnél, majd Andrejevszkaja Dolina település lakóival beszélgettünk. Megmutatták a helyszíneket, ahol barakkok álltak, volt külön női barakk is. Groznij Sztaropromiszlovszkij kerületében, a temetőben kerestük az elkülönített rabtemetőt, de nem találtuk meg. A konzervgyárat viszont, ahol dolgoztak, megnézhettük.

A grozniji városházán fogadott minket a város vezetősége is, és biztosítottak bennünket arról, hogy bármikor állíthatunk emlékművet, ők ahhoz hozzájárulásukat adják. Meg is tettük volna, de ehhez nem volt megfelelő forrásunk. Ha lesz, visszamegyünk.

12. *Groznij, megbeszélés a városházán a város vezetőivel és történészekkel (Pécsi Német Kör archívuma)*

2016. augusztus 15–25. között eljutottunk Azerbajdzsánba.[11] Kirovabadi és Hanlari körzetében (Baku, Sumqayit, Gandzsa, Sarkana, Goygol, Hanlari), a sírkertekben megemlékeztünk a hadikórház és a hadifogolytáborok

10 Dupka 2021: 149–186.
11 Dupka 2021: 187–234.

13. *Beszélgetés Andrejevszkaja Dolina lakóival a volt barakkok közelében (Pécsi Német Kör archívuma)*

halottairól. Sumquayit várossá fejlesztéséhez főleg a magyar és a német hadifoglyok, civil internáltak járultak hozzá a munkájukkal és a szaktudásukkal. Sok százan haltak meg végelgyengülésben. Goygolt 1819-ben az azerbajdzsáni német telepesek alapították Helenendorf néven. Helenendorf gyorsan a kaukázusi német kultúra központjává vált.[12] A németek meghonosították a szőlészetet-borászatot. 1941-ben Sztálin deportálta őket, de a goygoli borászat még mindig működik. Több, jellegzetesen német ház fennmaradt. Azerbajdzsáni utunk szervezését a Magyar–Azeri Baráti Társaság segítette.

Szintén 2016. augusztus 15–25. között voltunk Georgiában is (Tbiliszi körzet: Tbiliszi, Rustan, Gori, Tkibuli, Kutaiszi, Magnetiti-Ureki).[13] Itt is természetesen a német hadisírgondozók alakítják ki a sírkertet, állítják a keresztet. A gondnokságot rábízzák egy helybeli személyre, aki tovább örökíti a feladatot olyannak, általában családtagnak, aki ugyanolyan tisztességgel és becsülettel gondozza továbbra is ezeket a temetőrészeket.

Magnetitiben a rabok egy részének az volt a feladata, hogy a Fekete-tengerből a mágneses homokot gyűjtsék. A lágerépületek itt a tengerhez közel álltak. A legtöbb visszaemlékező már kellemesebb helynek mondta a –30 °C-os lágerhelyeknél. Tkibuli bányászváros volt. A bánya bezárt, az itt élők romos, emeletes épületekben élnek, de jöttünkkor gyorsan ünneplőbe öltöztek, és úgy kísértek bennünket a fogolytemetőbe, ahol közösen énekeltük el az itt

12 Goygollal kapcsolatos bővebb információ forráshelye: Tiedavilag.hu https://tiedavilag.hu/furodnel-e-koolajban/ (letöltés: 2025. 09. 18.)

13 Dupka 2021: 235–288.

14. *Baku, a hadifogolytemető központi része (Pécsi Német Kör archívuma)*

15. *A 223. számú hadifogolytábor temetője Hanlarban (ma Goygol, német nevén Helenendorf). Egy-egy kőhalom alatt 1–6 személy nyugszik (fotó: Bognár Zalán)*

16. *Tkibuli hadifogoly-temető (fotó: Bognár Zalán)*

nyugvók emlékére az általunk is ismert grúz népdalt, a Szulikót. A helyi múzeumot is megnéztük, ahol egy stuttgarti rab festménye lógott a falon, a megörökített bányával.

2017. június 27. – július 8. között jártunk Örményországban, Kazahsztánban, Üzbegisztánban és Moszkvában.[14]

Az örményországi utunkat Matthias Kiesler német nagykövet segítette. Eljutottunk Jerevánban, Vanadzor, Ararat és környéke volt lágerei, temetői, munkahelyként szolgáló gyárainak a romjaihoz. Spitakban cukorgyárat, Vanadzorban vegyipari üzemet, Ararat település környékén mész- és cementgyárat, Jerevánban alumíniumgyárat, vízierőművet létesítettek, és ezekben dolgoztatták a foglyokat. Jereván városrészben és környékén közel 100 kilométeres körzetben kerestük fel több lágeregység egykori telephelyét. Két nagy és két kisebb hadifogoly-temetőbe is elmentünk, és megemlékeztünk az elhunytakról. Emlékművet, emléktáblát vagy emlékkeresztet minden helyen találtunk. A német nagykövetségnek nagy szerepe van a sírkertek felállításában, gondozásában, a megemlékezések szervezésében. Örmény kísérőnk híres foglyot is említett: Konrad Lorenz lágerorvost, a későbbi híres zoológust, aki szintén itt raboskodott. Ararat településen ellátogattunk a „Hadifoglyok házába". A kétszintes házat a hadifoglyok építették, ebben laktak, és az alsó

14 Matkovits-Kretz 2018: 15–24.

szint műhelyeiben dolgoztak. Ma az épület magántulajdonban van, az alsó szintet a tulajdonos múzeummá alakította, és a ház falára emléktáblát helyezett el, örmény és német felirattal emlékezve a hadifoglyokra. A család saját nappalijában, szívélyes, baráti szeretettel vendégül látott bennünket.[15]

17. *Spitak, a 115/2-es hadifogolytábor temetője (Pécsi Német Kör archívuma)*

18. *Spitak, a 115/2-es hadifogolytábor temetője (Pécsi Német Kör archívuma)*

15 Dupka 2021: 291–350.

19. *Szpasszk-Karaganda, Emlékpark. Csoportkép a Magyari törzs tagjaival a magyar emlékműnél (fotó: Fuchs Andrea)*

Kazahsztánban (Szpasszk, Karaganda, Asztana, ALZSIR, Almati).[16] Szpasszk-Karagandában több mint egyhektárnyi területen központi hadisírkertet alakítottak ki. Ide különböző lágertemetőkből történtek az áttemetések. Eddig több mint 3000, különböző nemzetiségű hadifogolynak, internáltnak lett a végső nyughelye. Ottjártunkkor 26 országnak láttuk az emlékművét, köztük Magyarországét is.

Karaganda az egykori német többségű város a szovjet kazah pusztában őrzi a GULAG-lágerek maradványait, a hadifoglyok és köztük sok magyar sírját. A Karagandától 45 kilométerre fekvő Dolinkát a volgai német telepesek alapították még az orosz cár idejében. Megélhetésüket a mezőgazdaság és a bányászat jelentette. A bányákon és a termőföldeken kívül működött itt húsfeldolgozó üzem, bőr-, nemez- és üveggyártó műhely, villanykörtegyár, épültek malmok, varrodák és kutatóhelyek is. Itt található a Politikai Elnyomás Áldozatainak Emlékmúzeuma. A múzeum külön termeket szentel a politikai elítéltek feleségeinek és gyermekeiknek, akiket az ALZSIR nevű táborba vittek. Múzeumi kísérőnk elmondta, hogy sokakat várandósan hurcoltak el, és a gulágon kellett szülniük. A Karlagra érkezők első hullámában hatszáz

16 Dupka 2021: 353–463.

várandós anyáról tudnak, akik aztán gyermekeiket csak etetéskor, naponta háromszor láthatták. A gyerekek óvodáskoruktól az állam „tulajdonába" kerültek, árvaházakban nőttek fel, és családnevüket sem tarthatták meg.[17] ALZSIR-ban a női láger múzeumkertjében emlékművet avattunk a kazahsztáni magyar nagykövettel, Baranyi Andrással. Az emlékmű felirata:

> „A kommunista diktatúra éveiben ALZSIR-ba és más kazahsztáni lágerekbe hurcolt magyar politikai foglyok és kényszermunkások emlékére."

20. *Az ALZSIR női láger múzeumkertjében a Magyarországról szovjet lágerekbe hurcoltak emlékére állított emlékmű felavatása Baranyi András kazahsztáni magyar nagykövettel (fotó: Fuchs Andrea)*

Almatiban Blaumann Ferenc főkonzul kísért el bennünket a hadifogolytemetőbe és egy volt lágerépülethez, mely ma iskola. Találkoztunk az itt élő németek egyesületével is.

Az üzbegisztáni útra is 2017. június 27. és július 8. között került sor. Taskentben ellátogattunk a Japán Hadifoglyok Múzeumába. Taskentben sok száz japán hadifogoly volt, őket is kényszermunkásként dolgoztatták. Az opera-

[17] Lásd bővebben: http://xxszazadintezet.hu/karagandai-naplo-a-karlag-teglai/ (Letöltés: 2025. 09. 18.)

ház úgy készült, hogy a területet bekerítették, lágerterületté nyilvánították, és azon belül építették fel a foglyok az épületet.

A múzeumigazgató és Szántó Péter nagykövet kísért el bennünket a hadifogoly-temetőbe, ahol japán, német, magyar foglyok nyugszanak.[18]

21. *Taskenti német hadifogoly-temető (fotó: Fuchs Andrea)*

2022. szeptember 14–19. között utaztunk a Baltikumba, Lettországba és Észtországba. Ezt a kutatóutunkat a Miniszterelnökség Nemzetpolitikáért Felelős Államtitkársága támogatta. A magyar külképviseletnek nem volt elégséges információja arról, hogy ezekben az országokban hol és mennyi magyar fogoly volt, de Dupka György történész rendelkezett dokumentumokkal, melyeket hazaértünk után további adatokkal kiegészített, és elkészült a könyve, melyben az utunkat és ezeket az adatokat megjelentette.[19] Lettországban, Riga városán belül és közelében kerestük fel a lágerhelyeket, végignéztük a Lettország Megszállása Múzeumot. Salaspils Memorial Park

18 Dupka 2021: 464–498.
19 Dupka 2026: 344.

22. *Beszélgetés Magyarország rigai nagykövetségén (fotó: Fuchs Andrea)*

Múzeumát is megtekintettük. Itt a második világháború idején megsemmisítő tábor működött. A nagykövetségen kétoldalú szakmai tapasztalatcserét folytattunk, könyveket adtunk ajándékba. Jelen voltak a Lettországban Élő Magyarok Balaton Társasága vezetőségi tagjai is.[20]

Az észtországi Valgában megtekintettük a Hazafias Nevelés Állandó Kiállítás/Múzeumot, és koszorúztunk a fogolytábor temetőjében. A Tartui Egyetemen a Finnugor Tanszék munkatársaival, oktatóival beszélgettünk, kiadványainkból ajándékoztunk nekik. Meglátogattuk a Pauluse nevű temetőt, ahol a hadifogolytáborban elhunyt német katonák emlékművénél nyolcezer német neve van felírva, található köztük magyarországi is. A tallinni, tengerpartközeli lágerterületnek már nyoma sincs, modern épületek emelkednek a helyén. A Magyar Kulturális Intézetben kutatócsoportunk tagjai által írt kiadványokból bemutatót tartottunk. Lavassaare-ben, az erdőben próbáltuk megtalálni a bozóttal, bokrokkal, fákkal benőtt rabtemető egykori helyét. A tömegsírok felett háromméteres fémkereszt, és kicsit távolabb, jobbról és balról három kisebb fémkeresztet állítottak a Német Hadisírgondozók. Az itteni német, magyar és más nemzetiségű foglyok favágással, tőzegkitermeléssel foglalkoztak. Pärnu városában is, 1945 után fokozatosan duzzasztották fel a rabállományt. Magyar hadifoglyok itt is voltak.[21]

[20] Dupka 2026: 19–145.
[21] Dupka 2026: 146–258.

23. *Valgai hadifogolytábor német és magyar foglyainak temetője (fotó: Bognár Zalán)*

Az útjaink nemcsak a volt Szovjetunió területére irányultak, hanem azokra a határon túli területekre is, ahonnan kollektív büntetésként szintén hurcoltak el civileket, németeket és magyarokat málenkij robotra, vagy ahol

24. *A tömegsírok jelölése Lavassaare tőzeglápos erdejében, valamint a háttérben a sírok egy része (fotó: Bognár Zalán)*

gyűjtőlágereket létesítettek.[22] Sztálin 1944. december 16-i 7161. számú határozata nevesítette, hogy Magyarországon kívül mely országokból kell jóvátételi munkára elvinni a német származásúakat: Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Bulgária. Ezek az országok a magyar származásúaktól is meg akartak szabadulni.

2009-ben Ukrajna és Kárpátalja több olyan települését jártuk be Dupka György kíséretében, ahonnan elhurcolások történtek, vagy ahol gyűjtőhelyek voltak (Beregszász, Makkosjánosi, Szolyva, Munkács, Pósaháza, Ungvár, Lemberg, Novij és Sztarij Szambor, Huszt, Perecseny, Tiszabökény, Kígyós, Gut, Dercen). A kárpátaljai részre 2009-től a 2022-ben kitört orosz–ukrán háborúig szinte minden évben elmentünk, hogy a Szolyvai Emlékparkban megemlékezzünk és részt vegyünk Beregszászon a novemberi konferencián. A szolyvai emlékfalon emléktáblát helyeztünk el, melyet ilyenkor mindig megkoszorúztunk. Ekkor még voltak túlélők, és a beregszászi emlékmű harangját ők húzták meg, emlékezve elhunyt bajtársaikra.[23]

25. *A Német Kör emléktáblája a Szolyvai Emlékparkban (fotó: Fuchs Andrea)*

[22] Lásd: Német Kör archívumát, illetve az események krónikáját. Nemetkor.hu https://nemetkor.hu/category/tortenelmi-zarandokut-sajtoanyagok/ (letöltés: 2025. 09. 15.)

[23] *Kárpát Infó,* 2017. november 23. 1, 4.

26. *Sztarij Szambor, a tömegsírok helyén emelt emlékmű (fotó: Dupka György)*

A Kárpátokon túli, sztarij szambori gyűjtőlágerbe is Dupka György történész javaslatára mentünk el. Sokaknak lett a végső nyughelye ez a hely. A tömegsírok melletti területet ottjártunkkor részben felparcellázták, lakóházakat építettek. Beszéltünk a helyi polgármesterrel, aki ígérte, hogy a további terület kimérését leállítja, és emlékművet fog állíttatni a sírok feletti elkorhadt, eldőlt fakereszt helyére. Ez így is történt. Amikor 2016. november 17-én ott jártunk, közösen avattuk fel az emlékművet a város vezetőivel és a Lembergi Magyar Egyesülettel.

A vajdasági kutatóútjaink 2011-ben kezdődtek, majd 2015-ben és 2025-ben mentünk ismét az ottani területekre. Zomborban a Szent Gerhardt Egyesülettel vettük fel a kapcsolatot. Amikor először mentünk előadást tartani, beszélgetést is terveztünk a Zomborban történtekről, az egyesület elnöke, Beck Antal azt mondta, ne csodálkozzunk, ha nem lesz szinte senki, mert az emberek még mindig félnek (2011-ben!):

„Mert ők, az áldozatok, jönnek ezen az oldalon, de lehet, hogy a túloldalon ott megy egy partizán, aki az ő családját félig, vagy teljesen kiirtotta."

Ennek ellenére szerencsénk volt, mert sokan eljöttek. A félelem végig benne volt a vajdasági emberekben minden olyan településen, ahová mentünk.

A 2011. április 16–17-én felkeresett területek: Zombor, Körtés, Gádor, Bajmok, Szabadka. 2015. november 7. és 11. **között:** Zombor, Gyakovo, Újvidék, Járek, Rezsőháza, Versec, Nagybecskerek. Tito partizánjai mindenhol ezrével ölték meg a magyar és német származásúakat. Járeken, a tömegsírok felett, ahol hatezer ember halt meg, egy szemétdomb tetején állt a fakereszt, ahova mi elhelyeztük a koszorút. 2017-ben emlékművet avattak, melyen Aleksandar Vučić elnök is jelen volt. Amikor meghívást kaptunk erre a 2017-es avatásra, úgy gondoltuk, hogy biztos nem lesznek sokan, s az utolsó pillanatban is lesz hely parkolásra. Nagyon meglepődtünk, mert rengetegen voltak. Alig kaptunk parkolóhelyet, az utcák tele voltak emberekkel. Az avatás, a megemlékezés felemelő ünnepség volt. Nagyon sokan érkeztek Amerikából, Németországból. Azok közül, akik ezt a lágert túlélték, és külföldre menekülhettek, többen jelen voltak. Olyan is volt, aki gyermekek fotóit helyezte el a koszorúk előtt: azokét, akik itt haltak meg.

27. Járek, 2015 (Pécsi Német Kör archívuma)

28. *Járek, 2017 (Pécsi Német Kör archívuma)*

A Vajdaságban és Szlavóniában számtalan láger volt. Ezek a lágerek nem olyanok voltak, mint az oroszországiak: külön erre a célra épített fabarakkok vagy téglaépületek. Itt utcákat zártak le. Egy-egy utca maga volt a lágerterület, a házak a lágerépületek. Ide zsúfolták össze a német és a magyar származású áldozatokat, több településről összegyűjtve őket. Tito partizánjai a német és magyar településeken népirtást végeztek. Ahogy elhangzott Weisz Rudolf történésztől: nagyobb eséllyel élték túl a fogságot a szovjet lágerekbe hurcoltak, mint az itteni lágerfoglyok. Bajmokon az Akácfa emléktemető tragikus történetet őriz. A német és magyar származású foglyokat négyesével, dróttal összekötözve, egy előre megásott gödörhöz vitték, és ott sorozatlövéssel végeztek velük. Nem foglalkoztak azzal sem, hogy vajon meghalt-e az áldozat. A földet rájuk terítették, traktort engedtek rá, akkor is, ha még mozgott a föld.

Szabadkán is szörnyű tömegmészárlást követtek el a partizánok a magyar és a német lakosság körében. A szabadkai, Zentai úti temető legvégében, a szeméttelep és a korábbi dögtemető között van a tömegsír, ahol a megölt áldozatok, idősek, fiatalok, asszonyok, gyerekek nyugszanak. A nevük kőbe van vésve, a *Vergődő Madár* elnevezésű emlékmű mögötti falon.

2011. május 5. és 9. között utaztunk a tágabban értelmezett erdélyi területekre is (Csanálos, Csomaköz, Mezőfény, Nagykároly, Gyalu, Nagyenyed, Nagyszeben, Hídvég, Nagydisznód, Barcaföldvár, Lüget, Szászrégen, Temes-

vár, Arad). Több olyan települést kerestünk fel, ahol gyűjtőlágerek voltak. Az emlékművek többsége a temetőben van, vagy templomok oldalán. Erdélyi útjaink szervezésében Benkő Leventétől és Papp Annamáriától kaptunk minden alkalommal segítséget.

2016. október 21–25. között 200 fős különvonattal mentünk végig azon a romániai útvonalon (Arad, Nagyszeben, Brassó, Foksány, Jassi, Kolozsvár, Barcaföldvár, Lüget), melyen a málenkij robotra hurcoltakat vitték Foksányba vagy Jászvásárba (Iaşiba), ottani gyűjtőlágerekbe, majd innen vagonokkal a szovjet területekre.[24]

A Foksányi Vasútállomáson az elhurcolt zsidók emlékére elhelyezett tábla mellé szerettünk volna mi is egy emléktáblát elhelyezni a Szovjetunióba elhurcoltak emlékére. El is készítettük, viszont a mai napig nem adták meg az engedélyt, hogy ezt az állomás falán elhelyezze erdélyi partnerszervezetünk. Kolozsváron is eleinte csak egy emléktábla volt a házsongárdi temető ravatalozó épületének falán. Ma már emlékmű áll, melyet, amikor ott járunk, megkoszorúzunk.

29. *A szabadkai tömegsírok feletti emlékmű az áldozatok nevével (fotó: Bognár Zalán)*

24 Sajtóközlemény a romániai zarándokútról. Nemetkor.hu https://nemetkor.hu/category/sajto/osszes-sajtobejegyzes/page/3/ (letöltés: 2025. 09. 15.)

A lügeti történet is megható. Amikor először jártunk arra, 2011-ben, a fiatal román polgármester bevallotta, hogy ő nem hallott arról, hogy Lügeten láger volt, ahol annyian meghaltak, hogy tömegsírokat kellett ásni. Azt ígérte, mire legközelebb jövünk, emlékművet fogunk itt avatni. Ez így is történt. Amikor 2016-ban ott jártunk, közösen avattuk fel az emlékművet.

30. *Lüget, emlékműavatás, 2016 (Pécsi Német Kör archívuma)*

2021. szeptember 17. és 20. között a szatmári svábok településein jártunk ismét (Vállaj, Csanálos, Mezőfény, Csomaköz, Szaniszló, Nagykároly, Mezőpetri, Szatmárnémeti, Kálmánd, Börvely). Mindenhol van emlékmű. Máramarosszigetig mentünk, melyet az orosz fogságból hazatérők hazaútjuk egyik állomásaként említettek. A volt laktanyaépület, mely akkor fogolytáborként és -kórházként működött, ma a Román Határrendészet székhelye. Központi épületének falán román nyelvű emléktábla áll a Szovjetunióból hazatért „románok tízezreinek emlékére".

2011. június 29. és július 3. között a felvidéki gyűjtő- és kényszermunkatáborok helyszíneit is felkerestük Csobádi József, Bartók Csaba, Köteles Ágoston közreműködésével. A felkeresett települések: Kassa, Eperjes, Homonna,

31. *Zarándoklat a barcaföldvári emlékműhöz (Pécsi Német Kör archívuma)*

32. *Sey Ilona édesapja relikviáival az emléktábla alatt (fotó: Benkő Levente)*

Szinna, Deregnyő, Bodrogszerdahely, Rozsnyó, Szepsi, Béda, Somorja, Alsószeli, Pozsony. Dobsina bányászváros volt, többségében németek által lakott. Itt egy idős nénivel beszélgettünk az utcán, aki annyit mondott nekem, hogy „tudja, kedveském, én inkább azt mondom, hogy magyar vagyok, az jobb, mintha azt mondanám, hogy német".

2016. november 15–19. között két ötvenfős különbusszal az elhurcolások északi útvonalát jártuk be: Szlovákiában Szepsi, Tornaújfalu (megemlékezések, koszorúzás), Lengyelországban Sanok[25] (elosztó lágerhely), Ukrajna (gyűjtő és elosztó lágerhelyek), Lemberg (katonai temető), Sztarij Szambor (lágertemető – emlékműavatás), Szolyva (megemlékezés, koszorúzás), Makkosjánosiban konferencia, Beregszászon koszorúzás.

33. *Szolyvai megemlékezés újabb emléktáblák avatásával (fotó: Szemere Judit)*

[25] Lásd Bartók Csaba 2016. november 28-án bemutatott kisfilmjét: *Zarándoklat a „málenkij robotosok" nyomában,* https://www.hirek.sk/video/20161127181902/Zarandoklat-a-malenkij-robotosok-nyomaban.html (letöltés: 2025. 09. 15.). Sajtóközlemény a felvidéki zarándokútról: Nemetkor.hu https://nemetkor.hu/2016/11/15/sajtokozlemeny-a-felvideki-zarandokutrol/ (letöltés: 2025. 09. 15.)

A Lembergi Katona Temetőben a Lembergi Magyar Egyesület az itt eltemetett magyar katonák emlékére emlékművet állított. Ezen megtaláltam a nagyapám nevét, akiről nem tudtuk, hogy hol halt meg. Itt, és itt lett eltemetve.

2019. október 25–27. között Horvátországban kerestük az emlékhelyeket. Azt tapasztaltuk, hogy ott még a mai napig is szinte alig beszélnek a Szovjetunióba való elhurcolásról. A fő, fájdalmas téma az összességében 1991–2001-ig tartó délszláv háború, az emlékművek többsége is ezt örökíti meg. Valpovóban, a temetőben és a Szent Rókus fogadalmi kápolna kertjében találtunk olyan emlékművet, mely emléket állít az elhurcoltaknak.

Mi volt a célja a kutató- és emlékutaknak? Terepszemle, adatgyűjtés, emlékezés az egykori lágerterületeken, lágertemetőkben. Kapcsolatfelvétel a témával foglalkozó intézményekkel, szervezetekkel, történészekkel, helytörténészekkel. Az utak érzelmileg is mély benyomást tettek ránk, de a dokumentálásukkal tárgyszerűségre is törekedtünk. Kiadványok jelentek meg, ismeretterjesztő, dokumentum-, valamint DVD-filmek készültek.

34. *Valpovo, emlékmű a temetőben (Pécsi Német Kör archívuma)*

Köszönettel tartozom a történészek, dr. Bognár Zalán, dr. Dupka György és dr. Benkő Levente munkájáért. Mi, civil szervezetként írtuk a pályázatokat, szerveztük az utakat, de ahhoz, hogy mindaz, amit láttunk, tapasztaltunk fennmaradjon, írott és mozgóképi formában rögzítve legyen, kellettek a történészek, újságírók, médiaszakemberek, akik további kutatásokkal bővítették a meglévő anyagot, majd lehetővé tették, hogy mindezen ismeretek megismerhetővé váljanak a szélesebb közönség számára is. Az előadásomban így nemcsak az utakról készült fotóválogatást tudom bemutatni, hanem hivatkozhatok elkészült filmekre, melyeket Havasi János, Jurkovics János, Juhász László, Farkas Márta, Sáfrány József készített, vagy melyeknek szerkesztő-rendezője Rozsnyai Ilona volt. A *Születési helye: 1701-es láger* című dokumentumfilmet Noll Katalin az MTVA munkatársaként készítette 2016-ban, a baskíriai utunk során. A volt szovjetunióbeli útjainkról készült könyveket[26] dr. Dupka György, Fuchs Andrea, W. Müller Judit írták. Több kiadványunk szerzője és szerkesztője pedig dr. Bognár Zalán, dr. Márkus Beáta és Müller Judit volt.[27]

A Szovjetunióba történt elhurcolások 70. évfordulójára rendezett emlékév során lehetőségünk volt egy utazó vagonkiállításként működő marhavagonnal „lágerjáratot" indítani, amely tizenkét olyan helyszínen állt meg, ahol a magyarországi németségnek gyűjtőhelyet létesítettek a Szovjetunióba való elszállítás előtt. A vagont megvásároltuk, a Baranya vármegyei Pécsváradon helyeztük el, és benne rendhagyó történelemórákat tartunk, főleg iskolások részére. A vagon egyúttal emlékhelyként is működik, ahol az emléknapokon koszorúzunk, és ahová a környező településekről az iskolások emléksétával mennek el minden év januárjában.[28] A rendhagyó történelemórákon lehetőségünk van a fiatal hallgatóságnak elmondani az útjaink során tapasztaltakat, benyomásainkat, a tényeket és adatokat, a tanulságokat, és idézni jelmondatunkat:

„A múlt erős gyökér, jelen és jövő belőle él."

„Ismerd a múltat, hogy helyes döntést hozz a jövőről!"

[26] Matkovits-Kretz 2022: 270–284.
[27] Matkovits-Kretz 2019: 13–20.
[28] Matkovits-Kretz 2018: 15–24.

Felhasznált források és feldolgozások

Forrás

Berghoffer Róbert 2010: *Tabu. Élet a fehér pokolban. Leben in der Wissen Hölle.* Kétnyelvű kiadás. Pilisvörösvár, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület.

Fotóanyag

Pécsi Német Kör archívuma: Fotóanyag a Pécsi Német Kör archívumából.

Dokumentumfilmek

Bartók Csaba 2016. november 28.: *Zarándoklat a „málenkij robotosok" nyomában.* Hírek.sk https://www.hirek.sk/video/20161127181902/Zarandoklat-a-malenkij-robotosok-nyomaban.html (letöltés: 2025. 09. 15.)

Havasi János–Jurkovics János 2012: *Idegen ég alatt.* [Az Urál térségi lágerekben elhunyt magyar foglyok emlékének adózó 29 perces film]. Szeged. https://www.youtube.com/watch?v=eU0CxOrkT6Q (megtekintés: 2025. 09. 15.)

Feldolgozások

A Pécsi Német Kör archívuma és krónikája. Nemetkor.hu https://nemetkor.hu/category/tortenelmi-zarandokut-sajtoanyagok/ (letöltés: 2025. 09. 15.)

Bakura Sándor, Dupka György, Kovács Elemér, Kovács Erzsébet, Molnár D. Erzsébet, Tóth Zsuzsanna 2009: *„Otthon a könny is édes" 1944–1955. Kényszermunkára hurcolt Kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. Tárolt változat: https://mek.oszk.hu/11000/11023/

Bognár Zalán (szerk., bev.) 2009: *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt…" Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenykij robotra" a sztálini lágerekbe. 1944/45-1955.* Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

Dupka György 2013: *„Hova tűnt a sok virág…" Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941-1955) nyomában.* Történelmi szociográfia. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. Tárolt változat: https://mek.oszk.hu/11300/11392/11392.pdf

Dupka György 2021: *Magyar Gulág-Gupvi-rabok Eurázsiában – Felfedett nyomok Oroszország (Baskíria, Tatárföld, Csecsenföld), Kaukázus (Azerbajdzsán, Georgia, Örményország) Ázsia (Kazahsztán-Üzbegisztán) régióiban.* Történelmi szociográfia. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. Tárolt változat: https://mek.oszk.hu/22700/22721/

Dupka György 2026: *Magyar Hadifoglyok, internáltak a Baltikumban (1944-1953) (lágerek, nyughelyek bejárása és helyszínelése).* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó – Szolyvai Emlékbizottság. Tárolt változat: https://kmmi.org.ua/konyvtar/konyvek/reszletes/magyar-hadifoglyok-a-baltikumban

Füzes Miklós 1990: *Modern rabszolgaság. „Маленкий робот". Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949.* Pécs, Formatív Kft.Goygollal kapcsolatos adatok. Tiedavilag.hu https://tiedavilag.hu/furodnel-e-koolajban/ (letöltés: 2025. 09. 18.)

Havasi János 2009: Egy időutazás rövid krónikája. In: Bognár Zalán (szerk., bev.) 2009: *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt…" Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenykij robotra" a sztálini lágerekbe. 1944/45-1955.* (Három nyelvű könyv: magyar, angol és német) Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 241–254.

Havasi János 2013: *Lánykák, az idő eljárt. Regényes családtörténet, valódi szereplőkkel* [utószó Havasi Dezső; Tettye Média Könyvek. – Édesanyja elmesélése és levelei, valamint saját helyszíni kutatásai alapján. A könyv alapján készült az *Örök tél* című történelmi filmdráma forgatókönyve]. Előzetes: https://www.youtube.com/watch?v=HZSTvEVz87I (megtekintés: 2025. 09. 15.)

Matkovits-Kretz Eleonóra 2016: Az internált magyarság és németség emlékét megörökítő rendezvények, programok a GULAG-GUPVI Emlékév keretében (2015–2016). In Dupka György–Zubánics László (szerk.): *„Ezer fogoly küldi imáját az égbe... Mi Atyánk, Úristen, segíts haza minket!..." Internálás és genocídium a Kárpát-medence régióiban. Internálás és deportálás, szovjetellenes személyek begyűjtése, megtorlás Kárpátalján.* [Nemzetközi emlékkonferencia anyaga a GULÁG-GUPVI Emlékév alkalmából, a Szolyvai Emlékparkbizottság és a Kárpátaljai Művelődési Intézet szervezésében (Beregszász, 2015. november 20.)] Intermix Kiadó, 2016. 43–66. Tárolt változat: https://mek.oszk.hu/15800/15899/

Matkovits-Kretz Eleonóra 2018: Az internált magyarság és németség emlékét megörökítő rendezvények, oroszországi, kaukázusi, erdélyi, felvidéki, ukrajnai történelmi emlékutak. Lágerjárat – utazó vagonkiállítás Magyarországon, könyvbemutatók és más programok a GULÁG- GUPVI Emlékévben. In Dupka György–Zubánics László (szerk.): *A Kárpát-medencéből elhurcolt magyar és német rabok nyomában Oroszföldön és a Kaukázus országaiban Nemzetközi emlékkonferencia Makkosjánosi, 2016. november 18.* Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, 15–24. Tárolt változat: https://mek.oszk.hu/22900/22950/

Matkovits-Kretz Eleonóra 2019: A pécsi Német Kör GULÁG–GUPVI emlékezetpolitikája – könyvek, dokumentumfilmek, kiállítások, emlékutak, konferenciák tükrében. In Dupka György (szerk.): *„Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot." GULÁG–GUPVI-Kutatók nemzetközi Fóruma 2018. Nemzetközi emlékkonferencia Makkosjánosi, 2018. november 16.* Szolyvai Emlékparkbizottság–Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2019, 13–20. Tárolt változat: https://mek.oszk.hu/20200/20298/

Matkovits-Kretz Eleonóra 2022: 30 éves a Német Kör: a partnerszervezetekkel való együttműködés a malenkij robot kutatása és az emlékezetpolitika tükrében. In Dupka György (szerk.): *„Kárpátsorsűzte nép…" A GULÁG–GUPVI-Kutatók nemzetközi Fóruma Kárpátalján, 2021. Nemzetközi emlékkonferencia Beregszász, 2021. november 19.* Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, 270–284. Tárolt változat: https://mek.oszk.hu/24600/24636/24636.pdf

Matkovits-Kretz Eleonóra 2022: *Fotóalbum – Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre 30. Jubileumára, képanyaga.* Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre – Kontraszt Plusz Kft.

Sajtóközlemény a romániai zarándokútról. Nemetkor.hu https://nemetkor.hu/category/sajto/osszes-sajtobejegyzes/page/3/ (letöltés: 2025. 09. 15.)

Sajtóközlemény a felvidéki zarándokútról. Nemetkor.hu https://nemetkor.hu/2016/11/15/sajtokozlemeny-a-felvideki-zarandokutrol/ (letöltés: 2025. 09. 15.)

Szpasszk-Karagandával kapcsolatos adatok: XX. Század Intézet. http://xxszazadintezet.hu/karagandai-naplo-a-karlag-teglai/ (letöltés: 2025. 09. 18.)

NÉVMUTATÓ

A
Adorján Imre 111, 117, 118
Albrecht Dezső 108, 117
Andráskó, Ivan 209
Angi István 115, 119, 121
Antonescu, Ion 19, 126, 128
Apró Antal 92
Arnold János 313
Avramcsuk 206

Á
Ádám Antal 157
Ágoston Sándor 154, 155
Árva (Andrée) Dezső 160
Árvay Árpád 115

B
Bagi Péter 155
Bajor Ferenc 150
Bajsay Ernő 150
Bakay Zsigmond 151
Bálint József 111, 117, 120
Balogh Artúr 115
Balogh Edgár 108
Bánffy Dániel 111, 118
Barankovics István 270
Baranyi András 320
Barcs Sándor 271
Bárdossy László 106
Bartha Ignác 115
Bartók Csaba 330
Bartolf Katalin 132, 134
Bártol István 154
Basch, Franz 171
Báthory Géza 149
Batta Péter 159
Bauer, Philipp 175
Beck Antal 326
Beck József 81
Beke Ödön 113
Bencz Mihály 160
Bendíková (Faltičková), Helena 229
Beneš, Edvard 203, 223, 241, 242
Benkő Levente 329, 334
Berényi János 161
Berghoffer Róbert 311
Berija, Lavrentyij Pavlovics 186, 212, 213
Bethlen György 115, 116
Bethlen László 112
Bibó István 71
Biliczky Ferenc 154
Bilkey-Papp Zoltán 96
Binder, Theresia 173
Bíró István 111, 117
Blaumann Ferenc 320
Blazsek Ferenc 160
Bodnár Sándor 116
Bognár József 271
Bognár Zalán 334
Bogner József 155, 160
Botár István 112
Bölöni Zoltán 110
Braunecker Antal 112, 117
Brunet Ferenc 157

C
Čatloš, Ferdinand 19
Čech, Ján 247

Ćirić, Irinej 154
Clementis, Vladimír 246
Czipf János 209

Cs
Csemodánov, Vaszilij 88
Csernyisov 33
Csipak Lajos 115
Csobádi József 330
Csőgör Lajos 108
Csubrilovics, Vasza 17, 18, 47, 145
Csucsvár János 212

D
Dávid Barna 151
Deák Gyula 116
Deák Imre 155
Deák László 150
Deák Leó 149, 150, 152, 154
Debreceni Mihály 310
Dekker Endre 154
Demeter Béla 108
Demeter János 108
Dimitrov, Georgi 44, 46
Dinnyés Lajos 271
Dobi István 271
Domahidy István 112
Drăghici, Alexandru 133
Draskóczy Ede 158
Dubrovszkij 211
Dupka György 313, 321, 325, 326, 334
Dupp Bálint 157

E
Egberth Jakab 155
Ehrling Rudolf 157
Elter Dezső 44
Ember Géza 111
Engels, Friedrich 263, 272
Erdei Ferenc 53, 55, 71, 93, 271
Erhardt (Erhat) Mátyás 209
Erős János 51

F
Fábry Zoltán 20
Fagyejev (vezérőrnagy) 206
Falcione Árpád 153, 154
Falcione Sándor 153
Fantanaru, Alexandru 133
Farkas Márta 334
Farkas Mihály (Lőwy Hermann) 86–100
Farkas Vladimir 87
Fazekas János 82
Fejérváry Károly 107
Feketehalmy-Czeydner Ferenc 150
Feltička, Pavol 229
Feri Sándor 93
Fernbach Péter 152
Figus-Illinyi Albert 111
Filip, Wilma 172
Finn Ferenc 83
František, Němec 203
Franz József 210, 211
Frész József 157
Fuchs Andrea 334
Fürjes János 154
Füzes Miklós 303

G
Gaál Alajos 111, 117
Gábor József 26
Gachal János 157
Galambos Ferenc 152
Gál Lajos 150
Gárdonyi Adrienn 308
Géczi Lajos 227, 234
Gerő Ernő 88, 92
Gottwald, Klement 242
Grassy József 150
Griffel Lajos 157
Grol, Milan 176
Groza, Petru 109
Grősz József 278

Gy
Gyarmathy Sándor 154
Gyetvai Károly 150
Gyilász, Milován 14, 31, 97, 145, 258
Gyöngyösi János 15, 246

H
Hamm Ferenc 154
Hátszeghi (Hatz) Ottó 33, 40, 44
Haug Antal 157
Havasi János 308, 310, 334
Háy László 91
Helm Ferenc 209
Himmler, Heinrich 169
Himmler Márton (Martin Himmler) 95
Hinléder-Fels Ákos 112
Hitler, Adolf 19, 126
Hizsnyak 206
Horváth Lajos 155
Huber Ferenc 83

I
Imrédy Béla 95

J
Janko, Sepp 169
Jodál Gábor 116
Jordáky Lajos 108
Juhász Antal 94
Juhász István 94
Juhász László 334
Jurkovics János 334

K
Kádár János 42, 92
Kaincz Borbála 212
Kalinyin, Mihail Ivanovics 15
Kalmár Tihamér 154
Kasztner Gusztáv 209
Kék Eduard 209
Kéky Gyuláné 38
Kelemen János 160
Keresztes-Fischer Ferenc 149
Kiesler, Matthias 317
Király Károly 159
Kisbéri János 161
Kis Ferenc 148
Kiss Kálmán 112
Kiss Károly 92
Kiss Szaléz 259
Kizman Zoltán 215, 218
Knapp József 157
Knézy Péter 149
Kollin József 160
Koráni Elemér 155
Kortsmáros László 116
Kosáry Domokos 46, 64
Kossa István 92, 94
Kovács Béla 259, 270
Kovács István (politikus) 92
Kovács István (pápai prelátus) 157
Kovács-Katona Jenő 108
Kovács Lóránd 214, 215
Kovács Tibor 226, 233
Köteles Ágoston 330
Kövér Gusztáv 112
Köves András 77
Kövesi István 157
Krámer Gyula 149, 154, 155
Kristály István 161
Krno M., Dalibor 245
Kuznyecov, A. Sz. 55

L
László Dezső 107, 116
Leh, Mathias 173
Leitenberger, Kristina 174
Lenin, Vlagyimir Iljics 261, 275
Leonyid, Langbauer 211
Létmányi István 161
Limar 211
Lohmann, Walter 127
Lorenz, Konrad 317
Lőwy Janka 87
Lucza János 227

M
Magossy Antal 154
Magyari Domokos 161
Major Ákos 94
Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 31, 38, 39, 40, 59, 230
Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics 88
Mara Jenőné 161
Márkus Beáta 334
Marosán György 271
Marx, Karl 263, 272, 274
Mehlisz, Lev Zaharovics 207, 225
Miklós Béla, dálnoki 26, 46, 49, 51, 196
Mikó Imre 108, 115
Mindszenty József 270
Mjasznyikov, A. 210, 211
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 15, 27, 213
Moščovičová (Neupauerová), Mária 229, 230
Motrevics, Vlagyimir 310
Müller Péter 157

N
Nagy Ferenc 15, 29, 270
Nagy Imre 82, 88, 98, 265
Nagy Iván 155, 161
Nagy Jenő 234
Nedić, Milan 168
Nicolschi, Alexandru 135
Noll Katalin 334
Novákovics Béla 152
Nyári, Anna 175
Nyers Rezső 270
Nyírő József 112

O
Ordass Lajos 74
Ortutay Gyula 271

P
Paál Árpád 111
Pakots Károly 116
Pálffy Károly 112
Papp Annamária 329
Patzkó Elemér 111, 120
Pavelić, Ante 19
Perepatics Pál 150
Péter Gábor 91, 94, 95
Petrov, Ivan Jefremovics 186, 224, 225, 226
Pfeiffer Zoltán 270
Piller József 209
Piukovich József 153
Plank Ferenc 157
Pólen Béla 157
Polonkay Tivadar 112
Popovits L. Milán 149, 155
Popov, Stojan 153
Preisz Vilmos 125, 132, 134, 135
Pummer Sándor 159

R
Ráduly Lajos 116
Radványi-Radicsevich Sándor 161
Rajk László 92, 98, 262
Rákosi Mátyás 27, 39, 44, 46, 53, 55, 72, 76, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 261, 266, 275

Reök Andor 153
Reszely Ottó 154
Révai József 53, 55, 56, 88, 92
Révész Imre 26
Ries István 149
Rozsnyai Ilona 334

S
Sáfrány József 334
Sántha György 154
Sárközy Pál 278
Schaffer Márton 160
Scheffler János 134
Schnelzer József 209
Schummer Rudolf 157
Schwartz István 157
Semerat, Herman 212
Sindler Ferenc 249
Spreitzer József 154
Spreitzer, Sepp 171
Stefanszkij Sándor 209
Steigerwald Ádám 157
Steskal, Viliam 137
Stuchlik Lajos 155
Stuller Mihály 209
Subinec Ferenc 209
Sulyok Dezső 270

Sz
Szabó Barnabás 234
Szabó Dénes 157
Szabó János 116
Szálasi Ferenc 95
Szántó Péter 321
Szász István 108, 114
Székely János 116
Szentendrey Ágoston 151
Szentkereszty Béla 110
Szer Antal 209
Szikszai Nikolett 308
Szilágyi Ferenc 116
Szilágyi Olivér 113
Szombathelyi Ferenc 150, 163
Sztálin, Joszif Visszarionovics 31, 32, 38, 52, 53, 82, 97, 105, 133, 214, 257, 261, 269, 272
Szup József 209

T
Takács Ferenc 155, 157
Talián József 149
Tallián Tibor 156
Tătăranu, Nicolae 126
Teleki Béla 108, 113, 114, 117, 118
Teleki Ernő 116
Teleki Géza 26, 27, 29
Ticska Katalin 212
Tildy Zoltán 26, 97, 270
Tímár Ferenc 161
Tiso, Jozef 19, 223
Tito (Josip Broz) 18, 144, 145, 147, 171, 176, 328
Tóbis Ágoston 209
Tolnay János 155
Tomán Sándor 160
Tóth Andor 125–138
Tóth Balázs 113
Tóth József 158, 159
Tóth Pataj István 231
Tömpe András 91, 93
Török Andor 113
Triandafillov, Vlagyimir Kiriakovics 14
Trischler József 154
Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 14, 32
Turjanica, Ivan 192, 202, 203, 206, 207, 208, 214

V
Valastyán György 157
Vámos János 154
Varga Béla 270
Varga Endre 157
Váró György 112
Vasvári Aladár 134
Vas Zoltán 96
Venczel Antal 117
Venczel József 134
Veres Péter 271
Viktory, Július 250
Villányi András 95
Visinszkij, Andrej Januarjevics 273
Vita Sándor 108, 113, 114
Vojnits Gyula 153, 155
Vojnits Sándor 154
Vondra Gyulát 158
Vorosilov, Kliment Jefremovics 16, 46, 49, 98, 258
Vörös János 49
Vučić, Aleksandar 327
Vuković, Grga 154

W
Wałęsa, Lech 176
Wallenberg, Raoul 44
Wátz Oszkár 157
Weinrauch József 209
Weiss, Katharina 174
Weisz Rudolf 328
Welker Keresztély 154
Wenczel Antal 111, 120
Willmann Mátyás 158
Wisinger József 208
Wisinger Varvara 207
W. Müller Judit 334

Z
Zombory Gyula 149
Zöldi Márton 150
Zöld Sándor 93

Zs
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 39

A KÖTET SZERZŐI

Bandi István (Marosvásárhely [Románia], 1973) történelem és szociológia szakon végzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Tudományos pályáját a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központjában kezdte, majd a Kisebbségkutató Intézetben folytatta. 2011-től az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Tudományos Főosztályának a munkatársa. Foglalkozott a második világháború utáni bencés rend történetével. Mint román referens 2014-től kutatja a román szakszolgálatok 20. századi történetét, illetve a romániai magyarság ellen elkövetett jogsértéseket. 2018-tól kutatási területét a Moldovai Köztársaságra is kiterjesztette azzal a céllal, hogy a magyarok elhurcolását dokumentálhassa. Az NKE Rendészettudományi Doktori Iskolájában védés előtt áll.

Bognár Zalán dr. (Budapest, 1963), a Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történettudományi Intézet docense, tanszékvezető (2010–2011; 2019–2023). A Gulág- és Gupvi-kutatók Nemzetközi Társaságának az elnöke, szakértőként tagja volt a 2015–2017 között működött Gulág-Gupvi Emlékbizottságnak. 2021-től a Magyar Nemzeti Levéltárban létrehozott, 2023-tól az önállósult Iustitia Gulág- és Gupvi-kutató Intézet igazgatója. Elsőként írt doktori (PhD-) disszertációt a második világháborús magyar (hadi)foglyok témakörében, amelyet az Eötvös Loránd Tudományegyetemen védett meg. Kutatási területe a 20. század politika-, had- és társadalomtörténete, különös tekintettel a második világháborús magyar hadifoglyok, a „málenkij robotosok" és

a gulágra hurcoltak történetére. E korszakról eddig közel kétszáz tudományos publikációja jelent meg öt nyelven, köztük több mint egy tucat könyve magyar, német és angol nyelven.

Cservenka Ferdinánd dr. (Vágsellye [Szlovákia], 1979), 2003-ban szerzett történész- és tanárdiplomát a Károli Gáspár Református Egyetemen (KRE). Doktori fokozatát 2024-ben szerezte meg a KRE Történelemtudományi Doktori Iskolájában. Doktori disszertációjának témája „A szlovák gyors alakulatok részvétele és tevékenysége a Barbarossa hadműveletben 1941-ben". Eddig 29 publikációja jelent meg. 2023 júliusától az MNL Országos Levéltárának levéltárosa az 1945 utáni Politikai Kormányszervek és Pártiratok Osztályán. 2023 szeptemberétől a Iustitia Gulág- és Gupvi-kutató Intézet tudományos kutatója. Tagja a Gulág- és Gupvi-kutatók Nemzetközi Társaságának.

Csőke Márk (Topolya [Szerbia], 1996) a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti és Összehasonlító Történettudományi Tanszékének végzős doktori hallgatója. Kutatásaiban a jugoszláviai magyarság két világháború közötti történetével foglalkozik. Doktori témája az 1941–1944 között működő Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség története. A kutatás mellett a 2018-tól a kishegyesi helyi újság főszerkesztője, 2025-ben a szerkesztésében jelent meg Kishegyes település monográfiája.

Dupka György dr. (Tiszabökény [Ukrajna], 1952), író, újságíró, történész (PhD), a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács tagja, az MTA és az MMA köztestületi külső tagja, a Iustitia Gulág- és Gupvi-kutató Intézet tudományos főmunkatársa. Több más rangos szervezet vezetőségi tagja, köztük a Magyar Írószövetség választmányi tagja és a Gulág- és Gupvi-kutatók Nemzetközi Társaságának ügyvezető elnöke. A 2002-től Ungváron megjelenő *Együtt irodalom-művészet-humán tudományok-kultúra* c. folyóirat alapító lapigazgatója, 1992-től a Kárpátaljai Magyar Könyvek sorozat kiadói főszerkesztője, a MÉKK elnöke, a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet ügyvezető igazgatója. 1968-tól publikál. Főleg a kárpátaljai magyarság sorskérdéseivel foglalkozik. Elkötelezett Gulág-, Gupvi- és lágerkutató. Több mint 30 könyv, 150 tanulmány szerzője, mintegy 40 kiadvány szerkesztője, összeállítója. Fontosabb kitüntetései: Magyar Érdemrend lovagkeresztje (2017), a Magyar Kultúra Lovagja (2018), Fábri Zoltán-díj, Ratkó-díj, Teleki Pál-érdemérem (2023).

Glaub Krisztián István dr. (Budapest, 1983), történész-levéltáros. 2010-ben a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsésztudományi Karán szerzett történelem szakos diplomát. 2018–2020 között a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár segédlevéltárosa, 2020-tól levéltárosa. Doktori disszertációját 2026 februárjában védte meg a KRE Történettudományi Iskolájában. Disszertációjának címe: *Farkas Mihály helye és szerepe a magyarországi sztálinista rendszerben. A rendszer építője, működtetője, bűnbakja.* Eddig 13 tanulmánya jelent meg, amelyek Farkas Mihály, Farkas Vladimir, valamint más egykori ÁVH-s tisztek szerepével és politikai felelősségével, illetve az 1945 utáni katonapolitikával foglalkoznak.

Horváth Attila dr., habil., az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 1986-ban, Bölcsészettudományi Karán 1987-ben végzett. 1986-tól tanít az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékén. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Egyetemének egyik alapító tanára. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Állam- és Közigazgatási Karán 2013. július 1-jétől tanszékvezető, 2013. szeptember 1-jétől intézetvezető. PhD, summa cum laude (2003). Habilitáció, summa cum laude (2010). 2017 februárja óta egyetemi tanár. A Szent István Tudományos Akadémia tagja. 2011-ben Magyar Köztársaság Arany Érdemkereszttel tüntette ki a köztársasági elnök. 2013 óta a fővárosi XVI. kerület díszpolgára. Az Országgyűlés 2016-ban választotta meg az Alkotmánybíróság tagjává, 2025. április 1-jétől 2025. június 10-ig az Alkotmánybíróság elnökhelyettese.

Kövi Zsuzsanna dr., habil., a Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Intézetének egyetemi docense, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a személyiség- és egészségpszichológia, PhD-fokozatát az ELTE Doktori Iskolájában szerezte. Akadémiai munkája mellett jelenleg gyermekpszichiátriai szakrendelőben is dolgozik. Munkásságában az oktatás, a kutatás és a gyakorlati szakmai tevékenység integrációjára törekszik, különös figyelmet fordítva a nemzetközi, kultúrközi és interdiszciplináris együttműködésekre.

Matkovits-Kretz Eleonóra diplomáit a Bajai Tanítóképző Főiskolán, a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolán, a Budapesti Műszaki Egyetemen közoktatás vezetői szakán és a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karán szerezte. A Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körének

megalakulása, 1991 óta elnöke. Az egyesület fontos célkitűzése a Kárpát-medencei németség történetének kutatása, főleg a második világháború utáni, az ártatlan civil lakosságot ért tragédiáké, melynek saját családja is részese volt. Mindezen tények feltárása és megismertetése érdekében konferenciákat, kutató-, emlék- és zarándokutakat szervezett a határon túli területekre, valamint a posztszovjet térség országaiba. Előadásokat tartott határon belüli és túli rendezvényeken. Felelős kiadója volt a Német Kör ilyen témájú kiadványainak és filmjeinek. 2017-ben a Magyarország köztársasági elnöke „a hazánkban élő németek érdekképviselete, valamint kultúrájának ápolása érdekében végzett közéleti és közösségszervező tevékenysége elismeréseként" a Magyar Arany Érdemkereszt kitüntetést adományozta.

Mirnics Zsuzsanna dr., klinikai és mentálhigiéniai szakpszichológus, munka- és szervezetpszichológus, jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Pszichológiai Intézet Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszékének docense. 2026 februárjáig a Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Intézetében volt egyetemi docens, 11 éven keresztül tanszékvezető is. PhD-fokozatát a Semmelweis Egyetemen szerezte, kutatási területei a személyiség- és párkapcsolati dinamika, a lelki egészség protektív és rizikófaktorai, valamint a vallásosság és spiritualitás pszichológiai vonatkozásai. Egyetemi munkája mellett pszichológiai magánrendelésben tanácsadást és szupervíziót tart, egyházi alkalmasságvizsgálatokat végez.

Molnár D. Erzsébet dr. (Beregszász [Ukrajna], 1979), történész, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanszékvezető docense, a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont munkatársa. Tagja a Gulág- és Gupvi-kutatók Nemzetközi Társaságának. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán szerzett diplomát angol–történelem szakon, majd a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában folytatta tanulmányait, ahol 2015-ben szerzett PhD fokozatot. Két évtizede kutatja a „málenkij robot" kárpátaljai vonatkozásait és Kárpátalja szovjetizálásának történetét. Több mint hetven tudományos publikációja szerzője vagy társszerzője.

Murádin János Kristóf dr., habil. (Marosvásárhely [Románia], 1980) történész, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán működő Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék tanszékve-

zető egyetemi docense, a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának alelnöke. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron végezte 1999 és 2003 között a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, Történelem Szakon. Ugyanott 2010-ben doktori fokozatot szerzett. 2019-ben habilitált a Károli Gáspár Református Egyetemen. Szűkebben vett kutatási területei: az Erdélyi Párt története 1940–1944 között, erdélyi magyar és német civilek szovjet fogságban 1944–1953 között, magyar kultúrintézmények Erdélyben 1944–1948 között. Három szakkönyv és három egyetemi jegyzet szerzője, két kötet társszerzője. Mintegy száz tanulmánya, cikke és recenziója jelent meg.

Popély Árpád dr., habil. (Pozsony [Szlovákia], 1970) Történész, a komáromi Selye János Egyetem történelem tanszékének habilitált egyetemi docense és a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa, az intézet Történeti Kutatások Részlegének igazgatója. Fő kutatási területe Csehszlovákia és a csehszlovákiai magyarság második világháború utáni története.

Tóth Ágnes dr., habil., DSc, történész, kutatóprofesszor az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. Egyetemi tanulmányait Szegeden, a József Attila Tudományegyetemen végezte, ahol történelem, valamint magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet szerzett. Több évtizede foglalkozik a magyarországi németek legújabb kori történelmével. A témához kapcsolódóan számos magyar és idegen nyelvű publikáció szerzője. Ezek közül kiemelendők: *Telepítések Magyarországon 1945–1948* (1993); *Hazatértek, A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete* (2008); *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953* (2018), valamint a *Németek Magyarországon 1950–1970* (2020) című kötetek, amelyek német nyelven is megjelentek.

Weiss Rudolf (Szabadka [Szerbia], 1964) az Újvidéki Egyetemen szerezte meg a történelem szakos egyetemi oklevelét. Napjainkban történelemtanár Szabadkán. 1996-ban megalapította a Német Népi Szövetséget, amelynek ma is az elnöke. 1998-tól tizenkét évig a Szerbiai Evangélikus A. H. (lutheránus) Egyház Zsinatának alelnöke, és szintén 1998-tól tizenkét évig a Szabadkai Evangélikus egyházközség elnöke. A volt Jugoszlávia területén az első német nyelvű rádióműsor főszerkesztője és bemondója volt 1998-tól tizenhét éven

keresztül. A Németek Világszövetsége szerbiai képviselője. 2013-ban Bécsben német nyelven adták ki *A németek Vajdaságban – a múlt a jelen és a jövő* című könyvét. A Szabadkán élő 10 őshonos kisebbség ernyőszervezetének az elnökségi tagja 2014-től napjainkig. Napjainkban a hét nyelven megjelenő *Mozaik,* szabadkai székhelyű kisebbségi folyóirat német nyelvű oldalainak főszerkesztője.

ISBN 978 615 121 018 5

Könyvszerkesztőség-vezető: Dávid Krisztina
Kiadói szerkesztő: Szokolay Domokos
Korrektor: Friedrich Zoltán
Műszaki vezető, borító és képfeldolgozás: Gróf István
Tipográfiai terv: Petrezselyem Kitti
Tördelés: Pénzes Bettina

Nyomdai kivitelezés:
HM Zrínyi Geoinformációs és Toborzástámogató Közhasznú Nonprofit
Korlátolt Felelősségű Társaság, Nyomdai és Sokszorosító Igazgatóság
Felelős vezető: Pásztor Zoltán igazgató

„Ez a háború elüt a múlt háborúitól: most az elfoglalt területekre ki-ki rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki a maga rendszerének szerez érvényt, amennyiben a hadserege képes erre. Másképp ez nem volna lehetséges." **(Sztálin)**

A szovjet birodalom a második világháború végétől már nem a Szovjetunió politikai határáig, hanem a Vörös Hadsereg által elfoglalt területek határáig bővült. Ezzel együtt azonnal megkezdték az elfoglalt területek szovjetizálását, a meglévő társadalmi szerkezet szétbontását, a régi politikai, katonai, gazdasági, értelmiségi elit lecserélését, likvidálását. Ezzel párhuzamosan a szomszéd népek vezetői és követőik a második világháborús harcokat követő anarchikus időszakot igyekeztek kihasználni az etnikai viszonyok radikális megváltoztatására. Mindezek következtében a Kárpát-medence népeinek életében gyökeres politikai, társadalmi és nemzetiségi változások mentek végbe, amelyek emberek millióinak sorsát határozták meg.

E különleges, hiánypótló kötetben öt Kárpát-medencei ország, 15 kutatója és civil szervezet vezetője vizsgálja, illetve mutatja be a legkülönbözőbb aspektusból – a történelemtudomány mellett a jogtudomány, a politikatudomány, a pszichológia, a vallástudomány, valamint az emlékezet- és nemzetpolitika szempontjából – e tragikus, hosszú időn át elhallgatott, és napjainkban is csak részben feltárt eseményeket, folyamatokat és következményeiket, különös tekintettel a magyarság és a németség sorsára. A különböző tudományterületek megközelítéseinek együttes alkalmazása lehetővé teszi, hogy e meghatározó történelmi időszakról minél árnyaltabb és komplexebb képet alkothassunk.

ZRÍNYI KIADÓ